

आन्तरिक प्रयोजनको लागि मात्र

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसूरसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय
तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र सर्वोच्च अदालतबाट
प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तहरुको संग्रह

“मर्यादाका लागि सत्य-तथ्य, न्याय र परिपूरण”
बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

पुल्चोक, ललितपुर

फोन नं. : ०१-५०१०१९६, ०१-५०१०१७९

फ्याक्स नं. : ०१-५०१०१६८

वेबसाइट : www.ciedp.gov.np

इमेल : info@ciedp.gov.np, ciedpnepal@gmail.com

टोल फ्री नं. १६६०-०१-२२१११

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसूरसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय
कानून र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी
सिद्धान्तहरुको संग्रह

प्रकाशन मिति

२०७४ मंसिर

संख्या : एक हजार प्रति

प्रकाशक

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

सर्वाधिकार

आयोगमा सुरक्षित

संकलन/प्रस्तुती

सचिव नृपध्वज निरौला

सह-सचिव संजिवराज रेग्मी

सह-सचिव भरतलाल शर्मा

लेखा अधिकृत हरिनारायण राजभण्डारी

शाखा अधिकृत तुलसी भट्टराई

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

कम्प्युटर डिजाईन

कम्प्युटर टेक्सिसियन बोधराज बराल

कम्प्युटर अपरेटर नविन्द्र रिमाल

मुद्रक

प्रस्तुत पुस्तक यस बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले आन्तरिक प्रयोजनका लागि प्रकाशित गरेको हो । यस पुस्तकलाई विक्री वितरण गर्न पाइने छैन ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग

प.सं. : २०७४/०७५

च.नं. : १०१५

मिति : २०७४/०८/२८

प्राक्कथन

नेपालमा २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि २०६३ साल मंसिर ५ गतेसम्म राज्य पक्ष र तत्कालिन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूमध्ये व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य र सोमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्नलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने कार्य समेतको लागि नेपाल सरकारले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग गठन गरेको हो। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ ले सुम्पेको काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी हाल आयोगले निर्वाहन गर्दै आई रहेको छ।

आयोगमा कार्यरत जनशक्तिले काम गर्नको लागि ऐन, नियम तथा निर्देशिकाको नै सहारा लिनु पर्ने हुन्छ। त्यस्तै आयोगले सरोकारवाला निकायहरू तथा पीडितसमेतसँग सम्वाद तथा अन्तरक्रिया गर्दा पनि ऐन, नियमको आवश्यकता पर्दो रहेछ। तर व्यक्ति बेपत्ता पार्ने विषयसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू एकै ठाउँमा नभएको सन्दर्भमा व्यक्ति बेपत्ता विरुद्धका अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानून, यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले गरेका आदेशहरू समेतलाई एकीकृत रूपमा संग्रह गरी प्रकाशन गर्दा आयोगको काममा थप प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुने र सरोकारवालाहरूलाई पनि सहज हुने महसुस गरी यो संग्रह प्रकाशन गरिएको छ।

बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसूर र यससँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानून र नेपालको सर्वोच्च अदालतबाट भएका केही आदेशहरू समेत संकलन गरी प्रकाशनयोग्य रूपमा ल्याउनु हुने आयोगका कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। साथै यो प्रकाशनले आयोगमा कार्यरत जनशक्तिलाई कार्य गर्नमा सहजता भई प्रभावकारिता आउने र सरोकारवालाहरूलाई समेत अन्ततः सहज हुने विश्वास लिएको छु।

धन्यवाद।

.....
(लोकेंद्र मल्लिक)
अध्यक्ष

विषयसूची

१. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ - १
२. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ - २१
३. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन निर्देशिका, २०७३ - ५०
४. मुलुकी अपराध (संहिता), ऐन २०७४ को परिच्छेद-१६ व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी कसूर - ७३
५. व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य (कसूर र सजाय) सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक (मस्यौदा) - ७६
६. सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरु :
 - क) राजेन्द्रप्रसाद ढकालसमेत वि. गृह मन्त्रालयसमेत - ८२
 - ख) बाबुराम गिरी वि. मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत - १२३
 - ग) माधवकुमार बस्नेतसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत - १३२
 - घ) सुमन अधिकारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत - १९२
७. Declaration on the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 1992 - २५१
८. International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 2006 - २५९

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१[□]

नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति

२०७१/०१/२८

संवत् २०७१ सालको ऐन नं. १

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको
सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन

प्रस्तावना : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने तथा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कुरा उल्लेख भएको,

विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने कुरा उल्लेख भएको,

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावनालाई आत्मसात गरी सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराध सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, समाजमा मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै दिगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, सो घटनाबाट पीडित व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्नको लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकाले,

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८३ बमोजिम व्यवस्थापिका-संसदको हैसियतमा संविधान सभाले यो ऐन बनाएको छ ।

[□]नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं

परिच्छेद-१ प्रारम्भिक

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ** : (१) यस ऐनको नाम “वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१” रहेको छ ।
(२) यो ऐन तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।
२. **परिभाषा** : विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस ऐनमा,-
- (क) “अध्यक्ष” भन्नाले आयोगको अध्यक्ष सम्भन्तु पर्छ ।
(ख) “आयोग” भन्नाले दफा ३ बमोजिम गठन भएको वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग वा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्भन्तु पर्छ ।
(ग) “उजूरी” भन्नाले निवेदन समेतलाई जनाउँछ ।
(घ) “तोकिएको” वा “तोकिए बमोजिम” भन्नाले यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिए बमोजिम सम्भन्तु पर्छ ।
(ङ) “परिपूरण” भन्नाले दफा २३ बमोजिम पीडितलाई उपलब्ध गराइने क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहूलियत समेत सम्भन्तु पर्छ ।
(च) “परिवार” भन्नाले पीडितको पति, पत्नी, छोरा, छोरी, बाबु, आमा, सासु, ससुरा, बाजे, बज्यै, नाति, नातिनी वा सगोलको दाजु भाई वा दिदी बहिनी सम्भन्तु पर्छ ।
(छ) “पीडक” भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी अपराधमा संलग्न व्यक्ति सम्भन्तु पर्छ र सो शब्दले त्यस्तो अपराध गर्न आदेश दिने व्यक्ति समेतलाई जनाउँछ ।
(ज) “पीडित” भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरूप मृत्यु भएको वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक रूपमा हानिनोक्सानी पुगेको वा थुनामा रहेको व्यक्ति तथा निजको परिवारको सदस्य सम्भन्तु पर्छ र सो शब्दले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरूप मानवीय, सामाजिक वा सामुदायिक रूपमा गम्भीर प्रतिकूल असर पुग्न गएको समुदाय समेतलाई जनाउँछ ।
(झ) “मन्त्रालय” भन्नाले नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय सम्भन्तु पर्छ ।
(ञ) “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको देहायको कार्य सम्भन्तु पर्छ :-

- (१) हत्या,
 - (२) अपहरण तथा शरीर बन्धक,
 - (३) व्यक्ति वेपत्ता पार्ने,
 - (४) अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने,
 - (५) शारीरिक वा मानसिक यातना,
 - (६) बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा,
 - (७) व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी,
 - (८) घरजग्गाबाट जबर्जस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमबाट विस्थापन, वा
 - (९) अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएका जुनसुकै किसिमका अमानवीय कार्य वा मानवता विरुद्धको अन्य अपराध ।
- (ट) “व्यक्ति वेपत्ता पार्ने कार्य” भन्नाले देहायका कुनै कार्य सम्भन्नु पर्छ :-
- (१) कानूनबमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान तहकिकात गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित नगराउने, मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष प्रचलित कानून बमोजिम उपस्थित गराउनु पर्ने अवधि व्यतीत भएपछि पनि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने,
 - (२) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कुनै संगठन वा संगठित वा असंगठित समूहको नामबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ वा अपहरण गरी वा कब्जामा वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिई निजको वैयक्तिक स्वन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने ।
- (ठ) “विस्तृत शान्ति सम्झौता” भन्नाले नेपाल सरकार र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच संवत् २०६३ साल मंसिर ५ गते सम्पन्न सम्झौता सम्भन्नु पर्छ ।
- (ड) “सचिव” भन्नाले आयोगको सचिव सम्भन्नु पर्छ ।
- (ढ) “सदस्य” भन्नाले आयोगको सदस्य सम्भन्नु पर्छ र सो शब्दले अध्यक्ष समेतलाई जनाउँछ ।

- (ण) “सशस्त्र द्वन्द्व” भन्नाले संवत् २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि २०६३ साल मंसिर ५ गतेसम्म राज्य पक्ष र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको सशस्त्र द्वन्द्व सम्झनु पर्छ ।

परिच्छेद-२ आयोगको गठन

३. **आयोगको गठन :** (१) सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक र पीडित बीच मेलमिलाप गराउन, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने काम समेतका लागि नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी छुट्टाछुट्टै रूपमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष, जवाफदेही र उच्चस्तरीय वेपता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्नेछ ।

(२) आयोगमा कम्तीमा एकजना महिला रहने गरी अध्यक्ष सहित पाँचजना सदस्यहरू रहने छन् ।

(३) अध्यक्ष तथा सदस्यको नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्न देहाय बमोजिमको एक सिफारिस समिति रहनेछ :-

- (क) पूर्व प्रधान न्यायाधीशहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति -अध्यक्ष
(ख) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा निजले तोकेको सो आयोगको सदस्य -सदस्य
(ग) मानव अधिकारवादी, मनोविज्ञानवेत्ता, कानूनविद्, विधि विज्ञानवेत्ता, द्वन्द्वविद्, समाजशास्त्री, महिला अधिकारकर्मी वा शान्ति प्रक्रियामा संलग्न व्यक्तिहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले मनोनयन गरेको कम्तीमा एकजना महिला सहित तीनजना -सदस्य

(४) उपदफा (३) बमोजिमको सिफारिस समितिले यस ऐन बमोजिम अध्यक्ष र सदस्य हुन योग्य व्यक्तिहरू मध्येबाट अध्यक्ष तथा सदस्यको नाम नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्नेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिमको सिफारिस समितिले अध्यक्ष तथा सदस्यको नाम सिफारिस गर्नु अघि निजहरूको सार्वजनिक छनौट प्रक्रिया निर्धारण गरी त्यस्तो छनौट प्रक्रिया सार्वजनिक रूपमा प्रकाशन समेत गर्नु पर्नेछ ।

४. **अध्यक्ष तथा सदस्यको योग्यता** : देहायको व्यक्ति अध्यक्ष तथा सदस्यको पदमा नियुक्तिको लागि योग्य हुनेछ :-

- (क) मान्यता प्राप्त शिक्षण संस्थाबाट कम्तीमा स्नातकोपाधि हासिल गरेको,
- (ख) नियुक्ति हुँदाका बखत कुनै पनि राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,
- (ग) उच्च नैतिक चरित्र भएको,
- (घ) मानव अधिकार, शान्ति, कानून, द्वन्द्व व्यवस्थापन वा समाजशास्त्रको क्षेत्रमा काम गरेको,
- (ङ) पैंतीस वर्ष उमेर पूरा भएको,
- (च) अध्यक्षको हकमा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश वा पुनरावेदन अदालतको मुख्य न्यायाधीश भइसकेको, नेपाल न्याय सेवाको विशिष्ट श्रेणीको पदमा काम गरिसकेको वा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश हुने योग्यता भएको ।

५. **अध्यक्ष तथा सदस्यको लागि अयोग्यता** : देहायको व्यक्ति अध्यक्ष तथा सदस्यको पदमा नियुक्तिको लागि अयोग्य मानिनेछ :-

- (क) गैर नेपाली नागरिक,
- (ख) नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा अदालतबाट कसूरदार ठहरिएको,
- (ग) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी कसूरमा सजाय पाएको,
- (घ) सशस्त्र द्वन्द्वमा संलग्न रहेको,
- (ङ) मानव अधिकारको उल्लङ्घन सम्बन्धी कसूरमा कारवाहीको लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट सिफारिस भएको ।

६. **पदावधि** : (१) दफा ३९ बमोजिम आयोग विघटन नभएसम्म अध्यक्ष तथा सदस्यहरू आफ्नो पदमा बहाल रहने छन् ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अध्यक्ष वा कुनै सदस्यमा कार्यक्षमताको अभाव भएमा वा निज खराब आचरणमा लागेमा नेपाल सरकारले पूर्व प्रधान न्यायाधीशको अध्यक्षतामा तीन सदस्यीय एक छानविन समिति गठन गर्नेछ र सो समितिको सिफारिसमा नेपाल सरकारले त्यस्तो अध्यक्ष वा सदस्यलाई पदबाट हटाउन सक्नेछ ।

तर त्यस्तो आरोप लागेको अध्यक्ष वा सदस्यलाई सफाई पेश गर्ने मौकाबाट वञ्चित गरिने छैन ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम अध्यक्ष वा सदस्य उपरको आरोप छानविन सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

७. **पद रिक्त हुने अवस्था** : (१) देहायको अवस्थामा अध्यक्ष वा सदस्यको पद रिक्त भएको मानिनेछ :-

- (क) निजले प्रधानमन्त्री समक्ष आफ्नो पदबाट राजीनामा दिएमा,
- (ख) दफा ५ बमोजिम निज आफ्नो पदमा बहाल रहन अयोग्य भएमा,
- (ग) दफा ६ को उपदफा (२) बमोजिम निज आफू बहाल रहेको पदबाट हटेमा,
- (घ) निजको मृत्यु भएमा ।

(२) अध्यक्ष वा सदस्यको पद कुनै कारणले रिक्त भएमा दफा ३ बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी पूर्ति गरिनेछ ।

८. **अध्यक्ष तथा सदस्यको सेवा शर्त** : (१) अध्यक्ष तथा सदस्य आयोगको पूरा समय काम गर्ने पदाधिकारी हुनेछन् ।

(२) अध्यक्ष तथा सदस्यको पारिश्रमिक क्रमशः राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्य सरह हुनेछ ।

(३) अध्यक्ष तथा सदस्यको सेवाको शर्त र अन्य सुविधा नेपाल सरकारले तोके बमोजिम हुनेछ ।

९. **आयोगको बैठक र निर्णय** : (१) आयोगको बैठक अध्यक्षले तोकेको स्थान, मिति र समयमा आवश्यकता अनुसार बस्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अध्यक्षको अनुपस्थितिमा सदस्यहरूसँगको परामर्शमा सचिवले तोकेको स्थान, मिति र समयमा आयोगको बैठक बस्नेछ ।

(३) आयोगको कूल सदस्य सङ्ख्याको पचास प्रतिशतभन्दा बढी सदस्यहरू उपस्थित भएमा आयोगको बैठकको लागि गणपूरक सङ्ख्या पुगेको मानिनेछ ।

(४) आयोगको बैठकको अध्यक्षता अध्यक्षले र निजको अनुपस्थितिमा बैठकमा उपस्थित सदस्यहरू मध्ये वरिष्ठ सदस्यले गर्नेछ ।

(५) आयोगको निर्णय सर्वसम्मतबाट गरिनेछ । यसरी सर्वसम्मतबाट निर्णय हुन नसकेमा आयोगको बैठकमा बहुमतको राय मान्य हुनेछ र मत बराबर भएमा बैठकमा अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले निर्णायक मत दिनेछ ।

(६) आयोगको बैठकको निर्णय अध्यक्षले प्रमाणित गर्नेछ ।

(७) आयोगले चाहेमा आयोगको काम कारवाहीसँग सम्बन्धित विषयका विज्ञलाई आयोगको बैठकमा पर्यवेक्षकको रूपमा भाग लिन आमन्त्रण गर्न सक्नेछ ।

(८) आयोगको बैठक सम्बन्धी अन्य कार्यविधि आयोग आफैले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

१०. **सचिव** : नेपाल सरकारले नियुक्त गरेको वा तोकेको नेपाल न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको अधिकृतले आयोगको सचिव भई काम गर्नेछ ।

११. **आयोगको कर्मचारी** : (१) आयोगको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी मन्त्रालयले उपलब्ध गराउनेछ। त्यसरी कर्मचारी उपलब्ध गराउँदा मन्त्रालयले आयोगसँग परामर्श गर्नु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले माग गरे बमोजिमको सङ्ख्यामा मन्त्रालयले कर्मचारी उपलब्ध गराउन नसकेमा आयोगले करारमा कर्मचारी नियुक्त गर्न सक्नेछ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम करारमा नियुक्त भएको कर्मचारीको काम, कर्तव्य र अधिकार, पदावधि, पारिश्रमिक तथा सुविधा आयोगले तोके बमोजिम हुनेछ।

तर त्यस्तो कर्मचारीको पारिश्रमिक र सुविधा आयोगमा कार्यरत नेपाल सरकारका समान श्रेणी वा तहका कर्मचारीको भन्दा बढी हुने छैन।

(४) उपदफा (१) बमोजिम आयोगमा कार्यरत कर्मचारीहरूले आयोगबाट तोके बमोजिम भत्ता तथा सुविधा पाउनेछन्।

१२. **आयोगको स्रोत साधन तथा लेखापरीक्षण** : (१) आयोगको काम कारबाहीको लागि आवश्यक पर्ने रकम, भवन, साधन तथा अन्य स्रोतको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम आयोगलाई प्राप्त भएको रकम आयोगले कुनै वाणिज्य बैंकमा खाता खोली जम्मा गर्नु पर्नेछ।

(३) आयोगको सम्पूर्ण खर्च उपदफा (२) बमोजिम जम्मा गरिएको रकमबाट व्यहोरिनेछ।

(४) आयोगले आफ्नो आय व्ययको लेखा नेपाल सरकारले अपनाएको ढाँचामा राख्नु पर्नेछ।

(५) आयोगको लेखापरीक्षण महालेखा परीक्षकद्वारा हुनेछ।

परिच्छेद-३

आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

१३. **आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार** : (१) आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानविन, सत्य अन्वेषण तथा अभिलेखन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने,

(ख) पीडित तथा पीडकको यकीन गर्ने,

(ग) पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन पहल गर्ने तथा मेलमिलाप गराउने,

(घ) पीडित वा निजको परिवारका सदस्यलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने परिपूरणको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,

- (ड) मेलमिलाप नभएका तथा क्षमादानमा नपरेका पीडकलाई कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने,
- (च) पीडितलाई तोकिए बमोजिमको परिचयपत्र तथा छानबिन पछिको जानकारी उपलब्ध गराउने,
- (छ) यस ऐनमा उल्लिखित अन्य काम गर्ने, गराउने ।

(२) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ ।

(३) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न निकायमा विचाराधीन उजुरीहरू आयोगले छानबिन गर्नेछ ।

(४) कुनै घटना शसस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ ।

(५) यस ऐन बमोजिम बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी अन्य घटनाका सम्बन्धमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले छानबिन गर्नेछ ।

(६) आयोगले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानबिन देहायको आधारमा गर्न सक्नेछ :-

- (क) पीडित वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष उजुरी दिएमा,
- (ख) आयोगलाई कुनै स्रोतबाट जानकारी प्राप्त भएमा,
- (ग) आयोगले छानबिन गर्न उपयुक्त सम्झेमा ।

(७) आयोगमा उजुरी दिने कार्यमा बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका तथा यौनजन्य हिंसामा परेका व्यक्तिलाई सहजता प्रदान गर्न आयोगले तोकिए बमोजिम छुट्टै व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

(८) आयोग समक्ष उजुरी दिने कार्यविधि सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

१४. **आयोगको छानबिन सम्बन्धी अधिकार** : (१) आयोगले यस ऐन बमोजिम छानबिन गर्दा देहायको काम गर्ने सम्बन्धमा प्रचलित कानून बमोजिम अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्न सक्नेछ :-

- (क) कुनै व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई जानकारी लिने वा बयान गराउने,
- (ख) साक्षी बुझ्ने तथा बकपत्र गराउने,
- (ग) कुनै लिखत वा कागजात पेश गर्न आदेश दिने,

(घ) कुनै सरकारी वा सार्वजनिक कार्यालय वा अदालतबाट कुनै लिखत वा त्यसको नक्कल भिकाउने,
तर कुनै अदालतबाट त्यस्तो लिखत भिकाउँदा सम्बन्धित अदालतको अनुमति लिनु पर्नेछ ।

(ङ) प्रमाण बुझ्ने,

(च) स्थलगत निरीक्षण गर्ने वा गराउने वा दशी प्रमाण पेश गर्न आदेश दिने ।

(२) सुरक्षाका दृष्टिले वा अन्य कारणबाट साक्षी वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई आयोगमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा आयोगले श्रव्यदृश्य सम्वाद (भिडियो कन्फरेन्स) वा अन्य कुनै माध्यमबाट त्यस्तो साक्षी वा व्यक्तिको बकपत्र वा बयान गराउन सक्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम कुनै व्यक्ति उपस्थित गराउन वा लिखत, कागजात, दशी वा प्रमाण पेश गर्ने सम्बन्धमा आयोगले उपयुक्त सम्भेमा मनासिव समय तोक्न सक्नेछ ।

(४) आयोगले आफ्नो छानबिन सम्बन्धी कुनै वस्तु, लिखत कुनै व्यक्तिका साथमा वा कुनै खास स्थानमा छ भन्ने लागेमा विना सूचना त्यस्तो व्यक्ति वा स्थानको तलासी लिन वा लिन लगाउन र फेला परेका वस्तु वा लिखत कब्जा गर्न वा गर्न लगाउन वा त्यस्तो लिखतको पूरै वा आंशिक नक्कल वा प्रतिलिपि लिन लगाउन सक्नेछ ।

(५) सार्वजनिक पद धारण गरेको कुनै व्यक्ति उपर यस ऐन बमोजिम छानबिन गर्नु परेमा र निजलाई पदमा राखिरहँदा निजले प्रमाण लोप गर्ने सम्भावना देखिएमा आयोगले निजलाई निलम्बन गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्नेछ, र त्यसरी लेखी आएमा सम्बन्धित निकायले समेत त्यस्तो व्यक्तिलाई निजको सेवा शर्त सम्बन्धी कानूनमा उल्लेख भएकोमा सोही बमोजिम र त्यसरी उल्लेख नभएकोमा बढीमा तीन महिनाको लागि निलम्बन गर्नु पर्नेछ ।

(६) बेपत्ता पारिएको व्यक्तिलाई मारी मृतकको शव कुनै स्थानमा गाडिएको छ भन्ने सम्बन्धमा आयोग विश्वस्त भएमा आयोगले त्यस्तो स्थानको उत्खनन् गरी वास्तविकता पत्ता लगाउन सक्नेछ ।

(७) उपदफा (६) बमोजिम उत्खनन् व्यवस्थित रूपले गर्नु पर्नेछ, र त्यसरी उत्खनन् गर्दा कुनै व्यक्तिको शव वा अवशेष फेला परेमा आयोगले सम्भव भएसम्म त्यस्तो शवको डी.एन.ए. वा शव परीक्षण समेत गरी त्यस्तो शव वा अवशेष मृतकको परिवारको सदस्य उपलब्ध भएमा निजलाई बुझाउनु पर्नेछ ।

(८) आयोगलाई प्राप्त भएको उजूरी तथा जानकारी छानबिन गर्ने सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

१५. **आयोगको कार्यमा सहयोग पुऱ्याउनु पर्ने** : (१) आयोगले दफा १४ बमोजिम माग गरेको लिखत, कागजात, दशी वा प्रमाण पेश गर्नु तथा आयोगमा उपस्थित भई जानकारी, बयान वा बकपत्र दिनु सम्बन्धित व्यक्ति, संस्था वा निकायको कर्तव्य हुनेछ ।

(२) आयोगले यस ऐन बमोजिम छानविनको सिलसिलामा कुनै ठाउँको तलासी लिंदा वा कुनै व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराउन स्थानीय प्रशासनको सहयोग माग गरेमा आयोगलाई सहयोग गर्नु स्थानीय प्रशासनको कर्तव्य हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको कर्तव्य भएको व्यक्ति, संस्था वा निकायले आयोगको कार्यमा सहयोग नगरेमा आयोगले त्यस्तो व्यक्ति वा सो संस्था वा निकायको प्रमुखलाई पटकै पिच्छे पन्ध्र हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ ।

(४) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम कर्तव्य भएको व्यक्ति कुनै सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाको पदाधिकारी वा कर्मचारी भएमा आयोगले त्यस्तो पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई विभागीय कारवाही गर्न वा प्रचलित कानून बमोजिम पदीय जिम्मेवारी पूरा नगरेको आरोपमा कारवाही गर्न सम्बन्धित अख्तियारवाला समक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ र त्यसरी लेखी आएमा सम्बन्धित अख्तियारवालाले विभागीय कारवाही गरी सोको जानकारी आयोगलाई गराउनु पर्नेछ ।

(५) कसैले आयोगको काम कारवाहीमा बाधा विरोध गरेमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई पटकै पिच्छे पन्ध्र हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ ।

१६. **अवहेलनामा कारवाही गर्न सक्ने** : (१) आयोगले आफ्नो अवहेलनामा कारवाही चलाउन सक्नेछ । यसरी कारवाही चलाउँदा आयोगले आफ्नो अवहेलना भएको ठहऱ्याएमा पन्ध्र हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सम्बन्धित व्यक्ति वा निकायले आयोगलाई सन्तोष हुने गरी क्षमायाचना गरेमा आयोगले क्षमा दिन वा सजाय तोकी सकेको भए सजाय माफ गर्न, घटाउन वा आयोगले तोकेको शर्तमा सजाय मुलतवी राखी त्यस्तो शर्तको पालना भएमा सजाय कार्यान्वयन नगर्ने आदेश दिनसक्नेछ ।

१७. **साक्षी तथा अन्य व्यक्तिको संरक्षण** : (१) आयोगमा बयान, बकपत्र वा जानकारी दिन उपस्थित हुने कुनै व्यक्ति, पीडित वा निजको परिवारका सदस्यले आफ्नो सुरक्षाको लागि आयोगसँग अनुरोध गरेमा वा त्यसरी अनुरोध नगरेपनि त्यस्तो व्यक्ति वा आयोगलाई सहयोग पुऱ्याउने वा आयोगमा कार्यरत कुनै व्यक्तिलाई सुरक्षा दिन आवश्यक देखिएमा आयोगले सो व्यक्तिको सुरक्षाको लागि उचित व्यवस्था गर्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कुनै व्यक्तिको सुरक्षाको लागि आयोगले आवश्यकता अनुसार नेपाल सरकारको सहयोग लिन सक्नेछ ।

(३) कुनै व्यक्तिले आयोगमा बयान वा बकपत्र गरेको वा कुनै जानकारी दिएको कारणले मात्र निजका विरुद्ध कुनै मुद्दा चलाइने वा कानूनी कारवाही गरिने छैन ।

(४) आयोगमा बयान, बकपत्र वा जानकारी दिन उपस्थित भएको व्यक्तिले आउँदा जाँदा र खान तथा बस्दा लाग्ने वास्तविक खर्च माग गरेमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई मनासिब खर्च उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।

(५) आयोगमा बयान वा बकपत्र गर्ने, कुनै सूचना, जानकारी वा प्रमाण दिने व्यक्तिले आफ्नो नाम गोप्य राख्न चाहेमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिको नाम गोप्य राख्नु पर्नेछ ।

(६) बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका तथा यौनजन्य हिंसामा परेका व्यक्तिलाई बयान वा बकपत्र दिने कार्यमा सहजता प्रदान गर्न आयोगले तोकिए बमोजिम छुट्टै व्यवस्था गर्न सक्नेछ ।

(७) सरकारी निकायमा कार्यरत कुनै कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीले आफू कार्यरत निकायमा रही आयोगमा बयान, बकपत्र वा जानकारी दिन सुरक्षाका कारण नसक्ने जनाएमा आयोगले त्यस्तो कर्मचारीलाई निज सरुवा हुन सक्ने निकायमा सरुवा गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्नेछ, र त्यसरी लेखी आएमा सो निकायले पनि त्यस्तो कर्मचारीलाई सरुवा गरिदिनु पर्नेछ ।

(८) साक्षी, पीडित तथा आयोगको काममा सहयोग गर्ने व्यक्तिको सुरक्षा, शारीरिक तथा मानसिक हित, गोपनियता र मर्यादाको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

१८. **सार्वजनिक सुनुवाई गर्न सक्ने** : (१) आयोगले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी विषयमा सत्य तथ्य पत्ता लगाउन आवश्यक देखेमा सार्वजनिक सुनुवाई गर्न सक्नेछ ।

(२) सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने तरिका र प्रक्रिया आयोगले तोके बमोजिम हुनेछ ।

१९. **आयोगको काम कारवाही खुला तथा पारदर्शी हुनु पर्ने** : (१) आयोगले आफ्नो काम कारवाही खुला तथा पारदर्शी रूपमा गर्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै व्यक्तिको इज्जत, आत्मसम्मान, गोपनियता वा सुरक्षामा प्रतिकूल असर पर्ने, शान्ति र सु-व्यवस्थामा खलल पर्ने वा छानविन प्रक्रियालाई प्रतिकूल असर पार्ने काम कारवाही गोप्य गर्न सकिनेछ ।

(३) आयोगले आफ्नो काम कारवाही सम्बन्धी विवरण पीडित लगायत सर्वसाधारणको जानकारीको लागि समय समयमा सार्वजनिक गर्न सक्नेछ ।

२०. **स्वतन्त्रता र निष्पक्षता कायम गर्नु पर्ने** : (१) आयोगले स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपले आफ्नो काम सम्पादन गर्नु पर्नेछ ।

(२) आयोगले कसै प्रति भुकाब, मोलाहिजा वा बदनियत राखी काम गर्न हुँदैन ।

(३) आयोगले आफ्नो काम कारवाही गर्दा मानव अधिकार तथा न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्तलाई पालना गर्नु पर्नेछ ।

(४) आयोगबाट छानविन तथा कारवाही गर्नु पर्ने व्यक्ति कुनै सदस्यको नातेदार भएमा वा कुनै कारोवारको सिलसिलामा निजसँग प्रत्यक्षरूपमा सम्बन्धित भएमा सो सदस्यले त्यस्तो छानविन तथा कारवाहीमा संलग्न हुनु हुँदैन ।

२१. **उजुरी तामेलीमा राख्न सक्ने** : आयोगमा प्राप्त भएको उजुरी वा जानकारी सम्बन्धमा छानविन गर्दा कारवाही चलाउन पर्याप्त आधार नभएमा आयोगले कारण खुलाई त्यस्तो उजुरी तामेलीमा राख्न सक्नेछ ।

तर त्यस्तो उजुरीको सम्बन्धमा कारवाही गर्नु पर्ने विषयमा पछि प्रमाण प्राप्त भएमा आयोगले सो उजुरी उपर छानविन गर्न सक्नेछ ।

२२. **मेलमिलाप गराउन सक्ने** : (१) पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोग समक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम मेलमिलाप गराउँदा आयोगले पीडितलाई हुन गएको क्षति वापत मनासिब क्षतिपूर्ति पीडकद्वारा उपलब्ध गराउन लगाउन सक्नेछ ।

(४) मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा पीडक र पीडितलाई उत्प्रेरित गर्नको लागि आयोगले देहायको काम गर्न वा गराउन सक्नेछ :-

- (क) सशस्त्र द्वन्द्वग्रस्त ठाउँमा पीडक, पीडित तथा निजका परिवारलाई सम्मिलित गराई मेलमिलाप समारोह आयोजना गर्न,
- (ख) पीडक, पीडित तथा निजका परिवारको संलग्नतामा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मरेका व्यक्तिको सम्झना स्वरूप प्रतिमा वा सार्वजनिक स्थल निर्माण गर्न वा स्तम्भ खडा गर्न लगाउन,
- (ग) मेलमिलाप सम्बन्धी विभिन्न लेख, रचना, निबन्ध, गीत, चित्र आदि प्रकाशन गर्न,
- (घ) सामाजिक तथा सामुदायिक सद्भाव बढाउन,
- (ङ) अन्य उपयुक्त कार्य गर्न ।

(५) पीडितको मृत्यु भैसकेको वा पीडित नाबालक वा मानसिक रूपले अस्वस्थ भएको अवस्थामा आयोगले पीडितको परिवार र पीडकसँग यस दफा बमोजिम मेलमिलाप गराउन सक्नेछ ।

(६) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि आयोगले दफा २६ को उपदफा (२) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकसँग पीडितको मेलमिलाप गराउन सक्ने छैन ।

२३. **परिपूरणको लागि सिफारिस गर्ने** : (१) यस ऐन बमोजिम छानविन गरिसकेपछि आयोगले पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न, पुनरुद्धार वा पुनर्स्थापना गर्न वा अन्य उपयुक्त व्यवस्था गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले उपयुक्त सम्भेमा पीडित वा अवस्था अनुसार निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई देहायका सुविधा वा सहूलियत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ :-

- (क) निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थ्योपचार,
- (ख) सीपमूलक तालीम,
- (ग) विना ब्याज वा सहूलियतपूर्ण ब्याजमा ऋण सुविधा,
- (घ) बसोबासको व्यवस्था,
- (ङ) रोजगारको सुविधा,
- (च) आयोगले उपयुक्त सम्भेको अन्य सुविधा वा सहूलियत ।

(३) आयोगले यस दफा बमोजिम पीडितलाई कुनै सुविधा, सहूलियत प्रदान गर्न वा अन्य उपयुक्त व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा सिफारिस गर्नु अघि निजको इच्छा वा माग बुझी निजको प्राथमिकता अनुसार सुविधा, सहूलियत तथा अन्य व्यवस्था सिफारिस गर्नु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) वा (२) बमोजिम उपलब्ध गराइने क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहूलियत निर्धारण गर्ने आधार र मापदण्ड तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

(५) पीडितलाई पीडकद्वारा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइएको, आयोगबाट कुनै पीडकलाई क्षमादानको लागि सिफारिस गरिएको वा कुनै पीडकको पहिचान नभएको कारणले मात्र यस दफा बमोजिम पीडितलाई उपलब्ध गराइने सुविधाबाट वञ्चित गरिने छैन ।

(६) पीडितको मृत्यु भैसकेको अवस्थामा उपदफा (१) वा (२) बमोजिम पीडितले पाउने क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहूलियत निजको परिवारको नजिकको सदस्यलाई उपलब्ध गराइनेछ ।

२४. **सम्पत्ति फिर्ताको लागि सिफारिस गर्ने** : (१) यस ऐन बमोजिम गरिएको छानविनबाट कसैले पीडितको कुनै सम्पत्ति कब्जा वा जफत गरेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नेछ ।

(२) आयोगले पीडितको सम्पत्ति कब्जा वा जफत भएको कारण हुन गएको वास्तविक क्षति यकिन गरी नेपाल सरकारबाट पीडितलाई मनासिब क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन सिफारिस गर्नेछ ।

२५. **कारबाहीको लागि सिफारिस गर्न सक्ने** : (१) आयोगले यस ऐन बमोजिम छानविन गर्दा कुनै व्यक्ति मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी अपराधमा संलग्न भएको देखिएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्ति उपर कानून बमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले देहायका पीडक उपर कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने छैन :-

(क) दफा २२ बमोजिम पीडितसँग मेलमिलाप गरेका,

(ख) दफा २६ बमोजिम क्षमादानका लागि सिफारिसमा परेका ।

तर एकभन्दा बढी अपराधमा दोषी देखिएको पीडकलाई कुनै एक अपराधमा क्षमादानका लागि सिफारिस नगरिएमा त्यसरी सिफारिस नभएको अपराधमा त्यस्तो पीडक उपर कारबाहीको लागि सिफारिस गरिनेछ ।

(३) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले चाहेमा दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन दिनु अगावै मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी अपराधमा दोषी देखिएका पीडक उपर मुद्दा चलाउन दफा २७ को उपदफा (२) बमोजिम अन्तरिम प्रतिवेदनमा समावेश गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ ।

(४) आयोगले यस ऐन बमोजिम छानविन गर्दा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा सार्वजनिक पद धारण गरेको कुनै व्यक्ति दोषी देखिएमा निजलाई विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अख्तियारवाला समक्ष लेखी पठाउनु पर्नेछ र यसरी लेखी आएमा अख्तियारवालाले तीन महिनाभित्र निजलाई कानून बमोजिम उपयुक्त सजाय सहित विभागीय कारबाही गरी सो को जानकारी आयोगलाई दिनु पर्नेछ ।

२६. **क्षमादान सम्बन्धी व्यवस्था** : (१) दफा २५ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐन बमोजिम छानविन गर्दा उपदफा (४), (५) र (६) मा उल्लिखित मापदण्ड एवं शर्तका आधारमा कुनै पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखिएमा आयोगले त्यसको पर्याप्त आधार खुलाई नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार र आयोगको छानविनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन ।

(३) आयोगले उपदफा (१) बमोजिम सिफारिस गर्नु अघि पीडकले क्षमादानको लागि देहायको प्रक्रिया पूरा गरी आयोग समक्ष निवेदन दिएको हुनु पर्नेछ :-

प्रस्तुत व्यवस्था सुमन अधिकारी समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७१/११/१४ मा बदर घोषित भएको ।

- (क) आयोगले तोकेको म्यादभिन्न लिखित रुपमा निवेदन दिएको,
- (ख) निवेदन दिनु अघि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट भएका काम कारवाहीको सन्दर्भमा आफूलाई थाहा भएसम्मको सत्य तथ्य विवरण आयोग समक्ष पूर्णरूपमा प्रकट गरी सो विवरण आयोगमा अभिलेखन गराएको कुरा निवेदनमा उल्लेख गरेको,
- (ग) आयोगले तोके बमोजिम अन्य प्रक्रिया पूरा गरेको ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम दिइने निवेदनमा पीडकले देहायका प्रतिबद्धता प्रकट गरेको कुरा उल्लेख गर्नु पर्नेछ :-

- (क) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको कुरा स्वीकार गरेको,
- (ख) त्यस्तो कार्यबाट आफूलाई पश्चाताप भएको स्वीकार गरी आयोग समक्ष पीडितसँग चित्त बुझ्ने ढङ्गले क्षमायाचना गर्न मञ्जुर गरेको,
- (ग) भविष्यमा त्यस्तो किसिमको कुनै कार्य नगर्ने प्रतिज्ञा गरेको ।

(५) उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानका लागि कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्ने सम्बन्धमा पीडितको सहमति, असहमति र घटनाको गम्भीरता समेत विचार गरी क्षमादानको सिफारिस गर्ने निर्णय गर्नु पर्नेछ ।

(६) कुनै पीडक मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी एक भन्दा बढी अपराधमा संलग्न भएको छानविनबाट देखिएमा र त्यस्तो पीडकलाई यस दफा बमोजिम कुनै अपराधमा मात्र क्षमादान गर्न सकिने भएमा आयोगले पीडकलाई सो अपराधमा मात्र क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्नेछ ।

(७) यस दफा बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्नु अघि आयोगले पीडितलाई हुन गएको क्षति बापत मनासिब क्षतिपूर्ति पीडकद्वारा उपलब्ध गराउन लगाउन सक्नेछ ।

(८) उपदफा (१) बमोजिम आयोगबाट क्षमादानको लागि सिफारिस भएको व्यक्तिलाई नेपाल सरकारबाट क्षमादान भएमा त्यस्तो व्यक्तिको नाम नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरिनेछ ।

(९) उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गरिएको व्यक्तिले नेपाल सरकारबाट क्षमादान नपाएमा त्यस्तो व्यक्तिको सम्बन्धमा मुद्दा चलाउन दफा २८ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरिनेछ ।

२७. **प्रतिवेदन पेश गर्ने** : (१) आयोगले यस ऐन बमोजिम छानविन गरिसकेपछि देहायको कुराहरू खुलाई नेपाल सरकार समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्नेछ :-

- (क) आयोगबाट छानविन गरिएका र तामेलीमा राखिएका उजूरी सम्बन्धी विवरण,
- (ख) छानविनबाट पत्ता लागेको वास्तविक सत्य तथ्य सम्बन्धी विवरण,
- (ग) दफा २२ बमोजिम पीडित र पीडक बीच आयोगबाट मेलमिलाप गराइएको विवरण,
- (घ) दफा २३, २४ र २६ बमोजिम नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरेको विषय,
- (ङ) दफा २५ बमोजिम कारवाहीको लागि सिफारिस गरिएको विवरण,
- (च) सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तरनिहित कारण र भविष्यमा त्यस्ता घटना दोहोरिन नदिनको लागि गरिनु पर्ने आवश्यक नीतिगत, कानूनी, संस्थागत, प्रशासनिक र व्यवहारिक सुधारका विषय,
- (छ) प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न कुनै कानून बनाउन आवश्यक भएमा सो विषय,
- (ज) मानव अधिकारको प्रवर्द्धन, न्याय प्रणालीको सुदृढीकरण तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले तत्काल तथा भविष्यमा अवलम्बन गर्नु पर्ने कुराहरू,
- (झ) आयोगले उपयुक्त सम्भेका अन्य कुराहरू ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले छानविन गरिसकेको विषयमा समय समयमा आफ्नो सिफारिस सहित नेपाल सरकार समक्ष अन्तरिम प्रतिवेदन पेश गर्न सक्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त भएको प्रतिवेदन नेपाल सरकारले तीस दिनभित्र व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश गर्नेछ ।

परिच्छेद -४

प्रतिवेदनको कार्यान्वयन तथा अनुगमन

२८. **प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी** : (१) दफा २७ बमोजिम आयोगले दिएको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्ने, गराउने जिम्मेवारी मन्त्रालयको हुनेछ ।

(२) मन्त्रालयले आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस देहाय बमोजिम कार्यान्वयन गर्नेछ :-

- (क) दफा २३ र २४ मा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्नको लागि नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई त्यस्तो सिफारिस

आफैले वा अन्य सम्बद्ध निकाय मार्फत कार्यान्वयन गर्ने, गराउने,

- (ख) दफा २५ मा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न दफा २९ बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने,
- (ग) दफा २६ मा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन सम्बन्धी कारवाही अधि बढाउन नेपाल सरकारमा लेखी पठाउने,
- (घ) प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्नु पर्ने भएमा आवश्यक कानून निर्माण गर्ने तर्फ कारवाही गर्ने,
- (ङ) आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त सम्झौता अन्य काम गर्ने, गराउने ।

(३) मन्त्रालयले दफा २७ को उपदफा (१) को खण्ड (च), (छ) र (ज) मा उल्लिखित सिफारिस प्राथमिकता तोकै क्रमशः कार्यान्वयन गर्नेछ ।

(४) मन्त्रालयले आयोगको सिफारिस बमोजिम पीडितलाई सरल र सहज तरिकाले तत्काल क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहूलियत उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

२९. **मुद्दा दायर गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था** : (१) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडक उपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडक उपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्ता समक्ष लेखी पठाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम मन्त्रालयबाट मुद्दा चलाउन लेखी आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो पीडक उपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्दा त्यसको आधार र कारण खुलाउनु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (२) बमोजिम पीडक उपर मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा सम्बन्धित सरकारी वकीलले विशेष अदालतमा मुद्दा चलाउनु पर्नेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “विशेष अदालत” भन्नाले आयोगको सिफारिसका आधारमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले उपदफा (२) बमोजिम कुनै पीडक उपर मुद्दा चलाउने गरी निर्णय गरेको मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न नेपाल सरकारले कानून बमोजिम गठन गरेको विशेष अदालत सम्झनु पर्छ ।

३०. **आयोगले दिएको प्रतिवेदनको अनुगमन** : (१) आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने कार्य राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गर्नेछ ।

प्रस्तुत व्यवस्था सुमन अधिकारी समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७९/११/१४ मा वदर घोषित भएको ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम अनुगमन गर्दा मन्त्रालयले आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गरे, गराएको नदेखिएमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सो सिफारिस कार्यान्वयन गर्न मन्त्रालयलाई ध्यानाकर्षण गराउन सक्नेछ, र त्यसरी ध्यानाकर्षण गराएका विषय मन्त्रालयले यथाशीघ्र कार्यान्वयन गर्ने, गराउनेछ ।

परिच्छेद-५

विविध

३१. **उपसमिति वा कार्यटोली गठन गर्न सक्ने** : (१) आयोगले आफ्नो काम कारवाही सुचारुरूपले सञ्चालन गर्नको लागि सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरू समावेश गरी आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपसमिति वा कार्यटोली गठन गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम गठित उपसमिति वा कार्यटोलीको काम, कर्तव्य, अधिकार, कार्यावधि र सो उपसमिति वा कार्यटोलीका सदस्यले पाउने सुविधा तथा अन्य व्यवस्था आयोगले तोकिएका बमोजिम हुनेछ ।

३२. **विशेषज्ञको सेवा लिन सक्ने** : (१) आयोगले यस ऐन बमोजिम कुनै काम गर्नको लागि आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित विषयका स्वदेशी तथा विदेशी विशेषज्ञ वा विशिष्टीकृत निकायको सेवा लिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम सेवा प्रदान गर्ने विशेषज्ञ तथा विशिष्टीकृत निकायको नियुक्ति, काम, कर्तव्य र अधिकार, सेवाको शर्त तथा सुविधा आयोगले तोके बमोजिम हुनेछ ।

(३) आयोगलाई कुनै निकाय वा संस्थाको सेवा आवश्यक परेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सम्बन्धित निकाय वा संस्थाले आयोगबाट माग भए बमोजिमको सेवा आयोगलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

३३. **काम कारवाही गर्न बाधा नपर्ने** : आयोगको कुनै सदस्यको पद रिक्त भएको कारणले मात्र आयोगले काम कारवाही गर्न कुनै बाधा पर्ने छैन ।

३४. **अधिकार प्रत्यायोजन** : (१) आयोगले यस ऐन बमोजिम आफूलाई प्राप्त भएको अधिकार मध्ये आवश्यकतानुसार केही अधिकार अध्यक्ष, सदस्य, सचिव वा दफा ३१ बमोजिम गठित उपसमिति वा कार्यटोलीलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि मेलमिलाप गराउने वा परिपूरण, क्षमादान वा कारवाहीको सिफारिस गर्ने सम्बन्धमा आयोगलाई भएको अधिकार प्रत्यायोजन हुन सक्ने छैन ।

३५. **सूचना दिनेलाई पुरस्कृत गर्न सक्ने** : यस ऐन बमोजिम आयोगले छानविन गरेको विषयमा सत्य तथ्य पत्ता लगाउने कार्यमा आयोग वा अनुसन्धान अधिकारीलाई सहयोग पुऱ्याउने व्यक्ति, संगठन, निकाय वा संस्थालाई आयोगले पुरस्कृत गर्न सक्नेछ ।

३६. **सूचना, विवरण, तथ्य तथा जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने** : यस ऐन बमोजिम गठित कुनै आयोगले छानविन गरी प्राप्त गरेको कुनै सूचना, विवरण, तथ्य वा जानकारी अन्य कुनै आयोगलाई उपयोगी भएमा त्यस्तो सूचना, विवरण, तथ्य वा जानकारी सो आयोगबाट प्राप्त गर्न सक्नेछ ।
३७. **समन्वय गर्न सक्ने** : आयोगले यस ऐन बमोजिम छानविन गर्दा यस्तै किसिमको काम गर्ने प्रचलित कानून बमोजिम स्थापित वा नेपाल सरकारबाट गठित आयोग वा निकायसँग समन्वय गरी काम गर्न सक्नेछ ।
३८. **आयोगको कार्यावधि** : (१) आयोगको कार्यावधि आयोग गठन भएको मितिले दुई वर्षको हुनेछ ।
(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सो उपदफामा उल्लिखित अवधिभित्र आयोगले आफ्नो काम सम्पन्न गर्न नसकेको कारण समेत खुलाई थप म्याद माग गरेमा नेपाल सरकारले आयोगको कार्यावधि एक वर्षसम्मको लागि थप गर्न सक्नेछ ।
३९. **आयोगको विघटन** : (१) आयोगले यस ऐन बमोजिम आफ्नो काम सम्पन्न गरेमा वा दफा ३८ बमोजिम आयोगको कार्यावधि समाप्त भएमा आयोग विघटन हुनेछ ।
(२) उपदफा (१) बमोजिम आयोग विघटन भएमा आयोगको नाममा रहेको सम्पत्ति तथा दायित्व मन्त्रालयमा सर्नेछ ।
(३) उपदफा (१) बमोजिम आयोग विघटन हुने भएमा आयोगले आफ्नो जिम्मामा रहेको अभिलेख मन्त्रालयमा बुझाउनु पर्नेछ ।
४०. **पुनः छानविन नगर्ने** : यस ऐन बमोजिम आयोगबाट छानविन गरिसकेको विषयमा पुनः आयोग गठन गरी छानविन गरिने छैन ।
४१. **शपथ** : आफ्नो कार्यभार सम्हाल्नु अघि अध्यक्षले प्रधान न्यायाधीश समक्ष र सदस्यले अध्यक्षसँग अनुसूची बमोजिमको ढाँचामा शपथ लिनु पर्नेछ ।
४२. **बाधा अड्काउ फुकाउने अधिकार** : (१) यस ऐनको कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा कुनै बाधा अड्काउ आइपरेमा आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी बाधा अड्काउ फुकाउन आदेश जारी गर्न सक्नेछ ।
(२) उपदफा (१) बमोजिम जारी भएको आदेश नेपाल सरकारले तीस दिनभित्र व्यवस्थापिका-संसदमा पेश गर्नु पर्नेछ ।
४३. **नेपाल सरकारसँग सम्पर्क** : आयोगले नेपाल सरकारसँग सम्पर्क राख्दा मन्त्रालय मार्फत राख्नु पर्नेछ ।
४४. **नियम बनाउने अधिकार** : यस ऐनको कार्यान्वयन गर्न आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले नियम बनाउन सक्नेछ ।

अनुसूची
(दफा ४१ सँग सम्बन्धित)
शपथ

मसत्य निष्ठापूर्वक प्रतिज्ञा गर्छु/ ईश्वरको नाममा शपथ लिन्छु कि नेपाली जनता र प्रचलित संविधान तथा अन्य कानूनप्रति निष्ठावान रही आफूले ग्रहण गरेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका छानबिन आयोग/सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको अध्यक्ष/सदस्य पदको जिम्मेवारी र कर्तव्य कसैको डर, मोलाहिजा, पक्षपात, द्वेष वा लोभमा नपरी इमान्दारीसाथ पालन गर्नेछु र आफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा आफूलाई ज्ञात हुन आएको कुरा प्रचलित कानूनको पालना गर्दा बाहेक आफू बहाल रहेको वा नरहेको कुनै पनि अवस्थामा प्रकट गर्ने छैन ।

शपथ ग्रहण गर्नेको,-

सही :

मिति :

शपथ ग्रहण गराउनेको,-

सही :

नाम :

पद :

मिति :

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग नियमावली, २०७२[□]

नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति

२०७२/११/३०

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा ४४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले देहायका नियमहरू बनाएको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ** : (१) यी नियमहरूको नाम “बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग नियमावली, २०७२” रहेको छ ।
(२) यो नियमावली तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।
२. **परिभाषा** : विषय वा प्रसङ्ग अर्को अर्थ नलागेमा यस नियमावलीमा,-
 - (क) “अनुसन्धान अधिकारी” भन्नाले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा आयोगले छानबिन गर्न तोकेको अनुसन्धान अधिकारी सम्भन्नु पर्छ र सो शब्दले आयोगबाट अनुसन्धान गर्नका लागि गठन गरिएका उपसमिति वा कार्यटोली समेतलाई जनाउँछ ।
 - (ख) “उजुरीकर्ता” भन्नाले यस नियमावली बमोजिम उजुरी दिने व्यक्ति सम्भन्नु पर्छ ।
 - (ग) “ऐन” भन्नाले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ सम्भन्नु पर्छ ।
 - (घ) “छानबिन समिति” भन्नाले ऐनको दफा ६ को उपदफा (२) बमोजिम गठन गरिएको छानबिन समिति सम्भन्नु पर्छ ।

परिच्छेद-२

उजुरी सम्बन्धी व्यवस्था

३. **उजुरी माग गर्ने** : (१) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा पीडित वा निजको तर्फबाट आयोगमा उजुरी दिन आयोगले सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी उजुरी माग गर्नेछ ।
(२) उपनियम (१) बमोजिम उजुरी माग गरेको सूचनामा उजुरी दिने अवधि, तरिका र स्थान समेत उल्लेख गर्नुपर्नेछ ।

[□]नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं

(३) उपनियम (२) बमोजिम उजूरी दिने अवधि अपर्याप्त भएको भन्ने लागेमा आयोगले उजूरी दिने म्याद थप गर्न सक्नेछ ।

तर त्यसरी उजूरी दिने म्याद थप गर्दा आयोगको कार्यावधि समाप्त हुनुभन्दा कम्तिमा छ महिनाभन्दा कम हुने गरी उजूरी दिने म्याद थप गर्न सकिने छैन ।

४. **उजूरी वा जानकारी दिनसक्ने** : (१) उजूरी दिन चाहने पीडित आफैँ वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग वा आयोगले तोकेको स्थानमा उपस्थित भई वा हुलाक, इमेल वा अन्य विद्युतीय माध्यमबाट अनुसूची-१ बमोजिमको ढाँचामा आफूसँग भएका सबै प्रमाण संलग्न गरी उजूरी दिनसक्नेछ ।

तर त्यस्तो ढाँचा बमोजिम उजूरी नपरेको कारणले मात्र सो सम्बन्धमा कारवाही गर्न बाधा पर्ने छैन ।

(२) कसैले मौखिक रूपमा उजूरी दिन चाहेमा आयोगले उजूरीकर्ताले भनेको कुराहरू अनुसूची-१ को ढाँचामा लिपिबद्ध गरी निजलाई पढीवाची सुनाई निजको दस्तखत समेत गराउनु पर्नेछ ।

(३) उपनियम (१) बमोजिम इमेल वा अन्य विद्युतीय माध्यमबाट पर्न आएको उजूरी सम्बन्धित कर्मचारीले प्रिन्ट गरी प्रमाणित गरी राख्नु पर्नेछ ।

(४) उपनियम (१) बमोजिम कुनै उजूरी टेलिफोनबाट प्राप्त भएमा सम्बन्धित कर्मचारीले सो को अभिलेख खडा गरी राख्नु पर्नेछ ।

(५) आयोगले वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा कुनै श्रोतबाट प्राप्त गरेको जानकारीलाई समेत उजूरीको रूपमा लिन सक्नेछ ।

(६) कसैले आयोग समक्ष आफ्नो परिचय नखुलाई कुनै साङ्केतिक नामबाट आयोगको इमेल वा फ्याक्स मार्फत उजूरी दिएमा आयोगले त्यस्तो उजूरी लिन सक्नेछ ।

तर त्यस्तो उजूरी सम्बन्धित पक्षले सनाखत नगरेसम्म दर्ता किताबमा दर्ता गरिने छैन ।

(७) अदालत बाहेक अन्य कुनै निकायमा दर्ता भएको उजूरी आयोगले सम्बन्धित निकायबाट फिकाउने आदेश दिनसक्नेछ ।

(८) आयोगमा उजूरी दर्ता गर्दा कुनै दस्तुर लाग्ने छैन ।

५. **उजूरीसम्बन्धी विशेष व्यवस्था** : (१) बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका तथा यौनजन्य हिंसामा परेका व्यक्तिलाई उजूरी दिन सहजता प्रदान गर्न आयोगले देहाय बमोजिमको व्यवस्था गर्न सक्नेछ :-

(क) आयोगले तोकेको नजिकको सरकारी कार्यालय, स्थानीय तह वा वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन सम्बन्धमा काम गर्न नेपाल सरकारबाट गठन भएको कुनै निकाय मार्फत उजूरी दिन,

(ख) आयोगले उपलब्ध गराएको फोन नम्बरमा मौखिक रूपमा उजूरी दिन,

- (ग) महिलाको हकमा उपलब्ध भएसम्म महिला कर्मचारी मार्फत उजूरी दिन,
- (घ) उजूरी वा जानकारी दिनका लागि बेग्लै कक्ष र आवश्यकता अनुसार दोभाषे वा सहजकर्ताको समेत व्यवस्था गर्न,
- (ङ) आयोग समक्ष उपस्थित भई उजूरी दिन असमर्थ व्यक्तिको हकमा आयोगबाटै कर्मचारी खटाई निजको उजूरी लिन ।

(२) यस नियम बमोजिम उजूरी लिने निकायले आफू समक्ष प्राप्त भएको उजूरी सात दिनभित्र आयोगमा पठाई दिनु पर्नेछ ।

(३) उपनियम (२) बमोजिमको समयभित्र आफू समक्ष प्राप्त हुन आएको उजूरी नपठाउने सम्बन्धित निकायका प्रमुखलाई आयोगले विभागीय कारवाहीका लागि अख्तियारवाला समक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ ।

(४) यस नियम बमोजिम उजूरी लिदा नियम ४ बमोजिमको व्यवस्था अवलम्बन गर्नुपर्नेछ ।

(५) उजूरी वा जानकारी दिन आउने व्यक्तिलाई कुनै कर्मचारीले अपमान, अवहेलना वा दुर्व्यवहार गरेमा त्यस्तो कर्मचारीलाई आयोगले प्रचलित कानून बमोजिम कारवाही गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्नेछ ।

६. **उजूरी वा जानकारी दर्ता गर्ने** : (१) आयोगमा नियम ४ र ५ बमोजिम पर्न आएका उजूरी वा जानकारी सम्बन्धित कर्मचारीले अनुसूची-२ बमोजिमको उजूरी दर्ता किताबमा दर्ता गरी सम्बन्धित व्यक्तिलाई अनुसूची-३ बमोजिम उजूरी दर्ताको निस्सा दिनु पर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि इमेलबाट उजूरी वा जानकारी प्राप्त भएकोमा उजूरीकर्तालाई सोही माध्यमबाट उजूरी प्राप्त भएको जानकारी दिनु पर्नेछ ।

(३) कुनै व्यक्तिले एकै विषयमा एकभन्दा बढी उजूरी दिएमा वा एकभन्दा बढी व्यक्तिले एकै विषयमा उजूरी दिएमा सम्बन्धित कर्मचारीले तीमध्ये एउटा उजूरीमात्र दर्ता गरी अन्य उजूरीलाई दर्ता भएको उजूरीसाथ संलग्न गरी राख्नु पर्नेछ ।

(४) उपनियम (३) बमोजिम एउटा उजूरी दर्ता भएमा त्यसै विषयमा पर्न आएका अन्य उजूरीको लगत कट्टा गर्नुपर्नेछ ।

७. **उजूरी वा जानकारी तामेलीमा राख्ने** : (१) आयोगले देहायको अवस्थामा आफू समक्ष प्राप्त उजूरी वा जानकारीलाई तामेलीमा राख्न सक्नेछ :-

- (क) सशस्त्र द्वन्द्वको अवधि बाहेक अन्य अवधिमा व्यक्ति वेपता पारिएका घटनासँग सम्बन्धित उजूरी,
- (ख) खण्ड (क) मा उल्लिखित अवधिमा व्यक्ति वेपता पारिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वसँग असम्बन्धित देखिन आएका उजूरी,
- (ग) आयोगको अधिकारक्षेत्रभित्र नपरेका उजूरी,

- (घ) नियम ३ बमोजिम आयोगले उजूरी दर्ता गर्न दिएको म्याद समाप्त भएपछि प्राप्त भएका उजूरी,
- (ङ) प्रथमदृष्टिमा तथ्य तथा प्रमाणको अभाव देखिएको वा अस्पष्ट उजूरी,
- (च) आयोगबाट तामेलीमा रही सकेको उजूरी सम्बन्धी विषयमा नयाँ प्रमाण पेश नगरी पुनः सोही विषयमा दिएको उजूरी,
- (छ) बेनामी उजूरी ।

(२) उपनियम (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अनुसन्धान अधिकारीले नियम १० को उपनियम (२) बमोजिम आयोग समक्ष दिएको प्रारम्भिक प्रतिवेदन उपर छलफल गरी आयोगबाट उजूरी वा जानकारी तामेलीमा राख्ने निर्णय भएमा त्यस्तो उजूरी वा जानकारी समेत तामेलीमा राखिनेछ ।

(३) उपनियम (१) वा (२) बमोजिम आयोगबाट कुनै उजूरी वा जानकारी तामेलीमा राख्ने निर्णय भएमा आयोगले सो को जानकारी सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिनु पर्नेछ ।

(४) उपनियम (१) वा (२) बमोजिम आयोगबाट कुनै उजूरी वा जानकारी तामेलीमा राख्ने निर्णय भएमा उजूरी साथ प्राप्त सक्कल कागजात सम्बन्धित उजूरीकर्तालाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।

(५) यस नियम बमोजिम उजूरी वा जानकारी तामेलीमा राख्ने निर्णय भएमा आयोगको उजूरी दर्ता किताबबाट त्यस्तो उजूरी वा जानकारीको लगत कट्टा गर्नुपर्नेछ ।

८. **तामेलीमा रहेका उजूरी जगाउन सक्ने** : (१) नियम ७ बमोजिम तामेलीमा राखिएको उजूरी वा जानकारीको व्यहोरालाई पुष्टि गर्ने कुनै ठोस सबूत प्रमाण सहित सो विषयमा छानविन गर्न कसैले आयोगमा निवेदन दिएमा वा आयोगले छानविन गर्दै जाँदा कुनै ठोस सबूत प्रमाण प्राप्त हुन आएमा आयोगले त्यस्तो उजूरी वा जानकारी तामेलीबाट जगाउने निर्णय गरी छानविनको कारवाही प्रारम्भ गर्न सक्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम कुनै उजूरी वा जानकारी तामेलीबाट जगाउने निर्णय भएमा त्यस्तो उजूरी वा जानकारी आयोगको उजूरी दर्ता किताबमा पुनः दर्ता गरिनेछ ।

९. **सम्बन्धित निकायमा पठाउन सक्ने** : (१) आयोग समक्ष परेको कुनै उजूरी आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र नपरी अन्य कुनै निकायसँग सम्बन्धित देखिन आएमा आयोगले त्यस्तो उजूरी र सो सम्बन्धी कागजात सम्बन्धित निकायमा पठाउन सक्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम कुनै उजूरी आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र नपर्ने भई अन्य निकायमा पठाइएकोमा आयोगले सो को जानकारी सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिनु पर्नेछ ।

परिच्छेद-३

उजूरी छानविन सम्बन्धी व्यवस्था

१०. **प्रारम्भिक छानविन** : (१) आयोगमा दर्ता भएको तथा नियम ७ बमोजिम तामेलीमा राखिए वाहेकका अन्य उजूरी वा जानकारीका सम्बन्धमा आयोगले कुनै सदस्य वा ऐन बमोजिम उपसमिति वा कार्यटोली गठन गरी प्रारम्भिक छानविन गर्न वा गराउन सक्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम प्रारम्भिक छानविन गर्ने सदस्य, उपसमिति वा कार्यटोलीले आयोग समक्ष यथाशक्य छिटो प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्नेछ ।

११. **विस्तृत छानविन तथा अनुसन्धान अधिकारी तोक्ने** : (१) आयोगले नियम १० को उपनियम (२) बमोजिम प्राप्त प्रतिवेदन तथा उजूरी वा जानकारीको गाम्भीर्यताको आधारमा विस्तृत छानविन गर्नुपर्ने देखेमा छानविन सम्पन्न गर्नुपर्ने अवधि, कार्यादेश तथा आवश्यक सहयोगी कर्मचारीको नाम समेत उल्लेख गरी आयोगका कुनै सदस्य, उपसमिति वा कार्यटोलीलाई अनुसन्धान अधिकारी नियुक्त गर्न वा तोक्न सक्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम सदस्यलाई अनुसन्धान अधिकारी तोकिएकोमा अध्यक्षलाई र उपसमिति वा कार्यटोलीलाई अनुसन्धान अधिकारी तोकिएको भए कुनै सदस्यलाई अनुगमन अधिकारी तोक्नु पर्नेछ ।

(३) आयोगले अनुसन्धान अधिकारी तोक्दा अनुसूची-४ बमोजिमको ढाँचामा तोक्नु पर्नेछ ।

(४) उपनियम (१) बमोजिम तोकिएको अवधिभित्र अनुसन्धान सम्पन्न हुन नसकेमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले त्यसको उचित कारण समेत खोली म्याद थप वा निर्देशनको लागि आयोग समक्ष पेश गर्नुपर्नेछ ।

(५) उपनियम (४) बमोजिम म्याद थपको लागि अनुरोध भई आएमा आयोगले आवश्यक निर्देशन सहित म्याद थप गर्न सक्नेछ ।

(६) आयोगले अनुसन्धान अधिकारीलाई सहयोग गर्न आवश्यकता अनुसार सुरक्षाकर्मी समेत खटाउन सक्नेछ ।

१२. **समन्वय गर्ने** : आयोगले कुनै सरकारी कार्यालयको कर्मचारी मार्फत छानविन गराउनु पर्ने भएमा सम्बन्धित कर्मचारीको सेवा सञ्चालन गर्ने मन्त्रालयसँग समन्वय गरी काममा लगाउन सक्नेछ ।

१३. **अनुसन्धान अधिकारी हेरफेर गर्ने** : अनुसन्धान अधिकारीले आफूलाई तोकिएको काम सम्पन्न गर्न नसकेमा, निजको कुनै स्वार्थ निहित भएको पाइएमा वा निजबाट सो काम गराउन उपयुक्त छैन भन्ने मनासिव कारण भएमा आयोगले निजको सट्टा अर्को अनुसन्धान अधिकारी नियुक्त गर्न वा तोक्न सक्नेछ ।

१४. **अग्राधिकार दिनसक्ने** : (१) आयोगले बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका तथा यौनजन्य हिंसामा परेका व्यक्ति समावेश भएको उजूरी वा

जानकारीका सम्बन्धमा अग्राधिकार दिई छानविन गर्ने व्यवस्था मिलाउन सक्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिमका उजुरी वा जानकारीका सम्बन्धमा बयान वा बकपत्र सम्बन्धी विषयमा अनुसन्धान अधिकारीले देहाय बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गर्न सक्नेछ :-

- (क) बयान वा बकपत्र गर्दा निजका संरक्षक वा प्रतिनिधि वा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन सम्बन्धमा काम गर्ने संस्था वा निकायका प्रतिनिधि रोहवरमा राख्ने,
- (ख) महिलाको बयान वा बकपत्र गराउँदा उपलब्ध भएसम्म महिला कर्मचारी मार्फत गराउने,
- (ग) नजिकको सरकारी कार्यालय मार्फत बन्दसवाल वा विद्युतीय माध्यमबाट बयान वा बकपत्र गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
- (घ) वोल्न वा लेख्न नसक्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिसँग सोधपूछ गर्दा त्यस्ता व्यक्तिले इसारा गरेको कुरा बुझ्न सक्ने गरी व्यवस्था मिलाउने,
- (ङ) बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा यौनजन्य हिंसामा परेका व्यक्तिलाई आयोगमा बोलाउनु भन्दा सम्बन्धित व्यक्ति रहे बसेको स्थानमा गएर त्यस्तो जानकारी लिन उपयुक्त हुने देखिएमा आयोगले सोको लागि कुनै सदस्य वा कर्मचारी खटाई जानकारी लिने व्यवस्था मिलाउने,
- (च) बाल मनोविज्ञानवेत्ताको परामर्श लिनुपर्ने भएमा सो को व्यवस्था मिलाउने,
- (छ) बयान वा बकपत्र गरेको विषयलाई गोप्य राख्ने,
- (ज) बयान वा बकपत्र गराउदा कार्यालय समयभन्दा बाहेकको समय तथा सार्वजनिक विदाको दिनमा समेत गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
- (झ) आयोगले उपयुक्त सम्फेका अन्य कुरा गराउने ।

१५. **आरोपित वा जानकार व्यक्तिलाई बयान वा सोधपूछ गर्ने** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले छानविनको सिलसिलामा व्यक्ति बेपत्ता पारेको आरोप लागेका व्यक्ति वा सो सम्बन्धमा जानकारी भएको व्यक्तिलाई मनासिब माफीकको समय दिई आयोगसमक्ष उपस्थित गराई बयान लिने वा सोधपूछ गर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिमका व्यक्तिलाई बयान वा सोधपूछको लागि आयोगसमक्ष उपस्थित गराउँदा निजको गोप्यता भङ्ग नहुने गरी गोप्य रूपमा टेलिफोन वा अन्य कुनै माध्यम मार्फत उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

(३) उपनियम (२) बमोजिम आयोगमा उपस्थित हुन बोलाउँदा कुनै व्यक्ति नआएमा निजको कार्यालय वा निज बसोबास गरेको घर ठेगानामा अनुसूची-५ बमोजिमको सूचना पठाई उपस्थित गराउनु पर्नेछ ।

(४) उपनियम (१), (२) र (३) बमोजिमको प्रक्रियाबाट समेत आरोपित व्यक्तिलाई आयोगमा उपस्थित गराउन नसकिएमा वा निजको नाममा सूचना तामेल हुन नसकेमा आयोगले कुनै राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशन वा कुनै सञ्चार माध्यमबाट सूचना प्रसारण गरी त्यस्तो व्यक्तिलाई आयोगसमक्ष उपस्थित गराउन सक्नेछ ।

(५) आयोगले छानबिनसँग सम्बन्धित व्यक्तिलाई कार्यालय समय बाहेक वा सार्वजनिक बिदाको दिनमा समेत उपस्थित गराउन, सोधपुछ गर्न वा बयान लिन सक्ने गरी समय व्यवस्थापन गर्न सक्नेछ ।

१६. **तोकिएको समयमा उपस्थित हुन पर्ने** : आयोगको कामको सिलसिलामा अनुसन्धान अधिकारीले कुनै व्यक्तिलाई आयोगमा उपस्थित हुने भनि कुनै मिति वा समय तोकेमा त्यसरी तोकिएको मिति वा समयमा सम्बन्धित व्यक्ति उपस्थित हुनु पर्नेछ ।

१७. **पुनः बयान वा बकपत्र गराउन सक्ने** : आयोग समक्ष बयान वा बकपत्र गरेको व्यक्तिलाई नयाँ तथ्य वा विषयको सम्बन्धमा पुनः बयान वा बकपत्र गराउनु पर्ने भएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई भिकार्दै पुनः बयान वा बकपत्र गराउन सक्नेछ ।

१८. **प्रमाण पेश गर्न लगाउन सक्ने** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले छानबिनको सिलसिलामा आरोपित व्यक्ति, उजुरीकर्ता वा अन्य व्यक्तिसँग भएको वा कुनै कार्यालयमा रहेको वा हुन सक्ने कुनै पनि प्रमाण कागजात पेश गर्न समयावधि तोकिएको सम्बन्धित व्यक्ति वा कार्यालयलाई आदेश दिनसक्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम माग भएको प्रमाण कागजात सम्बन्धित व्यक्ति वा कार्यालयले तोकिएको समयभित्र आयोग समक्ष पेश गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपनियम (१) बमोजिमको समयावधिभित्र त्यस्तो प्रमाण कागजात पेश गर्न नसक्ने अवस्था भई म्याद थप गर्न माग गरेमा सम्बन्धित व्यक्ति वा कार्यालयले आयोग समक्ष सो को जानकारी गराउनु पर्नेछ र आयोगले त्यस्तो प्रमाण कागजात पेश गर्न अवस्था हेरी मनासिब माफीको समय दिनसक्नेछ ।

१९. **खानतलासी तथा बरामदी मुचुल्का** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले कुनै ठाउँको खानतलासी गर्दा अनुसूची-६ बमोजिमको ढाँचामा प्रवेश मुचुल्का तयार गरी प्रवेश गर्ने र कुनै लिखत वा वस्तु बरामद भएमा सोही व्यहोरा र बरामद नभएमा बरामद हुन नसकेको व्यहोरा खुलाई अनुसूची-७ बमोजिमको ढाँचामा खानतलासी तथा बरामदी मुचुल्का तयार गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम खानतलासी गर्दा बरामद भएको कागजात वा कुनै मालसामान आफूले लैजानु परेमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो कागजात वा मालसामान बुझेको दुई प्रति भरपाई तयार गरी कार्यालयको भए जिम्मेवार पदाधिकारीलाई र कसैको घर कम्पाउण्डको भए घरधनी, मालसामान धनी वा कागजात वा मालसामानको जिम्मा लिएको व्यक्तिलाई एक प्रति दिनु पर्नेछ ।

(३) उपनियम (२) बमोजिमको व्यक्ति फेला नपरेमा वा फेला परे पनि निजले भरपाई बुझ्न नमानेमा त्यस्तो भरपाई स्थानीय तहका प्रतिनिधिलाई जिम्मा दिनु पर्नेछ, र निजले समेत यथाशक्य चाँडो सम्बन्धित व्यक्तिलाई त्यस्तो भरपाई बुझाई दिनु पर्नेछ ।

(४) उपनियम (३) बमोजिम स्थानीय तहका प्रतिनिधि फेला नपरेमा बरामद गरिएको स्थानमा त्यस्तो भरपाई टाँस गरी बरामदी मुचुल्कामा सो व्यहोरा जनाउनु पर्नेछ ।

(५) उपनियम (३) बमोजिम स्थानीय तहको प्रतिनिधिलाई जिम्मा दिएमा वा उपनियम (४) बमोजिम भरपाई टाँस भएकोमा सम्बन्धित व्यक्तिले रीतपूर्वक भरपाई बुझेको मानिनेछ ।

(६) उपनियम (१) बमोजिमको खानतलासी वा बरामदी मुचुल्का स्थानीय व्यक्तिको रोहवरमा गर्नुपर्नेछ, र स्थानीय व्यक्ति रोहवरमा बस्न नमानेमा वा स्थानीय व्यक्ति उपलब्ध नभएमा खानतलासी तथा बरामदी मुचुल्कामा सोही व्यहोरा जनाई उपस्थित कर्मचारी वा व्यक्तिको दस्तखत गराउनु पर्नेछ ।

(७) यस नियम बमोजिम खानतलासी गर्नु, गराउनु अघि खानतलासी लिने व्यक्तिको शरीरको तलासी लिनु पर्नेछ ।

२०. **पीडितसँग जानकारी लिन सक्ने** : (१) आयोगमा दर्ता भएको उजुरी वा जानकारीको सम्बन्धमा सम्बन्धित पीडितसँग कुनै कुरा बुझ्न आवश्यक भएमा आयोगले पीडितलाई बोलाई थप जानकारी लिन सक्नेछ ।

(२) पीडित अपाङ्ग, अशक्त, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका वा यौनजन्य हिंसामा परेको व्यक्ति भएमा आयोगले उपसमिति वा कार्यटोली खटाई वा बन्दसवाल वा विद्युतीय माध्यम मार्फत जानकारी लिन सक्नेछ ।

२१. **सूचना गोप्य राख्नु पर्ने** : (१) अनुसन्धानको सिलसिलामा आयोगलाई प्राप्त सूचना, जानकारी, विवरण तथा कागजात प्रचलित कानून बमोजिम गोप्य राखिनेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिमको सूचना, जानकारी, विवरण वा कागजात वा सोको प्रतिलिपि, अदालत, आयोग वा आयोगले तोकेको अधिकारी वा निकाय बाहेक अन्य कुनै निकाय वा व्यक्तिलाई उपलब्ध गराइने छैन ।

२२. **निरीक्षण गर्न सक्ने** : (१) आयोगका अध्यक्ष, सदस्य वा कर्मचारीले ऐन तथा यस नियमावलीको अधीनमा रही अनुसन्धान अधिकारीले गरेको अनुसन्धान सम्बन्धी काम कारबाहीका सम्बन्धमा निरीक्षण गर्न वा गराउन सक्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम आयोगका अध्यक्ष वा सदस्यले निरीक्षण गर्दा आवश्यकता अनुसार अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशन दिनसक्नेछ, र त्यसरी दिएको निर्देशन पालना गर्नु त्यस्तो अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुनेछ ।

(३) उपनियम (१) बमोजिमको निरीक्षण कुनै कर्मचारीबाट भएकोमा निरीक्षणबाट देखिन आएको व्यहोरा खुलाई आयोग समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्नेछ ।

(४) उपनियम (३) बमोजिम प्राप्त प्रतिवेदनको आधारमा आयोगले सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्नेछ र यसरी दिएको निर्देशनको पालना गर्नु गराउनु त्यस्तो अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुनेछ ।

२३. **मुकाम कायम गर्न सक्ने** : उजूरीको छानबिनको सिलसिलामा आयोगले नेपालभरका जुनसुकै कार्यालय वा स्थानमा आफ्नो मुकाम खडा गर्न सक्नेछ ।

तर कुनै कार्यालयमा मुकाम राख्दा सम्बन्धित कार्यालयको सहमति लिनु पर्नेछ ।

२४. **उपकरण तथा साधनको प्रयोग** : अनुसन्धान अधिकारीले छानबिनको सिलसिलामा आयोगको आदेश बमोजिम आवश्यक पर्ने वैज्ञानिक तथा सञ्चार सम्बन्धी उपकरण तथा साधन प्रयोग गर्न सक्नेछ ।

२५. **प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले छानबिनको काम समाप्त भएपछि सङ्कलित तथ्य र सबुत प्रमाणको विश्लेषण गरी आफ्नो राय सहितको प्रतिवेदन अनुसूची-८ बमोजिमको ढाँचामा आयोग समक्ष पेश गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम प्राप्त प्रतिवेदनको आधारमा आयोगलाई कुनै स्थानको स्थलगत निरीक्षण गर्नुपर्ने भन्ने लागेमा अध्यक्ष वा कुनै सदस्य मार्फत सो ठाउँको निरीक्षण गराउन सक्नेछ ।

(३) उपनियम (२) बमोजिम स्थलगत निरीक्षण गर्ने अध्यक्ष वा कुनै सदस्यले अनुसूची-९ बमोजिमको ढाँचामा आयोग समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्नेछ ।

२६. **उत्खनन् गर्ने प्रक्रिया र कार्यविधि** : (१) आयोगले छानबिनको सिलसिलामा कुनै स्थानको उत्खनन् गर्न आवश्यक देखेमा सो स्थानको उत्खनन् गर्न आदेश दिनसक्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम उत्खनन्को प्रयोजनको लागि आयोगले छुट्टै प्रक्रिया र कार्यविधि बनाई लागू गर्नेछ ।

२७. **कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने** : (१) व्यक्ति वेपत्ता पारेको आरोपमा ऐनको दफा २५ बमोजिम कुनै व्यक्ति उपर कारबाहीको लागि सिफारिस गर्नु पर्ने भएमा आयोगले देहायको विवरण सहित कारबाहीको लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछ :-

(क) वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको विवरण,

(ख) सो सम्बन्धमा आयोगले प्राप्त गरेको प्रमाण,

(ग) छानबिनबाट खुल्न आएको सत्य तथ्य, र

(घ) आयोगको राय तथा सिफारिस ।

(२) आयोगले व्यक्ति वेपत्ता पारेको आरोपमा दोषी देखिएको पीडक उपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्ता समक्ष लेखी पठाउनेछ ।

परिच्छेद-४

साक्षी, पीडित वा उजूरीकर्ताको संरक्षण सम्बन्धी व्यवस्था

२८. साक्षी, पीडित, उजूरीकर्ता वा आयोगलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिको संरक्षण :

(१) साक्षी, पीडित, उजूरीकर्ता वा आयोगको काममा सहयोग गर्ने व्यक्तिले आफ्नो परिचय गोप्य राख्न चाहेमा आयोग वा आयोगले उजूरी सङ्कलन गर्ने जिम्मा दिएको निकाय वा सो काममा संलग्न अधिकारीले निजको वास्तविक नाम थर, ठेगाना वा परिचय गोप्य राख्नु पर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम गोपनियता कायम गर्न सम्बन्धित निकाय वा व्यक्तिले साक्षी, पीडित, उजूरीकर्ता वा आयोगको काममा सहयोग गर्ने व्यक्तिको परिचयलाई कुनै काल्पनिक वा साङ्केतिक रूपमा अभिलेख राख्नु पर्नेछ ।

(३) आयोगबाट भएको छानविनको क्रममा आफ्नो वा आफ्नो परिवारको सदस्यको सुरक्षामा खतरा रहेको छ भनी उपनियम (१) बमोजिमका व्यक्तिले आयोग समक्ष सुरक्षाको माग गरेमा आयोगले त्यस्ता व्यक्तिको लागि देहाय बमोजिम कुनै व्यवस्था मिलाउन सम्बन्धित निकायलाई लेखी पठाउनेछ :-

(क) सुरक्षाको आवश्यक व्यवस्था मिलाउन,

(ख) कुनै सरकारी निकायको संरक्षणमा राख्न लगाउन,

(ग) सुरक्षित स्थानमा अस्थायी बसोबासको व्यवस्था मिलाउन,

(घ) सुरक्षा निकायको समन्वयमा सुरक्षित स्थानको व्यवस्था गर्न,

(ङ) सामुहिक सुरक्षाको प्रबन्ध गर्न,

(च) आयोगले उपयुक्त सम्भेको अन्य कुनै व्यवस्था मिलाउन ।

(४) साक्षी, पीडित, उजूरीकर्ता, आयोगको काममा सहयोग गर्ने कर्मचारी तथा अन्य व्यक्ति वा निजको परिवारका सदस्यको सम्पत्ति, कारोबार वा व्यवसायको सुरक्षा प्रदान गर्न आवश्यक देखिएमा आयोगले सोको लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्नेछ ।

(५) उपनियम (३) वा (४) बमोजिम सुरक्षाको लागि आयोगबाट लेखी आएमा सम्बन्धित निकायले सो बमोजिम सुरक्षाको आवश्यक प्रबन्ध गर्नु पर्नेछ ।

(६) यस नियम बमोजिम सुरक्षा वा संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने व्यक्ति महिला, अपाङ्ग, अशक्त, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका वा यौनजन्य हिंसामा परेको व्यक्ति भएमा सम्बन्धित निकायले उनीहरूको मनोविज्ञान र मर्यादामा आँच नआउने किसिमले आवश्यक सुरक्षाको व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।

(७) सुरक्षाका दृष्टिले वा अन्य कारणबाट साक्षी वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई आयोगमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा श्रव्यदृष्य सम्वाद मार्फत बुझ्न, निजलाई आरोपित व्यक्तिले नदेख्ने गरी बकपत्र गराउन वा निजको स्वर विद्युतीय माध्यमबाट परिवर्तन वा रूपान्तरण गरी बुझ्न वा आयोग बाहेक अन्यत्र पनि बुझ्न वा सनाखत गराउन सकिनेछ ।

(८) उजूरीकर्ताले चाहेमा निज तथा निजको साक्षीको नाम, थर, वतन, तीनपुस्ते लगायतका परिचयात्मक विवरण तथा हुलिया आयोगले गोप्य राख्ने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ ।

(९) आयोगले छानविनको क्रममा साक्षी, पीडित, उजूरीकर्ता वा आयोगको काममा सहयोग गर्ने व्यक्तिलाई आरोपित व्यक्तिसँग भेट तथा पहिचान नहुने गरी व्यवस्था गराउन सक्नेछ ।

(१०) छानविनको क्रममा आयोग वा आयोगद्वारा तोकिएको स्थानमा साक्षी, पीडित, उजूरीकर्ता वा आयोगको काममा सहयोग गर्ने व्यक्तिलाई उपस्थित गराइएकोमा निजले माग गरेमा आयोगले निजलाई राजपत्र अनङ्कित प्रथम श्रेणीका कर्मचारीले पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता उपलब्ध गराउनेछ ।

(११) उपनियम (१०) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सरकारी कर्मचारी आयोगमा उपस्थित हुँदा निजले पाउने दैनिक तथा भ्रमण भत्ता आफू कार्यरत कार्यालयबाट लिनु पर्नेछ ।

(१२) आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा पीडितमैत्री वातावरणमा गर्नुपर्नेछ ।

(१३) आयोगले कार्य सम्पादन गर्दा आवश्यकता अनुसार पीडितसँग सम्पर्क स्थापित गर्न वा समन्वय कायम गर्न सक्नेछ ।

परिच्छेद-५

उद्धार, पुनर्स्थापना तथा परिपूरण

२९. **उद्धार गर्ने** : (१) छानविनको सिलसिलामा कुनै पीडितलाई तत्काल उद्धार गर्नुपर्ने देखिएमा आयोग आफैले वा अन्य निकायको सहयोग लिई त्यस्तो व्यक्तिलाई उद्धार गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम उद्धार गर्नको लागि नेपाल सरकार, सुरक्षा निकाय वा कुनै संस्थाको सहयोग आवश्यक देखेमा उद्धारको लागि अनुरोध गर्न सक्नेछ ।

(३) उपनियम (२) बमोजिम आयोगबाट अनुरोध भई आएमा नेपाल सरकार, सुरक्षा निकाय वा कुनै संस्थाले तत्काल त्यस्तो व्यक्तिलाई उद्धार गरी सो को जानकारी आयोगलाई दिनु पर्नेछ ।

(४) उपनियम (३) बमोजिम पीडितलाई तत्कालै उद्धार गर्न नसकिने भएमा सम्बन्धित निकाय वा संस्थाले सो को कारण सहितको जानकारी तीन

दिनभित्र आयोगलाई दिनु पर्नेछ ।

३०. **क्षतिपूर्ति, उपचार तथा पुनर्स्थापनाको लागि सिफारिस गर्ने** : (१) आयोगले पीडितलाई पर्न गएको हानी नोक्सानीको गाम्भीर्यतालाई समेत दृष्टिगत गरी तीनलाख रुपैयाँसम्म क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछ ।

(२) आयोगले उपनियम (१) बमोजिम क्षतिपूर्तिको लागि सिफारिस गर्दा कुनै पीडितले नेपाल सरकारबाट क्षतिपूर्ति पाइसकेको भए सो समेतलाई विचार गरी क्षतिपूर्तिको रकम निर्धारण गर्नुपर्नेछ ।

(३) आयोगको छानविनबाट पीडितलाई शारीरिक वा मानसिक उपचार गराउन, पुनरुद्धार वा पुनर्स्थापना गर्न वा मनोविमर्श प्रदान गर्न आवश्यक देखिएमा आयोगले त्यसको आधार, कारण र अवस्था समेत उल्लेख गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नुपर्नेछ ।

३१. **सुविधा तथा सहूलियत उपलब्ध गराउने** : (१) आयोगले ऐनको दफा २३ को उपदफा (२) बमोजिम पीडित वा अवस्था अनुसार निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई देहायको सुविधा वा सहूलियत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ :-

- (क) अध्ययन गर्न चाहनेलाई स्नातक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा,
- (ख) खण्ड (क) बमोजिम अध्ययन गर्न नचाहने वा नसक्नेको लागि निजको योग्यता तथा इच्छा अनुसारको सीपमूलक तालिम,
- (ग) कुनै व्यापार वा व्यवसाय गर्न चाहने बेरोजगार पीडितलाई पाँचलाख रुपैयाँसम्म बिना व्याज वा सहूलियत व्याजमा ऋण सुविधा,
- (घ) नेपालभित्र बसोबासको व्यवस्था नभएका पीडितको हकमा पाँचलाख रुपैयाँसम्मको बसोबासको व्यवस्था,
- (ङ) शारीरिक रूपले कमजोर भएका पीडितलाई एकलाख रुपैयाँमा नबढाई सरकारी स्वास्थ्य संस्थाबाट स्वास्थ्योपचार ।

(२) पीडित वा निजको परिवारले उपनियम (१) बमोजिम कस्तो सुविधा वा सहूलियत माग गरेको हो सो को प्राथमिकता उल्लेख गरी आयोग समक्ष अनुसूची-१० बमोजिमको ढाँचामा निवेदन दिनु पर्नेछ ।

(३) उपनियम (२) बमोजिम पीडित वा निजको परिवारले व्यक्त गरेको इच्छा वा मागको आधारमा आयोगले उपनियम (१) बमोजिमको सुविधा वा सहूलियतको प्राथमिकता निर्धारण गर्नुपर्नेछ ।

(४) आयोगले उपनियम (१) बमोजिमको सुविधा तथा सहूलियतको सिफारिस गर्दा तत्कालीन, अल्पकालीन र दीर्घकालीन रूपमा गर्ने गरी सिफारिस गर्नुपर्नेछ ।

३२. **क्षतिपूर्ति, सुविधा तथा सहूलियत निर्धारणका आधार र मापदण्ड** : आयोगले पीडितलाई क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहूलियतको लागि सिफारिस गर्दा देहायका आधार र मापदण्ड अवलम्बन गर्नेछ, :-

- (क) पीडितलाई पुग्न गएको वास्तविक क्षति, मानसिक पीडा वा यातना,
- (ख) पीडितको शारीरिक, मानसिक र आर्थिक अवस्था,
- (ग) घटना हुँदाको समयमा पीडितको उमेर,
- (घ) पीडितसँग आश्रित परिवारको सङ्ख्या र निजहरूको जीविकोपार्जनको निमित्त आवश्यक पर्ने न्यूनतम खर्च,
- (ङ) पीडितको नाबालक छोरा छोरीको संख्या तथा निजहरू अध्ययन गर्नको लागि लाग्ने न्यूनतम खर्च,
- (च) पीडितको एकासगोललको परिवारको शारीरिक अवस्था तथा जीविकोपार्जनको माध्यम,
- (छ) पीडितलाई बेपत्ता पार्ने क्रममा सम्पत्ति कब्जा, जफत, लुटपाट, आगजनी जस्ता कार्य गरी आर्थिक क्षति पुऱ्याएको भए त्यस्तो क्षतिको परिमाण,
- (ज) अङ्गभङ्ग भएका पीडितको हकमा अपाङ्गताको अवस्था,
- (झ) पीडितको मृत्यु भएकोमा मृतकको आश्रित परिवारको अर्थोपार्जन गर्न सक्ने क्षमता र आर्थिक हैसियत,
- (ञ) विस्थापित भएको कारणले पीडितले भोग्नु परेको शैक्षिक, आर्थिक, शारीरिक वा मानसिक पीडा,
- (ट) आयोगले उपयुक्त ठानेका अन्य वस्तुगत कुराहरू ।

परिच्छेद-६

विविध

३३. **कारवाहीको जानकारी सार्वजनिक गर्ने** : (१) आयोगले छानबिनबाट प्राप्त जानकारी आयोगलाई उपयुक्त लागेको सञ्चार माध्यमबाट समय समयमा सार्वजनिक गर्नेछ ।

(२) आयोगले कुनै उजूरी तामेलीमा राखेमा वा पीडितलाई कारवाही वा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने निर्णय गरेमा त्यसको जानकारी अनुसूची-११ बमोजिमको ढाँचामा उजूरीकर्तालाई गराउनेछ ।

३४. **छानबिन सम्बन्धी कार्यविधि** : (१) ऐनको दफा ६ बमोजिम आयोगका अध्यक्ष वा सदस्य उपर छानबिन गर्दा निजको कार्यक्षमताको अभाव भएको वा खराब आचरण भएको भन्ने उजूरी वा जानकारी प्राप्त हुन आएमा आयोगले त्यस्तो उजूरी वा जानकारी नेपाल सरकार समक्ष पठाउनु पर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम वा अन्य कुनै माध्यमबाट अध्यक्ष वा सदस्य उपरको उजूरी प्राप्त भएमा उजूरीको गाम्भीर्यतालाई विचार गरी नेपाल सरकारले ऐनको दफा ६ को उपदफा (२) बमोजिम छानविन समिति गठन गर्नेछ ।

(३) उपनियम (२) बमोजिमको छानविन समितिले सो आरोपको सम्बन्धमा आवश्यक छानविन गरी आरोपित अध्यक्ष वा सदस्यलाई मनासिब माफीकको समय दिई निज उपर लागेको आरोपको सम्बन्धमा सफाई पेश गर्ने मौका दिनु पर्नेछ ।

(४) उपनियम (२) बमोजिमको छानविन समितिले आरोपको छानविन गर्दा कुनै प्रमाण बुझ्नु पर्ने वा कुनै कागजात भिकाउनु पर्ने देखेमा सो समेत गर्न सक्नेछ ।

(५) यस नियम बमोजिम आरोपित अध्यक्ष वा सदस्य उपर छानविन समितिले छानविनको काम प्रारम्भ गरेपछि आरोपित अध्यक्ष वा सदस्य उपरको कारबाहीको तुंगो नलागेसम्म त्यस्तो अध्यक्ष वा सदस्यले आयोगको काम कारबाहीमा भाग लिन पाउने छैन ।

(६) छानविनबाट आरोपित अध्यक्ष वा सदस्य उपर परेको उजूरी प्रमाणित हुन आएमा छानविन समितिले त्यस्तो अध्यक्ष वा सदस्य उपर कारबाहीको लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछ ।

३५. **सचिवको काम, कर्तव्य तथा अधिकार** : (१) सचिवको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ:-

- (क) आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने, गराउने,
- (ख) आयोगको कामसँग सम्बन्धित विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान, तालीम, गोष्ठी, सार्वजनिक सुनुवाई लगायतका कार्य सञ्चालन गर्ने, गराउने,
- (ग) आयोगको कामसँग सम्बन्धित विषयमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ, संस्था वा निकायहरूसँग समन्वय गर्ने,
- (घ) आयोगसँग सम्बन्धित विभिन्न कार्य गर्ने, गराउने,
- (ङ) प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय प्रमुखले गर्ने कार्य गर्ने,
- (च) आयोगको निर्देशन बमोजिमका अन्य कार्य गर्ने, गराउने ।

(२) सचिवले यस नियमावली बमोजिम आफूलाई प्राप्त अधिकारमध्ये आवश्यकता अनुसार कुनै अधिकार आयोगको कुनै अधिकृत कर्मचारीलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।

३६. **अवहेलनामा कारबाही चलाउने** : (१) आयोगले कुनै व्यक्ति उपर ऐनको दफा १६ बमोजिम अवहेलनामा कारबाही चलाउनु अघि त्यस्तो व्यक्तिले आयोगको अवहेलना हुने कुनै काम गरेको वा घटना भए वा नभएको सम्बन्धमा

आयोगको कुनै सदस्य वा अधिकृतस्तरको कर्मचारीबाट छानबिन गराई निजको प्रतिवेदनको आधारमा त्यस्तो व्यक्तिलाई कारवाही चलाउनु पर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम कुनै व्यक्ति उपर कारवाही चलाउनु परेमा के कस्तो कारण र आधारबाट निज उपर कारवाही चलाउनु परेको हो सो खुलाई कारवाही गर्नु नपर्ने कुनै आधार र प्रमाण भए सोको सफाई पेश गर्न वा आयोग समक्ष उचित क्षमायाचनाको लागि मनासिब समय दिई आरोपित व्यक्तिलाई मौका दिनु पर्नेछ ।

(३) उपनियम (२) बमोजिम आरोपित व्यक्तिलाई सफाई पेश भएमा वा मनासिब माफीकको क्षमायाचना गरेमा सो को मूल्याङ्कन तथा प्राप्त प्रमाणको आधारमा आयोगले उचित निर्णय गर्नेछ ।

(४) अवहेलनामा कारवाही गर्ने सम्बन्धी अन्य कार्यविधि आयोग आफैले निर्धारण गर्नेछ ।

३७. **सार्वजनिक सुनुवाई सम्बन्धी कार्यविधि** : (१) आयोगले ऐनको दफा १८ बमोजिम सार्वजनिक सुनुवाई गर्नुभन्दा अघि कम्तीमा तीन दिनको म्याद दिई सार्वजनिक सुनुवाई हुने मिति, समय र स्थान तथा सुनुवाई गरिने विषय समेतको सूचना सर्वसाधारणको जानकारीको लागि उपयुक्त माध्यमबाट जानकारी गराउनु पर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम सार्वजनिक सुनुवाई गर्दा सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, परिपूरण वा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने लगायत आयोगले उपयुक्त ठानेका अन्य विषयमा सार्वजनिक सुनुवाई गर्न सक्नेछ ।

(३) आयोगले सार्वजनिक सुनुवाई गर्दा पीडित, सर्वसाधारण व्यक्ति, विभिन्न संघ संस्थाका स्थानीय प्रतिनिधि, सञ्चारकर्मी, महिला, ज्येष्ठ नागरिक, नागरिक समाज समेतको उपस्थितिमा गर्न सक्नेछ ।

(४) आयोगले उपनियम (२) बमोजिम सार्वजनिक सुनुवाई गर्दा कम्तीमा एकजना सदस्यको उपस्थिति हुनु पर्नेछ ।

(५) सार्वजनिक सुनुवाईमा खटिएका कर्मचारीले सुनुवाईमा सोधिएका प्रश्न, जिज्ञासा तथा आयोगको तर्फबाट दिइएको उत्तर सहितको विवरण उल्लेख गरी आयोग समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्नेछ ।

(६) सार्वजनिक सुनुवाईको अवधि तथा प्रक्रिया सम्बन्धी अन्य व्यवस्था आयोगले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

३८. **पीडितलाई परिचयपत्र दिने** : (१) ऐन तथा यस नियमावली बमोजिम गरिएको छानबिनबाट कुनै व्यक्ति सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएको कारणबाट पीडित हुन पुगेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई अनुसूची-१२ बमोजिमको ढाँचामा पीडित परिचयपत्र उपलब्ध गराउनेछ ।

(२) आयोगको छानबिनबाट एकभन्दा बढी व्यक्ति पीडित रहेको देखिएमा आयोगले उपनियम (१) बमोजिम सबै व्यक्तिहरूलाई परिचयपत्र उपलब्ध गराउनेछ ।

३९. **पुरस्कृत गर्ने** : ऐन तथा यस नियमावलीको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा उत्कृष्ट काम गरी आयोगलाई सहयोग पुऱ्याउने कर्मचारी एवं सुरक्षाकर्मीलाई आयोगले पुरस्कृत गर्न सक्नेछ ।
४०. **आचार संहिता बनाई लागू गर्ने** : आयोगले अध्यक्ष तथा सदस्यले पालना गर्नुपर्ने आचार संहिता बनाई लागू गर्नेछ ।
४१. **अनुसूचीमा थपघट तथा हेरफेर गर्न सक्ने** : मन्त्रालयले आयोगको सिफारिसमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी आवश्यकता अनुसार अनुसूचीमा थपघट तथा हेरफेर गर्न सक्नेछ ।
४२. **निर्देशिका वा कार्यविधि बनाउन सक्ने** : आयोगले आफ्नो कार्य व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्नको लागि ऐन तथा यस नियमावलीको अधिनमा रही आवश्यक निर्देशिका वा कार्यविधि बनाई लागू गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची-१

(नियम ४ को उपनियम (१) सँग सम्बन्धित)

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगमा दिने उजूरीको ढाँचा

- (१) उजूरीकर्ताको,-
- (क) नाम थर:
 - (ख) ठेगाना:
 - (अ) स्थायी:
 - (आ) अस्थायी:
 - (इ) टेलिफोन/मोवाइल नं., इमेल:
- (२) बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको,-
- (क) नाम थर :
 - (ख) ठेगाना :
 - (अ) स्थायी :
 - (आ) अस्थायी :
 - (इ) टेलिफोन/मोवाइल नं., इमेल :
 - (ग) पारिवारिक विवरण :
 - (घ) पेशा :
 - (ङ) हालको अवस्था :
 - (च) बेपत्ता पारिएको स्थान सहितको सम्पूर्ण विवरण :
 - (छ) उमेर:
 - (ज) हुलिया (पहिचान गर्न सकिने सङ्केत) :
 - (अ) शारीरिक विवरण (उचाई, बनौट, विशेष किसिमको कुनै पहिचान वा लक्षण) :
 - (आ) दुर्घटना, घाउ चोट, हड्डी भाँच्चिएको, शारीरिक विकृति वा कुरुपता, शल्यक्रिया लगायतको चिकित्सा सम्बन्धी पहिचान :
 - (इ) दाँत सम्बन्धी विवरण र तस्वीरहरू :
 - (ई) अन्तिम पटक देखिएको अवस्थामा लगाएको लुगा सम्बन्धी विवरण वा उक्त व्यक्तिले प्रायः लगाउने किसिमका जुता वा चप्पल, पेटी, औँठी, चश्मा, सुन्न प्रयोग गरिने यन्त्र, कपाल कोर्ने तरिका, टोपी आदि :
 - (उ) अन्य कुनै सकेत, चिज वस्तु भए :
 - (झ) पहिचानका अन्य विवरण :
- (३) उजूरीकर्ताको बेपत्ता पारिएको व्यक्तिसँगको नाता वा सम्बन्ध :
- (४) बेपत्ता पार्ने व्यक्ति थाहा पाए निजको,-
- (क) नाम थर :
 - (ख) ठेगाना :

- (अ) स्थायी :
- (आ) अस्थायी :
- (ई) टेलिफोन, मोवाइल नं., इमेल :
- (५) वेपत्ता पार्ने व्यक्तिको पेशा :
- (६) वेपत्ता पार्ने व्यक्ति घटना हुँदाको अवस्थामा कुनै कार्यालयमा कार्यरत भए पद र सो कार्यालयको नाम ठेगाना :
- (७) वेपत्ता पार्ने कार्यमा अन्य कुनै व्यक्तिको संलग्नता भए त्यस्तो व्यक्तिको,-
- (क) नाम थर :
- (ख) ठेगाना :
- (अ) स्थायी :
- (आ) अस्थाई :
- (इ) टेलिफोन, मोवाइल नं., इमेल :
- (ग) हुलिया (पहिचान गर्न सकिने सङ्केत) :
- (घ) हाल वा तत्काल कार्यरत कार्यालय :
- (८) वेपत्ता पारिएको घटनासँग सम्बन्धित विवरण :
- (क) वेपत्ता पारिएको मिति र स्थान सहितको सम्पूर्ण विवरण :
- (ख) घटना सम्बन्धी सम्पूर्ण विवरण :
- (९) फेला पर्नसक्ने सम्भावित स्थान :
- (१०) यस अघि अदालत वा अन्य कुनै निकायबाट कुनै कारबाही भएको भए सो को विवरण र नतिजा :
- (११) दावी गरेको परिपूरणको प्राथमिकता र सो को आधार :
- (१२) घटनासँग सम्बन्धित सबुत प्रमाण :
- (क) देख्ने :
- (ख) सुन्ने :
- (ग) कागज :
- (घ) तस्वीर :
- (ङ) अन्य :
- (१३) अन्य कुनै कुरा भए :

उजूरीकर्ताको,-

दस्तखत :

नाम, थर :

मिति:

द्रष्टव्य: माथि उल्लिखित फारमको विभिन्न महलमा भर्ने विवरण नअटेमा छुट्टै पानामा लेखी फारमसँग संलग्न गर्नुपर्नेछ ।

अनुसूची-२

(नियम ६ को उपनियम (१) सँग सम्बन्धित)

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग

उजूरी दर्ता किताबको ढाँचा

दर्ता नं.	मिति	उजूरीकर्ताको नाम, थर, वतन	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको नाम, थर, वतन	आरोपित व्यक्तिको नाम, थर, वतन	घटनाको संक्षिप्त विवरण	कैफियत

अनुसूची-३

(नियम ६ को उपनियम (१) सँग सम्बन्धित)

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

उजूरी दर्ताको निस्सा

दर्ता नं.

विषय : उजूरी सम्बन्धमा ।

श्री..... को मिति को उजूरी प्राप्त भई यस आयोगको दर्ता किताबमा मिति मा दर्ता गरिएकाले यो निस्सा दिइएको छ ।

कार्यालयको छाप :

उजूरी दर्ता गर्ने कर्मचारीको,-

दस्तखत :

नाम, थर :

पद :

मिति :

आयोगको सम्पर्क नम्बर :

अनुसूची-४

(नियम ११ को उपनियम (३) सँग सम्बन्धित)

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग

अनुसन्धान अधिकारी तोकिएको ढाँचा

श्री.....
..... ।

तपाईंलाई देहायका विवरण भएको उजूरीको छानबिन पूरा गरी प्रतिवेदन पेश गर्नका लागि आयोगको निर्णय अनुसार अनुसन्धान अधिकारी तोकिएको छ । आयोगको प्रत्यक्ष रेखदेख र नियन्त्रणमा रही छानबिनको कार्य पूरा गरी आफ्नो राय सहितको प्रतिवेदनदिन भित्र आयोगमा पेश गर्नु होला । उक्त कार्य सम्पन्न गर्न तपाईंलाई देहाय बमोजिमको सहयोगी कर्मचारी तोकिएको छ ।

<u>क्र.स.</u>	<u>दर्जा</u>	<u>नाम, थर</u>
(१)		
(२)		
(३)		
(४)		

उजूरीकर्ताको नाम, थर :

सम्बन्धित अधिकृतको

उजूरी दर्ता नं. :

दस्तखत :

घटना भएको स्थान :

नाम, थर :

कार्यालयको छाप :

मिति :

अनुसूची-५

(नियम १५ को उपनियम (३) सँग सम्बन्धित)

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगमा उपस्थित हुनको लागि दिइने सूचनाको ढाँचा

श्री.....
.....।

यस आयोगमा मितिमा परेको.....
(संक्षिप्त व्यहोरा).....उजुरीको छानबिन गर्ने सिलसिलामा तपाईंसँग केही कुरा बुझ्नु परेकोले मिति मा दिनको बजे यस आयोगको कार्यालय/मुकाममा उपस्थित हुनु होला । उपस्थित नभए कानून बमोजिम हुनेछ ।

अनुसन्धान अधिकारीको,-

दस्तखत :

नाम, थर :

मिति :

अनुसूची-६

(नियम १९ को उपनियम (१) सँग सम्बन्धित)

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

प्रवेश मुचुल्काको ढाँचा

जिल्ला.....महानगरपालिका / उपमहानगरपालिका / नगरपालिका / गाउँपालिका..... वडा नं. गाउँ टोल बस्ने तपाईं श्रीको घर कम्पाउण्ड भित्र सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनासँग सम्बन्धित वस्तु, लिखत वा प्रमाण फेला पर्न सक्ने सम्भावना भएकाले वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगका हामी देहायका व्यक्तिहरू छानविनको सिलसिलामा खानतलासी गर्न खटी आएकोले खानतलासीको लागि सो स्थानमा प्रवेश गर्नु अघि देहायका व्यक्तिबाट हाम्रो खानतलासी गराईं सो को मुचुल्का तयार गरेका छौं ।

तपसिल

खानतलासी गर्न प्रवेश गर्ने व्यक्तिहरूको जीउ खानतलासी लिने व्यक्तिको नाम, थर, ठेगाना (तीनपुस्ते सहित):-

१.

२.

रोहबर:-

१. घरधनी / मालधनी वा निजको प्रतिनिधि :

२. सम्भव भएसम्म स्थानीय व्यक्ति / जनप्रतिनिधि :

३. पीडित (सम्भव भएसम्म) :

मुचुल्का तयार गर्ने कर्मचारीहरू :

अनुसूची-७

(नियम १९ को उपनियम (१) सँग सम्बन्धित)

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगबाट खडा गरेको खानतलासी तथा बरामदी मुचुल्काको ढाँचा

लिखितम् को नाति को छोरा/छोरी जिल्ला महानगरपालिका/ उपमहानगरपालिका/नगरपालिका/गाउँपालिका वडा नं.....वस्ने वर्ष कोस्थित घर/स्थानमा कानून बमोजिम रीत पुऱ्याई प्रवेश गरेका हामी देहायका व्यक्तिहरूले मिति..... मा खानतलासी गर्दा देहायका स्थानहरूमा निम्न बमोजिमका वस्तु, लिखत वा प्रमाण फेला परेको र सो वस्तु, लिखत तथा प्रमाण छानबिनको सिलसिलामा आयोगमा दाखिल गर्न लैजानु पर्ने हुँदा खानतलासी तथा बरामदी मुचुल्का गरी दिनु होस भनी वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगबाट खटी आएका कर्मचारीले भन्दा हाम्रो चित्त बुभयो । यसमा तपसिलमा लेखिएको व्यहोरा ठीक साँचो हो भनी लेखी लेखाई सम्बन्धित कर्मचारी मार्फत् आयोगमा चढायौं ।

तपसिल

खानतलासीमा फेला परेका वस्तु, लिखत तथा प्रमाण र स्थानको विवरण :

१.

२.

बरामद गरी लगेका वस्तु, लिखत तथा प्रमाणहरूको विवरण :

१.

२.

रोहबर:

१. बरामद सामानको भरपाई बुभने :

२. स्थानीय प्रतिनिधि (भएसम्म) :

३. पीडक (सम्भव भएसम्म) :

बरामद सामानको भरपाई तपाईलाई बुभाई माथि उल्लिखित उक्त बरामदी सामान लिई गएका छौं ।

मुचुल्का तयार गर्ने कर्मचारीहरू :

१.

२

अनुसूची-८

(नियम २५ को उपनियम (१) सँग सम्बन्धित)

छानबिन प्रतिवेदनको ढाँचा

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको मिति को निर्णय बमोजिम छानबिन गर्न मलाई तोकिएकोमा सो विषयमा छानबिन गर्दा देहाय बमोजिमको प्रतिवेदन पेश गरेको छु ।

१. उजूरी सम्बन्धी विवरण :

- (क) उजूरीदर्ता नम्बर :
(ख) उजूरवालाको नाम, थर, ठेगाना :
(ग) पीडितको नाम, थर, ठेगाना :
(घ) पीडकको नाम, थर, ठेगाना :

२. उजूरीको संक्षिप्त व्यहोरा :

३. सबुत प्रमाण :

- (क) दसी प्रमाण तथा घटनासँग सम्बन्धित चीज वस्तु :
(ख) साक्षी :
देख्ने :
(अ)
(आ)
सुन्ने :
(अ)
(आ)

४. घटनासँग प्रमाण लाग्ने अरु चीज वस्तु :

- (अ)
(आ)

५. छानबिनबाट खुल्न आएको व्यहोरा :

६. अनुसन्धान अधिकृतको राय :

अनुसन्धान अधिकारीको,-

दस्तखत :

नाम, थर :

पद :

मिति :

अनुसूची-९

(नियम २५ को उपनियम (३) सँग सम्बन्धित)

स्थलगत निरीक्षण प्रतिवेदनको ढाँचा

१. उजूरी दर्ता नम्बर :
२. उजूरी दिने व्यक्तिको नाम र ठेगाना :
३. उजूरीको छोटकरी व्यहोरा :
४. आरोपित व्यक्तिको नाम, थर, उमेर, वतन :
५. स्थलगत निरीक्षणबाट देखिन आएको अवस्था :
६. थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने भए के के कुरामा अनुसन्धान गर्नुपर्ने हो सो को विवरण :
७. उजूरीको व्यहोरा स्थापित हुन सक्ने आधार :
८. उत्खनन् गर्नुपर्ने भए सो को कारण र आधार :
९. घटनाको बारेमा थाहा पाउने कुनै व्यक्ति बुझ्नु पर्ने भए त्यस्ता व्यक्तिको नाम, थर र वतन :
१०. कुनै कागजात वा सामानहरू बरामद गर्नुपर्ने भए के कहाँबाट बरामद गर्नुपर्ने हो सो को विवरण :
११. घटनासँग सम्बन्धित कुनै भौतिक सबुत प्रमाण सङ्कलन गर्न छुट भएको भए सो को विवरण :
१२. अन्य केही भए :

स्थलगत निरीक्षण प्रतिवेदन पेश गर्नेको,

दस्तखत :

नाम, थर :

मिति :

अनुसूची-१०

(नियम ३१ को उपनियम (२) सँग सम्बन्धित)

सुविधा तथा सहूलियतको लागि दिने निवेदनको ढाँचा

१. पीडितको :
नाम, थर :.....
ठेगाना :.....
उमेर :..... पेशा :.....
सम्पर्क फोन ईमेल :.....
२. पीडितका परिवारका आश्रित सदस्यहरू :

क्र.सं.	नाता	उमेर	शिक्षा
१			
२			
३. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा पीडित उपर भएको अपराध :
घटनाको मिति :..... समय.....
४. पीडितलाई पुगेको क्षतिको विवरण :
५. शारीरिक क्षतिको विवरण (त्यसको असर हालसम्म पनि छ भने सो कुरालाई पुष्टी गर्ने विवरण र उपलब्ध भएसम्मको प्रमाण) :
६. शिक्षा/पेशा व्यवसाय/चल अचल सम्पतिमा पुगेको क्षतिको विवरण/हालसम्मको स्थिति र सोसँग उपलब्ध भएसम्मका सम्बन्धित प्रमाण :
७. हालसम्म पीडितले पाएको राहतको विवरण (हालसम्म के कस्तो सुविधा, सहूलियत, क्षतिपूर्ति पाएको हो सो खुलाउने
८. पीडितले खोजेको क्षतिपूर्ति, सुविधा, सहूलियत :
९. पीडकको विवरण :
नाम, थर :.....
ठेगाना :.....
सम्पर्क फोन नं. :.....
पेशा :.....

माथि लेखिएको व्यहोरा ठीक साँचो छ भुट्टा ठहरेमा कानून बमोजिम सहला बुझाउँला ।

पीडितको,-

दस्तखत :

मिति :

अनुसुची-११

(नियम ३३ को उपनियम (२) सँग सम्बन्धित)

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको निर्णय सम्बन्धी जानकारीको ढाँचा

उजूरी दर्ता नम्बर :

श्री.....

उजूरीकर्ताको नाम, थर, बतन (गोप्य राख्नु पर्नेमा सांकेतिक नाम राख्ने) :

विषय :-

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा व्यक्ति बेपत्ता पारेको विषयमा परेको उल्लिखित उजूरीको सम्बन्धमा आयोगबाट छानबिन गर्दा उक्त उजूरी तामेलीमा राख्ने/पीडकलाई कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने गरी मितिमा निर्णय भएकाले जानकारीको लागि अनुरोध छ । निर्णयको प्रतिलिपि यसैसाथ संलग्न छ ।

कार्यालयको छाप :-

जानकारी दिने अधिकृतको -

दस्तखत :

नाम, थर :

पद :

मिति :

अनुसूची-१२

(नियम ३८ को उपनियम (१) सँग सम्बन्धित)

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग

पीडित परिचयपत्रको ढाँचा

परिचयपत्र नं.:

तस्विर

१. परिचयपत्र बाहकको,-

(क) नाम थर :

(ख) ठेगाना : अञ्चल जिल्ला महानगरपालिका /
उपमहानगरपालिका / नगरपालिका / गाँउपालिका वडा नं.....

(ग) नागरिकता नं. :

(घ) पीडित बाहेक परिवारको अन्य सदस्य भए पीडित सँगको निजको नाता
सम्बन्ध :

२. व्यक्ति बेपत्ता पारेको मिति :

परिचयपत्र प्राप्त गर्नेको दस्तखत :

परिचयपत्र प्रदान गर्ने कर्मचारीको,-

दस्तखत :

कार्यालयको छाप :

नाम, थर :

पद :

मिति :

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन निर्देशिका, २०७३[□]

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग नियमावली, २०७२ को नियम ४२ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगले देहायको निर्देशिका बनाई लागू गरेको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ** : (१) यस निर्देशिकाको नाम “बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन निर्देशिका, २०७३” रहेको छ ।
 - (२) यो निर्देशिका आयोगले स्वीकृत गरेको मितिदेखि प्रारम्भ हुनेछ ।
२. **परिभाषा** : विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस निर्देशिकामा,-
 - (क) “अध्यक्ष” भन्नाले आयोगको अध्यक्ष सम्झनु पर्छ ।
 - (ख) “अनुसन्धान अधिकारी” भन्नाले आयोगबाट छानबिन गर्न तोकेको अनुसन्धान अधिकारी सम्झनुपर्छ र सो शब्दले आयोगबाट अनुसन्धान गर्नका लागि गठन गरिएका उपसमिति वा कार्यटोलीलाई समेत जनाउँछ ।
 - (ग) “आयोग” भन्नाले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग सम्झनु पर्छ ।
 - (घ) “उजुरी दर्ता अधिकारी” भन्नाले आयोगले उजुरी दर्ता गर्ने प्रयोजनको लागि तोकेको कर्मचारी सम्झनुपर्छ ।
 - (ङ) “ऐन” भन्नाले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ सम्झनुपर्छ ।
 - (च) “नियमावली” भन्नाले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग नियमावली, २०७२ सम्झनुपर्छ ।
 - (छ) “सचिव” भन्नाले आयोगको सचिव सम्झनु पर्छ ।
 - (ज) “सदस्य” भन्नाले आयोगको सदस्य सम्झनु पर्छ ।

परिच्छेद-२

आयोगको कार्य सम्पादन सम्बन्धी व्यवस्था

३. **आयोगको कार्य सम्पादन** : ऐन तथा नियमावलीले दिएको अधिकार बमोजिम आयोगबाट सम्पादन गरिने अन्य काम यस निर्देशिका बमोजिम गर्नु पर्नेछ ।
४. **आयोगबाट सम्पादन गरिने कार्य** : ऐन तथा नियमावलीमा उल्लिखित कार्यहरूका अतिरिक्त देहायका विषयहरू आयोगको निर्णयबाट सम्पादन हुनेछन् :-

□बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग, नेपाल, पुल्चोक, ललितपुर

- (क) अदालत बाहेकका अन्य कुनै निकायबाट आयोगबाटै कारवाही हुन भनी लेखी पठाएको विषय,
- (ख) अनुसन्धान अधिकारी तोक्ने वा परिवर्तन गर्ने,
- (ग) आम सञ्चारमाध्यमबाट प्रकाशित वा प्रशारित समाचार वा अन्य सामग्रीको सम्बेदनशिलता र तिनमा उल्लिखित विषयको गाम्भीर्यतालाई दृष्टिगत गरी सचिवले आफ्नो राय सहित आयोगसमक्ष पेस गरेको विषय,
- (घ) आयोगको अवहेलनामा कारवाही चलाउने विषय,
- (ङ) अनुसन्धान अधिकारीले पेश गरेको छानविन प्रतिवेदन,
- (च) निर्देशिका वा आयोगको निर्देशनको कार्यान्वयनमा कुनै कठिनाई वा बाधा उत्पन्न भएको भनी सचिवले आयोगसमक्ष पेश गरेको विषय,
- (छ) छानविनको लागि स्थलगत निरीक्षण गर्न अनुसन्धान अधिकारी वा अन्य कुनै कर्मचारी खटाउने विषय,
- (ज) अनुसन्धान अधिकारीले साधसोधको लागि पेश गरेको विषय,
- (झ) कुनै विषयमा आयोगबाट निर्णय भएपछि मात्र बाँकी छानविन गर्न सकिने अवस्था भएको भनी अनुसन्धान अधिकारीले निर्णयको लागि पेश गरेको विषय,
- (ञ) कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने प्रश्न समावेश भएको विषय,
- (ट) घटना घटेको भनिएको ठाउँको स्थलगत निरीक्षण गर्ने स्वीकृतिको लागि पेश गरेको विषय,
- (ठ) कुनै उजूरीउपर छानविन गर्दै जाँदा अन्यत्र मुकाम कायम गर्नुपर्ने देखिन आएको विषय,
- (ड) छानविन उपसमिति वा कार्यटोलीमा सदस्य परिवर्तन वा सदस्य थप गर्ने विषय,
- (ढ) अनुसन्धान अधिकारीलाई सहयोगी कर्मचारी तोक्ने विषय,
- (ण) आरोपितव्यक्ति सार्वजनिक पद धारण गरेको भएमा निजलाई निलम्बन गर्न लेखी पठाउने विषय,
- (त) छानविनको कार्यमा असहयोग गर्ने व्यक्ति संस्था वा निकायलाई जरिवाना गर्ने विषय,
- (थ) छानविनको सिलसिलामा आयोगले दिएको आदेश पालना नगर्ने वा अटेर गरी बस्ने कुनै सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाको पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई विभागीय कारवाही गर्न अख्तियारवालासमक्ष लेखी पठाउने विषय,

- (द) छानविनको काममा बाधा विरोध गर्ने व्यक्तिलाई जरिवाना गर्ने विषय,
- (ध) सरकारी निकायमा कार्यरत कुनै कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीले आफू कार्यरत निकायमा रही आयोगमा बयान, बकपत्र वा जानकारी दिन सुरक्षाका कारण नसक्ने भई त्यस्तो कर्मचारीलाई कुनै निकायमा सरुवा गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउने विषय,
- (न) छानविनको क्रममा आफ्नो वा आफ्नो परिवारको सदस्यको सुरक्षामा खतरा रहेको छ भनी साक्षी, पीडित, उजुरीकर्ता तथा आयोगलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूले सुरक्षा माग गरेको विषय,
- (प) वेपत्ता पारिएका कारण शारीरिक रूपमा अपाङ्गता भएको कारण सो घटनाका सम्बन्धमा आयोग वा आयोगले तोकेको निकायसमक्ष उपस्थित भई उजुरी वा जानकारी दिन असमर्थ भएको व्यक्तिको हकमा आयोगबाट कर्मचारी खटाई निजको उजुरी वा जानकारी लिने विषय,
- (फ) साक्षी, पीडित, उजुरीकर्ता, आयोगको काममा सहयोग गर्ने कर्मचारी तथा अन्य व्यक्ति वा निजको परिवारका सदस्यको सम्पत्ति, कारोबार वा व्यवसायको सुरक्षा गर्ने विषय,
- (ब) तोकिएको समयभित्र छानविन पूरा हुन नसकी म्याद थपको लागि पेश भएको विषय,
- (भ) आयोगले उपयुक्त ठानेका अन्य विषयहरू ।

परिच्छेद-३

सचिव र महाशाखा प्रमुखको जिम्मेवारी

५. आयोगका सचिवको जिम्मेवारी : (१) आयोगको सचिवालय, महाशाखा, शाखा र कुनै उपसमिति वा कार्यटोलीमा रहने कर्मचारीको व्यवस्थापन आयोगको सचिवबाट हुनेछ ।

(२) प्रचलित ऐन तथा नियममा उल्लेख भएका कामहरूको अतिरिक्त सचिवको अन्य जिम्मेवारी देहाय बमोजिम हुनेछ :

- (क) आयोगमा दर्ता हुन आएको कुनै उजुरी निवेदनमा सम्बन्धित महाशाखाबाट प्रारम्भिक कारवाही गरी पेश हुन आएको फाइल आफ्नो राय सहित आयोगसमक्ष पेश गर्ने,
- (ख) प्रारम्भिक र विस्तृत छानविन गर्नुपर्ने देखिएको विषयमा अनुसन्धान अधिकारीको नाम आयोगसमक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ग) खण्ड (ख) बमोजिम प्रारम्भिक र विस्तृत छानविन गर्नुपर्ने देखिएको विषयमा उपसमिति वा कार्यटोली गठन गरी छानविन

गर्नुपर्ने देखिएमा उपसमिति वा कार्यटोली र तिनमा रहने कर्मचारीको नाम आयोगसमक्ष सिफारिस गर्ने,

- (घ) अनुसन्धान अधिकारी वा उपसमिति वा कार्यटोलीका सदस्यको नाम सिफारिस गर्दा सम्बन्धित विषयमा दक्षता, कामप्रति रुची, कार्यबोझ र कार्य अनुभव समेतको आधारमा गर्ने,
- (ङ) आयोगबाट निर्णय भए बमोजिम अनुसन्धान अधिकारी खटाउने,
- (च) आयोगका कर्मचारी बाहेक अन्य सरकारी कर्मचारीलाई उपसमिति वा कार्यटोलीमा सिफारिस गर्नुपर्ने अवस्थामा सम्बन्धित निकायसँग त्यस्ता कर्मचारी माग गर्ने,
- (छ) नियमावली बमोजिम आयोगमा रही उत्कृष्ट काम गर्ने कर्मचारी एवं सुरक्षाकर्मीलाई पुरस्कृत गर्न आयोग समक्ष सिफारिस गर्ने,
- (ज) देहायका विषयहरूमा सचिव आफैले निर्णय गर्ने,-
 - (१) महाशाखा तथा शाखाहरूबाट सम्पादन हुने काम र जिम्मेवारीको बाँडफाँड गर्ने,
 - (२) आयोगमा दर्ता हुन आउने उजूरी तथा निवेदन दर्ता गर्न उजूरी दर्ता अधिकारी तोक्ने,
 - (३) एकै विषयका उजूरीहरूमा फरक फरक अनुसन्धान अधिकारी तोकिएकोमा त्यस्तो फाइल एकै ठाँउमा गाभी पहिले तोकिएको अनुसन्धान अधिकारीलाई कायम गर्ने विषय,
 - (४) छानविनको सिलसिलामा अनुसन्धान अधिकारीलाई आवश्यक पर्ने कुनै उपकरण उपलब्ध गराउने विषय ।

(३) दफा ४ बमोजिम आयोगको निर्णयबाट सम्पादन हुने विषयमा सचिवले आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी आयोगमा पेश गर्नुपर्नेछ ।

(४) कसैलाई आयोगको अवहेलनामा कारवाही चलाउन उपयुक्त देखिएमा सम्बन्धित महाशाखाको सिफारिस सहितका प्रमाण कागज संलग्न गरी आयोगसमक्ष निर्णयका लागि पेश गर्ने ।

(५) यस निर्देशिका बमोजिम आयोगबाट निर्णय गर्नुपर्ने विषय आयोगमा पेश गर्ने जिम्मेवारी सचिवको हुनेछ ।

६. **महाशाखा प्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकार** : छानविन महाशाखा प्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :

- (क) सचिवसँग समन्वय गरी उजूरीको प्रारम्भिक कारवाही सम्बन्धी काम आफ्ना मातहतका अधिकृतलाई बाँडफाँड गर्ने,

- (ख) आयोगमा दर्ता हुन आएका उजूरी वा जानकारीमा प्रारम्भिक कारवाही गर्दा परिच्छेद ४ मा उल्लेख भए बमोजिमको कार्यविधि अवलम्बन गर्ने, गराउने,
- (ग) प्रारम्भिक कारवाहीको क्रममा रहेका उजूरी र त्यसमा भएको कारवाही सम्बन्धी अद्यावधिक विवरण समय समयमा सचिव मार्फत आयोगलाई जानकारी गराउने,
- (घ) अनुसन्धान अधिकारी तोकिएको अभिलेख राख्ने,
- (ङ) अनुसन्धान अधिकारीबाट फछ्यौट भएको र फछ्यौट हुन बाँकी कामको साप्ताहिक अभिलेख अद्यावधिक गरी राख्ने,
- (च) अनुसन्धान अधिकारी वा उपसमिति वा कार्यटोली तोकन सचिवलाई सिफारिस गर्ने,
- (छ) मासिक रूपमा अनुसन्धान अधिकारीहरूको बैठक राख्ने,
- (ज) अनुसन्धान अधिकारी वा उपसमिति वा कार्यटोलीबीच समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने,
- (झ) अनुसन्धान सम्बन्धी विषयमा आयोग र सचिवबाट भएका निर्णय र निर्देशनहरू अनुसन्धान अधिकारीलाई जानकारी गराउने,
- (ञ) विभिन्न जिल्लाबाट आयोगमा प्राप्त भएका र आयोगमा दर्ता हुन आएका उजूरीहरू संकलन गरी सचिवमार्फत अध्यक्षसमक्ष पेश गर्ने,
- (ट) अध्यक्षबाट प्रारम्भिक कारवाही शुरु गर्ने भनी महाशाखामा प्राप्त हुन आएका उजूरी तथा निवेदनहरूको प्रारम्भिक कारवाही शुरु गर्न अधिकृत तोकने,
- (ठ) प्रारम्भिक कारवाहीको सिलसिलामा मातहतका अधिकृतहरूबाट पेश हुन आएका फाइल आफ्नो राय सहित सचिवसमक्ष पेश गर्ने,
- (ड) आयोगबाट भएको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने गराउने,
- (ढ) आयोग एवं सचिवबाट निर्देशन भए बमोजिम अन्य कार्य गर्ने गराउने ।

परिच्छेद-४

उजूरी दर्ता र प्रारम्भिक कारवाही

७. **उजूरी दर्ता अधिकारी** : आयोगले आयोगमा पर्न आउने उजूरी वा निवेदन दर्ता गर्ने प्रयोजनको लागि सचिवालयमा र आवश्यकता अनुसार अन्य जिल्ला वा स्थानमा समेत उजूरी दर्ता अधिकारी तोक्यो उजूरी लिने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।

८. **उजूरी दर्ता गर्दा ध्यान दिनु पर्ने** : (१) उजूरी दर्ता गर्ने अधिकारीले आफूसमक्ष पर्न आएको उजूरी दर्ता गर्नु अघि देहायका कुराहरूमा ध्यान दिनु पर्नेछ :-

- (क) आयोगले प्रकाशन गरेको उजूरी दर्ता सम्बन्धी सूचनामा उल्लिखित विषय र सन्दर्भ,
- (ख) आयोगले उजूरी माग गरेको सूचनामा उल्लिखित उजूरी दिने अवधि र स्थान,
- (ग) उजूरी दिने अवधि थप भएको भए सो सम्बन्धी विषय,
- (घ) आयोगको निर्देशन बमोजिमका अन्य आवश्यक विषय ।

(२) उजूरी दर्ता अधिकारीले उजूरी दर्ता सम्बन्धमा देहाय बमोजिम गर्नु पर्नेछ :-

- (क) आफूसमक्ष पर्न आएको उजूरी तोकिए बमोजिमको ढाँचामा लेखिएको भएमा छुट्टै उजूरी दर्ता किताब खडा गरी तुरुन्त दर्ता गर्ने,
- (ख) खण्ड (क) बमोजिम दर्ता गर्न ल्याएको उजूरी तोकिएको ढाँचामा लेखिएको नभएमा सम्भव भएसम्म तोकिएको ढाँचामा सम्पूर्ण व्यहोरा खुलाउन लगाई दर्ता गर्ने,
- (ग) सामान्य ढाँचा नमिलेको वा सम्पूर्ण विवरण नखुलेको भए पनि आफूसमक्ष पर्न आएको उजूरी दर्ता गर्ने,
- (घ) कसैले आफैले उजूरी नलेखी आयोगको तर्फबाटै उजूरी लेखी पाउन अनुरोध गरेमा उजूरवालाले भने बमोजिम लेखी पढीबाची सुनाई निजको सहीछाप गराई उजूरी दर्ता गर्ने,
- (ङ) कसैले उजूरीलाई खाम बन्दी गरी दर्ता गर्न ल्याएमा खाममा उल्लेख गरिएको व्यहोरा उल्लेख गरी बन्दी खाम नै दर्ता गर्ने,
- (च) हुलाक, इमेल वा अन्य विद्युतीय माध्यमबाट पर्न आएका उजूरी दर्ता गर्ने,
- (छ) पीडितको तर्फबाट कसैले उजूरी दिन ल्याएमा दर्ता गर्ने,
- (ज) उजूरी निवेदनको ढाँचा र प्रमाण पुगे नपुगेको विषयमा उजूरवालाले सल्लाह मागेमा आवश्यक सल्लाह दिने,
- (झ) इमेल वा अन्य विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त भएको उजूरी दर्ता गर्नुअघि सो उजूरीलाई प्रिन्ट गरी प्रमाणित गरी राख्ने,
- (ञ) कुनै उजूरी टेलिफोनबाट प्राप्त हुन आएमा सो कुराको अभिलेख खडा गरी राख्ने,
- (ट) कसैले आयोगसमक्ष आफ्नो परिचय नखुलाई सांकेतिक नामबाट आयोगको इमेल वा फ्याक्स मार्फत उजूरी दिएमा आयोगले त्यस्तो उजूरीको अभिलेख खडा गरी राख्ने,

- (ठ) आयोगले कुनै श्रोतबाट प्राप्त गरेको सूचना वा जानकारी उजूरीको रूपमा दर्ता गर्न आदेश दिएमा दर्ता किताबमा दर्ता गर्ने,
- (ड) नियमावलीको नियम ७ बमोजिम तामेलीमा राखिएको कुनै उजूरीलाई आयोगबाट जगाउने निर्णय भएमा त्यस्तो उजूरीलाई जगाई उजूरी दर्ता किताबमा दर्ता गर्ने,
- (ढ) कसैले आफ्नो परिचय नखुलाई सांकेतिक नामबाट आयोगको इमेल वा फ्याक्स मार्फत उजूरी दिएकोमा सम्बन्धित पक्ष आयोगसमक्ष आई त्यस्तो उजूरी सनाखत गरेमा दर्ता किताबमा दर्ता गर्ने,
- (ण) वेपत्ता पारिएको घटनासँग सम्बन्धित विषयमा अदालत बाहेक अन्य निकायमा विचाराधीन उजूरी वा जानकारी भिकाउने गरी आयोगबाट भएको निर्णय बमोजिम प्राप्त हुन आएको उजूरी वा जानकारी दर्ता किताबमा दर्ता गर्ने,

(३) सिलबन्दी गरी दर्ता हुन आएको उजूरीको बन्दीखाम उजूरी दर्ता अधिकारीले खोल्नु हुँदैन ।

९. **निस्सा दिनु पर्ने** : (१) दफा ८ बमोजिम उजूरी दर्ता गरेपछि उजूरी दर्ता अधिकारीले उजूरवालालाई नियमावलीको अनुसूची ३ को ढाँचामा उजूरी दर्ता गरेको निस्सा दिनु पर्छ ।

(२) कुनै उजूरी विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त भएको भए उजूरी दर्ता अधिकारीले उजूरवालालाई सोही माध्यमबाट उजूरी प्राप्त भएको जानकारी दिनु पर्छ ।

१०. **जिल्ला स्थित उजूरी दर्ता अधिकारीले गर्नुपर्ने काम** : (१) आयोगले तोकेको जिल्ला स्थित उजूरी दर्ता अधिकारीले आफूसमक्ष प्राप्त हुन आएका उजूरी तथा निवेदन एवं सोसँग सम्बन्धित कागजात दफा ८ बमोजिम दर्ता गरी उजूरीकर्तालाई दफा ९ बमोजिम उजूरी दर्ता गरेको निस्सा दिनु पर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम दर्ता भएका उजूरी तथा निवेदनहरू दर्ता भएको मितिले सात दिनभित्र आयोगमा पठाउनु पर्छ ।

११. **उजूरी दर्ता सम्बन्धी अन्य व्यवस्था** : (१) उजूरवाला बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका तथा यौनजन्य हिंसामा परेका व्यक्ति भएमा निजहरूको सम्बन्धमा आयोगले देहाय बमोजिमको व्यवस्था मिलाउन सक्नेछ :

- (क) नेपाल सरकारसँग समन्वय गरी कुनै सरकारी कार्यालय, स्थानीय निकाय वा वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा काम गर्न नेपाल सरकारबाट गठन भएको कुनै निकाय मार्फत उजूरी दर्ता गर्ने, गराउने,

- (ख) सिधा सम्पर्क (हटलाइन) फोन नं मार्फत मौखिक उजूरी वा निवेदन दर्ता गर्ने, गराउने,
 - (ग) उजूरवाला महिला भए उपलब्ध भएसम्म महिला कर्मचारी मार्फत उजूरी लिने, लिन लगाउने,
- (२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि आयोगले देहाय बमोजिमको थप व्यवस्था गर्न सक्नेछः-

- (क) उजूरी दिने अन्य कुनै खास स्थान तोक्न,
- (ख) उजूरी वा जानकारी दिनको लागि बेग्लै कक्षको व्यवस्था गर्न,
- (ग) आवश्यकता अनुसार दोभाषे वा सहजकर्ताको व्यवस्था गर्न,
- (घ) आयोगसमक्ष उपस्थित भई उजूरी वा निवेदन दिन असमर्थ व्यक्तिको हकमा आयोगबाटै कर्मचारी खटाई निज रहे बसेको स्थानमा गई उजूरी वा निवेदन लिन ।

१२. **निवेदकको विवरण गोप्य राख्ने** : (१) उजूरीकर्ता वा निवेदकले उजूरी दिएको कुरा गोप्य राख्न चाहेमा आयोगले उजूरी दिने निवेदकको नाम थर, वतन तथा अन्य विवरण गोप्य राख्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम विवरण गोप्य राख्दा देहायबमोजिम गर्नुपर्नेछ :

- (क) व्यक्ति वेपत्ता पारिएको उजूरी वा जानकारी प्राप्त भएदेखि प्रारम्भिक कारवाही, छानविन कार्य र आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नेसम्मका सम्पूर्ण चरणमा पीडितको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणहरू गोप्य राख्ने व्यवस्था गर्ने,
- (ख) उपदफा (१) बमोजिम गोप्य राखिएको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणलाई उजूरी, निवेदन, प्रतिवेदन, पत्राचार, बयान, बकपत्र, वक्तव्य, विज्ञप्ति, सार्वजनिक प्रकाशन लगायत सम्पूर्ण अवस्थामा गोप्य राख्नु पर्ने,
- (ग) व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्न माग गरेको व्यक्तिले सो विवरण गोप्य राख्न जरूरी नभएको भनी लिखित निवेदन दिएमा बाहेक त्यसरी गोप्य राखिएको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण खुल्ला नगर्ने,
- (घ) गोप्य राखिएका व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणहरू छुट्टै पानामा लेखबद्ध एवम् सिलबन्दी गरी गोप्य राखिएको विवरणलाई संकेत गर्न छुट्टै परिचयात्मक नाम वा संख्या वा चिन्ह दिई महाशाखा प्रमुखबाट प्रमाणित गराई राख्ने,
- (ङ) व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्नका लागि कुनै कागज प्रमाण गोप्य राख्नुपर्ने भएमा सोसमेत सिलबन्दी गरी सोको व्यहोरा छुट्टै पानामा खुलाई फाइल संलग्न राख्ने,

- (च) अनुसन्धान वा कारवाहीको सिलसिलामा विवरण गोप्य राखिएको व्यक्तिको परिचयात्मक विवरणहरू र दस्तखत समेत निजलाई प्रदान गरिएको साँकेतिक नाम, नम्बर वा चिन्हद्वारा नै गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
- (छ) व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राखिएको व्यक्तिलाई निजको संकेत, नाम, नम्बर वा चिन्ह उल्लेख भएको छुट्टै परिचयपत्र प्रदान गर्ने,
- (ज) व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राखिएका व्यक्तिका नाममा म्याद वा सूचना जारी गर्दा वा पत्राचार गर्दा निजको साँकेतिक नाम, नम्बर वा चिन्हबाट गर्ने ।

१३. **उजूरी साथ प्रमाण पेश गर्नुपर्ने** : (१) उजूरी लिँदा उजूरीकर्ताबाट भएसम्मका सबै प्रमाणहरू पेश गर्न लगाउनु पर्नेछ ।

(२) उजूरवालाले कुनै प्रमाण पेश गर्न ल्याएमा लिखत प्रमाण भए सोको प्रतिलिपि उतार गरी उजूरी साथ राखी सक्कल लिखत उजूरीकर्तालाई फिर्ता गर्नु पर्छ ।

(३) कुनै कारणबाट सक्कल लिखत नै उजूरीसाथ राख्नु पर्ने भएमा त्यसको प्रमाणित प्रतिलिपि र सो लिखत उजूरीसाथ संलग्न रहेको भन्ने व्यहोराको भरपाई त्यस्तो लिखत पेश गर्ने व्यक्तिलाई दिई सक्कल लिखत सुरक्षित रूपमा राख्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

(४) उजूरीसाथ कुनै दशी प्रमाण पेश भएकोमा सोको भरपाई उजूरवालालाई दिई त्यस्तो प्रमाण उजूरीसाथ राख्नु पर्छ ।

(५) आयोगको कार्यालयमा आई उजूरी दिने व्यक्तिले उजूरीसाथ साक्षी समेत पेश गरेमा त्यस्तो उजूरीका सम्बन्धमा सचिवसमक्ष पेश गरी निकासा भएबमोजिम गर्नुपर्छ ।

१४. **उजूरीमा प्रारम्भिक कारवाही** : (१) आयोगको दर्ता किताबमा दर्ता भएपछि ती उजूरीहरू भोलिपल्ट सचिवले अध्यक्षसमक्ष पेश गर्नुपर्नेछ ।

तर कुनै उजूरीमा उठाइएको विषयबस्तुको गम्भीरतालाई विचार गर्दा तत्कालै कारवाही गर्नुपर्ने देखिन आएमा सोही दिन अध्यक्षसमक्ष पेश गर्न कुनै बाधा पर्ने छैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम पेश भएको उजूरीउपर अध्यक्षले आवश्यक कारवाही अघि बढाउन सम्बन्धित महाशाखामा पठाउनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम अध्यक्षसमक्ष पेश गर्नुपर्ने उजूरी अध्यक्षको अनुपस्थितिमा वरिष्ठ सदस्यसमक्ष र निज पनि नभए एवं रीतले जो सदस्यको रोलक्रम अगाडि छ उसैकहाँ पेश गर्नुपर्नेछ ।

(४) महाशाखामा प्राप्त हुन आएको उजूरीको सम्बन्धमा महाशाखा प्रमुखले देहायबमोजिम गर्नु पर्छ :-

- (क) उजूरीको विषय हेरी कुनै अधिकृतको नाममा लोक लगाई जिम्मा लगाउने,
- (ख) उजूरी हेर्न तोकिएको अधिकृतले आफ्नो जिम्मामा आएको उजूरीमा के कस्तो कारवाही उठान गर्ने हो आफ्नो राय उल्लेख गरी ३ दिनभित्र महाशाखा प्रमुखसमक्ष पेश गर्नुपर्छ ।
- (ग) खण्ड (ख) बमोजिम प्रारम्भिक कारवाही गर्ने अधिकृतले आफ्नो राय पेश गर्दा अन्य कुराहरूको अतिरिक्त देहायका विषयहरू समेत उल्लेख गरी प्रारम्भिक कारवाही फाराम भरी महाशाखा प्रमुखसमक्ष पेश गर्नुपर्छ :-
- (१) व्यक्ति बेपत्ता पारिएको भन्ने विश्वास गर्नु पर्ने मनासिव कारण भए/नभएको,
- (२) आयोगको क्षेत्राधिकारभित्र परे/नपरेको
- (३) उजूरीमा तथ्ययुक्त आधार भए/नभएको,
- (४) उजूरीको औचित्य स्पष्ट भए/नभएको,
- (५) उजूरी तोकिएको ढाँचामा भए/नभएको,
- (६) आयोगले दिएको म्यादभित्र उजूरी परे/नपरेको,
- (७) आयोगबाट यस अधिनै सो विषयमा कुनै निर्णय भए/नभएको,
- (८) आयोगबाट यस अधिनै तामेलीमा राख्ने निर्णय भएको भए नयाँ प्रमाण पेश भए/नभएको,
- (९) सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिभित्र सो घटना घटे नघटेको,
- (१०) सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिभित्र सो घटना घटेको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित भए/नभएको,
- (११) उजूरीसँग सम्बन्धित विषयमा अदालतमा मुद्दा परे नपरेको ।
- (घ) खण्ड (ख) बमोजिम प्राप्त हुन आएको उजूरीका सम्बन्धमा महाशाखा प्रमुखले आफ्नो राय उल्लेख गरी सचिवसमक्ष पेश गर्नु पर्छ ।
- (ङ) खण्ड (घ) बमोजिम प्राप्त भएको फाइलमा सचिवले आफ्नो राय उल्लेख गरी यथाशक्य छिटो आयोगसमक्ष पेश गर्नु पर्छ ।
- (च) खण्ड (ङ) बमोजिम आयोगसमक्ष पेश भएका फाइलमा आयोगबाट कुनै निर्देशन सहित कारवाही अधि बढाउने निर्णय भएमा त्यस्तो उजूरी वा निवेदनका सम्बन्धमा निर्देशन अनुसारको काम सम्पन्न गरी दफा १६ बमोजिमको प्रक्रिया शुरु गर्नु पर्छ ।

(४) आयोगमा दर्ता हुन आएका कुनै उजूरी वा निवेदन आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र नपर्ने भई आयोगबाट सम्बन्धित निकायमा पठाउने निर्णय भएमा अनुसन्धान अधिकारीले देहाय बमोजिम गर्नुपर्छ :

- (क) कुनै उजूरी वा निवेदन आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र नपर्ने भई आयोगबाट सम्बन्धित निकायमा पठाउने निर्णय भएकोमा सोको जानकारी सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिने,
- (ख) आयोगको कार्य क्षेत्रभित्र नपर्ने निर्णय भएको उजूरीका सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारी तोकिसकेको भए अनुसन्धान अधिकारीले र अनुसन्धान अधिकारी तोकिनसकेको भए अनुसन्धान महाशाखाले निर्णय भएको ३ दिनभित्र त्यसरी आयोगले पठाउने निर्णय गरेको कार्यालयमा पठाउने,
- (ग) खण्ड (ख) बमोजिम अन्य कार्यालयमा पठाएको उजूरीको दायरी लागत कट्टा गर्ने ।

१५. **प्रारम्भिक कारवाहीबाट तामेलीमा राख्ने** : आयोगले कुनै उजूरी वा निवेदनमा गरिएको प्रारम्भिक कारवाहीबाट त्यस्तो उजूरी वा निवेदन उपर थप छानविन आवश्यक नभएको भनी तामेलीमा राख्ने निर्णय गरेमा सम्बन्धित अधिकारीले दफा ३८(१) बमोजिमको प्रक्रिया पूरागरी त्यस्तो फाइल सोही दफाको उपदफा (२) को प्रयोजनको लागि तामेली शाखामा बुझाई दिनुपर्छ ।

परिच्छेद-५

छानविन सम्बन्धी व्यवस्था

१६. **प्रारम्भिक छानविन** : (१) आयोगमा दर्ता हुन आएका उजूरी वा निवेदनका सम्बन्धमा आयोगबाट प्रारम्भिक छानविन गर्ने निर्णय भएमा महाशाखा प्रमुखले त्यस्तो उजूरी सम्बन्धी फाइल अनुसन्धान अधिकारी तोकने प्रयोजनको लागि सचिवसमक्ष पेश गर्नु पर्छ ।

(२) प्रारम्भिक छानविन गर्न तोकिएको अनुसन्धान अधिकारीले देहाय बमोजिमको प्रक्रिया अपनाई प्रारम्भिक छानविनको कारवाही अधि बढाउनु पर्नेछ :-

- (क) उजूरी निवेदन अध्ययन गरी प्रारम्भिक छानविन गर्नुपर्ने मूल विषयवस्तुको पहिचान गर्ने,
- (ख) वेपत्ता पारिएको व्यक्तिको सम्बन्धमा वेपत्ता पारिएको समयको सूचना एवं जानकारीहरू स्थानीय एवं राष्ट्रिय पत्रपत्रिका, एफ.एम. लगायतका आम सञ्चारका माध्यमबाट संकलन गर्ने,
- (ग) पीडितले यसअघि कुनै निकाय वा मानव अधिकारसँग सम्बद्ध संस्थाहरूसमक्ष निवेदन वा उजूरी दिएको वा घटना बारे टिपाएको वा कागज गरेको भए सो संस्थाबाट त्यस्ता कागजात सहितको फाइल भिकाउने,

- (घ) अनुसन्धानको क्रममा पीडित मैत्री वातावरण कायम गर्ने,
- (ङ) पीडितले दिएको सूचना एवं जानकारीको प्रयोग र त्यस्ता सूचनाको गोप्यता एवं सुरक्षाको सम्बन्धमा पीडितलाई आश्वस्त पार्ने,
- (च) सूचना वा जानकारी दिने इच्छा गरेमा त्यस्तो व्यक्तिसँग बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको बारेमा यथाशक्य धेरै जानकारी लिने,
- (छ) खण्ड (क) बमोजिम पहिचान भएको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित कागजात सम्बन्धित निकाय वा व्यक्तिबाट समय तोक्री माग गर्ने,
- (ज) कुनै निकायका पदाधिकारी वा कुनै व्यक्तिसँग बयान लिने वा आवश्यक विवरण वा प्रतिक्रिया माग गर्नुपर्ने भएमा मनासिब माफीकको समय तोक्री माग गर्ने,
- (झ) स्थलगत निरीक्षण, हस्तरेखा परीक्षण वा अन्य केही प्रमाण बुझ्न आवश्यक देखिएमा बुझ्ने,
- (ञ) तत्काल बरामद गर्नुपर्ने सामान दफा २७ बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी बरामद गर्ने,
- (ट) आयोगले कुनै विषयमा गरेको सार्वजनिक सुनुवाईबाट छानबिन गर्न तोकिएको विषयमा कुनै जानकारी प्राप्त भएमा सो को प्रतिलिपि समेत मगाउने,
- (ठ) आयोगमा परेको उजूरीको अलावा कुनै संस्था वा निकायमा अधि नै कुनै उजूरी वा निवेदन परी कुनै छानबिन भएको रहेछ भने सो सम्बन्धी उपलब्ध भएसम्मका कागजात संकलन गरी विश्लेषण गर्ने,
- (ड) माथि उपदफा (२) बमोजिम प्राप्त कागजात, विवरण, प्रतिवेदन, बयान, प्रतिक्रिया तथा बरामदी समेतका आधारमा उजूरीमा उल्लिखित तथ्य स्थापित हुन सक्छ, सक्तैन र तथ्य स्थापित भए पनि व्यक्ति बेपत्ता पारिएको मानिने अवस्था विद्यमान छ छैन भन्ने बारेमा निष्कर्षमा पुग्ने,

(३) प्रारम्भिक छानबिनको कार्य सम्पन्न भइसकेपछि अनुसन्धान अधिकारीले छानबिन प्रतिवेदन तयार गरी आयोगसमक्ष पेश गर्नुपर्नेछ ।

१७. **विस्तृत छानबिन** : दफा १६ को उपदफा (३) बमोजिम आयोगसमक्ष पेश भएको प्रतिवेदनबाट सो विषयमा विस्तृत छानबिन गर्नुपर्ने भनी आयोगबाट निर्णय भई आएमा सचिवले आफ्नो राय सहित अनुसन्धान अधिकारी तोकने प्रयोजनको लागि फाइल आयोगसमक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

१८. **विस्तृत छानबिन गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधि** : (१) आयोगबाट विस्तृत छानबिन गर्ने भनी निर्णय भएका उजूरी उपर विस्तृत छानबिन गर्दा अनुसन्धान अधिकारीले देहायबमोजिम गर्नुपर्नेछ :-

- (क) प्रारम्भिक छानविनबाट पहिचान भएको वा आयोगबाट सो उजुरीको सम्बन्धमा कुनै निर्देशन दिइएको भए सो समेतका बुँदाहरूमा केन्द्रित रही त्यस्ता विषयसँग सम्बन्धित थप कागजात विवरण तथा जानकारी सम्बन्धित निकायबाट माग गर्ने,
- (ख) बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको बारेमा बेपत्ता हुनुअघिको विस्तृत विवरण (एण्टीमोर्टम डाटा) तयार गर्ने, गर्न लगाउने,
- (ग) खण्ड (ख) बमोजिमको विवरण तयार गर्दा देहाय बमोजिम गर्नुपर्नेछ :-
 - (१) बेपत्ता पारिएको व्यक्तिलाई अन्तिम पटक देख्ने व्यक्ति को को हुन यकिन गर्ने,
 - (२) प्रकरण (१) बमोजिमका मानिसहरूबाट विस्तृत विवरण (एण्टीमोर्टम डाटा) फाराम भर्न लगाउने,
 - (३) विस्तृत विवरण (एण्टीमोर्टम डाटा) फाराम भर्न लगाउनु पर्ने व्यक्ति आयोगमा आउन नसक्ने भएमा त्यस्तो व्यक्तिको हकमा आयोगले तोके वा खटाएको कर्मचारी वा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा काम गर्ने संस्था वा उजुरी दर्ता अधिकारी मार्फत त्यस्तो फाराम भर्न लगाउने,
 - (४) विस्तृत विवरण (एण्टीमोर्टम डाटा) फाराम भर्न लगाउनु पर्ने व्यक्ति अपाङ्ग, अशक्त, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका वा यौनजन्य हिंसामा परेको व्यक्ति भएमा आयोगले तोके वा खटाएको कर्मचारी वा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा काम गर्ने संस्था वा उजुरी दर्ता अधिकारी मार्फत वा बन्द सवाल वा विद्युतीय माध्यम मार्फत त्यस्तो फाराम भर्न लगाउने ।
 - (५) विस्तृत विवरण (एण्टीमोर्टम डाटा) फाराम भर्न लगाउँदा यथाशक्य पीडितको मनोविज्ञान र मर्यादामा आँच आउन नदिने व्यवस्था मिलाउने,
 - (६) आवश्यकता अनुसार दोभाषे वा सहजकर्ताको व्यवस्था मिलाउने,
 - (७) पीडितलाई विश्वासमा लिन पीडित मैत्री वातावरण बनाउने,
 - (८) विस्तृत विवरण (एण्टीमोर्टम डाटा) फाराम भर्दा पीडितले व्यक्ति बेपत्ता पारिएको कारण पीडित हुन पुगेको व्यक्ति वा नजिकको नातेदार वा अन्य कुनै

विश्वासको व्यक्ति रोहवरमा राख्न चाहेमा सो बमोजिम गर्न दिने,

(९) छानविन कार्यमा सहयोग पुग्ने गरी फाराम भर्न पीडित वा प्रकरण (१) मा उल्लिखित व्यक्तिलाई प्रेरित गर्ने,

(घ) छानविन सम्बन्धी कामका लागि आयोगले कुनै विशेषज्ञ नियुक्त गरेको भए अनुसन्धानको क्रममा कुनै विषयमा विशेषज्ञको राय लिन आवश्यक भएमा विशेषज्ञको राय लिने,

(ङ) घटनाको स्थलगत निरीक्षण गर्नुपर्ने भएमा अनुसन्धान अधिकारी स्वयं वा उपसमिति वा कार्यटोलीको कुनै सदस्य वा कुनै अधिकृत कर्मचारी मार्फत स्थलगत निरीक्षण गर्न लगाउने । यसरी कर्मचारी खटाउँदा सम्बन्धित निकायको कर्मचारी र आयोगले सम्बन्धित विषयको विशेषज्ञ नियुक्त गरेको भए निजलाई समेत टोलीमा समावेश गर्न सक्ने,

(च) प्रारम्भिक छानविनका क्रममा बुझिएका व्यक्तिसँग थप कुरा बुझ्नु पर्ने भए बुझ्ने,

(छ) आवश्यकता अनुसार वेपता पीडित समुदायसँग परामर्श गर्ने,

(ज) दुर्गम क्षेत्रका पीडितहरूको सहज पहुँचको लागि घुम्ती टोली, द्वन्द्वपीडित समुदायसँग काम गर्दै आएका संघ संस्था, नागरिक समाज तथा स्थानीय समुदायको सहयोग लिने,

(झ) पीडितलाई मनोसामाजिक परामर्श आवश्यक देखिएमा सो को व्यवस्था गर्ने,

(ञ) पीडित, साक्षी वा आयोगलाई सहयोग गर्ने अन्य व्यक्तिसँग लिने सूचना वा जानकारी श्रव्य दृष्यको माध्यमबाट लिनु पर्ने अवस्था देखिन आएमा सम्भव भएसम्म सो समेत गर्ने,

(ट) छानविनको क्रममा कुनै पनि सरकारी वा गैरसरकारी निकायबाट सबै प्रकारका सूचना लिने ।

(२) छानविनको सिलसिलामा कुनै कुराको सम्बन्धमा स्पष्ट हुनु पर्ने अवस्था देखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले जुनसुकै वखत आयोगमा साधसोधको लागि फाइल पेश गर्न सक्नेछ ।

(३) छानविनको सिलसिलामा कुनै विषयमा आयोगबाट निर्णय भएपछि मात्र थप छानविन गर्न सकिने अवस्था भएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो निर्णयको लागि आयोगमा फाइल पेश गर्न सक्नेछ ।

१९. **अनुसन्धान केन्द्रित हुनुपर्ने कुराहरू** : अनुसन्धान अधिकारीले उजुरीउपर छानविन गर्दा निम्नलिखित कुराहरूमा केन्द्रित भई छानविन कार्य सम्पन्न गर्नु पर्छ :

(क) सत्य तथ्य स्थापित गर्ने विषय,

- (ख) व्यक्ति बेपत्ता पार्नु पछाडिका सम्भावित कारणका सम्बन्धमा,
- (ग) व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको प्रवृत्ति तथा प्रकृति पत्ता लगाउने सम्बन्धमा,
- (घ) बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको यथार्थ अवस्थाको बारेमा,
- (ङ) बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न व्यक्ति, अधिकारी, संस्था तथा संगठनको पहिचान गर्ने सम्बन्धमा,
- (च) बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न व्यक्ति, अधिकारी, संस्था वा संगठनले उल्लङ्घन गरेका कानूनको सम्बन्धमा,
- (छ) पीडित वा निजको परिवारलाई दिने परिपूरणको सम्बन्धमा ।

२०. **बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न अन्य व्यक्ति उपर छानबिन गर्ने** : कुनै व्यक्ति उपर परेको उजुरीको छानबिन गर्दै जाँदा सो कार्यमा संलग्नता देखिन आएका अन्य व्यक्तिहरू उपर समेत अनुसन्धान अधिकारीले छानबिन गर्नु पर्छ ।

२१. **विवाद भएमा आयोगसमक्ष पेश गर्ने** : छानबिनको सिलसिलामा कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विषयमा विवाद भएमा अनुसन्धान अधिकारीले निर्णयको लागि आयोगसमक्ष पेश गर्नुपर्छ ।

२२. **अन्यत्र मुकाम कायम गर्न सक्ने** : कुनै उजुरीउपर छानबिन गर्दै जाँदा अन्यत्र मुकाम कायम गर्नुपर्ने देखिन आएमा अनुसन्धान अधिकारी वा उपसमिति वा कार्यटोलीले सोको कारण समेत खुलाई निकासको लागि आयोगमा पेश गर्नुपर्नेछ । यसरी पेश भएको फाइलका सम्बन्धमा आयोगबाट अन्यत्र मुकाम कायम गरी छानबिन गर्नेगरी निर्णय भएमा सोही बमोजिम गर्नुपर्नेछ ।

२३. **नाता सम्बन्ध भएका व्यक्तिले छानबिन गर्न नहुने** : (१) कुनै घटनाका सम्बन्धमा छानबिन गर्न तोकिएको अनुसन्धान अधिकारी वा उपसमिति वा कार्यटोलीको कुनै सदस्यको त्यस्तो घटनामा आरोपित वा पीडित व्यक्तिसँग कुनै नाता वा अन्य कुनै सम्बन्ध रहेको देखिनआएमा निजले त्यसको जानकारी सचिवलाई दिनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको जानकारी प्राप्त भएपछि सो कार्यको लागि अर्को व्यक्तिलाई आयोगले नियुक्त गर्नुपर्नेछ ।

२४. **अन्य कर्मचारी खटाउने** : (१) छानबिनको काममा अनुसन्धान अधिकारीलाई सहयोग गर्न अन्य कर्मचारी खटाउन सकिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम खटिएका कर्मचारीलाई अनुसन्धान अधिकारीले अन्य कुराका अतिरिक्त आफ्नो रेखदेख र निर्देशनमा आरोपित व्यक्तिको बयान तथा उजुरीकर्ता, पीडित, साक्षी तथा आयोगलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिसँग गरिने सोधपूछको काममा समेत लगाउन सक्नेछ । त्यसरी सहयोगी कर्मचारीबाट तयार भएको कागजात अनुसन्धान अधिकारी स्वयंले वा उपसमिति वा कार्यटोलीले अधिकार दिएको व्यक्तिले प्रमाणित गर्नुपर्छ ।

(३) अनुसन्धान अधिकारीले तोकेको र लिखित अनुमति दिएको व्यक्ति बाहेक अन्य व्यक्तिलाई छानबिनको काममा सरिक गराउनु हुँदैन ।

परिच्छेद ६

अनुसन्धान तहकिकात

२५. **सफाईको मौका दिनुपर्ने** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले छानविनको सिलसिलामा व्यक्ति वेपत्ता पारेको आरोप लागेका व्यक्तिलाई त्यस्तो कार्यको सम्बन्धमा सफाई पेश गर्ने मनासिब माफीकको मौका दिनुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमका व्यक्तिलाई बयान वा सोधपूछको लागि आयोगमा बोलाउँदा यथासक्य निजको गोप्यता भङ्ग नहुने तरिका अपनाई टेलिफोन वा अन्य कुनै माध्यमबाट आयोगसमक्ष उपस्थित हुन मनासिब माफीकको मौका दिई बोलाउनु पर्नेछ ।

(३) अनुसन्धान अधिकारीले आरोपित व्यक्तिलाई सफाईको मौका दिन वा अन्य कुनै कारणबाट पत्राचार गर्दा पीडितको हस्ताक्षरले लेखेको उजुरीको प्रतिलिपि पठाउन हुँदैन ।

(४) कुनै व्यक्तिलाई वेपत्ता पारेको विषयका जानकार व्यक्तिलाई अनुसन्धान अधिकारीले सो सम्बन्धमा स्पष्ट विवरण पेश गर्न मनासिब माफीकको मौका दिनु पर्छ ।

(५) आरोपित व्यक्ति वा पीडकले लिखित रुपमा सफाई पेश नगरी आयोगमा मौखिक रुपमा सफाई पेश गर्न चाहेमा आयोगमा उपस्थित भई आफ्नो सफाई पेश गर्न सक्छ ।

(६) उपदफा (५) बमोजिम आरोपित व्यक्तिले मौखिक रुपमा पेश गरेको सफाईलाई आयोगका कर्मचारीले लिपिबद्ध गरी सो व्यहोरा निजलाई पढीबाची सुनाई सहिछाप गराई राख्नुपर्छ । सहिछाप गर्न नमानेमा सोही व्यहोरा जनाई प्रमाणित गरि राख्नुपर्छ ।

(७) छानविनको सिलसिलामा आयोगले बोलाएको कुनै व्यक्ति तोकिएको समयमा आयोगमा उपस्थित हुन नआएमा निजको कार्यालय वा बसोबास गरेको घर ठेगानामा म्याद सूचना पठाउनु पर्छ ।

(८) उपदफा (७) बमोजिम कुनै व्यक्तिको नाममा म्याद तामेल गर्दा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ११० र ११२ नं बमोजिम तामेल गर्नुपर्छ ।

(९) उपदफा (२), (७) र (८) बमोजिमको प्रक्रियाबाट समेत कुनै आरोपित व्यक्ति आयोगमा उपस्थित हुन नआएमा वा निजको नाममा सूचना तामेल हुन नसकेमा कुनै राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशन वा सञ्चार माध्यमबाट सूचना प्रसारण गर्नुपर्छ ।

(१०) अनुसन्धान अधिकारीले आरोपित व्यक्तिलाई कार्यालय समय बाहेक वा सार्वजनिक विदाको दिनमा समेत उपस्थित गराउन वा बयान लिन सक्नेछ ।

२६. **निलम्बनका लागि लेखी पठाउने** : (१) सार्वजनिक पद धारण गरेको कुनै व्यक्ति वेपत्ता पार्ने काममा संलग्न भएको सम्बन्धमा छानविन गर्नु परेमा वा निजलाई ऐनको दफा १४ को उपदफा (५) बमोजिम निलम्बन गरी छानविन गर्न

आवश्यक देखिएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई निलम्बन गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउने प्रयोजनका लागि अनुसन्धान अधिकारीले आयोगसमक्ष पेश गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम पेश भएकोमा निलम्बनका लागि लेखी पठाउने गरी आयोगबाट निर्णय भएमा अनुसन्धान अधिकारीले सो बमोजिम तुरुन्तै सम्बन्धित निकायलाई लेखी पठाउनु पर्नेछ ।

(३) बयानको काम समाप्त भएपछि आरोपित व्यक्तिलाई अनुसन्धान अधिकारीले पछि खोजी भएका बखत उपस्थित हुने शर्तको कागज गराउनु पर्नेछ ।

(४) यसरी कागज गराउदा निजको पूरा नाम, थर, स्थायी, अस्थायी ठेगाना, कार्यालय, पद, नागरिकता प्रमाणपत्र वा परिचय खुल्ने विवरणको प्रतिलिपी, सम्पर्क इमेल, टेलिफोन वा मोबाइल नम्बर समेत उल्लेख गर्नु पर्नेछ ।

२७. **खानतलासी तथा बरामदी गर्ने** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धानको सिलसिलामा कुनै ठाउँको खानतलासी गर्नु परेमा खानतलासी तथा बरामदी मुचुल्का तयार गर्नुपर्छ ।

(२) अनुसन्धान अधिकारीले छानविनको सिलसिलामा कुनै ठाउँको तलासी लिंदा वा कुनै व्यक्तिलाई आयोगसमक्ष उपस्थित गराउन स्थानीय प्रशासनको सहयोग माग गर्न सक्नेछ ।

(३) खानतलासी गर्दा कुनै लिखत वा बस्तु बरामद भएमा बरामदी तथा खानतलासी मुचुल्कामा सोही व्यहोरा र बरामद नभएमा बरामद हुन नसकेको व्यहोरा खुलाउनु पर्छ ।

(४) खानतलासी गर्दा बरामद भएको कागजात वा कुनै मालसामान आफूले लैजानु परेमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो कागजात वा मालसामान बुझेको भरपाई कार्यालयको भए जिम्मेवार पदाधिकारी वा कसैको घर कम्पाउण्डको भए घरधनी, मालसामान धनी वा कागजात वा मालसामानको जिम्मा लिएको व्यक्तिलाई दिनु पर्छ ।

(५) उपनियम (२) बमोजिमको व्यक्ति फेला नपरेमा वा फेला परे पनि निजले भरपाई बुझ्न नमानेमा त्यस्तो भरपाई स्थानीय निकायका प्रतिनिधिलाई जिम्मा दिनु पर्छ ।

(६) स्थानीय निकायको प्रतिनिधि फेला नपरेमा बरामद गरिएको स्थानमा त्यस्तो भरपाई टाँस गरी बरामदी मुचुल्कामा सो व्यहोरा जनाउनु पर्छ ।

(७) खानतलासी गर्दा स्थानीय व्यक्तिको रोहवरमा गर्नु पर्छ । यदि स्थानीय व्यक्ति रोहवरमा बस्न नमानेमा वा उपलब्ध नभएमा खानतलासी वा बरामदी मुचुल्कामा सोही व्यहोरा जनाई उपस्थित कर्मचारी वा व्यक्तिको सहीछाप गराउनु पर्छ ।

(८) खानतलासीको कारवाही शुरु गर्नुअघि खानतलासी लिने व्यक्तिको शरीरको तलासी लिनु पर्छ ।

(९) खानतलासी गर्दा यथाशक्य सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्म गर्नु गराउनु पर्छ ।

(१०) खानतलासीको सिलसिलामा फेला परेको कुनै लिखतको पूरै वा आंशिक नक्कल वा प्रतिलिपि लिन सकिनेछ ।

२८. **प्रमाण कागजात पेश गर्न लगाउन सक्ने** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले आरोपित व्यक्ति वा उजुरीकर्ता वा अन्य व्यक्तिसँग भएको वा कुनै कार्यालयमा रहेको वा हुन सक्ने कुनै पनि प्रमाण कागजात पेश गर्न समयावधि तोकी सम्बन्धित व्यक्ति वा कार्यालयलाई आदेश दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको समयावधिभित्र त्यस्तो प्रमाण कागजात पेश गर्न नसक्ने उचित आधार देखाई म्याद थप माग गरेमा अनुसन्धान अधिकारीले सम्बन्धित व्यक्ति वा कार्यालयलाई त्यस्तो प्रमाण कागजात पेश गर्न अवस्था हेरी मनासिव माफीकको समय दिनु पर्नेछ ।

२९. **जानकारी माग गर्ने** : (१) आयोगमा दर्ता भएको उजुरी वा जानकारीको सम्बन्धमा प्रारम्भिक कारवाही वा अनुसन्धान कार्य जुनसुकै अवस्थामा पुगेको भए पनि पीडित, आरोपित वा जानकार व्यक्तिसँग कुनै कुरा बुझ्न आवश्यक भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई बोलाई थप जानकारी लिनु पर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम थप जानकारी लिनु पर्ने व्यक्ति पीडित, अपाङ्ग, अशक्त, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका वा यौनजन्य हिंसामा परेको व्यक्ति भएमा आयोगले कुनै कर्मचारी सहितको टोली खटाई वा बन्दसवाल वा विद्युतीय माध्यम मार्फत सोधपूछ गर्नु पर्छ ।

(३) अनुसन्धान अधिकारीले कुनै सरकारी वा सार्वजनिक कार्यालय वा अदालतबाट कुनै लिखत वा त्यसको नक्कल भिकाउन सक्छ ।

(४) बेपत्ता पारिएको उजुरीसँग सम्बन्धित विषयको कुनै लिखत वा नक्कल कुनै अदालतबाट मगाउनु पर्दा अदालतको अनुमति लिनु पर्छ ।

(५) आयोगले उपलब्ध गराएको समयावधिभित्र उजुरीसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण पेश गर्नुपर्ने व्यक्तिले त्यस्तो प्रमाण पेश नगरेमा आयोगले उपलब्ध भएसम्मका प्रमाणको आधारमा आफ्नो कारवाही अघि बढाउनु पर्छ ।

(६) सरकारी निकायमा कार्यरत कुनै कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीले आफू कार्यरत निकायमा रही आयोगमा बयान, बकपत्र वा जानकारी दिन सुरक्षाका कारण नसक्ने जनाएमा आयोगले त्यस्तो कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीलाई निज सरुवा हुन सक्ने कुनै निकायमा सरुवा गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन आयोगमा पेश गर्न सक्नेछ ।

३०. **जानकारी वा सूचना गोप्य राख्नु पर्ने** : (१) कसैले पनि आयोगलाई प्राप्त सूचना, जानकारी, विवरण तथा कागजात आयोगको स्वीकृति बिना कुनै पनि किसिमबाट प्रकाशन वा प्रचार प्रसार गर्नु हुँदैन ।

(२) छानविन सम्बन्धी काम गर्न खटिएको कुनै कर्मचारी वा सो काममा संलग्न अन्य कुनै व्यक्तिले छानविनको सिलसिलामा प्राप्त सूचना, जानकारी, विवरण तथा कागजात वा सोको प्रतिलिपि, अदालत, आयोग वा आयोगले तोकेको अधिकारी वा निकाय बाहेक अन्य कुनै निकाय वा व्यक्तिलाई उपलब्ध गराउनु हुँदैन ।

३१. **अन्य व्यक्तिलाई आयोगमा बोलाउँदा अपनाउनु पर्ने प्रक्रिया** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले कुनै घटनाको छानविनको सिलसिलामा उजूरीकर्ता, पीडित, साक्षी तथा आयोगलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिलाई मनासिव माफीकको समय दिई आयोगसमक्ष उपस्थित गराई बुझ्न तथा बयान गराउन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमका व्यक्तिलाई आयोगमा भिकाउँदा यथाशक्य आरोपित व्यक्तिसँग भेट तथा पहिचान नहुने गरी बोलाउनु पर्छ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमका व्यक्तिलाई आयोगमा बोलाउनु पर्दा यथाशक्य निजहरूको अनुकूलको समय मिलाई बोलाउनु पर्छ ।

(४) निजहरूलाई आयोगमा बोलाएको कुरालाई सार्वजनिक नहुने गरी बोलाउनु पर्छ ।

(५) यस दफा बमोजिमका व्यक्तिहरूलाई आयोगमा भिकाउँदा यथाशक्य टेलिफोन वा मोबाइल फोनमार्फत सम्पर्क गरी बोलाउनु पर्छ ।

(६) यस दफा बमोजिमका व्यक्तिहरूलाई आयोगमा भिकाउँदा यथाशक्य उनीहरूले नै उपयुक्त सम्भेको माध्यमबाट बोलाउनु पर्छ ।

३२. **साक्षी, पीडित तथा आयोगलाई सहयोग गर्ने अन्य व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्नु पर्ने** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले साक्षी, पीडित, उजूरीकर्ता तथा आयोगलाई सहयोग गर्ने अन्य व्यक्तिको संरक्षणको लागि देहाय बमोजिमको व्यवस्था गर्न सक्नेछ :-

(क) निजहरूको वास्तविक नाम थर, ठेगाना वा परिचयलाई कुनै काल्पनिक वा सांकेतिक रूपमा अभिलेख राख्ने,

(ख) निजहरूको नाम, थर, वतन, तीनपुस्ते लगायतका परिचयात्मक विवरण तथा हुलिया सम्बन्धी जानकारी आरोपित व्यक्ति, निजको परिवार वा नजिकको व्यक्तिले थाहा नपाउने गरी गोप्य राख्ने व्यवस्था मिलाउने,

(ग) छानविनको क्रममा आफ्नो वा आफ्नो परिवारको सदस्यको सुरक्षामा खतरा रहेको छ भनी निजहरूले सुरक्षाको माग गरेमा आयोगको निर्णयबमोजिम अनुसन्धान अधिकारीले देहाय बमोजिम गर्न सम्बन्धित निकायलाई लेखी पठाउने :-

(१) सुरक्षाको आवश्यक व्यवस्था मिलाउन आवश्यक सुरक्षाकर्मी खटाउन,

(२) कुनै सरकारी निकायको संरक्षणमा राख्न लगाउन,

- (३) सुरक्षित स्थानमा अस्थायी बसोबासको व्यवस्था मिलाउन,
- (४) सुरक्षा निकायको समन्वयमा सुरक्षित स्थानको व्यवस्था गर्न,
- (५) सामुहिक सुरक्षाको प्रबन्ध गर्न,
- (६) अनुसन्धान अधिकारीले उपयुक्त सम्भेको अन्य कुनै व्यवस्था मिलाउन ।

(२) उजूरी वा जानकारी दिन चाहने व्यक्तिको लागि आयोगले बेग्लै कक्षको व्यवस्था गरी त्यस्तो कक्षमा त्यस्ता व्यक्तिहरूले भनेको वा संकेत गरेको कुरा राम्रोसँग बुझ्न सक्ने गरी आवश्यकता अनुसार दोभाषे वा सहजकर्ताको समेत व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

(३) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको कारण शारीरिक रुपमा अपाङ्गता भएको व्यक्तिले सो घटनाका सम्बन्धमा आयोग वा आयोगले तोकेको निकायसमक्ष उपस्थित भई उजूरी वा निवेदन दिन असमर्थ भएको भन्ने आयोगको जानकारीमा आएमा त्यस्तो व्यक्तिको हकमा आयोगबाटै कर्मचारी खटाई निजको उजूरी वा जानकारी लिई कारवाही गर्न सक्नेछ ।

(४) साक्षी, पीडित, उजूरीकर्ता, आयोगको काममा सहयोग गर्ने कर्मचारी तथा अन्य व्यक्ति वा निजको परिवारका सदस्यको सम्पत्ति, कारोवार वा व्यवसायको सुरक्षा गर्नुपर्ने देखिन आएमा सम्बन्धित निकायलाई लेखी पठाउनु पर्छ ।

(५) सुरक्षाका दृष्टिले वा अन्य कुनै कारणबाट साक्षी वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई आयोगमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा देहाय बमोजिम गर्न सक्नेछ :-

- (क) श्रव्य-दृष्य संवाद मार्फत बुझ्न,
- (ख) निजलाई आरोपित व्यक्तिले देख्न नसक्ने गरी बकपत्र गराउन,
- (ग) निजको स्वर विद्युतिय माध्यमबाट परिवर्तन वा रुपान्तरण गरी बुझ्न,
- (घ) आयोग बाहेक अन्यत्र पनि बुझ्न वा सनाखत गराउन ।

(६) सुरक्षा वा संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने व्यक्ति अपाङ्गता भएका व्यक्ति, जेष्ठ नागरिक, बालबालिका वा महिला भएमा सम्बन्धित निकायले उनीहरूको मनोविज्ञान र मर्यादामा आँच नआउने किसिमले आवश्यक सुरक्षाको व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।

(७) छानविनको क्रममा पीडितलाई समेत रोहवरमा राखी मुचुल्का गर्नु पर्दा आरोपित व्यक्तिले देख्न वा चिन्न नसक्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

३३. **पीडितसँग सम्पर्क स्थापित गर्न वा समन्वय कायम गर्न सक्ने** : अनुसन्धान अधिकारीले छानविनको सिलसिलामा आवश्यकता अनुसार पीडितसँग सम्पर्क स्थापित गर्न वा समन्वय कायम गर्न सक्नेछ ।
३४. **पीडित मैत्री वातावरणमा अनुसन्धान गर्नुपर्ने** : (१) वेपत्ता पारिएका घटनाको छानविन गर्दा अनुसन्धान अधिकारीले साक्षी, पीडित वा आयोगको काममा सहयोग गर्ने व्यक्तिको मनोविज्ञानमा नकारात्मक असर नपर्ने गरी पीडित मैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।
- (२) अनुसन्धान अधिकारीले कानूनको दृष्टमा परेको वा कानूनको सम्पर्कमा आएको बालबालिका संलग्न भएको कुनै घटनाको सम्बन्धमा छानविन गर्दा बालमनोविज्ञानमा नकारात्मक असर नपर्ने गरी बालमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

परिच्छेद -७

कार्य सम्पादन र प्रतिवेदन

३५. **अनुसन्धान कार्य समयमै पूरा गर्नुपर्ने** : (१) प्रारम्भिक वा विस्तृत छानविन गर्न तोकिएको अधिकारीले आयोगले तोकेको समयभित्रै छानविन कार्य सम्पन्न गरी आयोगसमक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्छ ।
- (२) आयोगले कुनै उजूरीउपर प्राथमिकता दिई छानविन गर्ने निर्णय गरेमा अनुसन्धान अधिकारीले सो उजूरीका सम्बन्धमा प्राथमिकता दिई अनुसन्धान गर्नु पर्छ ।
- (३) कुनै कारणवस तोकिएको समयभित्र अनुसन्धान कार्य पूरा हुन नसक्ने अवस्था भएमा हालसम्म छानविनमा भएको प्रगति, अब गर्नुपर्ने अनुसन्धान कार्यको विवरण समेत उल्लेख गरी बाँकी काम सम्पन्न गर्न आवश्यक पर्ने म्याद थप गरिपाउन सचिव मार्फत आयोगसमक्ष पेश गर्नुपर्छ ।
- (४) अनुसन्धान अधिकारीले नियमावलीको अनुसूची-८ बमोजिमको ढाँचामा छानविन प्रतिवेदन तयार गर्नु पर्छ ।
३६. **प्रतिवेदन पेश गर्ने** : (१) अनुसन्धान अधिकारीले आफूलाई तोकिएको छानविन कार्य समाप्त भएको सात दिनभित्र सोसम्बन्धी प्रतिवेदन आयोगसमक्ष पेश गर्नुपर्नेछ ।
- (२) अनुसन्धान अधिकारी स्वयं वा उपसमिति वा कार्यटोलीले आफू मध्येबाट तोकिएको व्यक्तिले आयोगको बैठकमा उपस्थित भई आफूले तयार गरेको प्रारम्भिक वा विस्तृत छानविन प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नु पर्नेछ ।
- (३) छलफलको क्रममा प्रतिवेदनमा केही विषयमा स्पष्ट गर्न आवश्यक देखि आयोगले कुनै निर्देशन दिएमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले सोही प्रतिवेदनमा प्रष्ट पार्नु पर्ने कुराहरू खुलाई पुनः प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्नेछ ।

आयोगबाट अन्तिम निर्णय भएको फाईल सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले आयोगको निर्णयको प्रतिलिपिसहित पञ्जिका बनाई १५ दिनभित्र तामेली शाखामा बुझाउनु पर्छ ।

३७. **उत्खनन् गर्ने** : (१) कुनै उजुरीका सम्बन्धमा छानविन गरी पेश हुन आएको प्रतिवेदनको आधारमा वेपत्ता पारिएको व्यक्तिलाई मारी मृतकको शव कुनै स्थानमा गाडिएको छ भन्ने खुल्ल आई वा आयोग आफैले कुनै स्थानको उत्खनन् गर्नुपर्ने अवस्था देखेमा त्यस्तो उत्खनन् सम्बन्धी कार्यको व्यवस्थापन गर्न सचिवले आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको उत्खनन्को लागि लाग्ने खर्च, भौतिक एवं जनशक्ति, सोको लागि लाग्न सक्ने समयावधी समेतको आधारमा प्रस्ताव बनाई आयोगसमक्ष पेश गर्नु पर्छ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको उत्खनन् र त्यसको व्यवस्थापन सम्बन्धमा आयोगबाट स्वीकृत कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्नेछ ।

३८. **अनुसन्धान समाप्त भएपछि गर्नुपर्ने काम** : (१) कुनै घटनाको सम्बन्धमा गरिएको छानविनको काम समाप्त भएपछि सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीले देहाय बमोजिमको कार्य सम्पन्न गर्नु पर्छ :

(क) त्यस्तो छानविनको सिलसिलामा खोजेका बखत उपस्थित हुने कागज गराइएका व्यक्तिलाई आयोगबाट भएको निर्णयको जानकारी दिनु पर्ने भए दिने,

(ख) परिचयपत्र उपलब्ध गराउन तथा परिपूरणको लागि सिफारिस गर्ने प्रयोजनको लागि फाइल सम्बन्धित शाखामा पठाउने,

(ग) छानविनको सिलसिलामा भिकाइएको कागजात सम्बन्धित कार्यालयमा वा व्यक्तिलाई फिर्ता गर्ने,

(२) आयोगबाट कुनै उजुरी तामेलीमा राख्ने निर्णय भएमा अनुसन्धान अधिकारीले देहाय बमोजिम गर्नुपर्नेछ :

(क) उजुरी तामेलीमा राख्ने निर्णय भएपछि अनुसन्धान अधिकारीले उजुरीको लगत कट्टा गरी निर्णयको जानकारी सम्बन्धित व्यक्तिलाई दिने,

(ख) आयोगबाट उजुरी तामेलीमा राख्ने निर्णय भएपछि अनुसन्धान अधिकारीले उजुरीको प्रतिलिपि र सक्कल कागजात सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता दिने,

(ग) माथि प्रकरण (क) र (ख) बमोजिमको कार्य सम्पन्न भइसकेपछि फाइल तामेली शाखामा बुझाई दिने ।

(घ) सम्बन्धित विषयमा आयोगले कुनै निर्देशन दिएको भए सो कार्यान्वयन गर्ने ।

परिच्छेद-८

विविध

३९. **बाधा अड्काउ फुकाउने** : यस निर्देशिकामा उल्लिखित कुनै कुरा वा आयोगबाट भएको निर्णय कार्यान्वयन गर्न कुनै कठिनाई वा बाधा परेमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो बाधा अड्काउ फुकाउनेको लागि सचिव मार्फत आयोगसमक्ष प्रस्ताव पेश गर्नुपर्नेछ ।
४०. **अनुसन्धान अधिकारी आयोगप्रति उत्तरदायी हुने** : अनुसन्धान अधिकारी छानविन सम्बन्धी कामको लागि आयोगप्रति उत्तरदायी हुनेछ ।
४१. **जिम्मेवारीबाट हटाउन सक्ने** : (१) छानविनको काममा खटिएको अनुसन्धान अधिकारी वा सो काममा संलग्न अन्य कुनै कर्मचारी, सुरक्षाकर्मी वा व्यक्तिले अनुसन्धानको स्वच्छता र निष्पक्षतामा आँच आउने कुनै काम गरेमा आयोगले त्यस्तो अनुसन्धान अधिकारी, कर्मचारी, सुरक्षाकर्मी वा सो काममा संलग्न व्यक्तिलाई निजको जिम्मेवारीबाट हटाउन सक्नेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम आयोगको जिम्मेवारीबाट हटाइएको कुनै कर्मचारी वा सुरक्षाकर्मीलाई विभागीय कारवाही गर्नुपर्ने भएमा आयोगले सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्नेछ ।
४२. **नियमित बैठक बस्ने** : (१) अनुसन्धान अधिकारीबाट छानविन सम्बन्धी विषयमा भएको प्रगति र सो विषयमा नियमित सुधारका विषयमा छलफल गर्न मासिक रूपमा अध्यक्षको संयोजकत्वमा अनुसन्धान अधिकारी वा उपसमिति वा कार्यटोलीको बैठक बस्नेछ ।
- (२) उजूरीको छानविन सम्बन्धी प्रक्रियागत, नीतिगत तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा नियमित सुधारको लागि अपनाउन सकिने उपायका विषयमा छलफल गर्न मासिक रूपमा सचिवको संयोजकत्वमा महाशाखा प्रमुख, उपसमिति वा कार्यटोलीका संयोजक तथा सदस्यहरूको बैठक बस्नेछ । यस्तो बैठकको निष्कर्ष सचिवले आयोगलाई नियमित रूपमा जानकारी गराउनु पर्नेछ ।

मुलुकी अपराध (संहिता), ऐन २०७४[□]

परिच्छेद-१६

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी कसूर

२०६. व्यक्ति बेपत्ता पार्ने काम गर्न गराउन नहुने : (१) कसैले कसैलाई बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य” भन्नाले देहायको कार्य सम्भन्नु पर्छ :-

(क) कानून बमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष त्यसरी पक्राउ गरेको वा नियन्त्रणमा लिएको मितिले बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र उपस्थित नगराई वा सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिई निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने,

(ख) कुनै व्यक्ति, सङ्गठन वा सङ्गठित वा असङ्गठित समूहको नामबाट कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी, कब्जा वा नियन्त्रणमा लिई वा अन्य कुनै किसिमले निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरेकोमा त्यसरी वञ्चित गर्नुको कारण तथा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा सरोकारवालालाई जानकारी नदिने ।

(३) कुनै व्यक्तिलाई जुन व्यक्तिको आदेशले पक्राउ गरी, थुनामा राखी वा नियन्त्रणमा लिई बेपत्ता पारेको हो त्यस्तो आदेश दिने र त्यस्तो आदेशको कार्यान्वयन गर्ने व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसूरदार मानिनेछ ।

(४) व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति वा सङ्गठन वा सङ्गठित वा असङ्गठित समूहको जिम्मेवार व्यक्तिको आदेश वा निर्देशन बमोजिम भए गरेको रहेछ भने त्यस्तो आदेश वा निर्देशन दिने व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसूरदार मानिने छ ।

(५) कसैले आफू मातहतको पदाधिकारी, निकाय वा समूहद्वारा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न वा गराउन लागेको कुरा थाहा पाएर पनि त्यसको उपेक्षा गरेमा वा त्यस्तो कार्य रोक्ने सम्बन्धमा आवश्यक उपाय नअपनाएमा निजले समेत यस दफा बमोजिम कसूर गरेको मानिनेछ ।

[□]नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं

(६) कुनै व्यक्तिलाई एकभन्दा बढी व्यक्तिले सामूहिक रुपमा बेपत्ता पारेमा त्यस्तो कार्यमा संलग्न प्रत्येक व्यक्ति समान रुपमा कसूरदार मानिनेछ ।

(७) उपदफा (१) बमोजिमको कसूर गर्ने व्यक्तिलाई देहाय बमोजिमको सजाय हुनेछ :-

(क) व्यक्ति बेपत्ता पार्नेलाई बेपत्ता पारेको अवधि र अवस्थालाई समेत विचार गरी त्यस्तो काम गर्ने मुख्य कसूरदारलाई पन्ध्र वर्षसम्म कैद र पाँच लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना,

(ख) व्यक्ति बेपत्ता पार्न मतियार बन्ने वा षड्यन्त्र गर्नेलाई व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसूरदार सरह र सो को उद्योग गर्ने वा परिपञ्च मिलाउने व्यक्तिलाई मुख्य कसूरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय ।

(८) महिला वा बालबालिका विरुद्ध उपदफा (१) बमोजिमको कसूर मानिने कार्य गर्नेलाई उपदफा (७) बमोजिम हुने सजायमा थप दुई वर्ष कैद सजाय हुनेछ ।

(९) कसैले कुनै व्यक्तिलाई बेपत्ता पारिएको अवस्थामा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको विरुद्ध कानून बमोजिम सजाय हुने अन्य कुनै कसूर गरेको रहेछ भने निजलाई त्यस्तो कसूर बापत कानून बमोजिम हुने सजायमा यस दफा बमोजिम थप सजाय हुनेछ ।

(१०) सरकारी साधन, भवन, हातहतियार वा मालसामान प्रयोग गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने व्यक्तिलाई यस दफामा हुने सजायमा थप एक वर्ष कैद हुनेछ ।

२०७. **कसूरसँग सम्बन्धित मालसामान जफत हुने** : यस परिच्छेद अन्तर्गत सजाय हुने कसूर गर्दा सम्बन्धित धनीले जानीजानी प्रयोग गर्न दिएको वा धनीको सहमतिले प्रयोग गरिएका घर जग्गा, सवारी साधन, हातहतियार तथा अन्य सबै मालसामान जफत हुनेछन् ।

तर सरकारी भवन, साधन, हातहतियार तथा मालसामान जफत हुने छैन ।

२०८. **क्षतिपूर्ति भराई लिन पाउने** : (१) बेपत्ता पारिएको व्यक्ति पछि सार्वजनिक भएमा वा गरिएमा निजले बेपत्ता पार्ने व्यक्तिबाट मनासिब क्षतिपूर्ति भराई लिन पाउनेछ ।

(२) बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको मृत्यु भइसकेको भए उपदफा (१) बमोजिमको क्षतिपूर्ति निजको नजिकको हकवालाले भराई लिन पाउनेछ ।

२०९. **धनमाल फिर्ता गर्नुपर्ने** : यस परिच्छेद बमोजिम कसैले कुनै व्यक्तिलाई बेपत्ता पार्दा त्यस्तो व्यक्तिको धनमाल समेत लिएको रहेछ भने त्यसरी बेपत्ता पार्ने व्यक्तिबाट बेपत्ता पारिएको वा निजको नजिकको हकवालालाई त्यस्तो धनमाल

भए फिर्ता गर्नु पर्नेछ र नभएमा त्यस्तो धनमाल बापतको मनासिब क्षतिपूर्ति तिरनु पर्नेछ ।

२१०. **हदम्याद** : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसूर भएको थाहा भएको वा बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सार्वजनिक भएको वा गरिएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजूर लाग्ने छैन ।

तर उजूर गर्न सकिने परिस्थिति नभएको कारण खुलाई अदालतको अनुमति लिई प्रमाण सहित उजूर गरेमा जहिलेसुकै उजूर लाग्नेछ ।

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य (कसूर र सजाय) सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक (मस्यौदा) [□]

प्रस्तावना : व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाई त्यस्तो कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई सजाय गर्न बाञ्छनीय भएकोले,

नेपालको संविधानको धारा २९६ को उपधारा (१) बमोजिम व्यवस्थापिका-संसदले यो ऐन बनाएको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ** : (१) यस ऐनको नाम “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२” रहेको छ ।

(२) यो ऐन नेपालभर लागू हुनेछ र नेपाल बाहिर बसी नेपाली नागरिक विरुद्ध यस ऐन बमोजिमको कसूर गर्ने जुनसुकै व्यक्ति तथा नेपालमा कुनै व्यक्तिको अपहरण गरी नेपाल बाहिर लगी बेपत्ता पार्ने कार्य समेतलाई जनाउँछ ।

(३) यो ऐन तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।

२. **परिभाषा** : विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस ऐनमा,-

(क) “कसूरदार” भन्नाले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न व्यक्ति सम्भन्धु पर्छ र सो शब्दले मुख्य कसूरदार समेतलाई जनाउँछ ।

(ख) “तोकिएको” वा “तोकिए बमोजिम” भन्नाले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिए बमोजिम सम्भन्धु पर्छ ।

(ग) “परिवार” भन्नाले पीडितको पति, पत्नी, छोरा, छोरी, आमा, बाबु, सासु, ससुरा, बाजे, बज्यै, नाति, नातिनी वा सगोलको दाजु भाई वा दिदी बहिनी सम्भन्धु पर्छ ।

(घ) “पीडित” भन्नाले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यबाट मृत्यु भएको वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक रूपमा हानी नोक्सानी पुगेको वा थुना वा नियन्त्रणमा रहेको व्यक्ति तथा निजको परिवारको सदस्य सम्भन्धु पर्छ ।

(ङ) “बेपत्ता पारिएको व्यक्ति” भन्नाले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यबाट पीडित व्यक्ति सम्भन्धु पर्छ ।

(च) “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य” भन्नाले देहायका कुनै कार्य सम्भन्धु पर्छ :-

(१) कानून बमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान तहकिकात गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा

□आयोगले तयार गरेको प्रस्तुत मस्यौदा आयोगको मिति २०७२/१०/१८ को बैठकबाट पारित गरी नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा च.नं. १८२, मिति २०७२/१०/१८ को पत्रानुसार प्रेषित ।

लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित नगराउने, मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष प्रचलित कानून बमोजिम उपस्थित गराउनु पर्ने अवधि व्यतीत भएपछि पनि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने ।

- (२) कुनै संगठन वा संगठित वा असंगठित समूहको नामबाट कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ वा अपहरण गरी, कब्जामा वा नियन्त्रणमा लिई वा अन्य कुनै किसिमले निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने, त्यसरी वञ्चित गर्नुको कारण तथा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा सरोकारवालालाई जानकारी नदिने ।

परिच्छेद -२

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न, गराउन नहुने

३. **व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न, गराउन नहुने** : (१) कसैले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) कसैले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा सहयोग गर्न, षडयन्त्र गर्न, उद्योग गर्न, तयारी गर्न, दुरुत्साहन गर्न वा त्यस्तो अपराधमा मतिyar हुन हुँदैन ।

४. **कसूर गरेको मानिने** : (१) कसैले दफा ३ बमोजिमको कार्य गरे वा गराएमा निजले यस ऐन बमोजिम कसूर गरेको मानिने छ ।

(२) कसैले आफू मातहतको पदाधिकारी, निकाय वा समूहद्वारा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न वा गराउन लागेको कुरा थाहा पाएर पनि प्रहरीमा जाहेर नगरेमा वा त्यस्तो कार्य रोक्ने सम्बन्धमा कुनै उपाय नअपनाएमा निजले समेत यस ऐन बमोजिमको कसूर गरेको मानिने छ ।

(३) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई निरन्तरताको कसूर मानी यो ऐन प्रारम्भ हुनुअघि कसैले दफा ३ बमोजिमको कार्य गरे वा गराएको पाइएमा सो कार्यलाई समेत यसै ऐन बमोजिम कसूर गरेको मानिनेछ ।

५. **मुख्य कसूरदार मानिने** : (१) कसैलाई एक वा एकभन्दा बढी व्यक्ति वा व्यक्तिको समूहले बेपत्ता पारेमा त्यस्तो कार्यमा संलग्न सबै व्यक्ति मुख्य कसूरदार मानिने छन् ।

(२) कसैको आदेश वा निर्देशन बमोजिम कसैले व्यक्ति बेपत्ता पारेकोमा जुन व्यक्तिको आदेश वा निर्देशन बमोजिम त्यस्तो व्यक्ति पक्राउ गरी, थुना वा कब्जामा राखी वा नियन्त्रणमा लिई बेपत्ता पारेको हो त्यस्तो आदेश दिने र सो आदेश कार्यान्वयन गर्ने व्यक्ति मुख्य कसूरदार मानिनेछ ।

६. **सजाय** : (१) कसैले देहायका कसूर गरेमा देहाय बमोजिम सजाय हुनेछ :-

- (क) कुनै व्यक्तिलाई एक महिनासम्म बेपत्ता पारेमा कसूरदारलाई तीन महिनादेखि तीन वर्षसम्म कैद र तीसहजार रुपैयाँदेखि एकलाख पचासहजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ ।
- (ख) कुनै व्यक्तिलाई खण्ड (क) मा लेखिएभन्दा बढी समयसम्म बेपत्ता पारेमा त्यस्तो कसूरदारलाई तीन वर्षदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद र एकलाख पचासहजार रुपैयाँदेखि पाँचलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना हुनेछ ।
- (ग) बेपत्ता पार्ने कार्यमा सहयोग गर्ने, तयारी गर्ने, षडयन्त्र गर्ने, उद्योग गर्ने वा बेपत्ता पार्न दुरुत्साहन दिने वा त्यस्तो अपराधका मतिथारलाई बेपत्ता पार्ने मुख्य कसूरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ ।
- (घ) यस ऐन अन्तर्गतको कसूरको आरोप वा अभियोग लागेको व्यक्ति वा अन्य कुनै व्यक्तिले सो अपराधसँग सम्बन्धित कुनै प्रमाण, लिखत वा अन्य कागजात जानी जानी वा बदनियतपूर्वक लोप वा नष्ट गरे वा गराएमा निजलाई एक महिनादेखि एक वर्षसम्म कैद वा एकलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै हुनेछ ।

(२) कसैले महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक वा अपाङ्गलाई बेपत्ता पारेमा उपदफा (१) बमोजिम हुने सजायमा पचास प्रतिशत थप सजाय समेत हुनेछ ।

(३) कसैले कुनै व्यक्ति बेपत्ता पारेको अवधिमा प्रचलित कानून बमोजिम सजाय हुने अन्य कुनै कसूर गरेको भए निजलाई त्यस्तो कानून बमोजिम हुने सजायमा यस ऐन बमोजिम थप सजाय समेत हुनेछ ।

(४) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न मुख्य कसूरदार बाहेक अन्य कुनै कसूरदारले छानबिन वा मुद्दाको सुनुवाई गर्दा अनुसन्धान अधिकृत, अभियोजनकर्ता वा अदालतलाई सत्य, तथ्य पत्ता लगाउन सहयोग गरेमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई यस ऐन बमोजिम हुने सजायमा पचहत्तर प्रतिशतसम्म कम सजाय गर्न सक्नेछ ।

(५) कुनै कसूरदारले उपदफा (४) बमोजिम सहयोग गरेको कुरा अन्य सबुत प्रमाणबाट प्रमाणित नभएमा वा निजले अनुसन्धान अधिकृत वा अभियोजनकर्तालाई गरेको सहयोगको प्रतिकूल हुने गरी मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष बयान गरेमा निजले उपदफा (४) बमोजिमको सजायमा छुट पाउने छैन ।

७. **कसूरसँग सम्बन्धित मालसामान जफत हुने** : (१) यस ऐन बमोजिम सजाय हुने कसूरमा कसूरदारले प्रयोग गरेका हातहतियार, भवन, सवारी साधन तथा अन्य मालसामान जफत हुनेछन् ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाको नाममा रहेका वा सम्बन्धित धनीलाई जानकारी नदिई वा निजले त्यस्तो कसूर गर्न प्रयोग गर्ने कुरा थाहा नपाई निजको सहमतिले प्रयोग गरिएका हातहतियार, भवन, सवारी साधन तथा अन्य मालसामान जफत हुने छैनन् ।

८. **क्षतिपूर्ति पाउने** : (१) बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सार्वजनिक भएमा त्यस्तो बेपत्ता भएको अवधिको मात्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीबाट निर्धारण भए बमोजिमको रकम कसूरदारबाट क्षतिपूर्ति पाउनेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बेपत्ता पार्ने व्यक्तिको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारण पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने अवस्था नदेखिएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले पीडितलाई क्षतिपूर्ति बापत मनासिब रकम उपलब्ध गराइदिन नेपाल सरकारलाई आदेश दिनसक्नेछ ।

(३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नु अघि बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा क्षतिपूर्ति बापतको रकम निजको परिवारले पाउनेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम क्षतिपूर्तिको रकम पाउने पीडितको परिवार एकभन्दा बढी भएमा तोकिए बमोजिमका परिवारले त्यस्तो रकम पाउनेछन् ।

९. **धनमाल फिर्ता गराई दिनु पर्ने** : कुनै व्यक्ति बेपत्ता पारिएको समयमा निजको धनमाल समेत बेपत्ता पारिएको ठहर भएमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले बेपत्ता पार्ने व्यक्तिसँग त्यस्तो धनमाल भए सोही धनमाल र त्यस्तो धनमाल नभएमा सो धनमाल बराबरको रकम निजबाट पीडितलाई दिलाई दिनु पर्नेछ ।

परिच्छेद -३

विविध

१०. **फरार रहेको व्यक्तिको सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था** : (१) यस ऐन अन्तर्गतको कसूर गर्ने कुनै व्यक्ति फरार रहेको वा पक्राउ हुन नसकेमा त्यस्तो व्यक्तिको नाममा पक्राउ पूर्वी जारी भएको एकतीसौं दिन देखि निज अदालतमा उपस्थित नभएसम्म अदालतले सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीलाई देहाय बमोजिम गर्न आदेश दिन सक्नेछ :

(क) कसूरदार नेपाल सरकार, संवैधानिक निकाय वा कुनै सरकारी कार्यालय, नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संगठित संस्था, स्थानीय तह, शैक्षिक वा प्राज्ञिक संस्था वा अन्य कुनै सार्वजनिक

- संस्थाको बहालवाला पदाधिकारी वा कर्मचारी भएमा निजलाई तुरुन्त आफ्नो पदबाट निलम्बन गर्न,
- (ख) कसूरदारको नाममा रहेको चल, अचल सम्पत्ति रोक्का राख्न,
- (ग) कसूरदारलाई प्रचलित कानून बमोजिम नागरिकताको प्रमाणपत्र, राहदानी वा जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा आदि प्राप्त गर्न वा प्रयोग गर्नबाट रोक लगाउन,
- (घ) कसूरदारलाई नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएका संस्थाबाट प्रदान गरिने सेवा सुविधा तथा सामाजिक सुरक्षा लगायतका अन्य कुनै सेवा प्रदान नगर्न,
- (ङ) कसूरदार नेपाल बाहिर रहेको जानकारी प्राप्त हुन आएमा प्रचलित कानून बमोजिम सुपुर्दगी गर्न सकिने अवस्था रहेछ भने सो सम्बन्धी कारवाही गर्ने र त्यस्तो अवस्था नभएमा कसूरको गाम्भीर्यता अनुसार निजलाई पक्राउ गर्न कूटनीतिक माध्यम मार्फत सम्बन्धित मुलुक वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थालाई अनुरोध गर्न ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको आदेशको सूचना अदालतले सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीलाई दिनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमको सूचना प्राप्त भएमा सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीले आदेश कार्यान्वयन गरी सो को जानकारी अदालतलाई दिनु पर्नेछ ।

११. **उजुरीकर्ता तथा साक्षीको संरक्षण** : (१) व्यक्ति वेपत्ता पार्ने कार्यको बारेमा उजुरीकर्ता, सूचना दिने व्यक्ति तथा साक्षीको विवरण तोकिए बमोजिम गोप्य राखी संरक्षण गर्नु पर्नेछ ।

(२) यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दामा साक्षी रहेको कुनै व्यक्तिलाई अदालत समक्ष उपस्थित हुन वा अदालतमा बकपत्र गरिसकेपछि आफ्नो सुरक्षामा खतरा रहेको छ भन्ने लागेमा निजले सोको कारण खुलाई सुरक्षाको प्रबन्ध गरिदिन अदालत समक्ष निवेदन दिनसक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिमको अनुरोध भएमा अदालतले त्यस्तो साक्षीको सुरक्षाको प्रबन्ध गर्न सम्बन्धित निकायलाई आदेश दिनसक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम अदालतले आदेश दिएमा त्यस्तो सुरक्षाको प्रबन्ध गर्ने कर्तव्य त्यस्तो निकायको हुनेछ ।

(५) यस दफा बमोजिम साक्षी संरक्षणका लागि अपनाइएको कुनै विषयका सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन पाइने छैन ।

१२. **श्रव्य-दृश्य सम्वाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत साक्षी बुझ्ने सकिने** : (१) यस ऐन बमोजिम बुझ्नु पर्ने साक्षी शारीरिक रूपमा अशक्त भएको वा नाबालक भएको वा सुरक्षाको कारणले गर्दा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन

नसकिने भएमा सम्बन्धित पक्षले सोही व्यहोरा खोली श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत यस्तो साक्षी बुझ्नको लागि अदालतमा निवेदन दिनसक्नेछ ।

(२) कुनै खास प्रकृतिको साक्षीको परिक्षण श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत गराउन अदालतले आदेश गरेमा सोही बमोजिम साक्षी परीक्षण गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको निवेदन परेमा र निवेदनमा उल्लिखित कारण मनासिब देखिएमा वा उपदफा (२) बमोजिम अदालतले आदेश दिएमा अदालतले त्यस्तो साक्षी श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत बुझ्न सक्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) गर्दा अदालतको अनुमति लिई मुद्दाको सम्बन्धित पक्ष त्यस्तो संवाद स्थलमा उपस्थित भई सोधपूछ, जिरह वा पुनः सोधपूछ गर्न सक्नेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिम साक्षी बुझ्दा त्यस्तो साक्षीले व्यक्त गरेको कुरा अभिलेख हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ । अदालतले श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) को अभिलेख राख्नु पर्नेछ ।

(६) श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत साक्षी बुझेको अभिलेख तोकिएको ढाँचामा राख्नु पर्नेछ ।

१३. **सरकारवादी हुने** : यस ऐन अन्तर्गत चलेको मुद्दामा नेपाल सरकार वादी हुनेछ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ मा समावेश भएको मानिनेछ ।

१४. **हदम्याद नलाग्ने** : यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दामा हदम्याद लाग्ने छैन ।

१५. **मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार** : (१) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको अदालतलाई हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको अदालतबाट भएको निर्णय उपर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्नेछ ।

१६. **प्रचलित कानून बमोजिम हुने** : यस ऐनमा लेखिएको कुरामा यसै ऐन बमोजिम र अन्य कुरामा प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ ।

१७. **नियम बनाउने** : यो ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक नियम बनाउन सक्नेछ ।

सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरु

निर्णय नं. ७८१७

सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, विशेषाङ्क, जेठ २०६४

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

रिट नं. ३५७५, १००, १०४, ३२३, ५००, ४५, ४१, १५५, १६२, १६४, १६७, ९७, ११०, १११, १४२, २११, २५०, २२३, २६२, ३७८, ४१८, ४८५, ६१७, ६३२, ६३५, ५४(०००२), ०००४, २५८८ र ००३८

आदेश मिति:- २०६४।२।१८।६

विषय: वन्दीप्रत्यक्षीकरण ।

निवेदक : अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा निजको सहोदर भाई रविन्द्रप्रसाद ढकाल समेत

विरूद्ध

विपक्षी : नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालय सिंहदरवार समेत

६. यस अदालतबाट निर्णय गरिनुपर्ने विषयहरू :

निवेदकहरूले रिट निवेदनमा लिएको जिकीर, विपक्षीहरूले लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको ब्यहोरा, यस अदालतबाट मुद्दाको कारबाहीको क्रममा भएको आदेश र सोबाट खुल्ल आएका थप तथ्यहरू तथा निवेदक एवं विपक्षीहरूतर्फका कानून व्यवसायीहरूले बहसका क्रममा उठाउनु भएका प्रश्नहरू समेतको समग्र विवेचनाबाट यस अदालतले निम्न लिखित प्रश्नहरूको निरूपण गर्नुपर्ने देखिन आएको छ :

१. हालसम्म खुल्ल आएको तथ्यका आधारमा निवेदनमा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता पारेका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति के कस्तो देखिन्छ ?
२. बेपत्ता पारिएका वा पत्ता नलागेका नागरिकहरूको हकमा खासगरी द्वन्द्वरत अवस्थामा राज्यको के कस्तो दायित्व रहन्छ ? यस्तो दायित्व निर्वाह गर्ने गराउने क्रममा न्यायीक उपचारको के कस्तो सम्भावना रहन्छ, र सो सिलसिलामा अदालतको भूमिका के कस्तो हुन सक्छ ?
३. बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति जाँचबुझ गर्न तथा सार्वजनिक गर्न हालसम्म के कस्तो संयन्त्र मार्फत प्रयास भयो ? सो प्रयास पर्याप्त र प्रभावकारी

नोट : यसमा आदेशको मूल प्रतिमा उल्लेख गरिएको तथ्य खण्ड समावेश गरिएको छैन ।

भयो भएन ? त्यस सम्बन्धमा के गर्न उपयुक्त हुन्छ ?

४. अनुसन्धान एवं छानविन गरी बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति पत्ता लगाउन, दोषीलाई दण्ड दिन र पीडितलाई क्षतिपूर्ति लगायतका उपचार दिने सम्बन्धमा के कस्तो कानूनी व्यवस्था विद्यमान छ ? त्यस्तो कानूनी व्यवस्था पर्याप्त र प्रभावकारी छ, छैन ? छैन भने के कस्तो कानूनी संरचना र पहल आवश्यक छ ?
५. बेपत्ता पारिएको भनिएका नागरिकहरूको सम्बन्धमा खोजविन गर्नेलगायतको उपचार प्राप्त गर्न तथा बेपत्ता पारिएको कारणले सम्बन्धित परिवारमा पर्न गएको क्षति तथा असरलाई मध्येनजर राखी तत्काल भोग्न परेको पिडा र क्षति कम गर्न तात्कालिक राहत स्वरूप कुनै अन्तरिम व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ, हुँदैन ? यदि हुन्छ भने हाल परिरहेकै निवेदनहरूबाट नै यस्तो आदेश गर्न मिल्छ, मिल्दैन ?
६. निवेदन जिकीर बमोजिम विपक्षीहरूले आफ्नो कानूनी दायित्व पूरा गरेको छ वा छैन ? मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन ? उचित उपचारको लागि के कस्तो आदेश जारी गर्नुपर्ने हो ?

प्रश्न नं. १ को सम्बन्धमा : यस अदालतमा दायर भएका सबै रिट निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाकर्मीले विभिन्न मिति र स्थानमा पक्राउ गरेका हुन, निजहरू हालसम्म पनि परिवार वा आफन्तको सम्पर्कमा आउन नसकेका र निजहरूको अवस्था समेत अज्ञात रहेको भन्ने निवेदन दावी छ ।

विपक्षीहरूले मूल रूपमा निवेदकहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको भन्ने लिखित जवाफ दिएकोले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाकर्मीद्वारा पक्राउ गरिएको हो होइन भन्ने सम्बन्धमा यस अदालतबाट विभिन्न निकाय बुझ्ने लगायत पटक-पटक आदेश भएको देखिन्छ । आदेशका क्रममा ती व्यक्तिहरूको खोजविनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेको छानविन प्रतिवेदन माग गरेको, तत्कालीन श्री ५ को सरकार गृह मन्त्रालयलाई जाँचबुझ गरी यथार्थ बुझी प्रतिवेदन पेस गर्न लगाएको तथा यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारबाट भएको छानविन प्रतिवेदन (बामन प्रसाद न्यौपाने समिति) समेत माग गरी मिसिल सामेल भएको देखिन्छ ।

यसै प्रश्नमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान अधिवक्ताहरू श्री सतिशकृष्ण खरेल, हरिकृष्ण कार्की, केदार दाहाल, मिलन कुमार राई, हरि फुयाँल समेतले निवेदनमा उल्लिखित सबै व्यक्तिहरूलाई विभिन्न मिति र स्थानमा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेका छन् । निजहरूलाई सेना र प्रहरीका विभिन्न हिरासतमा राखिएको तथ्य मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । विभिन्न हिरासतमा सँगै थुनामा रही थुनामुक्त भएका कृष्ण के.सी. र हिमाल शर्मांले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू थुनामा रहेको भनी पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गरेका छन् । कृष्ण के.सी.ले कारागारबाट लेखेको पत्रबाट समेत उक्त तथ्य खुल्न आएको छ । निवेदकहरूलाई पक्राउ गरेको

देख्ने प्रत्यक्षदर्शी एवं हिरासतमासँगै बसेका व्यक्तिहरूले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा गरेको बयानबाट समेत निवेदकहरूलाई सुरक्षाकर्मीले गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गरेको पुष्टि भएको र निजहरूको अवस्था हालसम्म अज्ञात रहेकाले त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई राज्यले गैरकानूनी रूपमा बलात् बेपत्ता पारेका पुष्टि हुन्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री भरतमणी खनालले सम्बन्धित सुरक्षा निकायहरूले निवेदकहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको भनी लिखित जवाफ पेस गरेका छन् । त्यस्तो लिखित जवाफलाई विश्वास नगर्नुपर्ने कुनै कारण छैन । यस अदालतबाट पटक पटक भएका आदेश र आदेश बमोजिम गरिएको छानबिनबाट समेत निवेदकहरूलाई पक्राउ गरिएको तथ्य भेटिन सकेको छैन । विगतको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा कैयौं व्यक्तिहरू विदेश गएको तथा कैयौं व्यक्तिहरू सकुशल रहेको समेत पाइएको सन्दर्भमा निवेदकहरूलाई बिना आधार पक्राउ गरिएको भनी निष्कर्षमा पुग्न उपयुक्त हुँदैन भन्ने बहस गर्नुभयो ।

यस अदालतको आदेशले अदालतको सहयोगी (एमिकस क्युरी) को रूपमा उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री खेम नारायण ढुङ्गानाले हालसम्म खुल्न आएका तथ्यबाट नै निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाकर्मीहरूले पक्राउ गरेको स्थापित भएको छ । निजहरूको अवस्था हालसम्म अज्ञात रहेकाले निजहरू बेपत्ता भएको कुरा पुष्टि हुन्छ तर सो सम्बन्धमा प्रहरी र सेनाका जिम्मेवार व्यक्तिहरूले उनीहरूलाई थाहा भएको सूचना पनि साङ्गठनिक अनुशासन र गोपनियताको शपथ लिएका कारण व्यक्त गर्न नसकेका हुन् भनी बहस गर्नुभयो ।

यस अदालतको आदेशले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको तर्फबाट अदालतको सहयोगी (एमिकस क्युरी) को रूपमा उपस्थित विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री वासुदेव बजगाईं र ओम प्रकाश अर्यालले २०३२ जना राज्यबाट बेपत्ता पारेको भनी आयोगमा उजूरी परेकोमा ६४६ जनाको अवस्था अद्यापि बेपत्ता छ । आयोगमा परेको उजूरीका सम्बन्धमा आयोगले आवश्यक जाँचबुझ गरी पत्ता लगाएको तथ्यको आधारमा निवेदनमा उल्लिखित कतिपय व्यक्तिहरूलाई बेपत्ता बनाएको छैन भनी आयोग निष्कर्षमा पुग्न नसकेको र मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने दोषीलाई आयोगले कानूनी कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने निर्णय गरेको छ भन्ने ब्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

निवेदनमा उल्लिखित तथ्य, लिखित जवाफ ब्यहोरा तथा उपरोक्त बहस जिकीर समेतलाई विचार गर्दा निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू परिवारजन तथा आफन्तको सम्पर्कमा नरहेको तथ्यमा विवाद छैन । रिट नं. ३७८ को पेटबोलीमा उल्लिखित हरिशरण महर्जन समेतका केही व्यक्तिहरूका हकमा निवेदनमा के कसरी कहिले कुन स्थानबाट पक्राउ गरिएको भन्ने तथ्य उल्लेख नगरेको भए तापनि अधिकांश निवेदनमा निवेदकहरूलाई पक्राउ गरेको मिति, समय र स्थान समेत किटानी उल्लेख गरेको देखिन्छ । लिखित जवाफमा निवेदकहरूलाई पक्राउ नै गरिएको छैन भन्ने जिकीर

लिएको भए तापनि रिट नं. ३५७५ लगायतका कतिपय रिटमा निवेदकलाई पक्राउ नगरिएको भए के कहाँ छन अदालतमा हाजिर गराउनु भनी यस अदालतबाट पटक पटक भएको आदेशमा विपक्षी निकायले ती व्यक्तिहरूलाई यस अदालतमा हाजिर गराउन वा यो यस ठाउँमा छन् भनी अदालतलाई भन्नु नसकी पक्राउ नै नगरिएको भनी एकोहोरो जवाफ दिएको पाइन्छ । रिट न. ६१७ को निवेदनमा उल्लिखित विशाल लामालाई २०५९।२।२६ मा आई.सि.आर.सि.को सहयोगमा वडा प्रहरी कार्यालय तीनकुनेमा परिवारजनले भेटघाट गरेको र सो को एक हप्ता पश्चात निजको श्रीमती मेनुका लामाको अगाडि नै भक्तपुर डि.एस.पी. कार्यालयमा लाने भनी गाडीमा राखी लगेकोमा बेलुका जिल्ला प्रहरी कार्यालय भक्तपुरमा बुझ्दा उक्त कार्यालयले सो बारेमा कुनै थाहा छैन भनी जवाफ दिएको भन्ने उल्लेख भैरहेको देखिँदा विपक्षीहरूले पक्राउ नै गरिएको छैन भनी दिएको लिखित जवाफलाई यत्तिकैमा भरपर्दो र विश्वसनीय मानी निष्कर्षमा पुग्न सकिने अवस्था रहेन ।

रिट नं. १४२ मा उल्लिखित मुकुन्द सेढाईलाई विपक्षीहरूले पक्राउ नगरेको भनी लिखित जवाफ पेस गरेको देखिन्छ तर निजकै हकमा यस अदालतमा मिति २०६०/८/२९ मा दायर भै २०६२/२/११ मा यस अदालतको आदेशले तामेलीमा राखिएको रिट नं. १९३ को बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदनमा यस अदालतको आदेशले मिति २०६१/९/२६ मा अच्युत के.सी. ले बयान गर्दा बन्दी मुकुन्द सेढाईलाई आफूले २०६० पुषमा जगदल गण छाउनीमासँगै थुनामा रहेको अवस्थामा भेटेको भनी बयान गरेको देखिन्छ । बन्दी मुकुन्दप्रसाद सेढाईले २०६०।१।०२ मा निवेदक शान्ता सेढाईलाई लेखेको पत्रले निज छाउनीमा नै रहेको भन्ने देखाउँछ । मिसिल संलग्न राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको मिति २०६३।२।२३ को ठहर निर्णयमा पनि निवेदनमा उल्लेख गरिएका मुकुन्द सेढाईलाई सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी स्थिति सार्वजनिक नगरी लामो समयसम्म जगदल गण छाउनीको सेनाको हिरासतमा गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखेको भन्ने निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ ।

रिट नं. २६२ मा बन्दी चतुर्मान राजवंशीले बटुकदल ब्यारेकबाट आफ्नो घर परिवारलाई पठाएको मिति २०५९/१२/२४, २०६०/३/३१ र २०६०/८/१९ को मिसिल संलग्न पत्रको प्रतिलिपिमा आफू सैनिक ब्यारेकको हिरासतमा नै रहेको तथ्य उल्लेख गरेको देखिन्छ तर विपक्षी बटुक दल गण समेतले निजलाई पक्राउ नै नगरिएको भन्ने लिखित जवाफ पेस गरेको, निजका परिवारजनले हालसम्म पनि निजसँग सम्पर्क स्थापित गर्न नसकेको र यस अदालतबाट भएको आदेशको कार्वाहीबाट समेत निजको यथार्थ स्थिति खुल्न सकेको नदेखिँदा बन्दी चर्तुमान राजवंशीको अवस्था अज्ञात रहेको देखिन आयो ।

रिट नं. १११ को निवेदनमा बन्दी पुष्पराज बस्नेतलाई पक्राउ गरी भैरवनाथ गण महाराजगन्जमा थुनामा राखेको भन्ने निवेदन भएकोमा भैरवनाथ गण समेतले लिखित जवाफमा निजलाई पक्राउनै नगरेको भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ । मानवअधिकार आयोगले निज बन्दीका सम्बन्धमा अनुसन्धान पश्चात गरेको ठहरमा पुष्पराज बस्नेतलाई सुरक्षाकर्मीद्वारा पक्राउ गरी नेपाली सेना अन्तरगतको भैरवनाथ गणको

थुनामा राखेको भनी निष्कर्ष निकालेको भन्नेसमेतको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको मिसिल संलग्न निर्णयको प्रतिलिपिबाट देखिन्छ ।

माथि उल्लिखित विभिन्न निवेदनहरूमा भएको तथ्यको विश्लेषण समग्र निवेदनहरूमा भएका तथ्यहरूको प्रवृत्तिको उदाहरण मात्र हो । यी उदाहरणहरूले अन्य निवेदनहरूमा भएका यस्तै प्रकृतिका तथ्यहरूको उजागर र प्रतिनिधित्व समेत गर्ने भएकाले सबै निवेदनहरूमा भएको तथ्य र बन्दीहरूको स्थिति पत्ता लगाउन गरिएको थप कारवाहीको विवरण विस्तृत रूपमा विवेचना गरिरहनु पर्ने आवश्यकता देखिएन ।

वेपत्ता भएका नागरिकहरूको सम्बन्धमा छानविन गरी यथार्थ स्थिति सहितको प्रतिवेदन तयार गर्न र स्थिति सार्वजनिक हुन नसकेका नागरिकहरूको हकमा के गर्नुपर्ने हुन्छ सुभाष दिनका लागि नेपाल सरकारद्वारा गठित वामनप्रसाद न्यौपानेको प्रतिवेदनमा हालसम्म स्थिति अज्ञात रहेका व्यक्तिहरूको विवरणमा ६०२ जनाको नामावली समावेश भएको देखिन्छ^१ । यस अदालतमा रिट निवेदन पर्न आएका अमृत कडैल, अर्जुन महर्जन, बाबुराजा माली समेतका अधिकांश व्यक्तिहरूको नाम उक्त प्रतिवेदनको स्थिति अज्ञात रहेको व्यक्तिहरूको विवरणमा उल्लेख भएको देखिएबाट पनि निवेदनमा उल्लेख भएका व्यक्तिहरूको स्थिति हालसम्म एकिन हुन सकेको भन्ने देखिन आएन ।

सोही प्रतिवेदनमा स्थिति एकिन भएका भनि देखाइएका व्यक्तिहरूको सूचीमा^२ यस अदालतमा दायर भएका निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूमध्ये चेतनाथ घिमिरे, भोर्लेटार स्थित नेपाली सेनाको व्यारेकमा सम्पर्कमा रहेको भनी नेपाली सेनाको कार्यरथी विभागको पत्रबाट उल्लेख भएको देखाइएको छ । प्रतिवेदनमा उल्लिखित सोही विवरणलाई आधारमानी यस अदालतबाट निज ढुङ्गानालाई यस अदालतमा हाजिर गराउन आदेश भएकोमा टाइपको गलतीबाट मात्र त्यस्तो तथ्य उल्लेख हुन पुगेको भन्ने जवाफ यस अदालतलाई प्राप्त हुन आएको देखिँदा निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूको स्थिति थप जटिल बन्दै गएको आभाष हुन्छ । सोही प्रतिवेदनमा निवेदक चन्द्र कुमार ढकाल र अर्जुनप्रसाद न्यौपाने क्रमशः मिति २०५९/११/१ मा कारागारबाट शाखा जगन्नाथ देवलबाट र २०६३/२/३० मा कारागार शाखा नख्खुबाट थुनामुक्त गरिएको भन्ने उल्लेख गरिएको देखिएपनि निजहरूको सम्बन्धमा यस अदालतमा परेका निवेदनहरूको कारवाहीको क्रममा निजहरूको हालको स्थिति र अवस्था बारे कुनै एकिन सुचना र जानकारी खुल्न आएको देखिँदैन । कारागारबाट शाखाबाट रिहाई गरिएको भन्ने पत्राचारको उल्लेखन गर्नुले मात्र निजहरूको स्थिति अवगत भएको भनी निष्कर्षमा पुग्न मिल्दैन । सोही प्रतिवेदनमा विशाल लामा, जालन्धर वास्तोला र माधव अधिकारीको दोहोरो मुठभेडमा मृत्यु भएको भनी उल्लेख भएको भए तापनि उक्त कुराको पुष्टि हुने गरी पोष्टमार्टम भएको वा परिवारले लाश बुझेको वा लाश दबाएको ठाउँ देखिएको तथ्य मिसिलबाट खुल्न नआएकाले सोही प्रतिवेदनलाई मात्र आधार मानी निजहरूको मृत्यु भैसकेको मान्न वा मृत्यु भएको भए कसरी भएको

१. वेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न गठित छानविन समितिको प्रतिवेदन, २०६३

२. ऐ.अनुसूची ३

हो त्यस क्रममा कानूनको उल्लङ्घन भएको छ वा छैन भन्ने बारे थप छानबिन नै गर्नु नपर्ने भनी यस अदालत निष्कर्षमा पुग्न मिल्ने देखिएन ।

नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले पनि द्वन्द्वको समयमा सुरक्षाकर्मीको हिरासतबाट बेपत्ता भएका भनिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छानबिन र अनुसन्धान गरेको प्रतिवेदन रिट नं. २५८८ को निवेदनसाथ पेस गरेको देखिन आउँछ । सो प्रतिवेदनले नेपाली सेनाको भैरवनाथ गणबाट बेपत्ता पारेको भनी ४९ जनाको नाम उल्लेख गरेको र सो मध्ये माधव अधिकारी, धीरेन्द्र बस्नेत, देशभक्त चापागाई समेतका अधिकांश व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा यस अदालतमा रिट निवेदन पर्न आएको देखिन्छ । उक्त प्रतिवेदन छानबिनको क्रममा कार्यालयले बेपत्ता पारिएका परिवार, पूर्व थुनुवा, प्रत्यक्षदर्शी समेतका ५० भन्दा बढीको अर्न्तवार्ता र भैरवनाथ र युद्धभैरव गणको स्थलगत निरीक्षण गरी तयार पारेको भनी प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको छ ।

राष्ट्रसंघीय मानवअधिकारको उच्चायुक्तको कार्यालय नेपालमा स्थापना गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्त र तत्कालीन श्री ५ को सरकारका परराष्ट्रमन्त्रीबीच १० अप्रिल २००५ मा सम्झौता भएको देखिन्छ । उक्त सम्झौताले सो कार्यालयलाई निर्धारित मापदण्डको अबलम्बन गरी नेपालमा भएको मानवअधिकारको स्थिति अनुगमन गरी प्रतिवेदन गर्न सक्ने अख्तियारी दिएको देखिन्छ^३ । सोही सम्झौता बमोजिम स्थापित संस्थाले आफ्नो छानबिन पद्धति (Methodology) समेत उल्लेख गरी सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदनलाई यस इजलासले प्रस्तुत मुद्दाको सुनवाईको क्रममा तथ्यको विश्लेषण गर्ने प्रयोजनका लागि सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा लिन उपयुक्त ठानेको छ ।

उक्त प्रतिवेदनले पनि छानबिनको क्रममा ४९ जना बेपत्ता पारिएको र बेपत्ता पारिएको भनी प्राप्त सूचीका अन्य व्यक्तिहरू समेतका सम्बन्धमा थप छानबिन भैरहेको भन्ने उल्लेख गरेको देखिँदा निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नगरिएको भन्ने लिखित जवाफ ब्यहोरा तथा विद्वान उपन्यायाधिवक्ताको बहस उक्त प्रतिवेदन समेतबाट विश्वसनीय र भरपर्दो हुन नसकी निजहरूको अवस्था अज्ञात नै देखिन आयो ।

प्रस्तुत मुद्दामा प्राप्त प्रतिवेदनहरूबाट बन्दी बनाइएका व्यक्तिहरूलाई थुनामा राख्न सैनिक ब्यारेकलाई समेत प्रयोग गरेकोबाट पनि बन्दीको स्थिति एकिन गर्न समस्या परेको देखिन आएको छ । संविधान एवं कानूनले अधिकार प्राप्त अधिकारीहरूले रीतपूर्वक थुनामा राख्ने गरेको भए भैरवनाथ गण जस्तो विशुद्ध सैनिक ब्यारेक भित्र थुनामा राख्न पठाउन पर्ने अवस्था नै रहँदैन । द्वन्द्वको क्रममा आतंकको स्थितिलाई विशेषरूपमा निपट्न सुरक्षित थुनाको व्यवस्थाको लागि सैनिक ब्यारेकको प्रयोग गरेको भन्ने तर्क आउन नसक्ने होईन तर सो अधि त्यस्तो प्रयोजनको लागि सैनिक

३. See in detail: Agreement Between the United Nations High Commissioner for Human Rights and the Government of the Kingdom of Nepal Concerning the Establishment of an Office in Nepal held on 10/04/05

स्थलहरूलाई गैरसैनिक फौजदारी कारवाहीको लागि प्रयोग गर्ने कानूनमा आधारित निश्चित नीति बन्नु पर्ने हुन्छ ।

फौजदारी कानूनको प्रयोजनका लागि हिरासतमा लिइएको अवस्थामा थुनामा राखिएका व्यक्तिका कतिपय हकहरूमा असर पर्न जान्छ र हिरासतमा लिइएकै बेलामा तिनको प्रचलन गराई दिनुपर्ने हुन्छ । बन्दी बनाइएका हरेक व्यक्तिको परिवारजनसँगको भेट, कानून व्यवसायीसँगको परामर्श, शारीरिक एवं मानसिक यातना नहुने अवस्थाको प्रत्याभूति, उचित खानपिन, सूचनाको अधिकार, कानूनी उपचारका लागि न्यायमा पहुँचको अवस्था आदि अधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने हुन्छ ।

थुनुवाको लागि मानवअधिकारको विचार गरी पूर्वाधार विकास गर्दै नगरेको सैनिक व्यापक जस्तो ठाउँमा थुनामा राख्नले बन्दीको मानवअधिकारको व्यापक उल्लङ्घन हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ । सैनिक व्यापक भित्र गैरसैनिक व्यक्तिलाई थुनामा राख्ने गरेकोबाटै प्रस्तुत मुद्दामा यस्तो धेरै समस्याका स्वभाविक कारण सिर्जना भएको देखिन्छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार सम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग जस्तो संस्थालाई त भैरवनाथगण जस्तो सैनिक स्थलको थुनुवा कोठा निरीक्षणको लागि विशेष पहल पछि मात्र ढोका खुलेको छ भने बन्दीका आफन्तजनको लागि त्यस्तो थुनुवा स्थलमा प्रवेश वा पहुँच हुने कुरा भएन । प्राप्त प्रतिवेदनहरू र ती स्थलहरूमा थुनामा परी सकेका व्यक्तिहरूको बनाइबाट थुनाको अवस्था, त्यहाँको भौतिक सुविधा, खानपिन, थुनुवालाई गरिएको व्यवहार एउटा मानिसलाई गरिन सक्ने न्यूनतम व्यवस्था भन्दा धेरै तल भरेर सर्वथा आपत्तिजनक, यातनापूर्ण र त्रासदीपूर्ण देखिन आउँछ । हिरासतमा लिइएकै कारणले यस्तो निम्न स्तरको मानव व्यवहार हुने स्थिति आउनु भनेको सरकार र राज्य दुवैका लागि लज्जास्पद स्थिति हो ।

जतिसुकै गम्भीर कसूरको आरोप भएपनि मानिसलाई गरिने व्यवहार मानवोचित र स्वीकृत मापदण्ड भित्र हुनै पर्दछ । बन्दीलाई थुनामा राख्ने गरिएको ठाउँको भौतिक स्थिति र त्यहाँ गरिएको व्यवहारहरूले बन्दीहरूप्रतिको त्यस निकायको समग्र दृष्टिकोण अभिव्यक्त हुने गर्दछ र बन्दीहरूले त्यहाँ भोगेको कठिनाई र व्यवहारले उनीहरू बेपत्ता हुने आधारहरूलाई अझ प्रष्ट गर्दछ । यस्तो कठोर र अनुपयुक्त थुनुवा स्थलमा थुनामा राख्दा शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्यको कारणबाट पनि धनजनको क्षतिको स्थिति सिर्जना हुन सक्छ । त्यसमा पनि औपचारिक अभिलेख समेत पनि नराख्ने, सूचना प्रवाह पनि नगर्ने आदि कुराहरूले बन्दी बेपत्ता हुन सक्ने स्थितिको पनि संकेत गर्दछ । वस्तुतः गैरसैनिक व्यक्तिहरूलाई सैनिक व्यापकमा थुना प्रयोजनको लागि लैजाने नीति वा कार्य स्वयंमा दुर्भाग्यपूर्ण बन्न गएको छ । सैनिक व्यापकमा लगी थुनामा राख्ने सोच नीति र सो अनुसार गरिएका क्रियाकलापको पछ्याडि के दृष्टिकोण थियो भन्ने कुराको छुट्टै अनुसन्धान सरकारले गर्नुपर्ने देखिन आउँछ ।

यथार्थमा माथि उल्लेख गरिएभै विभिन्न प्रतिवेदनहरू र भैरवनाथ गण जस्तो सैनिक व्यापकमा थुनामा परिसकेका व्यक्तिहरूले दिएको जानकारी समेतबाट ठूलो

संख्यामा बन्दीहरू लगी त्यहाँ थुनामा राख्ने गरेको भन्ने कुरामा विवाद भएन । सैनिक संठगनलाई नभएको नगरेको अनर्गल कुराको लागि यी सबै प्रतिवेदन एवं व्यक्तिहरूले आरोपित गर्नुको कारण पनि देखिएको छैन । विशुद्ध सैनिक संठगनको रूपमा प्रस्तुत हुनु पर्ने निकायहरूलाई अन्य प्रयोजनको लागि प्रयोग गरिन्छ, भने त्यसको सिलसिलामा उपस्थित हुने चुनौती र जिम्मेवारीहरू पनि सम्बन्धित निकाय वा पदाधिकारीहरूले जुन हद सम्म जिम्मेवारी लिनु पर्ने हो, सो लिनु पर्ने नै हुन्छ । यस्तो स्वभाविक उत्तरदायित्व बहन गर्नु पर्नेमा सोलाई उपेक्षा गरी निवेदनमा उल्लेख भएका सबै कुराहरूलाई आधारभूत रूपले इन्कार गर्ने एकोहोरो जवाफ पठाई रहेर मात्रै बचाउको स्थिति खडा हुन सक्ने देखिएन । निवेदनमा उल्लेख भै प्रतिवेदनहरूबाट समेत समर्थित भएका सैनिक हिरासतमा लगिएका देखिएका व्यक्तिहरूको हकमा सैनिक जिम्मेवारी र अन्ततः सरकारी जिम्मेवारी रहने कुरा स्पष्ट देखिएको छ ।

रिट निवेदनमा उठाइएका विभिन्न व्यक्तिहरूको हकमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा समेत निवेदन परेको र सो आयोगले समेत यस सम्बन्धमा छानविन गरेको भन्ने उक्त आयोगबाट प्राप्त छानविन सम्बन्धी विवरणबाट खुल्न आउँछ । आयोगबाट उपलब्ध गराइएको जानकारी अनुसार निवेदनमा उल्लेख गरिएका पुष्पराज बस्नेत, मुकुन्द सेँढाई समेतका व्यक्तिलाई लामो समयसम्म गैरकानूनी थुनामा राखी बेपत्ता पारेकोले जिम्मेवार अधिकारीको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कार्बाही गर्न सरकारलाई सिफारिस गरी पठाएको देखिन्छ । सुरक्षाकर्मीको हिरासतमा बसी थुनामुक्त भएका व्यक्तिहरूले मानवअधिकार आयोगमा उपस्थित भै गरेको बयानमा समेत निवेदनमा उल्लेख गरिएका विभिन्न व्यक्तिहरूलाई आफूले हिरासतमा भेटेको भनी बयान गरेको देखिन्छ । सो बयान, बेपत्ता भएका व्यक्तिका परिवारजनहरूले आयोगमा दिएको निवेदन तथा जानकारी र आयोगले बन्दीहरू रहेको सम्भावित स्थलको स्थलगत निरीक्षण समेत गरी सो को आधारमा आफ्नो छानविन र ठहर निर्णय गरेको देखिन आएकोले आयोगबाट उपलब्ध तथ्यबाट पनि यी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू समेतको स्थिति अज्ञात नै रहेको चित्रण हुन्छ ।

यस अदालतमा परेका विभिन्न रिट निवेदनहरूमध्ये रिट नं. ३५७५, १००, १०४ र ६३२ मा यस अदालत स्वयंले बन्दीहरूको स्थिति एकिन गर्न अदालतकै संयन्त्र भित्रबाट अनुसन्धान कार्यटोली गठन गरिएको हो । उक्त बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीले गरेको छानविन अनुसन्धानबाट रिट नं. ६३२ का चक्रबहादुर कटुवाल मिति २०५८/८/२८ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय ओखलढुङ्गामा स्वयं उपस्थित हुन गएकोमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको आदेशले जिल्ला प्रहरी कार्यालय र त्यसपछि, सेनाको ब्यारेकमा गैरकानूनी थुनामा राखिएको तथा सेनाका अधिकारीहरू समेतले दिएको निर्मम यातनाको कारण मिति २०५८/९/१ गते प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भएको तथ्य खुल्न आउँछ । सो बाहेक अन्य रिट निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा मिति २०५५ साल पौष २४ गते तनहुँ जिल्ला खैरेनीटार गा.वि.स. जाम्दी खोलामा नुहाइरहेको अवस्थामा इलाका प्रहरी कार्यालय बेलचौतारा तनहुँका तत्कालीन प्रहरी निरीक्षक कुश विक्रम राणाको नेतृत्वमा खटिएको १०, १२ जनाको प्रहरी टोलीले

पक्राउ गरी जाम्दी खोलाको किनारै किनार भन्ज्याङ्गको घुमाउरो र कम चल्तीको बाटो हुँदै इलाका प्रहरी कार्यालय बेलचौतारा ल्याई सोही मितिदेखि योजनाबद्धढंगले बेपत्ता बनाएको निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ। निवेदक विपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईलाई मिति २०५९/३/३ गते सुकेधारास्थित डेरा कोठाबाट इलाका प्रहरी कार्यालय बालाजुबाट प्र.ना.नि. विजय प्रताप शाहको नेतृत्वमा खटिएको प्रहरी टोलीले पक्राउ गरी इलाका प्रहरी कार्यालय बालाजुमा बुझाएकोमा र निजहरू दुवै जना ने.क.पा. माओवादीको भातृ संठगन अनेरास्ववियु (क्रान्तिकारी) सँग आवद्ध भएकाले राजनीतिक आस्थाको कारणबाट निजहरूलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पारेको^४ भन्ने निष्कर्ष सहितको प्रतिवेदन कार्यटोलीले यस अदालतमा बुझाएको देखिन्छ।

यसप्रकार यस अदालत तथा अन्य विभिन्न निकायहरूको छानबिन अनुसन्धान समेतबाट अधिकांश बन्दीको हालको अवस्थाबारेमा एकिन स्थिति खुल्न आएको देखिएन। यस अदालतले बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली गठन गरि गरेको छानबिनबाट रिट नं. ६३२ का चक्रबहादुर कटुवालको २०५८/९/१ मा मृत्यु भएको, रिट नं. ३५७५ का राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, रिट नं. १०० का विपिन भण्डारी र रिट नं. १०४ का दिलबहादुर राईलाई सुरक्षाकर्मीहरूले गैरकानूनी रूपमा बलपूर्वक बेपत्ता पारेको निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ। उक्त अनुसन्धान यसै अदालतको आदेशबाट गठित बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीले गरेको न्यायिक अनुसन्धान भएकाले सो कार्यटोलीको प्रतिवेदनको निष्कर्षलाई यस इजलासले निवेदकहरूको अवस्थाको सन्दर्भमा अन्तिम निष्कर्षको रूपमा लिएको छ। सो प्रतिवेदन बमोजिम चक्रबहादुर कटुवाल, विपिन भण्डारी, राजेन्द्रप्रसाद ढकाल र दिलबहादुर राईको हकमा प्रतिवेदनको निष्कर्ष बमोजिम नै स्थिति एकिन भएको र सो बाहेक रिट निवेदनहरूमा उल्लिखित अन्य सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको स्थिति उपर्युक्त तथ्यगत अवस्थाबाट एकिन हुन नसकी अन्यौलपूर्ण एवं अज्ञात अवस्थाको नै देखिन आएको हुँदा तथ्य पत्ता लगाई एकिन गर्नुपर्ने अवस्था देखिन आउँछ।

प्रश्न नं. २ का सम्बन्धमा :

माथि उल्लिखित प्रश्न नं. १ को विवेचनाबाट निवेदनमा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको भन्ने दावी लिइएका व्यक्तिहरूलाई विपक्षी निकायहरूले मूल रूपमा पक्राउ नै नगरिएको भन्ने लिखित जवाफ पेस गरेबाट ती व्यक्तिहरूको अवस्था मूलतः अज्ञात नै रहेको देखिन आयो। हामीले हालसम्म अबलम्बन गरी आएको न्यायिक अभ्यासमा बन्दीको स्थिति एकिन भै थुना गैरकानूनी देखिएको अवस्थामा मात्र बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने गरिएको भए तापनि द्वन्द्वको अवस्थाले गर्दा ठूलो संख्यामा गैरकानूनी पक्राउ गरिएको भन्ने उजुरी आउने तर राज्यले पक्राउ नगरेको भनी जवाफ दिने गरेकोबाट थुनामा रहे नरहेको र जीवित वा मृत के अवस्थामा व्यक्ति रहेको छ भन्ने नै अज्ञात रहने गरेको हुँदा यस्तो अवस्थामा राज्यको नागरिक प्रतिको जिम्मेवारी के हुने र यस अवस्थामा अदालतको के कस्तो भूमिका रहने भन्ने प्रश्न

४. सर्वोच्च अदालत, बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली, २०६३ को प्रतिवेदन पृष्ठ १२६-१२७

टड्कारो रूपमा उब्जेकोले उपस्थित कानून व्यवसायीहरूबाट सो प्रश्नमा लिखित बहस नोट समेत माग गरिएको थियो ।

निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री मिलन कुमार राई र केदार दाहालले जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य निरन्तर प्रकृतिको अपराध (continuous crime) हो । नेपालले अनुमोदन गरिसकेको संयुक्त राष्ट्र संघीय नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धको धारा २ ले जबर्जस्त बेपत्ता लगायत प्रत्येक मानवअधिकार उल्लङ्घनको घटनामा राज्यले अनुसन्धान गर्नुपर्ने दायित्व तोकेको छ । राज्यले उक्त दायित्व पूरा नगरेमा अदालतले बेपत्ता सम्बन्धी घटनाको गाम्भीर्यता, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको चासो, पीडित परिवारहरूको चाहाना र सरोकार, दण्ड विहीनताको अन्त्य गर्नुपर्ने आवश्यकता समेतको अवस्थालाई विचार गरी बेपत्ता व्यक्तिहरूको यथार्थ स्थिति पत्ता लगाई आवश्यक परेमा भूतलक्ष्मी कानून समेत बनाई दोषीहरूलाई कारवाही गर्नु भनी आदेश दिन सक्छ, भनी बहस गर्नुभयो ।

निवेदकतर्फकै अधिवक्ता हरिकृष्ण कार्की, शतिसकृष्ण खरेल, हरि फुयाँलले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ तथा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले समेत प्रत्येक व्यक्तिको बाँच्न पाउने हक र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हकको संरक्षण गरेको छ । यसैगरी नेपालले अनुमोदन गरेका मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धहरूले पनि सो कुराको निश्चितता प्रदान गरेको छ । विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले सिर्जना गरेको यो दायित्वलाई राज्यले सम्मान गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । राज्यले यो दायित्व पूरा नगरेको अवस्थामा नागरिक स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नको लागि अदालतले जस्तो सुकै प्रक्रिया अवलम्बन गर्न सक्ने अधिकार सम्बन्धित अदालतमा अन्तर्निहित रहेको हुन्छ, भनी बहस गर्नुभयो ।

एमिकस ब्युरीको रूपमा उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरूले द्वन्द्वको क्रममा हराएको, बेपत्ता भएका वा स्थिति पत्ता नलागेका व्यक्तिहरूको अवस्था पत्ता लगाउने जिम्मेवारी सरकारको हो । सरकारले आफैले पक्राउ नगरेको भनेर मात्र आफ्नो दायित्वबाट उम्कन सक्तैन । त्यस्ता व्यक्तिहरूको स्थिति प्रष्ट गराउनका लागि यस अदालतले उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्दछ, भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

त्यस्तै विपक्षीहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सह-न्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदी तथा उप-न्यायाधिवक्ता ब्रजेस प्याकुरेलले परिवर्तित सन्दर्भमा यस्ता प्रश्नहरूको राजनीतिक सहमतिका आधारमा समाधान खोजीनु पर्छ । अदालतको आफ्नै सक्रियतामा हुने न्यायिक अन्वेषण व्यवहारिक वा परिणाममुखी नहुन सक्छ । अदालतले जारी गरेका आदेशहरू कार्यान्वयन हुन नसकेमा यसले थप जटिलता सिर्जना गर्न सक्छ । द्वन्द्वको समयमा उत्पन्न समस्याको निराकारण गर्न सत्यनिरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने सहमती समेत भैसकेको हुनाले यस तर्फसमेत विचार गर्न जरुरी छ, भनी बहस गर्नुभयो ।

उपरोक्त तथ्य एवं बहस जिकीरको पृष्ठभूमिमा हेर्दा आज इजलासमा निर्णय सुनाउन प्रस्तुत भएका मुद्दाहरूमध्ये सबभन्दा पुरानो दर्ता २०५५/१०/७ को

देखिएतापनि सो अधि देखि शुरु भएको सरकार र ने.क.पा. माओवादीबीचको सशस्त्र विद्रोहबाट सृजित परिस्थितिसँग अन्तर्सम्बन्धित देखिएकाले यस्तो विषम परिस्थितिमा राज्यको के कस्तो दायित्व रहन्छ भनी विचार गर्नुपर्ने देखिन आएको छ ।

राज्यका कर्तव्यहरूमध्ये सीमा सुरक्षा गरी आफ्ना नागरिकहरूको हकहितको संरक्षण गर्नु नै पहिलो कर्तव्य हो भन्ने कुरामा कुनै विवाद छैन । राज्यको कार्य सञ्चालनको जस्तोसुकै सहज वा जटिल परिस्थितिहरूबीच पनि आफ्नो नागरिकको जीउ धनको संरक्षण गर्ने र त्यससँग सम्बन्धित सरोकारहरूलाई जिम्मेवारीपूर्वक र प्राथमिकताकासाथ संबोधन गर्नुपर्ने दायित्वबाट राज्यमुक्त हुन सक्तैन । जुन राज्य यस्तो प्राथमिक उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न विफल रहन्छ त्यो राज्यमा आन्तरिक विद्रोह बढेर शान्तिमा खलल पुग्दछ, र अन्ततः राज्यले आफ्नो अस्तित्वको संकटसम्म व्यहोर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्दछ । आधुनिक राजनीतिशास्त्रले राज्यलाई नागरिकको संरक्षकको रूपमा स्वीकार गरेको छ । सामान्य अवस्थामा पनि राज्यको नागरिकहरूप्रति विशेष दायित्व त हुन्छ, नै जस्तोसुकै कठिन र विशेष परिस्थितिमा पनि राज्यले यो दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन सक्तैन । यो दार्शनिक आधारबाट पनि विगतको द्वन्द्वबाट सृजित परिस्थितिप्रति राज्यको दायित्व नरहेको भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सक्ने आधार र अवस्था देखिँदैन ।

व्यक्तिका आधारभूत मानवअधिकारको संरक्षणको सुनिश्चितता दिलाउनका लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत विभिन्न प्रयासहरू भएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रताको अधिकारलाई आधारभूत मानवअधिकारको रूपमा स्वीकार गरी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले सो अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्ने कुराको घोषणा गरेको छ^५ ।

द्वन्द्वको समयमा मानिस बेपत्ता हुने/गराइने कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा परम्परागत ढङ्गले मानवअधिकारको उल्लङ्घनको प्रश्नको रूपमा लिने गरिएकोमा सोबाट मात्र बेपत्ता बनाइने क्रममा न्यूनता आउन नसकेकोले संयुक्त राष्ट्र संघले बेपत्ता बनाउने कार्यलाई मानवता विरुद्धको अपराध मानी १८ डिसेम्बर १९९२ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी घोषणापत्र जारी गर्‍यो^६ । सो घोषणापत्रले राज्यपक्षलाई निर्धारण गरेको दायित्व अनुकूल नै संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाले २० डिसेम्बर २००६ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि जारी गरेको छ^७ । उक्त महासन्धि हालसम्म लागू भैनसकेको र नेपालले अनुमोदन समेत नगरेको भए तापनि बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको सुरक्षाका सम्बन्धमा यस महासन्धिले राज्यले पूरा गर्नुपर्ने दायित्वका सम्बन्धमा एउटा आधारभूत मापदण्ड निर्धारण गरेको र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार समेत गरिसकेको अवस्थामा उक्त महासन्धिले निर्धारण गरेको मापदण्डलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मापदण्डको रूपमा स्वीकार गरी राज्यले तदनुरूप आफ्नो व्यवहार गर्नु बाञ्छनीय हुन्छ ।

५. Article III, Universal Declaration of Human Rights, 1948, UN.

६. General Assembly Resolution 47/133, United Nations.

७. General Assembly Resolution 61/177, United Nations.

उक्त महासन्धिको प्रस्तावनामा उल्लेख भए भै संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्रमा उल्लिखित सिद्धान्तहरू, वडापत्रको धारा ५५ ले औल्याएको मानवअधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताप्रति आमरूपमा सम्मान, सम्बर्धन तथा पालना गर्ने (To promote universal respect for, and observance of, human right and fundamental freedoms) कुराहरूबाट अनुप्राणित देखिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्रमा उल्लिखित सिद्धान्तहरू मध्ये विश्वव्यापी रूपमा मैत्री, न्याय र शान्तिको आधारको रूपमा मानव समाजको सबै सदस्यहरूको अन्तर्निहित प्रतिष्ठा, सम्मान र अहरणीय अधिकार रहेको हुन्छ भन्ने सिद्धान्तले सबै मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि, प्रतिज्ञापत्र वा संयन्त्रहरू निर्देशित भएको देखिन आउँछ। त्यसमध्ये विश्वव्यापी मानवअधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, यातना तथा अन्य निर्मम अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित भै विशेषरूपले आकर्षित हुन आउने देखिन्छ।

उपरोक्त वडापत्र, महासन्धि, प्रतिज्ञापत्र लगायतको कार्यान्वयनको लागि कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूको आचार संहिता, कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूद्वारा हुने बलको प्रयोग तथा विस्फोटक पर्दाथ प्रयोग सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू (Basic principles on the use of force and firearms by law enforcement officials), अपराध तथा अस्त्रियारको दुरुपयोगबाट पीडित व्यक्तिहरूको लागि जारी भएको न्यायको आधारभूत सिद्धान्तहरूको घोषणापत्र (Declaration of basic principle of justice for victims of crime and abuse of power) र बन्दीहरूसँग गरिने व्यवहार सम्बन्धी न्यूनतम मापदण्ड सम्बन्धी नियमहरू (the standrad minimum rules for the treatment of prisoners) कडीको रूपमा आएको पाइन्छ।

उल्लिखित मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरू नेपालले सही गरेका मानवअधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित देखिएकोले हाल सन् २००६ मा पारीत भएको जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने सम्बन्धी महासन्धि पनि सोही कडीको रूपमा हेर्नु पर्ने भएको छ। यस महासन्धिले स्थापित भैरहेको मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको भन्दा भिन्न कुनै मूल्य स्थापना गरेको नभै मूलप्रवाहका कानूनको पृष्ठपोषण मात्र गरेको देखिएकोले यस महासन्धि अनुमोदन नगरेको सम्म कारणले मात्र मूल प्रवाहका मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून अर्न्तगत सिर्जित राज्यको उत्तरदायित्वलाई कुनै हदसम्म न्यूनतम बनाएको सम्झन मिल्ने आधार देखिन्छ। तसर्थ उक्त सन् २००६ को महासन्धिको अनुमोदन हुन बाँकीरहेको अवस्थामा नै पनि नेपालले अनुमोदन गरेको अन्य महासन्धिहरूबाट सिर्जित दायित्व र मानवअधिकारको संरक्षणको सम्बन्धमा प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सिद्धान्तको रूपमा समेत उक्त महासन्धिको प्रावधानहरूलाई सैद्धान्तिक रूपमा मार्गनिर्देशक तत्वको रूपमा अंगिकार गर्न बाधा नपर्ने मात्र होईन, आवश्यक समेत देखिन आएको छ।

आफ्नो देशको नागरिकहरूको जीवन, प्रतिष्ठा र स्वतन्त्रताको लागि हाम्रो देशले पनि उक्त महासन्धिको सिद्धान्तहरू अपनाउन त्यस्ता अधिकारको सम्मान र सम्बर्धनका लागि सहज र उपयोगी हुने भएकाले हाम्रो कानून प्रणालीमा तिनको समावेशीकरण गर्नमा आपत्ति रहँदैन । हाम्रो कानून र व्यवहार दुवैमा त्यो आपत्तिजनक होइन, बरु आवश्यक देखिन आएको छ । यस्तो महासन्धिलाई राज्यले आफ्नो संवैधानिक पद्धति भित्र रहेर यथाशीघ्र अनुमोदनको प्रक्रिया अघि बढाउनु अपेक्षित देखिन्छ ।

यसबाट हामीले आफ्नो नागरिक सुरक्षाप्रतिको संवेदनशिलता र विश्व समुदायप्रति राज्यको मानवअधिकारको संरक्षण गर्ने प्रक्रियामा उत्तरदायित्व बोध गरेको देखिन आउनेछ । अब महासन्धिको मूलभूत प्रावधानहरू तर्फ विचार गरौं ।

उक्त महासन्धिको धारा २ ले बेपत्ता बनाइने कार्यलाई राज्यका निकाय वा राज्यद्वारा अख्तियारी, समर्थन वा सम्मति पाएका व्यक्ति वा समूहहरूले कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गरी, थुनामा राखी, अपहरण गरी वा अन्य कुनै तरिकाले स्वतन्त्रता तथा कानूनको संरक्षणबाट वञ्चित गर्ने र त्यसरी वञ्चित गर्नुको कारण तथा ती व्यक्तिहरू कहाँ र कुन अवस्थामा छन् भन्ने जानकारी नदिने कार्यलाई लिएको छ^५ ।

उक्त महासन्धिले राज्य पक्षहरूद्वारा व्यक्तिलाई जबर्जस्ती बेपत्ता नगराइने कुराको प्रत्याभूति गर्नका लागि राज्यलाई निम्न लिखित दायित्व तोकेको छ :

- कसैलाई पनि जबर्जस्ती बेपत्ता नगराईने र गोप्य थुनामा नराखिने ,
- जबर्जस्ती बेपत्ताको कार्यलाई कानूनद्वारा फौजदारी कसूर कायम गरी दण्डनीय बनाउने, राजनीतिक कसूर नमान्ने र आरोपित व्यक्तिको उपस्थितिको सुनिश्चितता दिलाउन, सुपुर्दगी वा प्रत्यर्पणको व्यवस्था गर्ने,
- जबर्जस्ती बेपत्ता सम्बन्धी कार्यको अनुसन्धान गर्ने र जिम्मेवार रहेको व्यक्तिलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउने,
- जबर्जस्ती बेपत्ताका पीडितहरूलाई प्रभावकारी उपचारको अधिकार, प्रत्याभुत गर्ने,
- जबर्जस्ती बेपत्ताको आरोप लगाईएको घटनाको सम्बन्धमा निष्पक्ष छानविनको सुनिश्चितता तुल्याउने,
- उजुरकर्ता, साक्षी र पीडितका आफन्तहरूको संरक्षणको व्यवस्था गर्ने,

उपरोक्त महासन्धि जारी हुनुपूर्व नै जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा अमेरिकी महाद्वीपका राष्ट्रहरूले सन् १९९४ मा नै क्षेत्रीयस्तरमा Inter American

८. For the purposes of this Convention, enforced disappearances is considered to be the arrest, detention, abduction or any other form of deprivation of liberty by agents of the state or a persons or groups of person acting with authorization, support or acquiescence of the state followed by a refusal to acknowledge the deprivation of liberty or by concealment of the fate or whereabouts of the disappeared person, which place such a person outside the protection of the law.

Convention on Enforced Disappearance of Persons जारी गरेका र कोलम्बिया, ग्वाटेमाला, पारागुवे, पेरु र भेनेजुयलाले उक्त कन्भेन्सन अनुसार नै जबरजस्ती बेपत्ता बनाइने कार्यसम्बन्धी छुट्टै कानून बनाई त्यस्तो कार्यलाई फौजदारी कसूरको रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ^१ ।

नेपालले अनुमोदन गरेका र पक्ष भएका आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले राज्यले परिवारको स्थापना, बालबालिकाको हेरचाह तथा शिक्षाको लागि सम्भव भएसम्म व्यापक सुरक्षा तथा सहायता दिनुपर्ने दायित्वलाई पक्ष राष्ट्रले स्वीकार गरेका छन्^{१०} । त्यस्तै, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई नैसर्गिक अधिकारको रूपमा जीवनको अधिकार रहेको र सो अधिकार कानूनद्वारा संरक्षण भएको प्रत्याभूति दिइएको छ^{११} । सो धारामा अभिव्यक्त जीवनको अधिकार भन्ने व्यवस्थालाई संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले जीवनको अधिकार जस्तोसुकै सङ्कटको अवस्थामा पनि निलम्बन हुन नसक्ने व्यक्तिको सर्वोच्च अधिकार हो भनी व्याख्या गरेको छ^{१२} । सोही प्रतिज्ञापत्रले पक्ष राष्ट्रहरूलाई नागरिकका निम्न अधिकारको संरक्षण गर्ने दायित्व समेत सुम्पेको छ^{१३} :

- प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार छ । कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपले पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न पाइने छैन । कानूनबाट निधारित आधारमा वा कायविधि बमोजिम बाहेक कसैको बैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण गरिने छैन ।
- पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ गरिएको समयमा निजलाई पक्राउ गरिएको कारणको सूचना दिइने छ तथा निज विरुद्ध लगाइएको आरोपको तुरुन्त जानकारी दिइने छ ।
- कुनै फौजदारी अभियोगमा पक्राउ गरिएको वा थुनिएको कुनैपनि व्यक्तिलाई न्यायाधीश वा कानूनद्वारा न्यायिक शक्ति प्रयोग गर्न पाउने अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष तुरुन्त ल्याइने छ तथा त्यस्तो व्यक्तिलाई न्यायोचित समयवाधिभित्र सुनुवाई गरिपाउने वा छुटकारा पाउने अधिकार हुनेछ ।
- पक्राउ वा थुनाबाट स्वतन्त्रता अपहरण गरिएको कुनै पनि व्यक्तिले कुनै अदालत समक्ष कारवाही थालनी गर्न पाउने छ ताकि सो अदालतले बिलम्ब नगरी निजको थुनाको वैधताको सम्बन्धमा निर्णय गर्न तथा थुना कानूनी नभएमा निजलाई रिहाई गर्न आदेश दिनसक्नेछ ।

९. Report submitted by Mr. Manfred Nowak to 58th Session of Commission on Human Rights, Item 11 of the Provisional Agenda at January 2002.

१०. Article 10, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966

११. Every human beings have the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life.

१२. CCPR General Comment No. 14, Office of the High Commissioner for Human Rights, Twenty-third Session, 1984

१३. Article 9 International Covenant on Civil and Political Rights, 1966

- गैर कानूनी पक्राउ वा थुनाबाट पीडित भएको कुनैपनि व्यक्तिलाई क्षतिपूर्तिको कार्यान्वयन गर्न सकिने अधिकार हुनेछ ।

प्रतिज्ञापत्रको धारा २ को व्याख्या गर्ने क्रममा मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय मानवअधिकार समितिले व्यक्तिलाई जबर्जस्ती बेपत्ता बनाउने कार्य प्रतिज्ञापत्रको धारा ६, ७ र ९ को उल्लङ्घन हुनाका साथै सो कार्य मानवता विरुद्धको अपराध हुने भनी उल्लेख गरेको छ^{१४} ।

प्रतिज्ञापत्रमा पक्ष राष्ट्रहरूले स्वीकार गरेका व्यक्तिका यी अधिकारहरूको सम्मान र सुनिश्चितता प्रदान गर्न विद्यमान व्यवस्थापकीय उपायहरूबाट कार्यान्वयन हुन नसक्ने भएमा आवश्यक व्यवस्थापकीय उपायहरू अवलम्बन गर्ने तथा सरकारी हैसियतमा कार्य गर्ने व्यक्तिहरूबाटै यी अधिकारहरूको उल्लङ्घन भएको भए तापनि प्रभावकारी उपचारको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने दायित्व स्वीकार गरेका छन्^{१५} ।

यसैगरी यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ ले पनि हिरासत वा थुनामा रहेका व्यक्तिहरूलाई कुनै प्रकारको अमानवीय यातना दिन निषेध गरेको छ ।

नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ ले नेपालले अनुमोदन गरेका यस्ता सन्धि सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुने व्यवस्था गरेकाले नेपालले समेत स्वीकार गरिसकेको यी दस्तावेजहरूले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था रहँदैन ।

यस्ता विषयमा विदेशी अदालतहरूले के कस्तो अभ्यास गर्ने गरेका रहेछन् भन्ने तर्फ हेर्दा Rudal Sah VS union of India को मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले निवेदक Rudal Sah लाई गैरकानूनी थुनामा राखेको देखिएको स्थितिमा गैरकानूनी थुनामुक्त गर्नुका साथै बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनबाटै मौद्रिक क्षतिपूर्ति समेत भराइदिने निर्णय गरेको छ । अदालतले उक्त क्षतिपूर्तिको निर्णयलाई साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत दिइने क्षतिपूर्तिको रूपमा नलिई राज्यले प्रत्याभूत गरेका नागरिकको आधारभूत मौलिक अधिकारको उपभोग गर्नबाट बञ्चित गरेबापत दिइने क्षतिपूर्ति हो र यो क्षतिपूर्ति दिने आदेशको अभावमा अदालतबाट हुने आदेश राज्यका तर्फबाट भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताप्रति अदालतले देखाएको ओठेभक्ति मात्र साबित हुन्छ (... the refusal of the supreme court to pass an order of compensation in favour of the petitioner will be doing mere lip-service to his fundamental rights to liberty which the state government has so grossly violated) भनी व्याख्या गरेको छ^{१६} ।

त्यस्तै Sebastian M. Hongray V. Union of India को मुद्दामा C. Daniel र C. Paul लाई भारतीय सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको भनी निवेदकले

१४. CCPR General Comment No. 31, Office of the High Commissioner for Human Rights, Eightieth Session, 2004

१५. Article 2 *ibid*.

१६. AIR (1983) 4 SCC 141.

दावी लिएको र विपक्षीहरूले निजहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको भनी लिखित जवाफ दिएको भए तापनि घटनाको तथ्यबाट निवेदकहरूको अस्वाभाविक मृत्यु भएको देखिएको र राज्यले उक्त घटनाप्रति आफ्नो दायित्व पूरा गरेको नदेखिएको भन्ने आधारमा मृतकका विधवाहरूलाई जनही एक लाख क्षतिपूर्ति र घटनाबारे आवश्यक अनुसन्धान गर्न प्रहरी समादेशक (Superintendent of Police) का नाममा परमादेश जारी गरेको देखिन्छ^{१७} ।

मानिसहरूलाई जबर्जस्ती बेपत्ता बनाएका घटनाहरूप्रति मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूबाट समेत निर्णय भएको देखिन्छ । Inter-American Court of Human Rights ले Velasquez Rodriguez v. Honduras को मुद्दामा राज्यले जबर्जस्ती बेपत्ता पारेको भन्ने पूर्ण र प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा पनि राज्यको उत्तरदायित्व कायम रहने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ । उक्त मुद्दामा Manfredo Velasquez Rodriguez भन्ने एक विद्यार्थीलाई होण्डुरसको सशस्त्र प्रहरीले पक्राउ गरेको भन्ने दावी लिइएको थियो । सो कुराको प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा पनि राज्यको उत्तरदायित्व स्थापित गर्न अदालतले परिस्थितिजन्य र अनुमानित प्रमाण (circumstantive and presumptive) को आधार लिन सक्ने र नागरिकका मानवअधिकारको पूर्ण उपभोग हुन सक्ने संयन्त्रको सिर्जना गर्नु राज्यको उत्तरदायित्व हुने भनी सिद्धान्त कायम गरेको छ^{१८} ।

सोही अदालतमा Trujillo Oroja v. Bolivia भएको मुद्दामा पीडित Jose Carlos Trujillo Oroja लाई बोलिभियाको सुरक्षाकर्मीले १९७१ को डिसेम्बरमा पक्राउ गरी फेब्रुअरी १९७२ मा बेपत्ता पारिएको दावी लिई १९९९ मा मुद्दा दायर भएको थियो । उक्त मुद्दामा बोलिभियन सरकारले न्यायिक अनुसन्धान गरी सो को प्रतिवेदनको आधारमा Jose Carlos Trujillo Oroja लाई जबर्जस्ती बेपत्ता गराएको तथ्यलाई स्वीकार गरी परिवारजनसँग क्षमा याचना गरेको, जबर्जस्ती बेपत्ता हुने घटना दोहोरिन नदिन र दोषीलाई संजाय गर्न कानूनमा आवश्यक संशोधनको तयारी गरेको तथा परिवारलाई ४००० अमेरिकी डलर क्षतिपूर्तिको प्रस्ताव गरेको थियो । उक्त मुद्दामा बोलिभियन सरकारले नागरिक प्रतिको आफ्नो दायित्वलाई स्वीकार गरिसकेकाले अदालतले सो मुद्दा तामेली राखेको भए तापनि बोलिभिया सरकारले Inter American Convention on Human Rights द्वारा संरक्षित मानवअधिकार र नागरिकहरू प्रति रहेको राज्यको दायित्वको उल्लङ्घन गरेका घोषणा गरेको थियो^{१९} ।

जबर्जस्ती बेपत्ताकै सम्बन्धमा European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedom १९५० अन्तर्गत स्थापित European Court of Human Rights ले Kurt v. Turkey को मुद्दामा उक्त अदालतले दिएको निर्णयलाई उल्लेखनीय मान्ने गरिन्छ । टर्कीका सुरक्षा अधिकारीले नोभेम्बर १९९३ मा Uzeyir Kurt लाई पक्राउ गरी हिरासतबाटै बेपत्ता पारेको दावी लिई निजको आमा १९९४ मा European Commission of Human Rights मा निवेदन दायर गरेपछि उक्त मुद्दाको १७. AIR (1983) 4 SCC 141.

१८. Velasquez Rodriguez v. Honduras Petition No. 7920/1981, Judgement of 29 July 1988

१९. Trujillo Oroja v. Bolivia Judgement of 26 January 2000

सुरुवात भएका थियो। सो मुद्दामा उक्त अदालतले टर्की सरकारले Uzeyir Kurt को अवस्थाबारे निजको आमालाई लामो समयसम्म कुनै जानकारी नदिई पिडा र छटपटीमा राखेको तथा निजको बेपत्ताका सम्बन्धमा राज्यका तर्फबाट खोजबिन गर्ने कुनै सार्थक प्रयास समेत नगरी European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedom 1950 अन्तर्गतको राज्यको दायित्वको गम्भीर उल्लङ्घन गरेको भन्ने निर्णय गरी निवेदिकाले सहनुपरेको पिडा बापत १०,००० स्टर्लिङ पाउण्ड र निजको छोरालाई बेपत्ता बनाइए बापत १५,००० स्टर्लिङ पाउण्ड क्षतिपूर्ति दिलाइदिने आदेश समेत गरेको पाइन्छ^{२०}।

माथिका निर्णयहरूबाट Inter-American Court of Human Rights तथा European Court of Human Rights मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अभिसन्धिहरूले खडा गरेका र सोही अभिसन्धिहरूले निर्धारित गरे बमोजिमको राज्यको दायित्वको व्याख्या ती अदालतले गरेको देखिन्छ। नेपाल मानवअधिकार सम्बन्धी त्यस्तो कुनै छुट्टै क्षेत्रीय अभिसन्धिको पक्ष नरहेको भए तापनि संयुक्त राष्ट्रसंघको एक सक्रिय सदस्य रहेको, मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धहरूलाई स्वीकार गरेको तथा संविधान तथा अन्य कानूनी प्रबन्ध मार्फत मानवअधिकार र नागरिक स्वतन्त्रताप्रति पटक पटक आफ्नो प्रतिबद्धता समेत व्यक्त गरिसकेको छ। सो सन्दर्भमा माथि उल्लिखित विदेशी तथा मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूले गरेको निर्णय अनुरूप विकसित भएका मानवअधिकार सम्बन्धी मापदण्ड र सिद्धान्तहरू हाम्रो संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायका मान्य सिद्धान्तका रूपमा बेपत्ता भएका नागरिकहरूप्रति राज्यको के कस्तो दायित्व रहने भनी स्थापित सिद्धान्तलाई यस अदालतले उदाहरणको रूपमा लिन सक्ने नै देखिन्छ। त्यसलाई अन्यथा गर्नुपर्ने अवस्था पनि रहँदैन।

सामान्य अवस्थामा वा द्वन्द्वको अवस्थामा राज्यको नागरिकहरूप्रति के कस्तो दायित्व हुने रहेछ, भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को प्रस्तावनामा नै नागरिकको आधारभूत मानवअधिकारको प्रत्याभूती गरी कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको पाइन्छ। सोही संविधानको भाग ३ मा मौलिक हक शीर्षक अन्तर्गत धारा १२ को उपधारा (१) मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण नहुने प्रावधान छ। त्यस्तै, धारा १४ को फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक अन्तर्गत उपधारा ४ मा अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानविय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। सोही धाराको उपधारा ५ ले पक्राउ भएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना यथाशीघ्र चाँडो नदिई थुनामा नराखिने र उपधारा ६ मा पक्राउ गरिएको र थुनामा राखिएको प्रत्येक व्यक्तिलाई पक्राउ भएको ठाउँबाट बाटाको म्याद बाहेक २४ (चौबिस) घण्टा भित्र मुद्दा हेर्ने

^{२०}. Kurt v. Turkey, Application No. 24276/94 Judgement of 25 May 1998

अधिकारीका समक्ष उपस्थित गराउनु पर्छ, र कुनै पनि व्यक्तिलाई त्यस्तो अधिकारीको आदेशले बाहेक सो अवधि भन्दा बढी थुनामा राखिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि उपर्युक्त २०४७ सालको संविधानले प्रत्याभुत गरेको आधारभुत मौलिक अधिकारलाई थप सुरक्षित गरेको छ । संविधानको प्रस्तावनामा नै नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार तथा कानूनी राज्यको अवधारणा प्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ ।

संविधानको धारा १२ को उपधारा (१) ले स्पष्ट शब्दमा व्यक्तिको बाँच्न पाउने अधिकार (right to life) को संरक्षण गरी प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक प्रदान गरेको छ । न्यायसम्बन्धी हक अन्तर्गत धारा २४(१) मा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा राखिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । सोही धाराको उपधारा (२) मा पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक २४ घण्टा भित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ, र यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने कुराको प्रत्याभूति दिइएको छ । उपधारा ८ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरूद्ध गरिएको कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुनेछ, भन्ने र उपधारा ९ मा कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ, सुनुवाईको हक हुनेछ, भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

यसैगरी संविधानको धारा २६ मा यातना विरूद्धको हक अन्तर्गत उपधारा १ मा अनुसन्धान, तहकिकात वा पुपक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्भम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । सोही धाराको उपधारा २ मा उपधारा (१) बमोजिमको कार्य कानूनद्वारा दण्डनिय हुनेछ, र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरे बमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइने छ, भन्ने व्यवस्था गर्नुका साथै संविधानको धारा १४३ को उपधारा (७) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले यस्ता अधिकारलाई मुलुकमा संकटकाल घोषणा गरेको अवस्थामा समेत निलम्बन गर्न नसकिने व्यवस्था गरी व्यक्तिको जीवनको अधिकार प्रति सवैधानिक व्यवस्था सम्बेदनशील रहेको तथ्य पुष्टि हुन्छ ।

सामान्य अवस्थामा व्यक्तिको मौलिक हकको संरक्षण गरी सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको संरक्षण गर्ने दायित्व राज्यको रहने कुरामा विवाद भएन । द्वन्द्वको अवस्थामा व्यक्तिका नागरिक अधिकारहरू अझ बढी जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहने हुँदा त्यस्तो विषम परिस्थितिमा राज्यको दायित्व अझ बढि सम्बेदनशील र जिम्मेवारीपूर्ण हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि द्वन्द्वको समयमा मानवअधिकारको संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय मानवता सम्बन्धी कानूनको परिपालनाको प्रश्न चुनौतीको रूपमा रहिआएको देखिन्छ । नेपालमा सन् २००३ र २००४ मा बन्दीहरूलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राख्ने र जबरजस्ती बेपत्ता बनाउने प्रवृत्ति संसारमै सबैभन्दा उच्च रहेको भन्ने एक अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको पाइन्छ^{२१} ।

२१. Amnesty International Report, the State of the World's Human Rights, 2005, P. 23

उपर्युक्त बमोजिमका घोषणापत्र, महासन्धि र अनुबन्ध समेतका दस्तावेजहरूले मानिसहरूलाई जबर्जस्त बेपत्ता गराइने कार्यबाट व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार, यातना विरूद्धको अधिकार, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अधिकार, स्वच्छ सुनुवाई र न्यायमा सहज पहुँचको अधिकार तथा पारिवारिक जीवन सम्बन्धी अधिकारमा गम्भीर आघात पुग्ने पक्षलाई औँल्याएको पाइन्छ ।

नेपालमा जबर्जस्ती बेपत्ता बनाइने कार्यसम्बन्धी छुट्टै कानूनी व्यवस्था भैसकेको नभए तापनि अन्तरिम संविधान २०६३ का कतिपय प्रावधानहरूले द्वन्द्वरत अवस्थामा यस्ता घटनाहरूको विद्यमानतालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । यस संविधान निर्माणको पृष्ठभूमिमा रहेको र संविधानले आफ्नो अङ्गका रूपमा स्वीकार गरेका ने.क.पा. (माओवादी) र सात राजनीतिक दलकाबीच द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण रूपान्तरणको लागि विभिन्न चरणमा भएका राजनीतिक सहमति एवं नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बीच २०६३.०५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानवअधिकार सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूप्रति प्रतिबद्धता जनाएको छ । संविधानको अनुसूची ४ मा रहेको उक्त शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.३ मा दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएका मितिले ६० दिन भित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउन मञ्जुर गर्दछन् भनी र दफा ५.२.५ मा दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारको उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरूद्धको अपराधमा संलग्नताहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतीबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सहमती जनाइएको र दफा ७ मा आधारभूत मानवअधिकारको परिपालना अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको परिपालनामा दुवै पक्षले प्रतिबद्धता व्यक्त गरेबाट समेत राज्यले बेपत्ता भएका नागरिकहरू प्रति आफ्नो दायित्व रहेको तथ्यलाई स्वीकार गरिसकेको देखिन आउँछ ।

राज्यले उपरोक्त शान्ति सम्झौता तथा अन्य विभिन्न राजनीतिक सहमति मार्फत व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूलाई अन्तरिम संविधान २०६३ ले समेत आत्मसात गरेको छ । संविधानको भाग ४ अन्तर्गत राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू शीर्षक अन्तर्गत धारा ३३ (थ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूको पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने तथा ३३(घ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरूद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

उल्लिखित संविधानको भाग ४ अन्तर्गतको प्रावधानहरू कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नसकिने भनि धारा ३६ ले व्यवस्था गरेको भए तापनि यी प्रावधानहरूमा भएका व्यवस्था राज्यका प्रतिबद्धता हुन् भन्ने

कुरामा विवाद रहेको देखिँदैन । राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू अदालतबाट कार्यान्वयन गराउन नसकिने भए तापनि यी केवल देखाउनका लागि मात्र राखिएको होइन, राज्यले यी सिद्धान्त तथा नीतिहरूको उपेक्षा गर्न सक्तैन भनी यस अदालतले योगी नरहरीनाथ बि. मन्त्री परिषद सचिवालय समेत भएको रिट निवेदन^{२२} मा प्रतिपादन समेत गरेकाले राज्यले संविधानको निर्देशक सिद्धान्तमा उल्लिखित विषयलाई उपेक्षा गर्न मिल्दैन ।

नागरिकहरूको मूलभूत जीवन, स्वतन्त्रता र न्यायको अधिकारको उल्लङ्घनको घटनाको रूपमा बेपत्ता पारिएको घटनालाई लिइने हुनाले वस्तुतः बेपत्ता पारिएकाहरूको सम्बन्धमा गरिने कानूनी अनुसन्धान वा कारवाहीहरू मौलिक हक अन्तर्गतकै उपचारको हकको अंगको रूपमा लिइने हुनाले सो को कार्यन्वयनको रूपमा पनि सत्यनिरूपणको प्रक्रिया प्रशस्त गर्न सकिन्छ । राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको विषयमा राज्यले आफ्नो प्राथमिकता अनुसार कहिले आयोग गठन गर्ने भन्ने कुरा उसको सुविधाको विषय भन्न सक्ला र राज्यको निर्देशक सिद्धान्तको कार्यान्वयन आफ्नो तजविजको विषय भन्न सक्ला, तर मौलिक हककै अंगको रूपमा उपचारात्मक संयन्त्रको दृष्टिले गरिने कानूनी अनुसन्धान अभियोजन र उपचारको विषय दोस्रो प्राथमिकताको विषय हुन सक्तैन र अदालतको क्षेत्राधिकार बाहिरको विषय पनि हुन सक्तैन ।

यथार्थमा भन्ने हो भने बेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरूको हकमा सत्यतथ्य पत्ता लगाई निकास दिने कुरामा राज्यको अन्य अंग र अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र आपसमा द्वन्द्वको अवस्था रहनु पर्ने कारण पनि देखिन्छ । वरु यससम्बन्धी राज्यको उत्तरदायित्व साभा रूपमा पूरा गर्नुपर्ने किसिमको दायित्व हो भनी मान्न सकिन्छ । देशमा लोकतान्त्रिकरणको दिशामा ठूलो आशा र विश्वास सहित फड्को मारिरहेको बखत द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता परेको मानिसहरूको सन्दर्भमा नै समकालीन राज्यसत्ताले गम्भीरता देखाउँदैन भने परिवर्तनको कारणको औचित्य र परिवर्तनले लक्ष्य गरेको दिशा हराउने सम्भावना रहन्छ । द्वन्द्वले व्यवस्थापनको र समाधानको बाटो पक्रेको छ, भन्ने अनुभूति दिलाउने पहिलो कार्य नै द्वन्द्वको क्रममा भएको धनजनको क्षतिको आंकलन र उपचार हो । त्यसैले पनि यो विषय सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक कारणहरूको अतिरिक्त कानूनी रूपले नै न्याय निरूपणयोग्य विषय देखिन आएको छ । त्यसैले राज्यले सो अनुसारको दायित्वको परिपालना गरेको छ वा छैन भनेर यस अदालतले न्यायिक मूल्याङ्कन गर्न सक्ने भै गर्न पर्ने समेत हुन्छ ।

उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्था समेतको आधारमा द्वन्द्वको अवस्थाबाट सृजित परिस्थितिप्रति राज्यको दायित्व रहने तथ्यमा विवाद देखिएन । सशस्त्र द्वन्द्वको बेला स्वाभाविक रूपमा अन्य सामान्य अवस्थामा भन्दा मानवअधिकार र मानवीय कानूनको बढी उल्लङ्घन हुन्छन् । द्वन्द्वको अवस्थामा खस्किएको मानवअधिकारको अवस्था र मानवीय कानूनको उल्लङ्घनको यथार्थतालाई घटनालाई द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण रुपान्तरण गर्न राज्यले

२२. ने.का.प. २०५३, अङ्क १, नि.नं. ६१२७ पृ.३३

जिम्मेवार र संवेदनशिल रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने दायित्व हुन्छ। द्वन्द्वको समयमा व्यक्तिका नागरिक स्वतन्त्रता र सम्मानजनक रूपमा बाँच्न पाउने अधिकारहरूको अपहरण भएको घटनाप्रति राज्य मौन भइ बस्न मिल्दैन। राज्यले द्वन्द्वको चपेटामा परेका र विस्थापित भै पीडित हुन पुगेका नागरिकहरूलाई दिइने राहतका सम्बन्धमा स्पष्ट नीति निर्धारण गरी बिना भेदभाव समानताको आधारमा पारदर्शी ढङ्गले राहत वितरण गर्नु राज्यको कर्तव्य हुने भनी यस अदालतले निवेदक भीम प्रकाश ओली विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत भएको २०६१ सालको रिट नं. ३३९४ मा आदेश गरेको समेत देखिएवाट द्वन्द्वको समयमा भएको मानवअधिकारको उल्लङ्घनप्रति राज्य सम्बेदनशिल हुनुपर्ने र राज्यले यस्तो सम्बेदनशिलता देखाउन नसकेमा अदालतले आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने मान्यता हाम्रो न्यायिक प्रणालीमा समेत अवलम्बन गरिसकिएको देखिन आयो।

प्रस्तुत सन्दर्भमा माथि प्रश्न नं.१ को विवेचनाबाट निवेदनमा उल्लेखन गरिएका अधिकांश व्यक्तिहरूको स्थिति अज्ञात नै रहेको अवस्था देखिएरहेकाले माथि उल्लेख भए बमोजिमका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरू, विदेशी तथा मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूको निर्णय, हाम्रो संवैधानिक प्रावधान समेतबाट बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको यथार्थ स्थिति पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानूनी कारवाही गर्ने र पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट राज्य पन्छिन सक्ने अवस्था देखिएन।

अब उपरोक्त बमोजिमको दायित्व राज्यले पूरा गरेको छ वा छैन अथवा पूरा गर्ने तर्फ के कस्ता कदम चालेको रहेछ भन्ने सन्दर्भमा हेर्दा विपक्षीहरूबाट प्राप्त लिखित जवाफ तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ताले समेत राज्यले यसतर्फ यो यस्तो कारवाही गरेको छ भनी ठोस र आधारयुक्त तथ्यगत अवस्था एवं विवरण देखाउन सकेको पाइएन। राज्यले ने.क.पा. (माओवादी) र नेपाल सरकारबीच २०६३.१५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा अन्तरिम संविधान २०६३ मा समेत यससम्बन्धी दायित्वलाई स्वीकार गरिसकेको भए तापनि सो दायित्व पूरा गर्न हालसम्म ठोस कदम चालेको देखिएन। जीवन र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हकको संरक्षण हुन नसकेको अवस्थामा राज्यले संविधानमार्फत स्वीकार गरेका सम्पूर्ण दायित्व नै अर्थहिन हुन जान्छ (Life is significant precondition for enjoying all freedoms. Other preconditions, such as capacity for autonomy, and social and economic structure which allow people to choose between realistic options, are valuable only while we continue to enjoy life^{२३})। जबर्जस्ती बेपत्ताले व्यक्तिको अस्तित्व नै अज्ञात र शंकास्पद हुने भै त्यस्ता व्यक्तिको लागि अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानूनले प्रत्याभूत गरेका आधारभूत मौलिक तथा मानव अधिकारमा पहुँच हुनसक्ने अवस्था नै रहँदैन। लिखित संविधान भएका मुलुकमा संविधान तथा राज्यले प्रतिवद्धता व्यक्त गरेका मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले

२३. David Feldman, Civil Liberties and Human Rights in England and Wales, 2nd ed. Oxford University Press, 2002. p 179

व्यक्त गरेका नागरिकका अधिकारहरूको सुनिश्चितता तुल्याउने प्राथमिक दायित्व राज्यको हुने कुरामा दुईमत हुन सक्तैन । तर, संविधानले यस अदालतलाई संविधानको संरक्षक र नागरिक स्वतन्त्रताको पहरेदारको रूपमा दायित्व सुम्पेको हुनाले संविधानले तोकेको दायित्व राज्यका अन्य संयन्त्रले पूरा गर्न नसकेको अवस्थामा त्यस्तो दायित्व पूरा गराउन यस अदालतले उचित र आवश्यक आदेश दिनसक्ने नै देखियो ।

प्रश्न नं. ३ का सम्बन्धमा

बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा हालसम्म भएका प्रयासको रूपरेखा र यसको पर्याप्तताको मूल्याङ्कन गर्दै यस सम्बन्धमा अब के कस्ता कदम चाल्न आवश्यक र उपयुक्त हुन्छ भन्ने प्रश्नमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता हरिकृष्ण कार्की र हरि फुयाँलले वामनप्रसाद न्यौपाने समितिले राम्रोसँग छानबिन गर्न नसकेको तथ्य स्वयं प्रतिवेदनमा उल्लिखित सीमाहरूले देखाएको छ । जाँचबुझ आयोग ऐन, २०२६ अन्तर्गत बन्ने आयोगको गठन, काम, कर्तव्य र अधिकार समेत सरकारको स्वविवेकमा रहने भएकाले सो ऐन अन्तर्गत गठन हुने आयोगले यस विषयमा प्रभावकारी छानबिन गर्न नसक्ने भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको छुट्टै ऐन बनी सोही ऐन अन्तर्गत उच्चस्तरीय आयोग गठन हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

निवेदकतर्फकै विद्वान अधिवक्ता मिलन कुमार राई र केदारप्रसाद दाहालले बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा हाल अदालतमा परिरहेका मुद्दाहरू प्रतिनिधिमुलक मुद्दा मात्र हुन । यससम्बन्धी घटनाको छानबिनका लागि उच्चस्तरीय न्यायिक आयोग गठन गर्नुपर्ने र सो आयोगले अदालतमा परेका मुद्दाहरूमा मात्र सीमित नरही बृहत रूपमा जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएका घटनाहरूलाई समेट्ने गरी क्षेत्राधिकार दिइनु पर्छ भनी बहस गर्नुभयो । विद्वान अधिवक्ता सतिशकृष्ण खरेलले बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा परेका सम्पूर्ण निवेदनहरूको तथ्य एकिन गर्न संयुक्त राष्ट्र संघ मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले दिएको परामर्श, “Criteria for Commission of Inquiry on Enforced Disappearance” मा उल्लेख गरिएको कार्यविधि अपनाई छानबिन गर्न हाल गठन भैरहेकै बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीलाई जिम्मा दिन उपयुक्त हुन्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

एमिकस क्युरीका रूपमा उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता खेम नारायण ढुङ्गानाले प्रस्तुत मुद्दाको चरित्रबाट जाँचबुझ आयोग ऐन अन्तर्गत गठित आयोगले सत्य तथ्य पत्ता लगाउन सक्ने अवस्था छैन, अन्य उपयुक्त विकल्प खोजिनु पर्छ भन्ने र अधिवक्ता प्रकाश राउतले त्यस्तो विकल्पका रूपमा उच्चस्तरीय न्यायिक छानबिन समिति (High Level Judicial Inquiry Committee) गठन गर्न सकिन्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुबेदी र उपन्यायाधिवक्ता भरतमणी खनालले सरकारले बेपत्ता रहेका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउने कर्तव्य बोध गरी निजहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने कार्य गरिरहेको छ ।

राजनीतिक सहमतिका आधारमा उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रक्रिया शुरु भैसकेको हुँदा यस अदालतबाट पुनः जाँच आयोग गठन गर्नु भनी थप आदेश भैरहनु पर्ने अवस्था छैन भनी बहस गर्नुभयो ।

यस इजलासमा आज निर्णय सुनाउन पेश भएका मुद्दाहरूमध्ये सबैभन्दा पुरानो दर्ता २०५५/१०/७/५ को निवेदक राजेन्द्रप्रसाद ढकालका हकमा दायर भएको बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदन देखिन्छ । तत्पश्चात विभिन्न मितिमा विभिन्न व्यक्तिका हकमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदन दायर हुन आएको र मिति २०६३।४।११ मा बन्दीहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न तथा दोषीहरूमाथि कारवाही गर्ने आदेश माग गरी परमादेशको निवेदन पर्न आएको देखिन्छ । उपरोक्त सबै मुद्दाहरूमा विपक्षी निकायहरूले मूल रूपमा निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको तथा हिरासतमा नराखिएको भन्ने जवाफ दिएका छन् । निवेदन लेखबाट बन्दीहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न तथा निजहरूको जीवनरक्षाको लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग लगायतका मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न संघ संस्थाहरूमा समेत निवेदन दिएको भन्ने खुल्न आउँछ । ती निकायहरूले बन्दीको स्थिति एकिन गर्ने सम्बन्धमा आ-आफ्नो संयन्त्र मार्फत प्रयास गरेको भन्ने यस अदालतमा प्राप्त हुन आएको ती निकायहरूको जवाफ तथा प्रतिवेदनहरूबाट देखिएको छ ।

विपक्षी निकायहरूले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नगरेको भनी जवाफ दिएको भए तापनि यस अदालतले उक्त जवाफमा चित्त नबुझाई सो जवाफको पुष्ट्याईको लागि पटक पटक स्पष्टिकरण र पुरक जवाफ समेत मागेको थियो । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले कतिपय निवेदनहरूमा बन्दीलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखेको ठहरसाथ बन्दीलाई कानूनी प्रक्रियामा लैजान र दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीलाई कारवाहीको सिफारिस गरेको भए तापनि आयोगको उक्त निर्णयको कार्यान्वयन भएको भन्ने देखिन आउँदैन ।

बन्दीहरूको स्थिति पत्ता लगाउने सम्बन्धमा यस अदालतले विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन गरेको देखिन्छ । बन्दीलाई पक्राउ गरेको देखे प्रत्यक्षदर्शी, थुनामा सँगै बसी रिहा भएका भनिएका व्यक्तिहरू तथा पक्राउ गर्ने भनी देखाइएका कतिपय सुरक्षाकर्मीलाई समेत यस अदालतमा भिकाई बयान गराएको देखिन्छ । रिट न ३५७५ को निवेदनमा यस अदालतले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिलाई पक्राउ गरिएको हो वा होइन भन्ने एकिन गर्नका लागि गृह मन्त्रालयको सहसचिवस्तरबाट छानबिन गराई प्रतिवेदन माग गरिएको देखिन्छ । साथै सोही निवेदनमा पुनरावेदन अदालतका रजिष्ट्रारबाट निवेदनमा पक्राउ गरिएको भनिएको कार्यालयको सेस्तासमेत हेरी बुझी पक्राउ गरिएको हो होइन ? पक्राउ गरिएको भए अन्यत्र लगे नलगेको समेत बुझी प्रतिवेदन गर्ने तथा स्थलगत सर्जमिन गरी सो को प्रतिवेदन समेत लिएको मिसिलबाट देखिन आएको भए तापनि यी कुनै पनि प्रयासबाट बन्दीको एकिन स्थिति खुल्न सकेको देखिँदैन ।

उपरोक्त निवेदनहरू यस अदालतमा विचाराधीन रहेकै अवस्थामा नेपाल सरकारबाट बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न गृह मन्त्रालयका

सहसचिव वामनप्रसाद न्यौपानेको एक सदस्यीय छानविन समिति गठन गरेको देखिन आउँछ ।

उक्त समितिले विभिन्न स्रोतको आधारमा बेपत्ता रहेको भनिएको व्यक्तिहरूको संख्या ७७६ जना देखाएको छ । जसमध्ये १७४ जनाको अवस्था एकिन गरी ६०२ जनाको स्थिति अज्ञात रहेको भनिएको छ । यस अदालतमा दायर भएका रिट निवेदनमा उल्लिखित अधिकांश व्यक्तिहरूको नाम प्रतिवेदनमा स्थिति अज्ञात रहेको व्यक्तिहरूको विवरणमा उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

उक्त प्रतिवेदनमा बेपत्ता भएका नागरिकहरूको नाम, थर, ठेगाना, पक्राउ परेको मिति, स्थान, पक्राउ गर्ने निकाय, आदि स्पष्ट नभएको र कतिपय व्यक्तिहरूको हकमा सुरक्षा निकायले पक्राउ गरेको भनिएकोमा पक्राउ गरेको अभिलेखबाट नदेखिएको भनी सुरक्षा निकायबाट जवाफ प्राप्त भएको भनी बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था एकिन गरी प्रतिवेदन तयार पार्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको स्वीकार गरिएको छ । समिति एक सदस्यीय भएको, छोटो कार्यवधि भएको तथा स्थलगत निरीक्षण, जाँचबुझ र अनुसन्धान समेत नगरी सुरक्षा निकायले दिएको विवरणको आधारमा प्रतिवेदन तयार भएको देखिन्छ । जुन निकायले नागरिकहरूलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको भनिएको छ, तिनै निकायहरूले दिएको विवरणको आधारमा प्रतिवेदन तयार पारिएको हुनाले प्रतिवेदनले बेपत्ता भएका नागरिकहरूको बारेमा विस्तृत तथ्य उजागर गर्न सकेको पाइएन । उक्त प्रतिवेदनले स्थिति एकिन भएका भनिएका व्यक्तिहरूको हकमा पनि सो कुराको पुष्टि हुन सक्ने आधार तथा स्थिति अज्ञात रहेका भनी उल्लेख गरेका व्यक्तिहरूको विस्तृत विवरण दिन सकेको देखिँदैन । प्रतिवेदनले समितिको सीमा र विषयबस्तुको गाम्भीर्यतालाई मनन गरी यस सम्बन्धमा सरकारको तर्फबाट कानूनी रूपमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई बोलाउने, बयान गराउने, प्रमाण बुझ्ने, स्थलगत रूपमा निरीक्षण एवं अनुसन्धान गर्नेलगायतका कार्यहरू समेत गरी छानविन तथा अनुसन्धान गर्न उपयुक्त हुने भनी सुझाव दिएको भए तापनि हालसम्म पनि सरकारका तर्फबाट उक्त सुझावलाई कार्यान्वयनमा ल्याई थप छानविन गर्ने तर्फ प्रयास गरेको देखिँदैन ।

नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले पनि विभिन्न व्यक्तिहरूलाई विभिन्न समयमा महाराजगन्ज स्थित भैरवनाथ र युद्धभैरव व्यारेकमा लामो समय सम्म राखी बेपत्ता पारेको भन्ने सम्बन्धमा छानविन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको देखिन्छ । प्रतिवेदनमा उक्त व्यारेकबाट बेपत्ता पारिएका भनि ४९ जनाको नामावली उल्लेख गरेको बेपत्ता पारिएको भनिएका अन्य व्यक्तिहरूका हकमा अनुसन्धान जारी राखेको उल्लेख छ । प्रतिवेदनले त्यस्ता व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन भरपर्दो दक्ष र स्वतन्त्र छानविन गर्ने र मानवअधिकारको उल्लङ्घनमा संलग्न सेनाको इकाईहरूको जिम्मेवारी एकिन गरी फौजदारी दायित्वमा दोषी पाइएको व्यक्तिहरूलाई नागरिक अदालतमा पेश गर्नुपर्ने भनी सुझाव दिएको छ । साथै त्यसरी छानविन नभइन्जेल उनीहरूलाई निलम्बन गर्ने र संयुक्त राष्ट्रसंघको शान्ति स्थापना कार्यमा भाग लिन प्रस्तावित गरिन नहुने, प्रत्यक्षदर्शी तथा पूर्व थुनुवाहरू डर धम्कीबाट मुक्त भएको कुराको सुनिश्चता हुनु पर्ने र छानविनका निष्कर्षहरू सार्वजनिक रूपमा

प्रचार प्रसार गरिनु पर्ने भनी प्रतिवेदनले निष्कर्ष सहित सिफारिस गरेको भए तापनि सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारले थप अनुसन्धान तथा कारवाही गरेको देखिन आउँदैन ।

यस बाहेक, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट पनि यस अदालतमा पेश हुन आएका निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू र यस्तै प्रकृतिबाट बेपत्ता भएका अन्य व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको ठहर गरी सम्बन्धित जिम्मेवार अधिकृतलाई आवश्यक कारवाही गर्न र बन्दीको स्थिति सार्वजनिक गर्न सरकारलाई सिफारिस गरी आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गर्न लेखी पठाएको समेत देखिएको भए तापनि बेपत्ता भएका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति एकिन गरी सार्वजनिक गर्नेतर्फ थप अनुसन्धान तथा कारवाहीको प्रक्रिया अगाडि बढाएको भन्ने देखिन आएन ।

बन्दीहरूको स्थिति एकिन गर्ने सन्दर्भमा नै यस अदालतमा परेका रिट निवेदनहरू मध्ये यस अदालतले रिट नं. ३५७५, १००, १०४ र ६३२ का निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा निवेदनमा उल्लिखित व्यहोरा अनुसार निवेदकहरूलाई हिरासतमा लिइएको हो होइन यथार्थ स्थिति पत्ता लगाई यस्ता प्रकृतिका अन्य विषयमा समेत के गर्न मनासिव हुन्छ भनी राय पेस गर्न भएको आदेश बमोजिम बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली गठन भै उक्त कार्यटोलीले छानविन गरी प्रतिवेदन पेस गरेको छ । निवेदनमा उल्लिखित अधिकांश व्यक्तिहरूको स्थिति अज्ञात नै रहेको र सो सम्बन्धमा थप छानविन गर्नुपर्ने भन्ने पूर्वोक्त समिति तथा मानवअधिकार सम्बन्धी संघ संस्थाहरूको सिफारिस भए तापनि यसरी छानविन गर्ने जिम्मेवारी मूलतः कार्यपालिकाको नै हो । तर, कार्यकारिणी निकायबाट हालसम्म त्यस्तो छानविनको प्रयास नगरेको अवस्थामा यस अदालतले सम्पूर्ण निवेदनहरूमध्ये प्रतिनिधिमूलक ढङ्गले केही निवेदनहरूमा अदालतकै तर्फबाट छानविन गराइएको हो । अदालतको कार्यक्षेत्र तथा स्रोत साधनको सीमितता समेतका कारण सम्पूर्ण निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा यस अदालतले छुट्टाछुट्टै छानविन गराउन सम्भव नभए तापनि छानविन गराइएका निवेदनहरूमा प्राप्त प्रतिवेदनको निष्कर्षको आधारमा बेपत्ता गराइएका भनिएका अन्य व्यक्तिहरूको हकमा समेत छुट्टै प्रभावकारी संयन्त्र बनाई समग्रतामा थप छानविन गर्नुपर्ने देखिन आयो ।

यसप्रकार बेपत्ता भएका नागरिकहरूको सम्बन्धमा नेपाल सरकारबाट वामनप्रसाद न्यौपाने समिति गठन गरी सीमित प्रयास भएको भए तापनि सो प्रतिवेदनले नै बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने भनी निष्कर्षमा पुगेको, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले पनि यस सम्बन्धमा थप छानविन गर्नुपर्ने भनी सिफारिस गरेकोमा सो सिफारिसको कार्यान्वयन भएको नदेखिएको र यस अदालतबाट पनि बेपत्ता बनाइएका भनिएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूका हकमा अनुसन्धान छानविन गर्न सम्भव नरहेकाले हालसम्म यस सम्बन्धमा राज्यका तर्फबाट भएका प्रयास पर्याप्त र प्रभावकारी देखिएन । यी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू र यस्तै प्रकृतिबाट द्वन्द्वका समयमा बेपत्ता भएका

सम्पूर्ण नागरिकहरूका सम्बन्धमा स्थिति एकिन गर्न राज्यकै तर्फबाट प्रभावकारी छानबिन गर्नु अपरिहार्य देखिन आयो ।

प्रश्न नं. ४ का सम्बन्धमा

माथि उल्लिखित प्रश्नहरूको विवेचनाबाट द्वन्द्वका समयमा जबर्जस्ती बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति एकिन गरी सार्वजनिक गर्ने समेतको प्रयोजनका लागि राज्यका तर्फबाट पर्याप्त र प्रभावकारी प्रयासहरू हुन नसकेको स्थिति चित्रण भैसकेको छ । जबर्जस्ती बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको स्थिति एकिन गरी सार्वजनिक गर्न, दोषीलाई कारवाही गर्न तथा पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउने समेतको प्रयोजनको लागि राजनितिक इच्छाशक्ति त अनिवार्य हुन्छ नै, साथै कानूनी संयन्त्रको पनि उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ । विगतको द्वन्द्वलाई शान्तिपूर्ण रूपमा रुपान्तरण गर्ने क्रममा राजनितिक सहमतिको रूपमा आएको अन्तरिम संविधान २०६३ ले विगतको द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा छानबिन आयोग गठन गर्ने तथा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने दायित्वलाई राज्यले स्वीकार गरेको छ ।

राज्यले राजनितिक सहमति तथा संविधान मार्फत व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूलाई कार्यरूप दिनका लागि प्रभावकारी कानूनी तथा संस्थागत संयन्त्र आवश्यक हुन्छ । बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति छानबिन गर्ने सम्बन्धमा विगतमा नेपाल सरकारको कार्यकारी निर्णयबाट वामनप्रसाद न्यौपानेको एक सदस्यीय समिति गठन भएको र यस अदालतको आदेशले बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली गठन भएको भए तापनि सार्वजनिक महत्वको घटनाको जाँचबुझ गर्ने आयोगको गठन जाँचबुझ आयोग ऐन २०२६ अन्तर्गत मात्र हुन सक्ने देखिन्छ । सो ऐन बमोजिमको जाँचबुझ आयोगको गठन तथा काम कर्तव्य अधिकार नेपाल सरकारले राजपत्रमा तोकिदिए बमोजिम हुने भन्ने कानूनी व्यवस्था देखिन्छ । उक्त ऐनले जाँचबुझ आयोगको गठन हुनसक्ने आधारसम्म दिएको भए तापनि आयोग गठनको स्पष्ट कार्यविधि निर्धारण नगरेको, आयोगको सक्षमता र निष्पक्षताका स्पष्ट आधारहरू खुलाउन नसकेको, आवश्यक क्षेत्राधिकारको व्यवस्था नगरेको, आयोगको गठनमा सम्बन्धित पक्षको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता नभएको, साथै पीडित, साक्षी, उजूरीकर्ता, कानून व्यवसायी र अनुसन्धानकर्ताको सुरक्षाको सुनिश्चितता दिने प्रावधानहरू भएको पाइएन ।

बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउने कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नै निजको यथार्थ स्थिति पत्ता नलागेसम्म निरन्तर खोजी हुनुपर्ने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको अवस्थामा जाँचबुझ आयोग ऐन अन्तर्गत गठित आयोगले त्यस्तो मान्यतालाई अबलम्बन गर्न सक्ने अवस्था देखिँदैन । बेपत्ता गराइने कार्यको प्रकृति अनुसार नै बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा भएको छानबिनको ठहर प्रतिवेदन निजहरूको परिवारजन तथा आफन्तहरूलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने तथा सो सार्वजनिक समेत गराउन अपरिहार्य हुनेमा सो कुराको निश्चितता जाँचबुझ आयोग ऐनले दिन सकेको पाइँदैन ।

द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता बनाइएका नागरिकहरूको यथार्थस्थिति पत्ता लगाउने कार्य निश्चित रूपमा जटिल र चुनौतीपूर्ण कार्य हो। स्पष्ट र प्रभावकारी कानूनी संयन्त्र नभएसम्म यस्तो कार्यमा अपेक्षित उपलब्धी हासिल हुने कम सम्भावना रहन्छ। हामी कहाँ भएको विद्यमान जाँचबुझ आयोग ऐन सामान्य अवस्थाको सार्वजनिक घटनाको जाँचबुझ गर्ने प्रयोजन सम्मको लागि जारी भएको देखिन्छ। द्वन्द्वको समयमा उत्पन्न हुनसक्ने यस किसिमको विशेष प्रकृतिको घटनालाई समेटने परिकल्पना ऐनले गरेको देखिँदैन। यस किसिमको घटनालाई समेटनका लागि यो ऐन निर्माण गरिएको पनि होइन। उक्त ऐनको समग्र अध्ययनबाट सो ऐन अन्तर्गत बेपत्ता बनाइएका नागरिकहरूको स्थिति पत्ता लगाउन आयोग गठन भएकै अवस्थामा पनि उक्त आयोगले यस सम्बन्धमा प्रभावकारी छानबिन गर्नसक्ने विश्वसनीय आधार देखिन आएन।

राज्यको संयन्त्रबाट पीडित व्यक्तिहरूले उपचार प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा नागरिक अधिकार ऐन २०१२ र यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन २०५३ अन्तर्गत सीमित मात्रामा राज्य विरुद्ध क्षतिपूर्तिको दावी लिन सक्ने देखिएतापनि बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति नै एकिन नभै अज्ञात रहेको अवस्थामा उपरोक्त ऐनबमोजिम पनि पीडित पक्षहरूले पर्याप्त र प्रभावकारी उपचार पाउन सक्ने अवस्था नदेखिँदा बेपत्तासम्बन्धी विषयलाई सम्बोधन गर्ने छुट्टै कानूनी संयन्त्र देखिन आएन।

कुनै पनि व्यक्तिलाई बलजफती बेपत्ता बनाउने कार्यबाट उसलाई कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरी व्यक्तिको बैयक्तिक स्वतन्त्रताको हरण र न्यूनतम मानवीय मूल्य र मान्यताको उल्लङ्घन गरेको हुन्छ। यस्तो कार्यले उसका सबै बैयक्तिक स्वतन्त्रताहरूलाई त्यही बिन्दुमा नै समाप्त पारिदिन्छ। त्यसैकारण मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको विश्वब्यापी सम्मान तथा पालना र प्रवर्धन गर्ने दायित्वलाई स्वीकार गरेका कुनै पनि राष्ट्रले यसरी हुने जबर्जस्ती बेपत्ताका घटनाहरूप्रति गम्भीर र सचेत रहनै पर्ने हुन्छ। विशेष गरी द्वन्द्वरत अवस्थामा दण्डहीनता मौलाउन सक्ने खतराका कारण राज्य यस विषयमा थप सजग हुन जरूरी मानिन्छ।

माथि विवेचना गरिए अनुसार नेपालमा बेपत्ता सम्बन्धी विषयलाई विशेष रूपमा सम्बोधन गर्ने गरी छुट्टै कानून नरहेको परिप्रेक्षमा बलपूर्वक बेपत्ताका घटनाहरूलाई छानबिन गर्ने, बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको स्थिति एकिन गरी सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई कारवाही गर्ने र पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउने लगायतका आवश्यक व्यवस्थाहरू भएको विशेष कानूनको निर्माण हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन आयो। पीडितपक्षलाई राज्यको न्याय प्रणाली प्रति विश्वास र आस्था कायम राख्ने वातावरण बनाउनु तथा दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानूनको उल्लङ्घन गर्ने कार्यबाट उत्पन्न हुने दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन सकिँदैन भन्ने बोध गराउनु पनि राज्यको दायित्व हो। यो दायित्व राज्यको छुट्टै र विशेष दायित्व नभई राज्यले नागरिकको आधारभूत मौलिक अधिकार र मानव अधिकारप्रति व्यक्त गरेका प्रतिबद्धता अनुरूपकै दायित्व हो। यो दायित्व पूरा गर्नका लागि पनि राज्यले यस्तो विशेष किसिमको कानूनको निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने निष्कर्षमा यो इजलास पुगेको छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले कुनै पनि विषयमा कस्तो कानूनको निर्माण गर्ने वा नगर्ने अधिकार पूर्णतः व्यवस्थापिका संसदलाई दिएको छ। व्यवस्थापिका संसद सो बमोजिम कानून बनाउन सक्षम छ, र यसरी कानून बनाउंदा संविधानले सुम्पेको दायित्वबमोजिम आफ्नो उच्चतम विवेक प्रयोग गर्ने कुराको अपेक्षा सधैं गरिएको हुन्छ। यस इजलासले यो विषयमा यो यस्तो कानून बनाउन उपयुक्त हुन्छ भन्नु व्यवस्थापिका संसदको अधिकारक्षेत्रमा हस्तक्षेप र अतिक्रमण गरेको नभई राज्यले प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थापित मापदण्ड समेतलाई ख्याल गरी थप प्रभावकारी कानून बन्नुपर्छ भन्ने न्यायिक चासोको वैधानिक अभिव्यक्ति हो भन्ने रूपमा लिन जरुरी छ।

अतः राज्यले उपरोक्त बमोजिमको कानूनको निर्माण गर्दा बेपत्ता भएका नागरिकहरूप्रति संविधानमा व्यक्त गरिएका प्रतिबद्धताहरू, नागरिकका मौलिक हक तथा स्वतन्त्रताहरू, राज्यले अनुमोदन गरेका मानवअधिकार र मानवता सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका दस्तावेजहरू, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गरेका संयुक्त राष्ट्र संघको बडापत्र, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र लगायत व्यक्तिहरूलाई जर्बजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यबाट संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२ र सो सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६ (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 2006) समेतलाई मापदण्डको रूपमा लिई तदनुकूल हुने गरी कानून बनाउन वाञ्छनीय देखिन्छ।

प्रश्न नं ५ का सम्बन्धमा

यस अदालतमा दायर भएको रिट नं. १६२ को बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनमा उल्लिखित विहारीलाल गोडिया समेतको तर्फबाट निवेदनमा बेपत्ता बनाइएको भनी उल्लेख गरिएका विभिन्न व्यक्तिहरूका परिवार निजहरूकै आय आर्जनमा आश्रित रहेका, निजहरूको खोजबिन र मुद्दा मामिलाका क्रममा थप खर्च ब्यहोर्नुपरेको र निजहरूलाई त्यसरी बेपत्ता पारेपछि परिवारका सदस्यहरूले मानसिक रूपमा समेत यातना भोगिरहनु परेकाले सो बापत परिवारका सदस्य तथा नाबालक छोराछोरी समेतलाई यसै अदालतबाट उचित क्षतिपूर्ति समेत भराइदिने आदेश समेत गरीपाऊँ भन्ने निवेदन परेको देखिन्छ। यसरी गैरकानूनी रूपमा थुनामा रहेका निवेदनमा उल्लिखित विभिन्न व्यक्तिहरूलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुनामुक्त गरीपाऊँ भनी मुख्य माग भएको रिट निवेदनबाटै क्षतिपूर्ति वा यस्तै अन्य कुनै अन्तरिम प्रकृतिको राहत समेत उपलब्ध गराउनु भनी आदेश गर्न मिल्छ वा मिल्दैन भनी यस इजलासले कानून व्यवसायीहरूसँग जिज्ञासा राखेको थियो।

निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता केदार दाहालले निवेदकहरूले परिवारका सदस्य पनि गुमाएका छन्, निजहरूको खोजबिनमा शारिरिक, मानसिक र आर्थिक व्यय सहनु परेको छ। मुद्दाको लामो कारवाहीले पीडितका परिवारको आर्थिक व्ययभार अझ बढाएको छ। तर, कारवाही हुनपर्ने दोषीहरूको तर्फबाट राज्यले आफ्नो कोष खर्च गरी मुद्दाको प्रतिरक्षा गरेको छ। न्यायमा सहज पहुँचको प्रत्याभूतिको लागि र

परिवारजनको आर्थिक र मानसिक पिडा कम गर्न पनि क्षतिपूर्ति तथा राहत दिइनु पर्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

निवेदकतर्फकै विद्वान अधिवक्ता श्री हरिकृष्ण कार्कीले भारतीय संविधानको धारा ३२ अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्थाको प्रयोग गरी भारतीय सर्वोच्च अदालतले कैयौं यस्तै प्रकृतिका मुद्दाहरूमा क्षतिपूर्तिको आदेश दिएको छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ८८ (२) तथा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १०७ (२) ले सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण लगायतका निवेदनमा निवेदकहरूलाई पूर्ण रुपमा न्याय गरी उचित उपचार दिन अदालतले उपयुक्त आदेश दिनसक्ने भएकाले सोही प्रावधान बमोजिम क्षतिपूर्ति लगायत कुनै पनि उपयुक्त राहतको व्यवस्था गर्नु भनी आदेश गर्न सक्छ भनी बहस गर्नुभयो । अधिवक्ता हरि फुयाँलले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू बेपत्ता भएको तथ्य स्थापित भएको छ । राज्यद्वारा जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न क्षेत्रीय अदालतहरूले क्षतिपूर्ति दिने गरी फैसलाहरू भएका छन् । ती फैसलाहरूलाई यस अदालतले उदाहरणको रुपमा लिन सक्छ । जबर्जस्ती बेपत्ताबाट संरक्षणसम्बन्धी महासन्धिले क्षतिपूर्ति र अन्तर्कालीन उपायहरूको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको हुनाले परिवारको भावनात्मक मूल्य, आर्थिक व्ययभार, खोजबिनमा लाग्दा गुमाइएको उत्पादकत्व, परिवार तथा समाजमा पर्न गएको क्षति समेतलाई मूल्याङ्कन गरी अदालतले उचित क्षतिपूर्तिको आदेश गर्न सक्छ भनी बहस गर्नुभयो ।

विपक्षी निकायहरूकोतर्फबाट महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ता तथा उपन्यायाधिवक्ताहरूले बेपत्ता भएको भनिएका कतिपय व्यक्तिहरू सार्वजनिक समेत भएका छन् । अनुमानको आधारमा बेपत्ता पारिएको भनी निष्कर्षमा पुग्न र त्यस्तो निष्कर्षको आधारमा अदालतले क्षतिपूर्तिको आदेश गर्न सक्तैन । नागरिकहरू प्रतिको आफ्नो कर्तव्यबोध सरकारले गरेको छ । आफ्नै संयन्त्रमार्फत उपयुक्त उपचार प्रदान गर्ने तर्फ सरकार क्रियाशिल भैरहेकाले क्षतिपूर्तिको आदेश दिइरहनु आवश्यक छैन भनी बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उपर्युक्त बमोजिम विद्वान कानून ब्यवसायीहरूको बहस जिकीरसमेत सुनी प्रस्तुत निवेदनहरूको कारवाहीबाटै यस अदालतले क्षतिपूर्तिको आदेश जारी गर्न सक्छ वा सक्तैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा माथि प्रश्न नं. ४ मा विवेचित आधारबाट बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति छानबिन गर्ने एवं पीडित पक्षको लागि क्षतिपूर्ति एवं उपयुक्त राहतको व्यवस्था गर्ने छुट्टै कानूनको विद्यमानता देखिन आएन तर यस्तो कार्यबाट पीडित पक्षलाई नागरिक अधिकारको उल्लङ्घनमा प्रदान गरिने अन्य उपयुक्त उपचारकै एक पाटोको रुपमा क्षतिपूर्ति तथा राहतलाई लिन नसकिने भन्न मिल्ने देखिएन ।

माथि विवेचित विभिन्न प्रश्नहरूबाट व्यक्तिलाई बेपत्ता बनाइने कार्यबाट व्यक्तिको जीवन तथा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अधिकार लगायत संविधान प्रदत्त अनेकौं मौलिक हकको उल्लङ्घन हुन जाने कुरा स्थापित भैसकेको छ । यसरी संविधान प्रदत्त

मौलिक हकको उल्लङ्घनमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २३ अनुसार धारा ८८(२) बमोजिम र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ अनुसार धारा १०७(२) बमोजिम उपचारको प्रत्याभूति गरेको देखिन्छ। साविक संविधानको धारा ८८(२) तथा वर्तमान संविधानको धारा १०७ (२) मा “यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भएपनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहिन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ। सो प्रयोजनको लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। संविधानको उपर्युक्त प्रावधानबाट नागरिकका आधारभूत मौलिक अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण गरी नागरिकहरूलाई पूर्ण न्यायको प्रत्याभूति दिनका लागि विद्यमान हकलाई प्रचलित गराउन उपयुक्त उपचारको व्यवस्था गर्न उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने यस अदालतको अर्न्तनिहित अधिकार रहेको देखिन आयो। यसप्रकारको आदेश जारी गर्नु नागरिक अधिकार संरक्षणका लागि यस अदालतको संवैधानिक दायित्व पनि हो।

यसै गरी संविधानको धारा १०० ले यस अदालतलाई संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्ने अख्तियारी प्रदान गरेको तथा यस अदालत स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मूल्य मान्यतालाई अनुसरण गरी लोकतन्त्र र जनआन्दोलनको भावनालाई आत्मसात गर्दै यस संविधानप्रति प्रतिबद्ध रहने व्यवस्था गरेको छ। जनआन्दोलनको भावना राजनीतिक अर्थमा प्रयोग गरिएको शब्दावली भएकाले यसको कानूनी अर्थ र परिणाम निकाल्न सजिलो छैन। जनआन्दोलनको आह्वानकर्ता र सहभागी महत्वपूर्ण राजनीतिक शक्तिहरूको निर्णयको अभिव्यक्तिको रूपमा नेपाली जनताको तर्फबाट जारी भएको वर्तमान संविधान नै समग्रमा जनआन्दोलनको भावनाको अभिव्यक्ति हो भनी मान्नु पर्ने हुन्छ। जनआन्दोलनको भावना भनेको यो संविधानको संरचना र भावना भन्दा भिन्न रूपमा बुझ्न खोजीएमा संविधानले आफूलाई सर्वोच्च कानूनको रूपमा घोषित गरेको तथ्य नै खण्डित हुने अवस्था आउँछ। जनआन्दोलनको मूल्य मान्यता र भावनाको मर्म बोध गर्न वर्तमान संविधानको संरचना र यस भित्र अर्न्तनिहित सिद्धान्तहरूले प्रशस्त प्रकाश पार्न सक्दछन्। संविधान भन्दा बाहिर गएर जनआन्दोलनको भावना खोज्न संवैधानिक पद्धति भित्र बाँधिँएर बसेको सवैलाई सम्भव हुँदैन भने न्यायपालिकाको लागि भन्ने सम्भव हुँदैन। यदि कुनै निकायले संविधान र सो अर्न्तगत बनेको कानून बमोजिम कुनै कार्य गरेको छ भने त्यो जनआन्दोलनको भावना विपरीत गरेको भनी निष्कर्ष कुनै हालतमा पनि निकाल्न सकिँदैन। तसर्थ जनआन्दोलनको भावनालाई संवैधानिक पद्धतिको सापेक्षतामा कानूनी परिणामहरूको सन्दर्भमा बुझ्नु पर्ने हुन आउँछ।

मानव अधिकार, शान्ति र न्याय लोकतन्त्रको आधारशिला हुन् । द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण रुपान्तरण गरी न्यायपूर्ण समाज स्थापना गर्नका लागि नै विगतमा जनआन्दोलन भै तत्पश्चात जारी गरिएको संविधानमा पनि सोही मूल्य मान्यताप्रति प्रतिवद्धता व्यक्त गरिएको छ । द्वन्द्वमा भएको धनजनको क्षतिको उचित छानबिन गरी दोषी देखिएकालाई न्यायको कठघरामा उभ्याउनु र पीडित पक्षलाई क्षतिपूर्ति लगायत उचित राहत दिनु भनी संविधानमा गरिएका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्नु यथार्थमा जनआन्दोलनको भावनाको सम्मान नै हो । उपर्युक्त संवैधानिक प्रावधानबाट पनि विगतको द्वन्द्वको क्रममा स्थिति अज्ञात रहेको भनी यस अदालतमा निवेदन दायर गर्ने व्यक्तिहरूका लागि यस अदालतले उचित क्षतिपूर्ति तथा राहतको आदेश दिन नसक्ने भन्ने देखिन आएन ।

हाम्रो जस्तै संवैधानिक प्रावधान भएको भारतीय संविधानको धारा ३२(२) ले पनि भारतीय सर्वोच्च अदालतलाई संविधानप्रदत्त मौलिक हकको प्रभावकारी संरक्षणको लागि उपयुक्त उपचार प्रदान गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ^{२४} । संविधानको यही प्रावधानको प्रयोग र व्याख्या गरी माथि प्रश्न नं. २ मा उल्लिखित Rudal Sah VS. Union of India को मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले निवेदक Rudal Sah लाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखेकोमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदनबाटै क्षतिपूर्ति समेत दिलाइदिने निर्णय गरेको र यसरी सर्वोच्च अदालतले दिएको क्षतिपूर्तिको निर्णयबाट निवेदकको साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत क्षतिपूर्तिमा दाबी गर्नसक्ने अधिकारलाई प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने भनी निर्णय गरेको पाइन्छ ।

त्यस्तै Smt. Postasangbom Ningol Thokchom and others V. General Officer Commanding and others^{२५} को मुद्दामा निवेदिकाहरूका छोराहरू समेत तीनजनालाई प्रहरीले पक्राउ गरेकोमा एकजनालाई मात्र छाडेको र अन्य दुई जनालाई बेपत्ता बनाएकाले निजहरूको हकमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदन दायर भएको देखिन्छ । बन्दीलाई हिरासतबाट मुक्त गरिसकेको भन्ने विपक्षी निकायको लिखित जवाफ भएकाले भारतीय सर्वोच्च अदालतले बेपत्ता गराइएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्न सम्बन्धित जिल्ला अदालतको न्यायाधीशको जाँचबुझ समिति बनाएको थियो । उक्त समितिले सँगै हिरासतमा रही छुटेका पूर्वबन्दीको बयान समेतका अन्य प्रमाणका आधारमा बन्दीहरूलाई हिरासतबाट मुक्त गरेको प्रमाणको अभाव रहेको भन्ने प्रतिवेदन दिएको थियो । सो प्रतिवेदन समेतका आधारमा सर्वोच्च अदालतले मुद्दाको कारवाहीकै क्रममा जुन विषयमा Private law मा क्षतिपूर्तिको उपचारको व्यवस्था छैन त्यस्ता विषयमा संविधानको धारा ३२ अनुसार पूर्ण न्यायको प्रत्याभूतिका लागि क्षतिपूर्तिको आदेश दिनसक्ने भनी व्याख्या गरेको थियो । सो मुद्दामा अदालतले अन्तरिम उपचारलाई निश्चितता प्रदान गर्नुका साथै पीडितहरूलाई क्षतिपूर्तिबापत रकम दिलाइदिने आदेश समेत गरेको पाइन्छ । यस्तै प्रकृतिको तथ्य भएको Nilabati

२४. "The Supreme Court shall have power to issue directions or orders or writs, including writs in the nature of *habeas corpus*, *mandamus*, *prohibition*, *quo-warranto* and *certiorari*, whichever may be appropriate, for the enforcement of any of the rights conferred by this part"

२५. www.jodis.nic.in/supremecourt/ website visited on 2064/02/14

Behera V. State of Orissa^{२६} भएको मुद्दामा पनि भारतीय सर्वोच्च अदालतले संविधानको धारा ३२ कै व्याख्या गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराइदिएको देखिन्छ ।

राज्यले बलपूर्वक बेपत्ता बनाएको अवस्थामा Inter-American Court of Human Rights ले Velasquez Rodriguez v. Honduras, Trujillo Oroja v. Bolivia भएको मुद्दा तथा European Court of Human Rights ले Kurt v. Turkey को मुद्दामा क्षतिपूर्ति भराइदिने गरी भएको फैसलाको दृष्टान्त माथि प्रश्न नं. २ मा विवेचना गरिसकिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गरिसकेको जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, २००६ को धारा २४(४) ले हरेक राज्य पक्षलाई आफ्नो कानून प्रणालीमा जबर्जस्ती बेपत्ताका पीडितहरूलाई पुनर्लाभ (reparation) प्राप्त गर्ने तथा शिघ्र, स्वच्छ र पर्याप्त क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारको सुनिश्चितता तुल्याउने दायित्व तोकेको छ^{२७} । यस्तै किसिमको व्यवस्था संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाको १८ डिसेम्बर १९९२ मा भएको प्रस्ताव नं. ४७ र १३३ बाट स्वीकार गरिएको जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने सम्बन्धी घोषणापत्रको धारा १९ मा समेत देखिन्छ^{२८} । उक्त धाराको व्याख्या गर्ने क्रममा UN Working Group on Enforced or Involuntary Disappearance^{२९} ले जबर्जस्ती बेपत्ताका पीडितहरूलाई मौद्रिक क्षतिपूर्ति भराइँदा शारीरिक तथा मानसिक क्षति, गुम्न पुगेका अवसरहरू, भौतिक क्षति र आय आर्जनमा हुन गएको नोक्सानी, ख्याती वा प्रतिष्ठामा लागेको आँच तथा कानूनी वा विशेषज्ञ सेवामा लागेको खर्च समेतका आधारहरू लिनुपर्ने भनी सिफारिस गरेको देखिन्छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा महासभाको ६० औं सभामा पारित प्रस्ताव नं. ७१ (ए) को दफा ७ मा मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनबाट पीडित पक्षहरूलाई न्यायमा समान र प्रभावकारी रूपमा पहुँच हुनुपर्ने, पीडितले भोग्नु परेको क्षति बापत पर्याप्त, प्रभावकारी र शिघ्र पुर्नलाभ (reparation) पाउनुपर्ने तथा यससम्बन्धी सूचनामा पीडितको पहुँच हुनुपर्ने भनी प्रस्ताव पारित गरेको^{३०} र नेपाल पनि संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य भएको नाताले त्यस्ता प्रस्तावहरू मार्फत देखाइएको प्रतिबद्धताप्रति राज्य उदासिन रहन सक्ने अवस्था देखिन आउँदैन ।

नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धको धारा २ तथा ९ को व्याख्या गर्ने क्रममा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार समितिले उक्त

२६. AIR (1993) 2 SCC 746

२७. Each state Party shall ensure in its legal system that the victim of enforced disappearance have the right to obtain reparation and prompt, fair, and adequate compensation.

२८. The victims of acts of enforced disappearance and their family shall obtain redress and shall have the right to adequate compensation, including the means for as complete rehabilitation as possible. In the event of death of the victim as a result of an act of enforced disappearance, their dependents shall also be entitled top compensation.

२९. www.hri.ca/fortherecord1998/vo11/disappearances.htm website visited on 2064/02/13

३०. Resolution No 60/147: Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and a Reparation for Victims of Gross Violation of International Human Rights Law and Serious Violation of International Humanitarian Law

धाराद्वारा प्रदान गरिएको व्यक्तिका अधिकारहरू उल्लङ्घन भएको अवस्थामा राज्यले अन्य उपचारका अतिरिक्त उपयुक्त मात्रामा क्षतिपूर्ति समेत दिनुपर्ने र तात्कालीक रूपमा अन्तरिम उपायहरू समेत अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी व्याख्या गरेको देखिन्छ^{३१} । द्वन्द्वको क्रममा जबर्जस्ती बेपत्ता हुने घटनाबाट बेपत्ता हुने व्यक्ति मात्र पीडित हुने नभई निजको परिवार र आफन्तजन समेत पीडित हुने हुँदा राज्यद्वारा प्रदान गरिने क्षतिपूर्ति तथा राहत त्यसरी बेपत्ता भएका नागरिक तथा निजहरूका आफन्तजनहरूले समेत प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने भन्ने मान्यता रहेको देखिन आउँछ^{३२} ।

यस प्रकार नेपालको संवैधानिक व्यवस्था, विदेशी अदालत तथा मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूको फैसला, नेपालले अनुमोदन गरेका मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू तथा संयुक्त राष्ट्रसंघ एवं अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले जारी गरेका प्रस्ताव र घोषणापत्र समेतका दस्तावेजहरूका आधारमा नागरिक तथा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाबाट पीडित पक्षहरूलाई तात्कालिक राहत तथा उचित क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने राज्यको दायित्व रहेको कुरा स्थापित हुन आउँछ । माथि विवेचित आधारबाट निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएको देखिएका र त्यस्ता व्यक्तिहरू प्रति राज्यको विशेष दायित्व हुने कुरा स्थापित भैसकेको छ । अब निजहरूको खोजी गरी न्याय प्राप्ती गर्ने क्रममा पीडितको परिवारहरूले भोग्नुपरेको शारीरिक मानसिक यातना तथा आर्थिक क्षति समेतलाई ख्याल गरी प्रस्तुत निवेदनबाटै तत्काल अन्तरिम प्रकृतिको राहतको आदेश दिन उपयुक्त देखियो ।

प्रश्न नं. ६ का सम्बन्धमा

माथि विभिन्न प्रश्नहरूको सिलसिलामा निवेदनहरूमा उल्लेख भएका बेपत्ता भएका भनिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा हालसम्म राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको नेपाल स्थित कार्यालयले गरेको अध्ययन प्रतिवेदन, यस अदालतले राजेन्द्र ढकाल लगायत चारजनाको हकमा विशेष गरी पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीशको संयोजकत्वमा गठित अनुसन्धान टोलीको प्रतिवेदन एवं विपक्षीहरूको लिखित जवाफ समेतबाट अधिकांश व्यक्तिहरूको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको देखिन आयो । यस अदालतले गठन गरेको अनुसन्धान टोलीको प्रतिवेदनबाट चक्रबहादुर कटुवालको हकमा हिरासतमा नै मृत्यु भै सकेको भन्ने र अन्य राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, बिपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईका हकमा शुरुमा पक्राउ गर्दा सुरक्षा निकायले पक्राउ गरेको बिन्दुसम्म एकिन हुन आएको भनी निष्कर्ष दिएको देखिए पनि तत्पश्चातको अवस्था अद्यपि स्पष्ट हुन सकेको अवस्था छैन । आफ्नो नागरिकको खोज खबर गर्ने र संरक्षण गर्ने राज्यको सामान्य उत्तरदायित्व हो । राज्यकै अंगको संलग्नतामा पक्राउ गरिएको अवस्थामा तिनको सुरक्षा र अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने राज्यको उत्तरदायित्व अझ व्यापक हुन्छ । प्रस्तुत निर्णय अन्तर्गत विचार गरिएका विभिन्न मितिका निवेदनहरू

३१. General Comment No. 31(80) The Nature of the General Legal Obligation Imposed on State Parties to the Covenant adopted on 29 March 2004. cited from www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf visited

on 2064/2/13

३२. supra note 9, P. 36

जसमध्ये पहिलो निवेदन २०५५ सालमा परेको देखिन्छ, मुद्दा परी लिखित जवाफ माग भए पश्चात पनि निवेदनमा उल्लिखित बेपत्ता पारिएका भनिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा सरकारी स्तरबाट खोजविन गर्ने, कानूनी प्रणालीलाई सुधार वा सुदृढ गर्ने, पीडितलाई राहत र उपचार दिने, अनुसन्धान प्रक्रियालाई व्यवस्थित एवं प्रभावकारी बनाउने आदि कुराहरूमा गम्भीर प्रयास भएको पाइएन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले दिएको प्रतिवेदन र सुझाव गरिएको कुराहरूले पनि गम्भीर ध्यानाकर्षण पाएको देखिएन। यस अदालतबाट भिम प्रकाश ओलीको मुद्दामा दिएको निर्णय बमोजिम द्वन्द्व पीडितको हैसियतमा समस्या समाधानको लागि गर्नुपर्ने विचार भएको पाइएन। गृह मन्त्रालयले आन्तरिक रूपमा सहसचिव स्तरीय छानविन प्रक्रिया सञ्चालन गरेको भए पनि त्यस प्रतिवेदनलाई स्वतन्त्र र यथार्थपरक बनाउन वाञ्छित प्रयास भएको पाइएन। उक्त प्रतिवेदन बमोजिम गर्नुपर्ने भनिएका कुराहरू पनि भए गरेको पाइएन। वर्तमान अन्तरिम संविधानको विभिन्न धारामा यस समस्यालाई सम्बोधन गर्न म्याद समेत तोकी प्रतिबद्धता जनाइएकोमा सो पनि हालसम्म भएको पाइँदैन। यसरी माथि वर्णन गरिए बमोजिम बेपत्ता भएको व्यक्तिको खोजी गर्ने, संरक्षण दिने, उपचार दिने बेपत्ता पार्ने कार्यलाई मानवअधिकार उल्लंघनको गम्भीर अपराध मानी दण्डहीनता अन्त्य गर्न जो चाहिने कार्य गर्ने लगायतको राज्यको अविभाज्य उत्तरदायित्व रहँदा रहँदै पनि द्वन्द्व समाधानको क्रममा पहिलो प्राथमिकता साथ ध्यानाकर्षण हुनैपर्ने यो जस्तो समस्याले उचित स्थान पाएको देखिएन। यसबाट जुन स्तरमा राज्यले बेपत्ता भएका व्यक्ति, निजको परिवार तथा निजहरूको धनजनको सुरक्षाको प्रत्याभूति मार्फत समस्त समाजलाई सुरक्षाको भावना उदबोध गराउन सक्नुपर्थ्यो सो गर्न नसकेको देखिन आयो।

निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूमध्ये मृत भनी प्रमाणित गरिएको बाहेक अरुको अवस्था लिखित जवाफ र छानविन समेतबाट हालसम्म पनि निजहरू जीवित रहेका वा नरहेको, जीवित रहे कहाँ कस्तो अवस्थामा छन् भन्ने लगायतको सम्पूर्ण प्रश्नहरू अज्ञात देखिन आयो। त्यस्तो अज्ञात स्थिति रहनु राज्यको लागि बचाउ योग्य विषय देखिन आएन। बेपत्ता हुनेहरूको संख्या ठूलो देखिएको र यो गम्भीर प्रश्नको रूपमा रहेको देखिएकोले उक्त समस्यालाई निवेदकले माग गरे जस्तो बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयमा सिमित नभएर यी र यस्तै संभावित मुद्दाहरूलाई समेत समग्रमा संबोधन गर्ने गरी विभिन्न चरणमा कानूनी, संरचनात्मक र उपचारात्मक पक्षतर्फ विचार गर्नुपर्ने हुन आयो।

प्रस्तुत मुद्दाको छलफलको क्रममा मृत भनिएका खड्गबहादुर घर्ती मगरको हकमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने सान्दर्भिकता रहेन भने अन्यको अवस्था अहिले पनि अज्ञात देखिएकोले निजहरूको हकमा पनि बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने अवस्था देखिँदैन। निवेदक लेखनाथ न्यौपाने समेतले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा स्थिति सार्वजनिक गर्न विभिन्न मागहरू सहित परमादेशको आदेश माग गर्नु भएको छ। साथै पुरक रूपमा निवेदन दिँदै अन्तरिम राहत तथा क्षतिपूर्ति समेत माग गरिएको छ। साथै त्यस्ता व्यक्तिको वारेमा खोजविन गरी उपचार दिन

कानूनी एवं व्यवस्थापकीय पक्षहरूमा सुधारहरू ल्याउन विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी गरी पाउन माग गर्नु भएको छ । यस रोहमा समेत विचार गर्दा निवेदकहरू मध्ये यस अदालतले अनुसन्धान टोली गठन गरी छानबिन गरिएको व्यक्तिहरू चक्रबहादुर कटुवाल, राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, दिलबहादुर राई र बिपिन भण्डारीको हकमा तथा त्यस्तो छानबिन गर्न बाँकी रहेका अन्य व्यक्तिहरू समेतका सम्बन्धमा विशेष रूपले व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय भएकाले निवेदकहरूको मागको सम्बन्धमा निम्न बमोजिमको व्यवस्था गरी सम्बोधन गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा निम्न आदेश जारी हुने ठहर्छ :

(क) निवेदनमा बेपत्ता गरिएका भनिएका मध्ये चक्रबहादुर कटुवाल, राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, दिलबहादुर राई र बिपिन भण्डारीका सम्बन्धमा यस अदालतले गठन गरेको बन्दी अनुसन्धान टोलीको छानबिनबाट निजहरू मध्ये चक्रबहादुर कटुवालको हिरासतमा यातनाको कारणबाट मरेको भन्ने र अन्यको हकमा माथि उल्लेख भए भैं सुरक्षा निकायमा पक्राउ गरी लिएको सम्म स्थिति बुझिन आएको र तदोपरान्तको स्थिति अद्यापि अस्पष्ट देखिन आएको छ । यसरी हिरासतमा मृत्यु हुन गएको चक्रबहादुर कटुवालको हकमा निजको मृत्यु सम्बन्धमा अब प्रचलित कानून बमोजिम अपराध अनुसन्धान गरी अभियोगको उचित प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिएकोले तत्काल त्यस प्रक्रियामा कुनै रूपमा संलग्न भएका निकाय, पदाधिकारी वा कर्मचारी र सो प्रक्रियामा साथ दिने अन्य सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अपराध अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउने, र सम्बन्धित कार्यालय प्रमुख तथा कर्मचारी लगायतलाई विभागीय कारवाही र सजायको प्रक्रिया चलाई टुङ्गो लगाई दिनु भनी विपक्षी गृहमन्त्रालय तथा नेपाल सरकारको नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ । सो कार्यान्वयनको सिलसिलामा आवश्यक र सम्बन्धित देखिन आउने सम्बन्धित निकाय वा सो अन्तर्गत काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिन समेत यो आदेश जारी गरी दिएको छ ।

न्यायिक अनुसन्धान टोलीले सुरक्षा बलले पक्राउ गरी लगेको तर हालसम्म स्थिति अज्ञात रहेको भनी पहिचान गरिएका राजेन्द्र ढकाल, बिपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईको हकमा पनि सो प्रक्रियामा संलग्न पदाधिकारी वा व्यक्तिहरूको हकमा पुरा गर्नुपर्ने थप अनुसन्धान पुरा गरी कानूनबमोजिम मुद्दा चलाई पीडितलाई न्याय दिनु पर्ने स्थिति देखिन आएको छ । तर, सो बमोजिम तत्काल मुद्दा चलाउनलाई बेपत्ता पार्ने कार्य अपराधको रूपमा परिभाषित गर्ने, तथा सजाय तोक्ने र क्षतिपूर्ति लगायतको पर्याप्त व्यवस्था सुनिश्चित नगरीकन प्रचलित कानून अन्तर्गत नै समाधान खोज्ने हो भने पूर्ण रूपमा न्याय प्राप्त गर्न सक्ने सम्भावना नदेखिएको हुनाले निजहरूको हकमा प्रकरण ख बमोजिमको कानून निर्माण भएपछि यस अदालतबाट गठित बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीको प्रतिवेदनको आधारमा आवश्यकता अनुसार जो चाहिने थप अनुसन्धान पुरा गरी बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न जिम्मेवार देखिएका तत्कालीन सम्बन्धित सुरक्षा

निकायका प्रमुख तथा अन्य कर्मचारीहरू उपर समेत मुद्दा चलाउने र सम्बन्धी व्यक्ति तथा पीडित परिवारलाई कानूनबमोजिमको क्षतिपूर्ति दिने लगायतको व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीका नाममा आदेश जारी गरीएको छ ।

साथै निजहरूलाई सुरक्षा वलले पक्राउ गरी एक बिन्दुसम्म पुऱ्याएको भन्ने बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीको निष्कर्ष रहेको र तदोपरान्त निजहरूको स्थिति अज्ञात देखिएकोले पक्राउ गरी पछि अज्ञात अवस्थामा पुऱ्याउने कार्यमा संलग्न सम्बन्धित निकायको प्रमुख तथा अन्य कर्मचारीहरूलाई यथास्थितिमा गैर जिम्मेवार रूपमा दण्डहीन रूपमा छाडी राख्न मनासिव नहुने हुनाले निजहरूको हकमा तत्कालै विभागीय कारवाही एवं सजाय गर्नुपर्ने देखिएको बन्दी अनुसन्धानको कार्यटोलीको प्रतिवेदनले पहिचान गरेका व्यक्ति तथा थप जाँचबुझबाट जिम्मेवार देखिन आएका अन्य कर्मचारी समेतलाई विभागीय कारवाही गरी सजाय समेत गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार तथा गृह मन्त्रालय समेतका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ ।

- (ख) यस अदालतबाट न्यायिक छानबिन गर्न बाँकी रहेको निवेदक लेखनाथ न्यौपाने समेत भएको परमादेशको आदेश जारी गरीपाऊँ भन्ने मुद्दा र अन्य बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरीपाऊँ भन्ने मुद्दामा उल्लिखित थप अनुसन्धान हुनु पर्ने अवस्था बाँकी रहेको र त्यस्तै अवस्थाका बेपत्ता पारिएका भनी उजूरी पर्न सक्ने अन्य व्यक्तिहरूको हकमा समेत निवेदकहरूले विशेष व्यवस्थाहरूको माग गर्नु भएको सम्बन्धमा यस अदालतले विचार गरेको छ ।

बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिहरूको हकमा प्राप्त लिखित जवाफले निजहरूको स्थिति एकिन गर्न मद्दत नगरेको र औपचारिक अनुसन्धान कतैबाट भए गरेको पनि नदेखिएकोले अनुसन्धान नै बाँकी रहेको स्थितिमा निश्चित राय बनाउन सहज भएन । त्यसमा पनि बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिहरू र तिनको परिवारजनलाई पर्न गएको असरलाई विशेष रूपले संबोधन गर्ने गरी कानूनी, संरचनात्मक तथा उपचारात्मक व्यवस्थाहरू नै पर्याप्त नरहेको अवस्थामा भई रहेको कानूनी व्यवस्थाले समस्याहरूलाई संबोधन गर्न सक्ने सम्भावना पनि देखिन आएन । तसर्थ निम्न बमोजिमको व्यवस्था गरी निजहरूको समस्यालाई संबोधन गर्न विपक्षी नेपाल सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ ।

- (१) द्वन्द्वको क्रममा भएको व्यापक प्रकृतिको बेपत्ता पारिएको घटनाहरू र अन्य अवस्थामा पनि बेपत्ता पारिएका अवस्थामा पक्रने, थुन्ने, बन्धक राख्ने, थुन्दाको वापतमा अपनाउनु पर्ने सतर्कता र व्यवस्था पीडित व्यक्ति तथा निजको परिवारजनको अधिकार, निजहरूले प्राप्त गर्न सक्ने उपचार, निजहरूको सम्बन्धमा गरिने प्रभावकारी अनुसन्धान जस्ता विषयहरूमा संबोधन गरिएको हामीकहाँ कानूनकै अभाव देखियो । सार्वजनिक महत्वको कुनै प्रश्नमा जाँचबुझ गर्ने ऐन सम्मको व्यवस्था भए पनि

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा सो प्रयोजनका लागि जाँचबुझ गर्न बनेको ऐन नै नहुनाले त्यस्तो ऐन विना वास्तविक, व्यवहारिक र प्रभावकारी जाँचबुझ हुन नसक्ने देखियो । साथै विद्यमान फौजदारी कानून भित्र पनि यससँग सम्बन्धित प्रश्नहरूलाई संबोधन गर्ने कानूनी र संरचनात्मक व्यवस्था गरिएको पाइएन । तसर्थ यो समस्याको प्रभावकारी संबोधन गर्नको लागि बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गर्ने, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको कुरालाई बेपत्ता पारिएकाहरूको संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि २००६ मा समावेश गरिएको परिभाषा अनुरूप परिभाषित गर्न, थुनुवाको अधिकार, थुनामा राख्नेको दायित्व, थुनामा राख्ने ठाउँका किटान र थुनामा रहनेसँग निजको वकील र परिवारजनको सम्बन्ध र पहुँचको व्यवस्था, थुनुवालगाई थुनाको कारणको सूचनाको हक, थुनुवाका न्यायिक उपचारको हकको व्यवस्था, गैर कानूनी थुनामा राखेको अवस्थाको थुनुवा तथा निजलाई थुनामा राखिएबाट वा बेपत्ता पारिएबाट पीडित भएका सम्बन्धित व्यक्ति तथा परिवारको क्षतिपूर्ति लगायतको उपचारको हक, अनुसन्धान प्रक्रियालाई प्रभावहीन हुन नपाउने गरी लचिलो हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था, गैरकानूनी थुनामा राखेको वा बेपत्ता गर्यो भन्ने सम्बन्धी उजुरी सुन्ने निकाय र तिनको उत्तरदायित्व, थुनामा राख्दा थुनुवाको प्रयोजनको लागि औपचारिक बन्दीगृहको व्यवस्था गरी त्यस्तोमा मात्रै थुनामा राख्ने, थुनामा राख्दा मानवीय व्यवहार गर्ने, थुनुवाको लागि थुनामा राख्दाको समय, अवस्था, थुनामा राख्न आदेश दिने अधिकारीको नाम नामेसी र ठेगाना लगायतका प्रासङ्गिक विवरणहरू र थुना हस्तान्तरण गर्दा पनि तदनुरूपको व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व, थुनुवाका सबै अवस्थाबारे परिवारजनले थाहा पाउने अधिकार र सो सहज साध्य गर्ने प्रक्रियाको विकास, थुनाबाट मुक्त गर्दा पनि वास्तवमा मुक्ति पाएको स्थिति भल्किने शर्तहरूको व्यवस्था र निजको शारीरिक एवं मानसिक अवस्थाको अभिलेख राख्ने जस्ता व्यवस्थाहरू समेटिएको कानूनको निर्माण प्राथमिकताको साथ गर्नुपर्ने आवश्यकता महशूस भएको छ । बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न भई मुद्दा चलाइएको अवस्थामा वा सजाय तोकिएका व्यक्तिहरूलाई माफी दिन नमिल्ने जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सम्बन्धमा पनि ध्यानाकर्षण गरी उचित व्यवस्था गर्नु उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । यस प्रयोजनको लागि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (International Convention for the Protection of All Person from Enforced Disappearance) लाई मार्गनिर्देशकको रूपमा ग्रहण गर्न वाञ्छनीय हुन्छ ।

- (२) उपरोक्त बमोजिम बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनको लागि सोही ऐनमा वा छुट्टै रूपमा त्यस्ता

बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छुट्टै जाँचबुझ आयोग गठन गर्ने व्यवस्था समेत समावेश गर्न वाञ्छनीय हुन्छ। यस किसिमको समस्याको जाँचबुझ गर्न छुट्टै अधिकार, सिप र प्रक्रियाको आवश्यकता हुने हुनाले संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको तत्वावधानमा विकसित बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्ने आयोगको आधारहरू (Criteria for Commission on Enforced Disappearance) लाई मार्ग निर्देशकको रूपमा शर्तहरू किटान गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ।

यस अन्तर्गत अन्य कुराको अतिरिक्त प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित सबै घटनाहरूको जाँचबुझ गर्ने, आयोगको कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने, त्यस्तो जाँचबुझ ले अदालतको प्रतिस्थापन नगर्ने, आयोगमा मनोनित व्यक्ति सो कामको लागि उपयुक्त र दक्ष हुनुपर्ने, निजहरू स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनु पर्ने, सो को लागि आवश्यक सेवाशर्त र सुविधाको व्यवस्था गर्नुपर्ने, त्यसमा महिला वा अन्य जाती वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने, आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार ऐनमा नै तोकिनु पर्ने, समस्याका प्रकृति अनुसार कुनै पनि स्रोतबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा जाँचबुझ गर्न सक्ने, स्थिति स्पष्ट नभए सम्म जाँचबुझ निरन्तर गर्नुपर्ने व्यवस्था, जाँचबुझको लागि महत्वपूर्ण पीडित, साक्षी, उजुरवाला, वकील र अनुसन्धानकर्ता सबैलाई अनुसन्धानमा सहयोगी वनिरहनको लागि निजहरूको सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सरोकार र भनाई राख्न पाउने अधिकार र अवसरको व्यवस्था, निजहरूको भनाई गोप्य राख्न सकिने व्यवस्था गर्न जरुरी हुन्छ भने त्यस्ता आयोगलाई आवश्यक ठाउँ, कार्यालय आदिको निरीक्षण गर्ने, बुझ्न पर्ने देखिएका व्यक्तिहरू वुझ्ने लगायतको सबै अधिकार दिन आवश्यक हुन्छ। त्यस्ता आयोगलाई आफ्नो तोकिएको कार्यसम्पन्न गर्न आवश्यक स्रोत साधन उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि सुनिश्चित गर्न जरुरी हुन्छ। यी सबै कुराहरू विधि निर्माणको क्रममा विचार गरिन वाञ्छनीय हुन्छ।

कानून बनाउने कुरामा सार्वभौम नेपाली जनताले सुम्पेको विधायिकी अधिकार अन्तर्गत बुद्धिमानीपूर्वक विधि निर्माण गर्ने सिलसिलामा उपरोक्त कुराहरूलाई वाञ्छित स्थान दिएमा यस किसिमको समस्या भोगेका जनता कुनै न कुनै हद सम्म लाभान्वित हुन सक्ने आशा गर्न सकिन्छ।

- (ग) यसरी बेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी ऐन, तिनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको कारण र अवस्थावारे जाँचबुझ आयोगको व्यवस्था कानूनबाटै गरी व्यापक रूपमा छानबिन गर्न अधिकार सम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा छानबिन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पुरा गरी आवश्यकता

र उपयुक्तता अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजन लगायतको निर्णय गर्नु गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, तथा गृहमन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी गरि दिएको छ ।

- (घ) उपर्युक्तानुसार सम्बन्धित कानून बनाउने, जाँचबुझ आयोग गठन गर्ने, त्यसबाट प्रतिवेदन लिने र सो आधारमा अभियोजन गर्ने सम्मका काम गर्दाको चरणहरू पार गर्दा लामो समय लाग्ने कुरा निश्चित छ । तर समस्याको जटिलता र छिटो समाधान गर्नु पर्ने अनिवार्यतालाई विचार गरी यसलाई कार्यपालिका एवं विधायिकाले अति प्राथमिकता दिएमा मात्रै यस समस्या समाधान गर्नमा सघाउ पुग्ने देखिन्छ । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्नु र न्याय दिलाई दिनु राज्यको सम्पूर्ण अंगको उत्तरदायित्व रहने हुनाले जिम्मेवार अंगसँग संविधानसम्मत कार्यमा सकारात्मक भूमिकाको आसा एवं विश्वास गर्नु प्रस्तुत मुद्दाको रोहमा स्वभाविक र वैध अपेक्षा हो भन्ने हामीलाई लागेको छ । यस क्रममा नेपाल सरकारले कानून निर्माणको प्रक्रियामा विशेष पहल गर्नु जरुरी देखिन आउँछ ।

उपरोक्त चरणहरू पुरा गरेर मात्रै निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू र तिनीहरूको परिवारले न्यायको अनुभूति लिन सक्ने हुनाले बान्छित प्राथमिकताको साथ यस सम्बन्धी कारवाही अघि बढाउन अनिवार्य देखिन आएको छ ।

- (ङ) माथि प्रकरण (घ) मा उल्लेख भए भैं यस मुद्दामा निवेदकहरूले लामो समय देखि (कतिपय ०५५ साल देखि) अदालतबाट विभिन्न किसिमको उपचार मागी प्रतिक्षारत अवस्थामा बसेको पाइन्छ भने माथि उल्लेख गरिएको प्रक्रिया पुरा गरी प्रभावकारी उपचारको लागि अबै केही समय लाग्ने देखिएको छ । बेपत्ता भएको कारणले सम्बन्धित व्यक्तिले भोगेको असरको अतिरिक्त परिवारजन बेपत्ता भएको कारणले परिवारले विभिन्न सामाजिक आर्थिक एवं मानसिक क्षति निरन्तर रुपमा भोग्न परिरहेको हुन्छ । बेपत्ता भएको मानिसको खोजवीन गर्नको लागि लाग्ने समय, श्रम र व्यय अनि सो सिलसिलामा आफूले गुमाएको शान्ति र व्यहोरेको भार साथै बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिको अनुपस्थितिले श्रम उत्पादकत्व तथा सुरक्षा लगायतमा परेको असरको मूल्याङ्कन गरियो भने यस्को दुरगामी सामाजिक तथा आर्थिक परिणामहरू देखिन आउछन् । राज्यले एकातिर बेपत्ता पारिएको भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न नसकेको र अर्को तिर परिवारजनले सो सिलसिलामा निरन्तर क्षति र दायित्व व्यहोर्नु परिरहेको हुँदा बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिहरूको स्थिति निर्णायक रुपमा स्पष्ट नभए सम्म यसबाट सिर्जित पीडा निरन्तर हुने हुनाले यसको संवोधन पनि कुनै रुपमा गर्न अनिवार्य देखिन्छ ।

उपरोक्त उल्लेख भए अनुसार ऐन बनाई कार्यान्वयन गराउने सिलसिलामा अन्तिम रुपमा नतिजा हासिल भै जो स्थिति स्पष्ट हुन्छ, सोबाट नै निवेदकहरूको मागको सम्बन्धमा यथोचित रुपमा संवोधन हुन सक्ने देखिन्छ। अर्को शब्दमा सम्बन्धित व्यक्तिको स्थिति प्रष्ट भई दोषी समेत किटान भएमा निजहरूले कानूनले निर्धारित दण्ड प्राप्त गर्ने तथा कानून बमोजिम क्षतिपूर्तिको व्यवस्था भएमा सोही बमोजिम पीडितले सो प्राप्त गर्ने अवस्था त्यहि प्रक्रियामा निर्धारित हुन सक्ने देखिन्छ। तथापि त्यतिन्जेल आफ्नो मानिस खोजी बसेका परिवारजनले न्यायको यो लामो बाटो तय गर्नको लागि आफ्नो मात्रै सीमित साधन र बेचैन अवस्थाले सम्भव देखिन आउँदैन। स्वजनको खोजी गर्ने यो प्रक्रियामा निराश भै न्यायको बाटोबाटै पलायन हुनबाट बचाउन, आफ्नो स्वजन खोजी गर्ने वैधानिक मार्ग अवलम्बन गर्न सहयोग र समर्थन दिन र आंशिक रुपमा भए पनि तात्कालिक राहतको रुपमा कुनै सहयोग दिनु पर्ने कुरामा यो इजलास विश्वस्त छ।

वन्दीको यथार्थ अवस्था स्पष्ट नभएको अवस्थामा दण्ड वा क्षतिपूर्ति जस्तो खास कानूनी उपचार दिन सम्भव नभए पनि पछि अनुसन्धानबाट पत्ता लाग्न आई कानून बमोजिम दिइने उपचारको मात्रा र किसिमको समेत कुनै गणना वा असर नहुने गरी हाललाई पीडित परिवारलाई न्यायमा पहुँच खोज्दा व्यहोर्नु परेको दायित्व वहन गर्न सघाउने सीमित उद्देश्यले यो मुद्दाको निर्णय गर्दाको अवस्था विचार गरी सांकेतिक रुपमा भएपनि अनुदान स्वरुप राहत दिनु वाञ्छनीय देखिन आएको छ।

जीवनको सुरक्षा र स्वतन्त्रताको अधिकार उल्लंघनको घटनालाई कुनै मौद्रिक वा आर्थिक रुपमा क्षतिपूर्ति हुन सक्ने अवस्था नै रहन्न। त्यसो भए पनि पीडितको परिवारलाई किञ्चित भए पनि सहयोग गर्न राज्यको उत्तरदायित्व भएको र अधिकारहरू उपचारको प्रभावकारी व्यवस्था बिना अर्थहिन हुने हुनाले उपचार खोज्ने पीडितको परिवारको हकलाई सम्मान गर्न पनि अन्तरिम प्रकृतिको तात्कालिक राहत स्वरुप सहायता दिनु पर्ने आवश्यकतालाई यो इजलासले हार्दिक रुपमा हृदयङ्गम गरेको छ।

सो सिलसिलामा माथि प्रकरण १ मा उल्लिखित यस अदालतको आदेशबाट गठीत कार्यटोलीको अनुसन्धानबाट समेत मृत्यु भैसकेको पुष्टि भएको भनिएका व्यक्ति चक्रबहादुर कटुवालको हकमा तात्कालिक राहतको रुपमा तिनको नजिकको हकवालालाई र अन्य मृत घोषित भएका परिवारलाई जनही २ लाख रुपैया क्षतिपूर्ति दिने, यस अदालतको अनुसन्धान टोलीबाट छानबिन गरी सकिएको सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरि बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएको राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, विपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईको हकमा जनही एक लाख पचास हजार र बाँकी निवेदनमा उल्लिखित स्थिति प्रष्ट नभएका व्यक्तिहरूको हकमा जनही १ लाख रुपैया तात्कालिक राहत स्वरुप

अविलम्ब उपलब्ध गराइ दिनु भनी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०० र १०७ (२) अनुसार यो आदेश जारी गरी दिएको छ ।

साथै माथि विभिन्न प्रकरणमा उल्लिखित कुराहरूमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी हालसम्मको पीडितहरूको अवस्था र यस पछि पनि बेपत्ता भएका कारणले निरन्तर भोग्नु परेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक शैक्षिक रोजगारी लगायतको विभिन्न पक्षहरू विचार गरी उपयुक्त राहत कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरी दिएको छ ।

आदेशको कार्यान्वयनको लागि यो आदेशको सूचना महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई दिनु ।

आज निर्णय सुनाइएका निवेदनहरूको कारवाही तथा निष्कर्षमा पुग्ने क्रममा आफूले गरेको अनुसन्धान विवरण उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्र संघीय मानव अधिकारको उच्चायुक्तको कार्यालय, सर्वोच्च अदालत बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली र संलग्न हुनु भएका माननीय लोकेन्द्र मल्लिक, सह न्यायाधिवक्ता सरोज गौतम र अधिवक्ता गोविन्द बन्दी तथा अदालतको सहयोगीको रूपमा कानून व्यवसायीहरू पठाई सहयोग गर्ने नेपाल बार एसोसिएसन र सर्वोच्च अदालत बार इकाइ, बहसमा उपस्थित हुनु भएका कानून व्यवसायीहरू, प्रस्तुत विषयमा अनुसन्धान गरी विशेष रूपले सहयोग गर्ने यस अदालतका उपसचिवहरू प्रकाश खरेल र नहकुल सुवेदीलाई र निवेदनको कारवाहीका क्रममा सहयोग पुर्याउने निकाय तथा महानुभावहरूलाई यो इजलास विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

कल्याण श्रेष्ठ

न्यायाधीश

उक्त रायमा म सहमत छु ।

खिलराज रेग्मी

न्यायाधीश

इजलास अधिकृत : प्रकाश खरेल

: नहकुल सुवेदी (रा.प. द्वितीय)

ईति संवत् २०६४ साल जेठ १८ गते रोज ६ शुभम् ।

निर्णय नं. ८०९६

ने.का.प., असार २०६६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री अनूपराज शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती
संवत् २०६१ सालको रिट नं. ...३०२२
आदेश मिति: २०६५/१२/२०/५

विषय :- परमादेश मिश्रित प्रतिषेध ।

निवेदक : काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ३२ स्थित केन्द्रीय कार्यालय भएको मानव अधिकार संगठनको तर्फबाट ऐ. का महासचिव बाबुराम गिरी

विरुद्ध

विपक्षी : मन्त्रपरिषद्को कार्यालय काठमाडौं समेत ।

निवेदक तर्फबाट :

विपक्षी तर्फबाट : विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदी

अवलम्बित नजीर :

📌 ने.का.प. २०६४, नि.नं. ७८१७, पृष्ठ १६९

📌 ने.का.प. २०६४, नि.नं. ७८५७, पृष्ठ ७३८

📌 ने.का.प. २०६६, नि.नं. ८०७९, पृष्ठ २८४

सम्बद्ध कानून :-

📌 नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९

📌 नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११(१), १२(१)

📌 नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूची ४

आदेश

न्या. प्रकाश वस्ती : नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३/८८(२) बमोजिम यस अदालतमा पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार रहेको छ :-

निवेदक नेपाल मानव अधिकार संगठन, संस्था दर्ता ऐन, २०३४ बमोजिम संस्थापक अध्यक्ष स्व. ऋषिकेश शाहको नेतृत्वमा संवत् २०४५ सालमा स्थापना भई २०५३ साल भाद्र २६ गते विधिवत् रूपमा काठमाडौं जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता १४९ मा दर्ता भएको संस्था हो। नेपालमा संवत् २०५२ सालदेखि माओवादीहरूले प्रारम्भ गरेको सशस्त्र विद्रोह र त्यसलाई नियन्त्रण गर्ने नाउँमा राज्य पक्षबाट भएका कारवाहीहरूका कारण लाखौं नेपाली नागरिकहरूको संविधानप्रदत्त हकको व्यापक उल्लङ्घन हुँदै आएको छ। यसै सन्दर्भमा नागरिकहरूलाई गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गर्ने, थुनामा राख्ने र बेपत्ता पार्ने जस्ता कार्यमा तीव्र वृद्धि भएको छ। मानव अधिकारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत अन्य विभिन्न संघ संस्थाहरूलाई प्राप्त भएका बाहेक निवेदक संगठनलाई मात्र आधिकारिक रूपमा प्राप्त सूचनाबमोजिम हालसम्म देशभरका यसै रिट निवेदनसाथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित ४३३ जना नागरिकहरूलाई राज्यद्वारा गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको तथ्याङ्क रहेको निर्बिवाद छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका आफन्तहरूले आफ्ना मानिसहरूको स्थितिको जानकारी माग गर्दा राज्यपक्षबाट अस्वीकार गरिँदै आएकोमा बेपत्ता पारिएका मानिसका आफन्तहरूले रत्नपार्कमा आमरण अनसन बसेपछि बाध्य भई प्रत्यर्थी श्री ५ को सरकारले मिति २०६१/३/१७ गते बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा प्रतिवेदन पेस गर्न गठित छानबिन समितिसमक्ष निवेदक संगठनले मिति २०६१/४/१८ को पत्रमार्फत यसै निवेदन साथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको नामावली पेस गरेकोमा उल्लिखित ४३३ जना व्यक्तिहरू मध्ये २४ जना व्यक्तिको मात्र मिति २०६१/४/२७ मा प्रत्यर्थी छानबिन समितिले स्थिति सार्वजनिक गरेको छ। तर निवेदक संगठनले बेपत्ता पारिएका नागरिकहरू ४३३ जनाको नामावली प्रत्यर्थी छानबिन समितिलाई उपलब्ध गराएकोमा २४ जनाको मात्र स्थिति सार्वजनिक गरी बाँकी ४०९ जना व्यक्तिको स्थितिलाई सार्वजनिक नगरी ठाउँ ढाकछोप गर्ने दुराशयपूर्ण कार्य गरी उनीहरूको जीवनसँग खेलवाड गर्ने कार्य प्रत्यर्थीहरूबाट भएको प्रष्ट छ।

यस प्रकार संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्यको हैसियतले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र १९४८, जेनेभा महासन्धि १९४९ समेतको पक्ष भएको नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ बमोजिम उक्त मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र र महासन्धिको साक्षा धारा ३ मा उल्लिखित प्रावधानहरूलाई नेपाल कानूनसरह प्रत्यर्थी श्री ५ को सरकारले पालना गर्नुपर्ने अपरिहार्य अवस्थाका अतिरिक्त राज्यपक्षबाट बेपत्ता पारी निजहरूलाई प्राप्त विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनद्वारा प्रदत्त आधारभूत मानव अधिकारको समेत नाङ्गो उल्लङ्घनका साथै आफ्नै २५ बुँदे सार्वजनिक प्रतिबद्धताको समेत खिल्ली उडाई बेपत्ता पारिएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको स्थिति हालसम्म सार्वजनिक नगरिएको हुँदा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ को उपधारा (१), धारा १२ को उपधारा (१), धारा १४ को उपधारा (५) र (६), धारा १६ र २३ समेतका आधारमा ऐ.को धारा ८८ को उपधारा (२) बमोजिम सम्मानित अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र गुहार्न निवेदक संगठन बाध्य भएको व्यहोरा निवेदन गर्दछु।

अतः यसै रिट निवेदनसाथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू लगायत अन्य मानव अधिकार संघ संस्था र निकाय समेतबाट प्रत्यर्थी श्री ५ को सरकारलाई उपलब्ध गराइएका विवरणसमेत बमोजिमका बेपत्ता पारिएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको स्थिति परमादेशको आदेश जारी गरी अबिलम्ब सार्वजनिक गर्नु गराउनु र गैरकानूनी थुनामा रहे भएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूलाई अबिलम्ब मुक्त गर्नु, गराउनु तथा प्रतिषेधको रिट जारी गरी अब उप्रान्त कुनै पनि नेपाली नागरिकलाई गैरकानूनी तवरबाट पक्राउ गरी थुनामा राख्ने र बेपत्ता पार्ने समेतका कुनै पनि गैरकानूनी एवं असंवैधानिक काम कारवाही नगर्नु नगराउनु भन्नेसमेतको जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा आदेश वा पूर्जा समेत प्रत्यर्थीहरूका नाउँमा जारी गरीपाऊँ भन्ने रिट निवेदन व्यहोरा ।

यसमा के, कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ परेपछि वा अवधि नाघेपछि, नियमबमोजिम पेस गर्नु, साथै रिट निवेदनको विषयवस्तु प्रकृतिबाट चाँडो निर्णय हुन आवश्यक देखिँदा अग्रधिकार दिई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश ।

विपक्षी निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेका व्यक्तिहरूलाई हिरासत वा थुनामा राख्ने गरी कोही कसैलाई आदेश वा निर्देशन नगरिएको र ती व्यक्तिहरू थुनामा रहेको भन्नेसमेतको कुनै जानकारी यस कार्यालयलाई नभएको हुँदा निवेदन माग दावी खारेज गरीपाऊँ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदनमा उल्लिखित कार्यमा यस कार्यालय संलग्न नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने सशस्त्र प्रहरी बल प्रधान कार्यालयको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ ।

बेपत्ता पारिएका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन आवश्यक कार्य भइरहेको र मन्त्रालयबाट पनि सम्बन्धित निकायहरूलाई आवश्यक निर्देशन भइसकेको हुँदा स्थिति सार्वजनिक नगरी ढाकछोप गरेको भनी विपक्षीले लगाएको आरोप निराधार हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने रक्षा मन्त्रालयको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदकले उल्लेख गरेअनुसार कसैलाई पनि गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गर्ने, थुनामा राख्ने, भुङ्गा मुद्दा लगाउने र बेपत्ता पार्ने जस्ता कार्यको लागि यस मन्त्रालयबाट मातहतका कुनै पनि निकायलाई आदेश वा निर्देशन नगरिएको हुँदा निराधार रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने गृह मन्त्रालयको तर्फबाट यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ ।

निवेदकको दावी हेर्दा अब उप्रान्त कुनै पनि नेपाली नागरिकलाई गैरकानूनी तवरबाट नपक्रनु, थुनामा नराख्नु, बेपत्ता नपार्नु, कुनै गैरकानूनी एवं असंवैधानिक काम नगर्नु भन्ने आदेश जारी गरीपाऊँ भन्ने छ । यस प्रहरी प्रधान कार्यालयले प्रथमतः

तुडसुतो कुनै कररर नै गरेको छैन सारुै कुनै वुडररर वररशषको वसुतुगत अधरकररडड आघात डुगेको अवसुथर वर कालुडनरक कुररडड तुडसुतो खुलुलर आदेशको डरग गनुु डनेको संवैधरनरक वुडवसुथरकै डुनघुुषणरको डरग गनुु डसुतै हुु । रररु नरवेदन खररेड गरीडरकुँ डनुने डुरहरी डुरधरन करररलड, नकुसलरको तरुडवरट डरेको लरखरत डवरड ।

रररु नरवेदकले डेरो के-कसुतो करड कररवरहीडरट नरडको के-कसुतो हक अधरकररको हननु डएको हुु तुडसको सुडुठ डरकीर नलरई डरनर आघरर कररण डलरई वरडडुकी डनरई दरएको रररु नरवेदन खररेड गरीडरकुँ डनुने डुरधरनडनुनरी शेरडहरदुर देउडर डुरधरनडनुनरी तरर डनुनररररषदुको तरुडवरट डरेको लरखरत डवरड ।

नेडरल सरकररको २०६१/३/१७को नररुणड अनुसुरर डेडतुत डरररएका वुडरररुहसुको सडुडनुधडर छरनडरन सडरतरर गठन डई हलरसडुड डनर करररररु छ । सडरतरले तुुकररएको करररदेशडडडुडरड तुडसुतर वुडरररुहसुको सडुडनुधडर उडलडुध डएसडुडको वरवरण नेडरल सरकररसडुड डुरसुतुत गदुै आएको सनुदरडडडर डुरसुतुत रररु नरवेदनको अुकरररुतुड नरहेको हुँदर रररु नरवेदन खररेड गरीडरकुँ डनुने सकरर वर नररररुण डलेगुको डस अदरलतडर डरेको लरखरत डवरड ।

रररु नरवेदकले उलुलेख गरे डसुतो शरही नेडरली सेनरले कुनै डनर गुरैरसुैनरक वुडरररुहसुलरई सुववरवेकडर थुनरडर नररखेको हुँदर रररु नरवेदन खररेड गरीडरकुँ डनुने शरही नेडरली डंगी अडुडरको तरुडवरट डरेको लरखरत डवरड ।

नरडडडडडुडरड डेशीसुुकीडर कठी इडलरससडुड डेस हुन आएको डुरसुतुत डुदुडरडर रररु नरवेदनसहरतको डररररल अधुडडन गरी वरडडुकीडर तरुडवरट उडरसुथरत सहनुडरडरधररकतुत डुवररड सुवेदीले गनुु डएको वडहससडेत सुनी नरवेदकको डरगडडडुडरडको आदेश डररी गनुुडरने हुु, हुुइन सुुको नररुणड दरनुडरने देखरन आडुु ।

१. नररुणडतरुड वरकरर गदर डरओवरदी सशसुतुर दुनुदुडको कुरडडर ररडुडडडडुडर वरैरकननुनी तरवरडरट डुरकुरड गरी डेडतुत डरररएका वुडरररुहसुको सडुडनुधडर नरवेदक संगठनडर आधरकरररक रुडडर नरवेदन डरेकर डेडतुत डरररएका नरगरररकहसु ॡ३३ डनरको वरवरण वरडडुकी डुरधरनडनुनरीलगरडत डेडतुत डरररएका वुडरररुहसुको सुथरतर सररुवडनरक गनुु गठरत छरनडरन सडरतररडर सडेत उडलडुध गररइएकोडर केवल २ॡ डनरको डरतुर सुथरतर सररुवडनरक गरी दुररशडुडरुण तरवरडरट वरडडुकी छरनडरन सडरतरले अरुको सुथरतर सररुवडनरक नरगने कररर नेडरल सरकररको २ॡ वुँदे डरनव अधरकररसडुडनुधी सररुवडनरक डुरतरडदुधतरलगरडत नेडरल अधररररडुडको संवधरन, २०ॡ७ को धररर ११ (१) धररर १२ (१) लगरडत धररर १६ डुरतरकूल डएकोले नरवेदनसरथ संलगन अनुसुुकी १ डर उलुलरखरत डेडतुत डरररएका वुडरररुहसु लगरडत डरनव अधरकररसंग सडुडनुधरत संघ, संसुथर र नरकररडसडेतडरट उडलडुध गररएको वरवरण सडेतकर डेडतुत डरररएका वुडरररुहसुको सुथरतर सररुवडनरक गनुु, गुरैरकननुनी थुनरडर रहेकर वुडरररुहसुलरई अवरलडुध ररररइ गनुु गररउनु तरर अड उडुररनुत कुनै डनर वुडरररुहसुलरई गुरैरकननुनी रुडडर डुरकुरड गनुु, थुनरडर ररखने र डेडतुत डरनेलगरडतको करड कररवरही नरगनुु नरगररउनु डनी वरडडुकीहसुको नरउँडर डुरडरदेशसहरत डुरतरडेधसडेतको आदेश डररी गरीडरकुँ डनुने रररु नरवेदन

देखिन्छ। बेपत्ता पारिएका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउने लगायत आवश्यक कार्य भइरहेको र त्यस सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन भइसकेको हुँदा स्थिति सार्वजनिक नगरी ढाकछोप गरेको भन्ने निवेदकको आरोप निराधार हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ परेको देखिन्छ। निवेदक संगठनलाई प्राप्त सूचनाबमोजिम रिट निवेदन साथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित ४३३ जना नागरिकलाई राज्यद्वारा गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको तथ्याङ्क भई नेपाल सरकारले २०६१/३/१७ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा प्रतिवेदन पेस गर्न गठित छानबिन समितिले उल्लिखित ४३३ जनामध्ये २४ जना व्यक्तिको २०६१/४/२७ मा स्थिति सार्वजनिक गरी बाँकी ४०९ जना व्यक्तिहरूको स्थितिलाई सार्वजनिक नगरी उनीहरूको जीवनसँग खेलबाड गरेको भन्नेसमेत निवेदन जिकीर रहेको छ।

२. प्रस्तुत विवाद द्वन्द्वकालमा राज्यपक्षद्वारा बेपत्ता बनाइएका भनिएका ४३३ जनाको सूची निवेदक मानव अधिकार संगठनले २०६१।४।१८ मा पेस गरी तिनको स्थिति सार्वजनिक गर्न नेपाल सरकारसमक्ष माग गरेको छ। सो क्रममा छानबिन समिति बनाई केवल २४ जनाको स्थिति सार्वजनिक गरिएको छ। अझै ४०९ जनाको स्थिति अज्ञात रहेको भन्दै यी र अन्य बेपत्ता नागरिकको स्थिति सार्वजनिक गर्ने मुख्य मागसहित नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गराउन यस अदालत समक्ष निवेदक आएको देखिन्छ।

३. यस विवादमा सरकारी निकायबाट प्राप्त लिखित जवाफबाट पनि निवेदकले पेस गरेका नामहरूमध्ये ४०९ जना नागरिकको स्थिति बारे कुनै जानकारी यस अदालतसमक्ष प्रस्तुत गर्न सकिएको छैन। ती अज्ञात नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक हुनुपर्ने हो होइन र यदि सार्वजनिक हुनुपर्ने हो भने यसो गर्ने कानूनी जिम्मेवारी कसको हो भन्ने प्रश्न नै यस विवादको विवेचनायोग्य विषय रहेको छ।

४. विषय प्रवेश गरी आफ्नो निर्णय दिनु पूर्व यस अदालतले राज्य र नागरिकबीचको कानूनी अन्तरसम्बन्धको प्रश्नमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्नु परेको छ। इतिहास केलाउने हो भने जनताले नै आफ्नो सुरक्षा, समाजमा शान्ति र आर्थिक प्रत्याभूतियुक्त उन्नतिका लागि राज्यको स्थापना गरेको कुरामा कुनै द्विविधा छैन। राज्यको विधिवत सञ्चालनको अभिभारा बहन गर्ने निकाय सरकारमा स्वभावतः आफ्ना नागरिकको सुरक्षाको उत्तरदायित्व पनि स्वतः अन्तरनिहित हुन्छ।

५. आरम्भमा पूर्वीय दर्शनको अनुयायी रहेको हाम्रो देशका लागि सरकारको आफ्ना नागरिकप्रति सुनिश्चित कर्तव्य रही आएका कुरा स्थापित तथ्य हो। राजा जयस्थिति मल्लले नेपाल संवत् ५०० विक्रम संवत् १४३६ इस्वी सन् १३८० मा तयार गराई जारी गरेको न्यायविकासिनी (मानवन्यायशास्त्र) को प्रकीर्णक (विविध) अध्यायमा दुनियाँ (नागरिक) को रक्षा गर्नुलाई शासकको कर्तव्यको रूपमा चित्रित गरिएको छ। (न्यायविकासिनी, कानून सह प्रकाशन, युएनडीपी न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजनाको आर्थिक सहयोगमा कानून व्यवसायी क्लव काठमाडौँ, २०६५, पृष्ठ २६२) यसै पुस्तकमा

शासकले दण्ड धारण गरेनन् भने बलिया व्यक्तिहरूले निर्धा व्यक्तिलाई माछालाई भीरमा भैँ सेकाउने अभिव्यञ्जनाको पनि वर्णन छ (पृष्ठ २५६) ।

६. यति मात्र नभई स्मृतिहरूको समूहमा प्राचीनतम् मानिने मनुस्मृतिको सातौँ अध्यायमा पनि शासकको अभावमा सर्वत्र हाहाकार मच्चिएको, त्यसैले भगवानले संसारको रक्षाको लागि राज्य, सरकार र शासक बनाएको वर्णन छ । अत्यन्त व्यवहारपरक र पछिल्लो मानिने कौटिल्यको अर्थशास्त्रले राज्य सरकार र नागरिकको अन्तरसम्बन्धलाई अभ् बढी उजागर गरेको छ । यस ग्रन्थको जनपदसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रकरण ५४ र ५५ मा गाउँबाट बाहिर गएको, बाहिरबाट त्यहाँ आएका र बाहिर जाने कुन कामले कहाँ गएका हुन भन्नेसमेत बुझ्ने दायित्व सरकारका अँगको भएको उल्लेख छ । (सं. सोमनाथ शर्मा, कौटिल्यको अर्थशास्त्र, नेपाली भाषानुवादसहित नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०२४, पृष्ठ २०-२१) यसै पुस्तकको यही पृष्ठमा आफ्नो-आफ्नो इलाकाबाट बाहिर गएका र अन्तबाट आएका पनि मानिसहरूको हिसाव लिने गर्नु । परदेश जानेहरू पनि यो यस कामले गएको भन्ने याद राख्नु भनी सरकारका प्रतिनिधि गोपलाई यो दायित्व दिइएको छ । यसै पुस्तकले प्रजा (नागरिक) लाई सुख हुनु नै राजा (शासक) को सुख हो नागरिकको हित हुनु नै शासकको हित हो । शासकले आफ्नो प्रिय हित होइन, नागरिकको प्रिय हित नै मुख्य सम्भक्तु पर्दछ । त्यस कारण शासकले सर्वदा जाग्रत भएर स्वार्थ व्यवहार मिल्ने राज्य शासन गर्नु पर्दछ । उत्थान जागरूक हुनु नै अर्थ सिद्धिको मूल हो । (पृष्ठ ६८) भनेको छ । कौटिल्यले शासकलाई शासन गर्न प्रतिपादन गरेका दर्शनको संग्रहको रूपमा रहेको यो ग्रन्थ अर्थशास्त्रमा थप भनिएको छ, यो गाउँमा यति परिवार छन्, यति स्त्री, यति पुरुष तिनमा बालक बूढा यति, यो काम गर्ने यस्तो चरित्र जीविका भएका आय व्यय यति यति भन्ने सबै कुरा गोपले याद विचार गर्नु । (पृ. २५१) यसरी त्यो युगमा समेत सरकारका उत्तरदायित्वको चित्रण गरिएको छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा राज्यको सञ्चालक सरकारका दायित्वहरूलाई अभ् प्रष्ट पाउँ भनिएको छ, नागरिकहरूलाई धर्मपूर्वक रक्षा गर्नु नै शासकको स्वधर्म हो । त्यसैबाट शासकलाई स्वर्गलाभ हुन्छ । यसको विपरीत नागरिकहरूको रक्षा नगर्ने अनुचित दण्ड प्रयोग गर्ने शासकलाई नरक मिल्दछ । शासकले छोरामा र शत्रुमा समान प्रयोग गरिएको दण्डले नै यो लोकलाई र परलोकलाई पनि रक्षा गर्दछ (पृष्ठ २६५) ।

७. यिनै पूर्वीय दर्शनका महान चिन्तकहरूको मार्गदर्शनले अनुप्राणित नेपाली कानूनी प्रणालीले सरकारको उसका नागरिकप्रतिको कर्तव्यलाई सदैव स्वीकारी आएको छ । सरकार शासक मात्र होइन सेवक पनि हो, सरकार दण्डप्रदायक मात्र होइन जनताको रक्षक पनि हो भन्ने सिद्धान्त हाम्रो लागि नयाँ होइन ।

८. आज हामी र हाम्रो कानूनी प्रणाली आफ्नोपनलाई अँगाल्दै विश्व कानूनी समाजमा प्रवेश गरिसकेका छौँ । मानवअधिकारका विश्वव्यापी र सर्वस्वीकार्य मूल्य र मान्यता हाम्रो कानूनी प्रणालीका अंग हुन र विश्वकै कानूनी मानचित्रमा हामीले दरिलोसंग आफ्नो उपस्थिति जनाइसकेका छौँ । संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्यको नाताले नेपाल मानव अधिकार रक्षाजस्ता संवेदनशील प्रश्नमा विश्व समूहबाट पृथक रहन सक्तैन । हाम्रो सरकार मानव अधिकारका मूल्य र मान्यताको परिपालन गर्ने प्रश्नबाट

विमुख हुन सक्तैनन् । खासगरी द्वन्द्वकालमा मानव अधिकार हननको घटना व्यापक भए र यस्तो अवस्थामा यो अदालत आफ्नो सर्वैधानिक कर्तव्य निर्वाह गर्न सदा अग्रसर रहि आएको छ । यस दिशामा यस अदालतले सदैव सक्रिय अनुगमनकर्ताको भूमिका निर्वाह गरिआएका कुरा खासगरी निम्न निर्णयहरूबाट पनि प्रष्ट छ :

- (क) अधिवक्ता राजेन्द्र ढकालको हकमा निजका भाई रवीन्द्रप्रसाद ढकाल समेत वि. नेपाल सरकार समेत (ने.का.प. २०६४, नि.नं. ७८१७ पृष्ठ. १६९)
- (ख) देवी सुनार वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय काभ्रेपलान्चोक समेत (ने.का.प. २०६४ नि.नं. ७८५७, पृष्ठ ७३८)
- (ग) जयकिशोर लाभ वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषा समेत (२०६३ सालको रि.नं. २०६३-WO-०६८१, नि.मि. २०६५/१०/२०) ।

९. द्वन्द्वको समयमा मानिस बेपत्ता हुने गराइने कार्यलाई संयुक्त राष्ट्रसंघले मानवताविरुद्धको अपराध मानी १८ डिसेम्बर १९९२ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्नेसम्बन्धी घोषणापत्र जारी गरेको पाइन्छ । सो घोषणापत्रले राज्यपक्षलाई निर्धारण गरेको दायित्व अनुरूप संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले २० डिसेम्बर २००६ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि समेत जारी गरेको पाइन्छ । उल्लिखित महासन्धि हालसम्म लागू नभै नेपालले अनुमोदन नगरेता पनि राज्यका आधारभूत दायित्वको रूपमा उक्त मापदण्ड निर्धारण भएको र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गरेको अवस्थामा उक्त महासन्धिले निर्धारण गरेको मापदण्डलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मापदण्डको रूपमा स्वीकार गरी राज्यले त्यसअनुरूप व्यवहार गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । त्यसैगरी नेपालले अनुमोदन गरेको र पक्ष भएको आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले राज्यको परिवारको स्थापना, बालबालिकाको हेरचार र शिक्षाको लागि सम्भव भएसम्म व्यापक सुरक्षा तथा सहायता दिनुपर्ने दायित्वलाई पक्ष राष्ट्रले स्वीकार गरेका छन् । त्यस्तै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई नैसर्गिक अधिकारको रूपमा जीवनको अधिकार रहेको र सो अधिकार कानूनद्वारा संरक्षण भएको प्रत्याभूति दिइएको छ । सो धारामा उल्लिखित जीवनको अधिकार भन्ने व्यवस्थालाई संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले जीवनको अधिकार जस्तोसुकै संकटको अवस्थामा पनि निलम्बन हुन नसक्ने सर्वोच्च अधिकार हो भनी व्याख्या गरेको छ । सोही प्रतिज्ञापत्रले पक्ष राष्ट्रलाई नागरिकको विभिन्न अधिकारको संरक्षण गर्ने दायित्व समेत सुम्पेको छ ।

१०. नेपालले अनुमोदन गरेको त्यस्ता सन्धि सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था नेपाल सन्धि ऐन, २०७४ को दफा ९ ले गरेकोले नेपालले समेत स्वीकार गरेका यी दस्तावेजहरूले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउने अवस्था हुँदैन ।

११. द्वन्द्वको र सामान्य अवस्थामा राज्यको आफ्नो नागरिकप्रति के कस्ता दायित्व हुने भन्ने सम्बन्धमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनामा नागरिकको आधारभूत मानव अधिकारको प्रत्याभूति गरी कानूनी राज्यको अबधारणालाई साकार गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको पाइन्छ। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११(१) ले बेपत्ता पारिएका नागरिकहरू समेत कानूनको दृष्टिमा समान हुने र धारा १२(१) ले व्यक्तिको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गरी प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकलाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि २०४७ सालको संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक अधिकारलाई आफूमा समाहित गरी व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकलाई संवैधानिक रूपमा ग्यारेन्टी गरेको देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूची ४ नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा मानव अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरू प्रति दुवै पक्षले प्रतिबद्धता प्रकट गरी दफा ५.२.३ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले ६० दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई जानकारी उपलब्ध गराउन मन्जूर गर्ने गरी प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको पाइन्छ।

१२. विपक्षीहरूले लिखित जवाफ पेस गर्दा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन आवश्यक कार्य भइरहेको भनी उल्लेख गरेता पनि निवेदनसाथ संलग्न अनुसूची (१) मा उल्लिखित बेपत्ता नागरिकहरूको स्थिति पत्ता लगाउन यो यस्तो कारवाही गरेको छ भनी कुनै ठोस र आधारयुक्त तथ्यगत अवस्था एवं विवरण देखाउन सकेको पाइदैन। ती ४०९ जना नागरिक प्रति समुचित जानकारी राख्नु सरकारको दायित्व हो। ती अज्ञात नागरिक यस धर्तीमा छन् वा छैनन्, छन् भने कहाँ कुन रूपमा छन् ती बेपत्ता बनाइएका हुन भने कसले, किन, कहिले र कसरी बेपत्ता बनायो वा स्वयंम् बेपत्ता भए बेपत्ता बनाउने कार्यमा को-को संलग्न छन् र यो आपराधिक कार्य हो, होइन र यदि हो भने तिनका लागि प्रचलित कानूनमा कस्तो सजायको व्यवस्था छ भन्ने प्रश्नहरूको निराकरण हुनुमा नै विधिको शासनको सार्थकता निर्भर रहन्छ।

१३. नागरिकप्रति सरकारको अभिभावकीय दायित्व रहन्छ। यो दायित्वभित्र नागरिकको अस्तित्व रक्षाको अधिकारको स्थान सर्वोपरि रहन्छ। नेपालमा प्राचीनतम् कानूनी प्रणालीमा त यो दायित्व स्वीकारिएको थियो भने आजको विकसित कानूनी मान्यतामा यस सिद्धान्तलाई इन्कार गर्ने ठाउँ छैन। राज्यद्वारा बेपत्ता बनाइएका हुन वा अरु कसैद्वारा वा स्वयं नै बेपत्ता भएका नै किन नहुन यी सबैको स्थिति सार्वजनिक गर्ने कानूनी दायित्व सरकारको हो। यस दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति प्राप्त गर्नसक्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन साथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित बेपत्ता नागरिकहरूको खोजी गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ। यो आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई दिई दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. अनूपराज शर्मा

इति संवत् २०६५ चैत २० गते रोज ५ शुभम् ।

इजलास अधिकृत : राजेन्द्र अधिकारी

निर्णय नं. ९०५१

ने.का.प., माघ २०७०

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल
माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की
आदेश
०६९-WS-००५७

विषय: परमादेशसमेत ।

रिट निवेदक : न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल) को तर्फबाट अधिकार प्राप्त गरी आफ्नो हकमा समेत जुरी-नेपालका महासचिव भक्तपुर जिल्ला, मध्यपुर ठिमी नगरपालिका वडा नं. १६ बस्ने अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत ।

विरुद्ध

विपक्षी : सम्माननीय अध्यक्ष, नेपाल सरकार, अन्तरिम चुनावी मन्त्रिपरिषद्, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौंसमेत ।

रिट निवेदन नं. ०६९-WS-००५८

विषय : उत्प्रेषण मिश्रित परमादेश

निवेदक : सामाजिक न्याय समितिका अध्यक्ष लमजुङ जिल्ला, सिमपानी गा.वि.स., वडा नं. ३ बस्ने रामकुमार भण्डारीसमेत ।

विरुद्ध

विपक्षी : अन्तरिम चुनावी मन्त्रिपरिषद्का सम्माननीय अध्यक्ष, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को सचिवालय, सिंहदरवार काठमाडौंसमेत ।

निवेदक तर्फबाट : विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता सतिशकृष्ण खरेल, विद्वान अधिवक्ताहरू गोविन्द शर्मा बन्दी, हरि फुयाल, रामकृष्ण काफ्ले, पवनकुमार जयसवाल, सतिशराज मैनाली, लक्ष्मी पोखरेल, रेश्मा थापा, ज्ञानेन्द्रराज आरण, माधवकुमार बस्नेत, विष्णुप्रसाद पोखरेल, राजुप्रसाद चापागाईं, ओमप्रकाश अर्याल

विपक्षी तर्फबाट : विद्वान सहन्यायाधिवक्ताद्वय किरणप्रसाद पौडेल र संजीव रेग्मी,
विद्वान उपन्यायाधिवक्ता मदनबहादुर धामी

अवलम्बित नजीर :

सम्बद्ध कानून :

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१), २४(९)

आदेश

न्या. कल्याण श्रेष्ठ : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) र (२) बमोजिम यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनहरूको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ :-

निवेदकमध्येको जुरी-नेपाल (न्याय तथा अधिकार संस्था-नेपाल) सामाजिक न्याय, कानूनी राज्य र असल शासनमा आधारित नेपाली समाजको स्थापनार्थ सेवारत रहने मूल ध्येयका साथ संस्थापित सामाजिक संस्था हो। साथै, हामी निवेदक अधिवक्ताहरू पनि विगत लामो समयदेखि मानव अधिकार, कानूनी राज्य तथा असल शासनको प्रवर्द्धन र संरक्षणको कार्यमा निरन्तर क्रियाशील रहेका छौं। एक दशक लामो सशस्त्र विद्रोहको अन्त्य गरी देशमा दिगो शान्ति स्थापना गर्ने लक्ष्यका साथ वृहत शान्ति सम्झौता भएको थियो। शान्ति सम्झौताबमोजिम नै वर्तमान अन्तरिम संविधान जारी भएको हो। विद्यमान दण्डहीनताको अवस्थाको अन्त्य गरी कानूनी शासन र जवाफदेहिताको संस्कृति विकास गर्नका लागि उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने एवं द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको बारेमा सत्यतथ्य पत्ता लगाउने दायित्व अन्तरिम संविधानबाट सिर्जित छ। त्यसबाहेक, यस सम्मानित सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरूबाट पनि संक्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चितताको लागि राज्यलाई निर्देशन गरिएको छ। अन्तरिम संविधान एवं शान्ति सम्झौतामा व्यवस्था भएबमोजिम सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकहरू सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गरी प्राप्त सुझावहरूको आधारमा व्यवस्थापिका संसदमा पेस भएको थियो। संसदभित्र र बाहिरका छलफल तथा अगाडि सारिएका संशोधन प्रस्तावहरूलाई समेत ध्यानमा राखी विधेयकमा परिमार्जन गरेर कानूनी रूप दिनुको सट्टा कपटपूर्ण र अपारदर्शी तरिकाले अध्यादेशको मस्यौदा तयार गरेर मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृतिका लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पठाई राष्ट्रपतिले मिति २०६९।१२।१ मा प्रमाणीकरण गरेको राष्ट्रपति कार्यालयबाट जारी भएको प्रेस विज्ञप्तिमा उल्लेख छ।

उक्त अध्यादेशको प्रस्तावना दण्डहीनताको अन्त्य गर्नेसमेतका उद्देश्यले जारी गरिएको भन्ने उल्लेख भएपनि गम्भीर अपराधमा क्षमादान तथा फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने कुरालाई अध्यादेशले जोड दिएको छ। अध्यादेशको दफा २३(१) मा “आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान

गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस उपदफामा प्रयोग भएको पर्याप्त आधार र कारण के हुन् भन्ने कुनै पनि विषय उक्त अध्यादेशमा छैन। सोही दफाको उपदफा (६) मा “उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिएबमोजिम हुनेछ” भन्ने व्यवस्था छ। अध्यादेशको दफा ४० ले नियम बनाउने अधिकार पनि स्वयं आयोगलाई नै दिएको हुनाले आयोगको तजवीजलाई नै पर्याप्त आधार र कारण मान्नुपर्ने भएको हुनाले यो व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत (Vague) भएको छ। त्यसैले यो दफा अनियन्त्रित व्यापकताको सिद्धान्त (Doctrine of Vagueness) को आधारमा पनि दफाको विवादित अंश खारेज हुनुपर्दछ।

दफा २३ को उपदफा (२) मा “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कारलगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। तर यसमा केवल बलात्कारको मात्र नाम उल्लेख भएको र त्यसपछि “लगायत” भन्ने शब्द प्रयोग भएको कारणले गर्दा यहाँ पनि उही अनियन्त्रित व्यापकता रही तजवीजलाई नै प्राथमिकता दिइएको छ। कस्तो अवस्थामा पर्याप्त आधार र कारण भएको वा नभएको मान्ने भन्ने वारेमा अध्यादेशले आयोगलाई मार्ग निर्देशित गरेको अवस्था नरही त्यस्ता आधार र कारण निर्धारण गर्ने अधिकार पनि आयोगकै स्वविवेकमा छाडेको कारणले क्षमादानयोग्य नभएका गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादानको ढोका खुल्ला रहेको निवेदन गर्दछौं।

दफा २३ कै उपदफा (४) मा “उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नु अघि सो विषयमा पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था राखिएको छ। माफी दिने विषयमा पीडितको सन्तुष्टि एउटा प्रमुख सत्य हो। पीडकले क्षमा पीडितसँग माग्ने हो आयोगसँग होइन। यस अर्थमा आयोग केवल प्रक्रिया पुऱ्याउने र सहजीकरण गर्ने निकायमात्र हो। त्यसैले पीडकले पीडितसँग आयोगसमक्ष क्षमा मागेर त्यसको अभिलेख गर्ने किसिमको व्यवस्था हुनुपर्नेमा पीडकले आयोगसँग क्षमा माग्ने र आयोगले स्वविवेकमा पीडितलाई बुझ्न पनि सक्ने नबुझ्न पनि सक्ने जस्तो तजवीजी अधिकार आयोगलाई दिनु संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तको विपरीत छ।

त्यस्तै अध्यादेशको दफा २५(१) मा “आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। एकातर्फ दफा २३ आफैमा अपूर्ण र कुटील छ भने त्यस माथि पनि दफा २५(१) मा रहेको “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने शब्दहरूले दफा २३ मा भएको व्यवस्थालाई

पनि थप निष्काम बनाइदिएको छ । द्वन्द्वकालका मानवअधिकार उल्लङ्घनका अपराधमा कारवाही गर्ने प्रचलित कानूनले पुग्नै, थप कानून निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।

अध्यादेशको क्षमादानमुखी व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा स्थापित मान्यताहरू, नेपालको संवैधानिक एवं विधिशास्त्रीय परिपाटी प्रतिकूल छ । नेपाल नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र र यातना विरुद्धको महासन्धिलगायत सबैजसो महत्वपूर्ण मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र हो । यसका अतिरिक्त, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धिहरू) को पनि पक्ष राष्ट्र छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून अन्तर्गत अधिकार वा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको प्रभावकारी कानूनी उपचार पाउने हक सुनिश्चित छ । यो अधिकार प्रमुखरूपमा मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा २, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धिको धारा १४, बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३९, जेनेभा महासन्धि, १९४९ को अतिरिक्त सन्धिपत्रको धारा ९१ तथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानको धारा ६८ र ७५ लगायतका व्यवस्थाहरूअन्तर्गत संरक्षित छ । मानव अधिकारसम्बन्धी केही पछिल्ला दस्तावेजहरूमा यस अधिकारलाई स्पष्टसँग परिभाषा गर्नुका साथै न्याय र परिपूरणको सुनिश्चितताका लागि मार्ग निर्देशन गरेको छ । चुनौती दिईएका अध्यादेशका व्यवस्था यी उल्लिखित व्यवस्थाको सिधै प्रतिकूल छन् ।

केही अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रीय अदालतहरूले पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको मान्यतालाई आत्मसात गर्दै महत्वपूर्ण फैसलाहरू गरेका छन् । अन्तर अमेरिकी मानव अधिकार अदालतले वोरियोस आल्टोसको मुद्दा (Series C No. 75 (2001) IACHR 5 (14 March 2001) मा पेरूका दुई क्षमादान कानूनहरू (नं. २६४७९ र नं. २६४९२) लाई अमेरिकी मानव अधिकार महासन्धिविपरीत ठहर्‍याउँदै सबै माफी तथा क्षमादानसम्बन्धी उपायहरू गम्भीर उल्लङ्घनका सन्दर्भमा अस्वीकार्य हुन्छन् भनेको छ । यसैगरी रोड्रिगेज विरुद्ध होन्डुरस (२९ जुलाई १९८८) को मुद्दामा पनि उल्लङ्घनको अनुसन्धान गरी दण्डित गर्ने राज्यको कानूनी दायित्व हुने कुरालाई स्थापित गरिएको पाइन्छ ।

उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मान्यताहरूको राष्ट्रिय कानूनसँगको सम्बन्धलाई पनि विचार गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(ड) ले राज्य पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने संवैधानिक कर्तव्य तोकेको छ । यस अतिरिक्त नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) ले पनि नेपाल पक्ष भएका सन्धिको प्रावधानसँग बाकिने नेपाल कानूनका प्रावधानहरू अमान्य हुने र सन्धिको प्रावधानले प्राथमिकता पाउने व्यवस्था गरेको छ । संविधानले प्रत्याभूत गरेका सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक (धारा १२), समानताको हक (धारा १३) एवं यातनाविरुद्धको हक (धारा २६), तथा संवैधानिक उपचारको हक (धारा ३२) युद्धकाल एवं संकटकाल कुनै पनि अवस्थामा अविच्छिन्न रूपमा लागू हुन्छन् ।

बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराध घोषित गरी दण्डसजायको व्यवस्था गर्ने र बेपत्ता व्यक्तिहरूको बारेमा छानबिनका लागि छुट्टै आयोगको गठन गर्न सर्वोच्च अदालतबाट राजेन्द्र ढकाल को मुद्दामा (२०६४ जेष्ठ १८ मा) दिएको आदेशको परिपालनालाई पनि बेवास्ता गरिएको छ । संक्रमणकालीन न्यायका प्रमुख सरोकारवाला पीडितहरू तथा नागरिक समाजलाई गुमराहमा राखेर कपटपूर्ण तरिकाले जारी गरिएको अध्यादेशका विवादित व्यवस्थाहरूको वैधता (Legitimacy) र विश्वसनीयता (Credibility) समेत पुष्टि हुने स्थिति नरहेको निवेदन गर्दछौं । देश भित्रै न्याय प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था नहुँदा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार आकर्षित भई नेपालबाहिर अभियोजन हुने अवस्था समेत सिर्जना भएको छ । यस स्थितिमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानूनी खाकालाई अन्तरिम संविधान र नेपालको सन्धिजनित दायित्वहरूको आधारमा सुदृढिकरण गर्दै देशभित्रै न्यायको वैधानिक मार्ग प्रशस्त गर्ने उद्देश्यका साथ सार्वजनिक सरोकारको विवाद लिएर उपस्थित भएका छौं ।

अतः बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ को दफा २३ को उपदफा (२) मा “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कारलगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन” भनी गरिएको प्रावधानको “आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका” भन्ने वाक्यांशलाई मात्रै पृथकीकरणको सिद्धान्त (Doctrine of Severability) बमोजिम छुट्ट्याउँदा बाँकी व्यवस्थाले अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले दावी गरिएको दफा २३ को उपदफा (२) को उल्लिखित व्यवस्थालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) बमोजिम असंवैधानिक र अमान्य घोषणा गरीपाउँ । त्यस्तै चुनौती दिइएको दफा २५(१) मा रहेको “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने वाक्यांशलाई मात्र अमान्य र बदर घोषित गर्दा उपदफा (१) ले पनि अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले त्यसलाई पनि प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरीपाउँ ।

आम नरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातना लगायतका गम्भीर उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्व अनुरूप फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यताअनुरूप दण्डको व्यवस्था नगर्दासम्म संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको गठनले मात्रै देश भित्रै न्याय प्राप्तिको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट यस अधि गरिएका संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी निर्णयहरू समेतलाई मध्यनजर राखी अत्यावश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परमादेश जारी गरीपाउँ । विपक्षीहरूको क्रियाकलापलाई विचार गर्दा अध्यादेश बमोजिम तुरुन्तै कार्य सुरु गर्ने अवस्था भएको र यदि चुनौती दिइएका अध्यादेशका व्यवस्थाबमोजिम विपक्षीहरूले कार्य गरिसकेको अवस्थामा निवेदकहरू यस सम्मानित अदालतमा प्रवेश गर्नुको औचित्य समाप्त हुने भएको हुनाले चुनौती दिइएका व्यवस्था तत्काल कार्यान्वयन नगर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९

को नियम ४१ बमोजिम अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँँ साथै यो विषय अत्यन्त संवेदनशील हुनुको अतिरिक्त तत्काल किनारा पनि लाग्नुपर्ने किसिमको भएको हुनाले अन्तिम सुनुवाई हुने दिन समेत तोक्री विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ माग गरी सुनुवाई गरीपाउँँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो बाटाका म्याद बाहेक १५ दिन भित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु साथै अन्तरिम आदेशको हकमा निवेदकले निवेदनमा उठाएको विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई विचार गर्दा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा ३, २३, २५, २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१)(२), धारा १३(१), धारा २६ सँग बाभिएको छ भनी निवेदकहरूले माग गर्नुभएको हुँदा हाल उक्त दफा कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम तत्कालीन अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ । यो आदेशलाई निरन्तरता दिने वा नदिने भन्ने विषयमा दुवै पक्षलाई छलफल गराई निष्कर्षमा पुग्न उचित देखिँदा छलफलको प्रयोजनार्थ मिति २०७०।१।४ को छलफल पेसी तोक्री नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासको मिति २०६९।१२।१९ को आदेश ।

हाम्रो मुलुकमा लामो समयसम्म सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था रहेकोमा नेपाल सरकार र तत्कालीन सशस्त्र विद्रोही पक्षबीच शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको स्थापना गर्ने कुरालाई राज्यको दायित्वको रूपमा राखेको छ । सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा घटेका मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनालाई जति सक्दो चाँडो संबोधन हुनुपर्ने आवश्यकता रहेको र यससम्बन्धी विधेयक तत्कालीन व्यवस्थापिका-संसदमा पेस भएकोमा उक्त विधेयक पारित नहुँदै व्यवस्थापिका-संसदको कार्यकाल समाप्त भएकाले सो विधेयकले कानूनी स्वरूप लिन सकेको अवस्था थिएन । संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न बाञ्छनीय रहेको तर व्यवस्थापिका-संसदको अस्तित्व नरहेको विशेष अवस्थामा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्ले मिति २०६९।१।३० मा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ जारी गर्न सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष गरेको सिफारिस बमोजिम मिति २०६९।१२।१ मा सो अध्यादेश जारी भएको हो ।

उक्त अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) को व्यवस्था अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत भएको (Vague) भन्ने रिट निवेदकको दावी सम्बन्धमा उक्त उपदफामा “आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानविन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपर्युक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यो व्यवस्थालाई व्याख्या गर्दा उक्त अध्यादेशको

प्रस्तावना लगायत समुच्चा व्यवस्थालाई नै समष्टिगत रूपमा हेर्नु पर्दछ । प्रस्तावना पनि ऐन वा अध्यादेशको अभिन्न भाग हो र कानून व्याख्या गर्दा प्रस्तावनालाई पनि आधार लिइन्छ । अध्यादेशको दफा ३ को उपदफा (३) मा व्यवस्था भए अनुसार निष्पक्ष र स्वतन्त्र व्यक्तिहरू सम्मिलित सिफारिस समितिले गरेको सिफारिसका आधारमा गठन हुने स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ, भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत देखिँदैन । मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तर्गत के कस्तो कार्य पदछ्छ, भन्ने सम्बन्धमा अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (अ) मा हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, शारीरिक तथा मानसिक यातना, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी, घरजग्गाबाट जबरजस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमको विस्थापन र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएको जुनसुकै किसिमको कार्य वा मानवताविरुद्धको अन्य अपराध भनी उल्लेख गरिएको देखिँदा उक्त अध्यादेशले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका आधारभूत मान्यताहरूलाई समेटेको देखिन्छ । अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (अ) को व्यवस्थासँग एकै साथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । दफा २३ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई क्षमादान दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु अध्यादेशको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकोले त्यस्तो व्याख्या गर्न सकिँदैन । दफा २३ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यस्तो आधार र कारण खुलाई भन्ने वाक्यांशको अर्थ जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्नसक्ने भन्ने होइन । मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा समेत आयोगले पीडकलाई आम क्षमादान दिनसक्ने अधिकार अध्यादेशको कुनैपनि दफाले आयोगलाई दिएको छैन । मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेक अन्य घटनामा माफी दिनुपर्ने पर्याप्त आधार र कारण रहेमा आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नसक्नेसम्मको अधिकार उक्त दफा २३ को उपदफा (१) ले दिएको हो । मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्ति उपर आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार अध्यादेशको दफा २३ लगायत अन्य कुनै पनि दफाले आयोगलाई दिएको नदेखिने र दफा २३ को उपदफा (१) को व्यवस्था मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेकका अन्य घटनामा आर्कषित हुने एवं त्यस्ता घटनामा पनि क्षमादान दिनको लागि पर्याप्त आधार र कारणको आवश्यकता पर्ने कुरालाई सो दफाले इंगित गरेको हो । जहाँसम्म पर्याप्त आधार र कारण के हुन् भन्ने विषयमा अध्यादेशमा केही पनि उल्लेख नभएको भन्ने रिट निवेदनको दावी छ, त्यसरी सिफारिस गर्दा उल्लेख गर्नुपर्ने आधार र मापदण्ड सम्बन्धी व्यवस्था अध्यादेश अन्तर्गत बन्ने नियममा व्यवस्थित हुने तथा

अधिवक्ता माधवकुमार वस्नेत समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत दफा ४० ले नियम बनाउने अधिकार समेत स्वतः आयोग स्वयंलाई दिएको हुँदा उक्त व्यवस्थालाई अनियन्त्रित व्यवस्था मान्न सकिदैन ।

अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (अ) मा उल्लिखित कसूरका हकमा आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार नरहेको, जुन कसूरका हकमा पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्तैन, त्यस्तो कसूर पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउने भन्ने व्यवस्था दफा २५ को उपदफा (३) मा रहेको देखिँदा सो दफा २३ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त उक्त वाक्यांशलाई बदर घोषित गरीरहनुपर्ने औचित्य छैन । त्यसैगरी दफा २३ को उपदफा (४) मा “उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुअघि सो विषयका पीडितसँग सल्लाह गर्नसक्नेछ भन्ने व्यवस्था संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तविपरीत रहेको भन्ने रिट निवेदनको कथनको सन्दर्भमा दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्नलगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेवाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन । यसका साथै दफा २३ को क्षमादान सम्बन्धी व्यवस्थालाई दफा २२ को मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्थसँग एकसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । पीडक र पीडितबीच सहमति भई पीडकले पीडितसँग माफी मागी पश्चाताप नगरेसम्म पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस दिनसक्ने अवस्था देखिँदैन । क्षमादानको विषयमा पीडितको सन्तुष्टि अनिवार्य तत्वको रूपमा रहेको देखिन्छ । रिट निवेदकले उल्लेख गर्नुभएको दफा २३ को उपदफा (४) को व्यवस्था भनेको पीडकले पीडितसँग माफी मागीसके पछिको अवस्थामा मात्र लागू हुने हो । पीडकले पीडितसँग माफी मागेको अवस्थामा पनि बृहत्तर सार्वजनिक हित र न्यायलाई दृष्टिगत गर्दा केही खास परिस्थितिमा त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त नहुन पनि सक्ने हुँदा उपदफा (४) को व्यवस्थालाई निरपेक्ष रूपमा हेर्न नमिल्ने भएकाले सो उपदफाको व्यवस्था अमान्य हुनुपर्ने कुनै आधार र कारण रहेको छैन ।

जहाँसम्म रिट निवेदकले अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थामा प्रयुक्त कानूनबमोजिम भन्ने वाक्यांशले थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकताको बाटो पूर्णरूपमा बन्द गरेकाले सो वाक्यांश बदर गरीपाउँ भनी लिनु भएको दावी छ । प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने वाक्यांशले उक्त अध्यादेश जारी हुने बखतमा विद्यमान रहेका कानून मात्रलाई जनाउँछ भन्ने होइन । मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनामा वा मानवता विरुद्धको कसूरमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (Universal Jurisdiction) लागू हुने र त्यस्तो कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई पश्चातदर्शी कानून बनाएर भएपनि कारवाहीको दायरामा ल्याउन सकिने

भन्ने सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सिद्धान्त विकसित भै सकेको छ। द्वन्द्वकालमा भएका जबरजस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalized) गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त नरहेकाले नयाँ कानून बनाउन सम्मानित सर्वोच्च अदालतले राजेन्द्र ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा नेपाल सरकारका नाममा आदेश दिएको अवस्था छुट्टै छ। प्रस्तुत अध्यादेशबमोजिम मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डनीयता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनहरूको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई अध्यादेशको दफा २७ ले समेत औल्याएको छ। यसैगरी दफा २८ को उपदफा २ को खण्ड (घ) मा आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्ने तर्फ कारवाही गर्ने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। तसर्थ, निवेदकले लगाउनु भएको मनगढन्ते अर्थको आधारमा दफा २५ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने वाक्यांशलाई बदर गर्नुपर्ने कुनै पनि आधार, कारण र प्रयोजन रहेको छैन।

द्वन्द्वकालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सत्यतथ्य पत्ता लगाउन छुट्टै आयोग गठन गर्नुपर्नेमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले नै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्ने गरी एउटै आयोग गठन गर्ने अध्यादेशको व्यवस्थाप्रति रिट निवेदकले वैद्यता र विश्वसनियताको प्रश्न उठाउनु भएको छ। यस सम्बन्धमा छुट्टा-छुट्टै आयोग गठन गर्ने वा एकल आयोग गठन गरी छानबिन गर्ने भन्ने विषय संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न नभई नीतिगत वा व्यवस्थापकीय विषय हो।

जहाँसम्म आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातना लगायतका मानव अधिकारको उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वबमोजिम फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यताअनुसार दण्डको व्यवस्था गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्न परमादेश जारी गरीपाउँ भनी रिट निवेदकले माग गर्नुभएको छ। तत् सम्बन्धमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवताविरुद्धको अपराधलाई दण्डनीय बनाई पीडितको न्याय प्राप्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व सरकारको रहेकामा विवाद छैन। आमनरसंहार (Genocide), युद्ध अपराध (War Crime), मानवताविरुद्धको अपराध (Crime against Humanity) नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा नेपाल जेनेभा महासन्धि, १९४९ को पक्ष राष्ट्र भै सकेको छ भने यातना विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९४८ को पनि नेपाल पक्ष मुलुक हो। जेनेभा महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि विधेयक तर्जुमाको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ भने यातना नियन्त्रणसम्बन्धी विधेयक, २०६९ तर्जुमा भई तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदसमक्ष पेश भइसकेको हो। यसैगरी जबरजस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूरको रूपमा घोषणा गर्नेलगायतका विविध विषयहरूलाई समेटेी तयार भएको फौजदारी अपराध संहिता, २०६८ को विधेयक समेत तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत भएको हो।

तसर्थ, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवताविरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्षरूपमा आम माफी वा क्षमादान दिने विषय अध्यादेशमा समावेश नभएको, अध्यादेशले आयोगको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता र सक्षमतालाई प्रत्याभूत गरेको देखिएको, अध्यादेशको कुनै दफा वा दफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा अध्यादेशलाई समुच्च्य रूपमा हेरी अध्यादेशको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडकलाई क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार अध्यादेशले आयोगलाई नदिएको, पीडकलाई क्षमादान सिफारिस गर्नुअघि पीडकले पीडितलाई चित्तबुभ्दो ढंगले पश्चाताप गरी माफी माग्नुपर्ने व्यवस्था भएको, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवताविरुद्धको कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई अध्यादेशले नियन्त्रित नगरेको हुँदा अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी अध्यादेशको अर्थ गरी अध्यादेशले परिकल्पना नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने विपक्षी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री रामकुमार श्रेष्ठ र मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ. का सचिव धरणीधर खतिवडाको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (घ) र विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रकरण ५.२.५ मा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था भएबमोजिम मुलुकमा द्वन्द्व समाधान गरी दिगो शान्ति स्थापनार्थ नेपाल सरकारले सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक र व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक व्यवस्थापिका संसदसमक्ष प्रस्तुत गरेकोमा उक्त विधेयकहरू पारित नहुँदै व्यवस्थापिका संसदको कार्यकाल स्वतः समाप्त भएको हुँदा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्दले संविधानको धारा ८८ को उपधारा (१) बमोजिम बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश जारी गर्न सिफारिस गरेबमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०६९।१२।१ मा सो अध्यादेश जारी भएको हो ।

अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र उपदफा (६) मा भएको व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत भएकाले खारेज हुनुपर्ने रिट निवेदकको जिकीरका सम्बन्धमा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा आयोगले सो अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसँग सिफारिस गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ । आयोगले पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा सोको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नसक्ने व्यवस्थाले आयोगबाट स्वविवेकीय निर्णय हुने नभई स्पष्ट आधार र कारण खुलाई सिफारिस गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना गरेको देखिन्छ । उक्त दफा २३ को उपदफा (६) मा उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिए बमोजिम हुनेछ, भन्ने व्यवस्था भएको र दफा ४० बमोजिम आयोगले उक्त अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न आवश्यक नियम बनाउँदा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड समेत नियममा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था

गर्नुपर्ने हुन्छ । तोकिएको आधार र मापदण्डको परिधिभित्र रही क्षमादानको सिफारिस गर्नुपर्ने व्यवस्थाले आयोगलाई अझै जिम्मेवार बनाउन खोजेको हुँदा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र उपदफा (६) मा भएको व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत भएकाले खारेज हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको भनाई उपयुक्त छैन ।

अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (ब) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” भन्ने शब्दावलीको स्पष्ट परिभाषा रहेको र उक्त परिभाषाले बलात्कारलगायतका विभिन्न अपराधलाई समेटेको हुँदा दफा २३ को उपदफा (२) मा उल्लेख भएको “बलात्कारलगायत” भन्ने शब्दावलीले पनि उल्लिखित सबै गम्भीर अपराधलाई समेत समेट्ने अवस्था छ । त्यसैले बलात्कारलगायतका भन्ने शब्दहरू उल्लेख भएको हुँदा तजवीजीलाई प्राथमिकता दिएको र क्षमादान योग्य नभएका गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादानको ढोका खुला राखेको भन्ने भनाई तर्कपूर्ण छैन । अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (४) मा “उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुअघि सो विषयमा पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगले स्वविवेकमा पीडितलाई बुझ्न पनि सक्ने नबुझ्न पनि सक्ने जस्तो तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको भन्ने रिट निवेदकको जिकीरका सम्बन्धमा हेर्दा उक्त अध्यादेशको उद्देश्य नै सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धको अपराधसम्बन्धी अन्य घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गराउनु रहेको हुनाले अध्यादेशबमोजिम गठन हुने स्वतन्त्र र स्वायत्त आयोगले क्षमादान जस्तो महत्वपूर्ण र सम्बन्धनशील विषयमा सिफारिस गर्नु अघि घटनाका पीडितसँग सल्लाह नै गर्दैन कि भनी शंका गर्नु न्यायोचित हुन सक्तैन । साथै क्षमादान सम्बन्धी दफा २५ को व्यवस्थालाई समुच्चा अध्ययन गर्ने हो भने क्षमादानको कारवाही अघि बढ्नको लागि पीडकले लिखित निवेदन दिनुपर्ने, आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको स्वीकार गर्नुपर्ने, त्यससम्बन्धी सबै तथ्यहरू पूर्ण रूपमा प्रकट गरेको हुनुपर्ने र पीडितलाई चित्त बुझ्दो ढंगले पश्चाताप गर्नुपर्ने अनिवार्यता रहन्छ । त्यसैले पीडितसँगको सल्लाह र पीडितको जानकारीबिना क्षमादानको सिफारिस हुन सक्ने अवस्थाको परिकल्पना नै अध्यादेशले नगरेको हुँदा पीडितसँग सल्लाह नगर्न पनि सक्ने स्वविवेकाधिकार आयोगलाई भएको भन्ने निवेदकहरूको भनाई तर्कसंगत र उपयुक्त छैन ।

जहाँसम्म अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले थप कानून बनाउने आवश्यकता र सम्भावनाको बाटो बन्द गरेको भन्ने रिट निवेदकको जिकीर छ, त्यस सम्बन्धमा हेर्दा मानव अधिकारको गम्भीर

उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई प्रस्तुत अध्यादेशले नै औल्याएको छ । अध्यादेशको दफा २७ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) मा आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न कानून बनाउन आवश्यक भएमा सो विषयमा समेत आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था छ भने दफा २८ को उपदफा (२) को खण्ड (घ) मा आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्नेतर्फ कारवाही गर्ने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेकाले थप कानून निर्माण गर्ने आवश्यकता र बाटो बन्द भएको होइन कि भन्नु खुला भएको अवस्था हुँदा निवेदकहरूको जिकीर औचित्यपूर्ण छैन । तसर्थ विपक्षी निवेदकको रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने विपक्षी कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्री हरिप्रसाद न्यौपाने र ऐ. मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ. का सचिव भेषराज शर्माको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ ।

मिति २०६९।१२।१९ मा मेरो नेतृत्वको वर्तमान मन्त्रिपरिषद् गठन हुनु अगावै पूर्व मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसबाट उक्त अध्यादेश जारी भएको हुँदा कपटपूर्ण र अपारदर्शी तरिकाले अध्यादेशको मस्यौदा तयार पारी मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृतिका लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पठाएको भनी मन्त्रिपरिषद्को अध्यक्षलाई आरोप लगाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै आधार र कारण छैन । स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत र न्यायोचित देखिँदैन । ऐन वा अध्यादेशमा नै सबै कुरा हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक दुवै दृष्टिबाट उपयुक्त मान्न सकिँदैन । अध्यादेशमा वा ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी बन्ने नियममा पनि आवश्यक र उपयुक्त व्यवस्था राख्न सकिनेछ । पीडक र पीडितबीच सहमति भई पीडकले पीडितसँग माफी मागी पश्चाताप नगरेसम्म पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस दिनसक्ने अवस्था देखिँदैन । प्रस्तुत अध्यादेश बमोजिम मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनहरूको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई अध्यादेशले समेत औल्याएको छ ।

छुट्टाछुट्टै आयोग गठन गर्ने वा एकल आयोग गठन गरी छानविन गर्ने भन्ने विषय संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न नभई नीतिगत वा व्यवस्थापिकीय विषय हो । एकल वा छुट्टाछुट्टै आयोगको विषयभन्दा आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्तताको प्रत्याभूति गरी आफ्नो क्षेत्राधिकारबमोजिमको काम कारवाही गर्ने पर्याप्त कार्यादेश आयोगलाई छु छैन भन्ने विषय महत्वपूर्ण पक्ष हो । प्रस्तुत अध्यादेशले आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्तताका सम्बन्धमा यथोचित व्यवस्था गरी आयोगलाई पर्याप्त मात्रामा काम, कर्तव्य र अधिकार दिइएको अवस्था हुँदा रिट निवेदकको

सो दावीका सम्बन्धमा अन्य थप केही उल्लेख गरिरहनु पर्ने अवस्था छैन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवताविरुद्धको अपराधलाई दण्डनीय बनाई पीडितको न्याय प्राप्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व सरकारको रहेकोमा विवाद छैन। हाल व्यवस्थापिका संसद नरहेको र विशेष परिस्थितिमा विशेष कार्यादेश लिई वर्तमान मन्त्रिपरिषद् गठन भएको तथ्य सम्मानित अदालतलाई अवगत भएकै विषय हो। रिट निवेदकले उल्लेख गर्नुभएको विषयका हकमा कानूनी व्यवस्था हुन आवश्यक रहेको तथ्यमा वर्तमान मन्त्रिपरिषद् र मेरो विमती हुनुपर्ने कुनै कारण छैन।

मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्ष रूपमा आम माफी वा क्षमादान दिने विषय अध्यादेशमा समावेश भएको नदेखिने, अध्यादेशबमोजिम गठन हुने आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्ततालाई अध्यादेशले प्रत्याभूत गरेको देखिएको, अध्यादेशको कुनै दफा वा उपदफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा अध्यादेशलाई समुच्चारूपमा हेरी अध्यादेशको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा आयोगले पीडकलाई क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार अध्यादेशले नदिएको, पीडकलाई क्षमादानको सिफारिस गर्नुअघि पीडकले पीडितलाई चित्तबुझ्दोढंगले पश्चाताप गर्नुपर्ने व्यवस्था, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवताविरुद्धको कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई अध्यादेशले नियन्त्रित नगरेको र गर्न पनि नसक्ने हुँदा मनगढन्ते अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी अध्यादेशको अर्थ गरी अध्यादेशले परिकल्पना नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदनको आधारमा सम्मानित अदालतबाट आदेश जारी हुनुपर्ने आधार र कारण नरहेको र निवेदकको चिन्ता वा सरोकारलाई अध्यादेशले सम्बोधन गरेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय एवं आफ्नो हकमा समेत मन्त्रिपरिषद्का अध्यक्ष खिलराज रेग्मीको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेस भएको लिखित जवाफ।

रिट निवेदनमा उठाइएको विषयवस्तुमा द्वन्द्वपीडित शहीद परिवारको हैसियतले हामी निवेदकहरूको समेत हकहित सरोकार र स्वार्थ गाँसिएको हुँदा प्रतिरक्षाको लागि समावेश हुन पाउँ भन्ने निवेदक देवी खड्का, हरिमाया अधिकारी, अजय श्रेष्ठ, भिमबहादुर बस्नेत, विशाल खड्का र युगल भण्डारीको निवेदन मिसल सामेल रहेको।

हामी निवेदकहरू विगतको सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित द्वन्द्वपीडित उत्तरजीवीहरू हौं। मिति २०६९ साल चैत्र १ गतेको नेपाल राजपत्र, खण्ड ६२, मा प्रकाशित सूचना अनुसार नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूद्वारा “बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य, निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश २०६९” प्रमाणीकरण भै जारी भएको जानकारीमा आयो। उक्त अध्यादेशबाट हामी प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित हुने पीडित,

पीडित परिवारका सदस्य र यस क्षेत्रमा कार्यरत कानून व्यवसायी भएकाले यसमा हाम्रो प्रत्यक्ष सरोकार र चासो रहेको छ ।

२०६३ साल मंसिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.३ र ५.२.५ ले सत्यनिरुपण तथा मेलमिलाप आयोग, र बेपत्ता आयोगको परिकल्पना गरेको, त्यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(थ) र (घ) मा पनि सो संयन्त्रहरूको विषयमा उल्लेख गरिएको तथा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले पनि द्वन्द्वकालमा घटेका मानव अधिकार उल्लङ्घन र आपराधिक कार्यहरूमाथि उठेका विवादहरूको निरुपण गर्ने दौरानमा संक्रमणकालीन संयन्त्र (आयोग) को आवश्यकता औल्याएको विदितै छ । यद्यपि सरकारले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य लगायत, बेपत्ता आयोग र सत्य निरुपण आयोगको स्थापनाको उद्देश्यले २०६४ सालदेखि नै कानून निर्माण प्रक्रियाको थालनी गरेको र व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकलाई २०६६ साल कार्तिक १२ मा र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी विधेयकलाई २०६६ साल माघमा मन्त्रिपरिषद्ले पारित गरी २०६६ साल मंसिर १९ र २०६६ साल फाल्गुनमा क्रमशः विधेयकहरू शान्ति मन्त्रालयले संसदमा प्रस्तुत गरेकोमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले २०६९ साल जेष्ठमा संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसद) विघटन हुनुअघि नै ती विधेयकहरू फिर्ता लिन तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्ताव प्रस्तुत गरेको थियो । तर मिति २०६९ साल जेष्ठ १४ गते संविधानसभाको स्वतः विघटन भएकाले व्यवस्थापिका संसद समेत स्वतः विघटन भयो । व्यवस्थापिका संसदमा विचारधीन विधेयकहरू स्वतः निस्क्रिय हुन पुगे ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता पश्चात विगत ६ वर्ष देखि पीडित तथा पीडितको सत्य, न्याय र परिपूरणको लागि निरन्तर उठेका आवाजहरूको सम्बोधन हुने गरी आयोग स्थापना गर्नुपर्नेमा पीडित, मानव अधिकारवादी संघ संस्थालगायत नागरिक समाजसँग कुनै छलफल परामर्श नै नगरी विगत सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार एवं मानवीय कानूनद्वारा परिभाषित मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई उन्मुक्ति दिलाउने उद्देश्यले विपक्षीमध्येको नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश मिति २०६९ साल चैत्र १ गते राष्ट्रपतिले सो अध्यादेशलाई प्रमाणीकरण गर्नुभएको छ । पीडित एवं तिनका परिवारजनको न्यायको अधिकारलाई पूर्ण रुपमा फलिभूत पार्ने सम्भावनाहरूलाई क्षीण गर्दै आएको उक्त अध्यादेशबाट पीडितहरूको विधिको शासन र न्यायव्यवस्था प्रति नै अनास्था पैदा भै समग्र द्वन्द्व पीडितहरूको हकहितमा समेत गम्भीर आघात पार्ने स्पष्ट छ ।

यसअघि सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौता र संविधानको मर्म र भावना अनुसार तत्कालीन नेपाल सरकारले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी विधेयक मस्यौदा गरी संसदमा प्रस्तुत गरेकोमा विस्तृत शान्ति सम्झौता, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको आदेश अनुसार बेपत्ता छानबिन आयोग

र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग फरक फरक गठन गरीनुपर्नेमा अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३(थ) र (ध) सँग बाफिने गरी एउटा मात्र आयोग गठन गर्ने गरी जारी गरिएको अध्यादेश बदरयोग्य छ। अध्यादेशको दफा १३(१)(क) मा प्रयुक्त “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” सम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण गरी जनसमक्ष ल्याउने भन्ने व्यवस्था भएकोमा दफा २(ब) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” अन्तर्गतका अपराधको सूचि उल्लेख गरी सीमित गरिएको छ। यसबाट अन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटना आयोगको अधिकारक्षेत्र बाहिर पर्ने हुँदा दफा १३ अपूर्ण भई पीडितको न्याय प्राप्त गर्ने हकलाई अस्वीकार, सिमित र संकुचन गरेको छ। अतः संक्रमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्तअनुसार आयोगको क्षेत्राधिकारको सुनिश्चितताका लागि आयोगलाई सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका सबै घटनामा अनुसन्धान गर्ने क्षेत्राधिकार प्रदान गर्न अध्यादेशको उक्त व्यवस्था बदर गरी सो अवधिका मानव अधिकार उल्लङ्घनको छानबिन गर्ने अधिकार समावेश गर्न परमादेशको आदेश जारी गरीपाऊँ।

अध्यादेशको दफा २३(१) मा “आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यो प्रावधानले विगत सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधलाई समेत क्षमादिन सकिने अवस्था सिर्जना गरेको छ। नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा २(२), जाति हत्या विरुद्धको महासन्धिको धारा २ (सि) र (डि), बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४, यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा २(१) ले प्रत्याभूत गरेको अधिकारको उल्लङ्घन भएको छ। संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा पारित प्रस्ताव नं. १४७ को दायित्वको परिणामस्वरूप महासन्धिअन्तर्गतका कुनैपनि अधिकारको उल्लङ्घन भएको खण्डमा राज्यले सो रोक्ने, अनुसन्धान गर्ने र सजाय दिने काम गर्नेपर्दछ भन्ने अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विकसित विधिशास्त्रले समेत पुनः पुष्टी गरेको छ। उक्त अध्यादेशको दफा २३(१) मा भएको व्यवस्थाले आयोगलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा क्षमादान दिने अधिकार दिएकाले उक्त दफा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा प्रत्याभूत गरिएका अधिकारको उल्लङ्घन भएको छ। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) अनुसार माथि उल्लिखित सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुने कुरा प्रष्ट छ। यसका अतिरिक्त सम्मानित सर्वोच्च अदालतद्वारा राजेन्द्र ढकालको हकमा रविन्द्र ढकाल विरुद्ध गृह मन्त्रालयसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा जबर्जस्ती बेपत्ता सम्बन्धमा आरोपी तथा अपराध प्रमाणित भएकाहरूलाई न त क्षमादान दिन सकिनेछ न त माफी नै भनेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको व्यापक उल्लङ्घन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूको लागि उपचारको तथा परिपूरणका अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मार्ग निर्देशनहरू (UN Basic Principles on Right to Remedy and Reparation) को सिद्धान्त नं. १० अनुसार राज्यले राष्ट्रिय कानूनमा सम्भावना रहने हदसम्म कुनै पनि हिंसा वा आघातबाट सताईएको पीडितलाई न्याय र परिपूरण उपलब्ध गराउने

क्रममा संरचित कानूनी तथा प्रशासनिक कार्यविधिहरूका सिलसिलामा उसलाई पुनः आघात हुने अवस्थाबाट टाढा राख्न विशेष हेरविचार र ख्याल गरी त्यसबाट लाभान्वित हुन पाउने सुनिश्चितता दिलाउनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । अतः अध्यादेशको दफा २२ को उक्त व्यवस्था बदर गरी पीडितको सहमति लिनुपर्ने व्यवस्था गर्नु भन्ने आदेश गरीपाउँ ।

अध्यादेशको दफा २९(१) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगको सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन मन्त्रालयबाटलेखि आएमा महान्यायाधिवक्ताको वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो व्यक्तिउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धी निर्णय गर्नेछ” भनी व्यवस्था गरेको छ । यसले महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले आयोगको नभई शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको सिफारिसको आधारमा मात्र मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने देखिन्छ । दफा २९(१) बमोजिम आयोगले मुद्दा चलाउन पठाउने सिफारिसमाथि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले थप चलखेल गर्न पाउने स्थिति र सोही दफा बमोजिम महान्यायाधिवक्ताले मन्त्रालयबाट लेखि आएको अवस्थामा मात्र मुद्दा चल्ने वा नचलाउनेसम्बन्धी निर्णय गर्ने प्रावधानले महान्यायाधिवक्ताको अधिकारलाई समेत संकुचित पार्ने स्पष्ट छ । अध्यादेशको यो व्यवस्थाले महान्यायाधिवक्तालाई उसको संवैधानिक भूमिकाबाट समेत विस्थापित गरेकाले उक्त व्यवस्था संविधानको धारा १३५ विपरीत भै बदरभागी छ, बदर गरीपाउँ ।

माथि प्रकरणमा उल्लेख गरेदेखि बाहेक अध्यादेशको दफा २९(४) ले उपदफा १ बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ, भन्ने व्यवस्था गरिनुले एकातिर गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लङ्घनका मुद्दाहरूमा हदम्याद नलाग्ने भन्ने सर्वमान्य सिद्धान्तलाई अंगिकार गर्न सकेको छैन भने अर्कोतिर आयोगको प्रतिवेदनमा अभियोजनको लागि सिफारिस हुनसक्ने सयौं मुद्दाहरूमा ३५ दिनभित्र यस्ता मुद्दाहरूको अनुसन्धान गरी अभियोजन गर्न असम्भवप्राय छ । UN Basic Principles on Right to Remedy and Reparation को सिद्धान्त नं. ४ ले “लागू हुने सन्धिक वा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वहरूमा समाविष्ट विद्यमान प्रावधानहरू, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अपराध जनिने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका व्यापक उल्लङ्घनहरू र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनहरूमा हदम्यादका व्यवस्था लागू हुने छैनन्” भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको समेतबाट प्रस्तुत दफा २९(४) बदरभागी छ, बदर गरी हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था गर्न आदेश जारी गरीपाउँ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(घ) ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न आयोग स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छ

भने धारा ३३(ड) ले नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने राज्यको दायित्व भएको व्यवस्था गरेको छ। यो दायित्व अन्तर्गत नेपालले आफूपक्ष भएको जेनेभा महासन्धि, यातना विरुद्धको महासन्धि र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले गम्भीर अपराधका रूपमा नरसंहार, मानवता विरुद्धका अपराध, युद्ध अपराध, यातना र बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण गरी त्यस्तो अपराधमा संलग्न दोषीलाई सजाय गर्नुपर्ने हुन्छ तर, अध्यादेशले ती कुनै अपराधमा कारवाही नगर्ने गरी अध्यादेशको दफा २५ मा “प्रचलित कानून अनुसार कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने” भन्ने व्यवस्था गरी उक्त सबै अपराधमा स्वतः उन्मुक्ति दिने व्यवस्था गरेकाले उक्त दफा २५(१) बदरभागी छ, बदर गरीपाउँ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ मा स्वतन्त्रताको हकको व्यवस्था, धारा १३ मा समानताको हक, धारा २४ मा न्यायसम्बन्धी हकको व्यवस्था गर्दै, २४(९) मा कुनैपनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै धारा २६ ले यातनाविरुद्धको हकको व्यवस्था गरेको छ। नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अन्तर्निहित अधिकारको कानूनद्वारा संरक्षण र स्वेच्छाचारीरूपले कसैको पनि जीवनको हरण गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यसै प्रतिज्ञापत्रको धारा ७ ले कसैलाई पनि यातना दिइने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी यातना तथा अन्य क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा १२ अन्तर्गत प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले आफ्नो क्षेत्राधिकार अन्तर्गतको कुनै पनि इलाकामा यातनाको छिटो तथा निष्पक्ष अनुसन्धान अगाडि बढाउने कुरा सुनिश्चित गर्नुका साथै धारा १३ ले कुनै पनि दुर्व्यवहार वा धम्कीबाट संरक्षणसमेतको अधिकार प्रदान गरेको छ।

वस्तुतः जारी अध्यादेशले आयोगलाई सत्य स्थापित र पीडितको न्यायप्राप्तिको क्रममा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने निकायकोरूपमा स्थापित गराउन अवरुद्ध पार्ने अवश्यम्भावी छ। प्रस्तावित आयोगमा सत्य, न्याय र परिपूरणको माग गर्न जाने हामी निवेदकमध्येका पीडित र पीडित परिवारहरू र अन्य हजारौं संख्याका द्वन्द्व पीडितहरू नै हुन् जसको संविधानप्रदत मौलिक हक अधिकारलगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानून, सन्धि सम्झौता र मापदण्डहरूले सुरक्षित गरेको अधिकारको हनन् भएको खण्डमा प्रभावकारी उपचार प्राप्त गर्नसम्मको अधिकार रहेको छ। पीडितलाई उपचार प्रदान गर्ने नाममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा संलग्न पीडकहरू केन्द्रित भई क्षमादानको माध्यमबाट पीडितलाई नभई पीडकलाई उपचार प्रदान गरिनु, परिपूरणलाई पीडितको अधिकारभन्दा सुविधा, सहूलियतको रूपमा परिभाषित गरिनु, पीडितहरूलाई करकापमा पारी मेलमिलापको लागि बाध्यकारी तुल्याउनु, भविष्यमा अभियोजन कार्यको सुनिश्चितताको लागि थप अनुसन्धानको पाटो समावेश नगरी महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने अभिभारा मात्र दिइनुले पीडितहरूलाई

अधिवक्ता माधवकुमार वस्नेत समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत उपचारको हकको प्रचलनअघि नै रोक लगाउँदछ। अध्यादेशका व्यवस्थाहरू अप्रभावकारी, औचित्यहीन र त्रुटिपूर्ण मात्र नभई यसले माथि प्रकरण प्रकरणमा उल्लेख गरेबमोजिम पीडितहरूलाई पुनः पिडामा धकेल्ने हुन्छ।

अतः माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लिखित तथ्य, कानून, प्रमाण एवं सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजीर सिद्धान्तहरूको अतिरिक्त नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१) र २४(९) समेतको प्रतिकूल हुने गरी राजनीतिक सौदाबाजीको रूपमा आएको यो अध्यादेशले द्वन्द्व पीडित व्यक्ति र समुदायको पीडामा भन्नु पिडा थप्ने गरी जघन्य अपराधका दोषीहरूलाई आम माफी दिने भएकाले संक्रमणकालीन न्यायको निम्ति अपनाउनुपर्ने अनिवार्य उपायहरू सत्य, न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारको सुनिश्चितता हुने गरी आयोगको गठन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) र (२) अनुसार बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशको दफा १३, २३, २५ र २९ लाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी कानून संशोधन गर्नु भन्ने परमादेशलगायतको जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरीपाऊँ ।

अध्यादेशका उल्लिखित दफाहरू बदरको साथसाथै पीडितहरूको सत्य, न्याय र परिपूरणको प्राप्तिसँगै प्रभावकारी उपचारको लागि संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग जस्ता संयन्त्रको शीघ्र आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी एक स्वतन्त्र, निष्पक्ष र पारदर्शी आयोगको गठनका साथै त्यस्ता आयोगबाट पीडितहरूले अपेक्षा गरेको वास्तविक सत्य तथ्यको उजागर, परिपूरणको अधिकारको सुनिश्चितता र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडकहरूलाई अभियोजन को सुनिश्चितता र द्वन्द्वबाट उब्जिएको लैंगिक संवेदनशीलता समेतलाई मध्यनजर राखी कानूनी व्यवस्थाहरूको सिफारिस गर्न र सो प्रक्रियामा आवश्यक छलफल र परामर्श समेत गर्न मानव अधिकारवादी र संक्रमणकालीन न्यायका क्षेत्रमा क्रियाशिल विशेषज्ञहरूको कार्यदल गठन गरी उक्त कार्यदलको प्रतिवेदनको आधारमा ३ महिनाभित्र कानून मस्यौदा गरी जारी गर्नु भन्ने निर्देशनात्मक आदेश जारी गरीपाऊँ । यस रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म उक्त आयोग गठन गर्ने कामलगायतका कार्य नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गरीपाऊँ । साथै प्रस्तुत विषय संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी नितान्त महत्वपूर्ण सार्वजनिक सरोकारको विषय भएकाले अग्राधिकार प्रदान गरी मुद्दाको छिटो किनारा लगाई पाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो वाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिलसाथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु साथै अन्तरिम आदेशको हकमा निवेदकले निवेदनमा उठाएको विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई विचार गर्दा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण

तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा ३, २३, २५, २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१)(२), धारा १३(१), धारा २६ सँग वाभिएको छ भनी निवेदकहरूले माग गर्नुभएको हुँदा हाल उक्त दफा कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१(१) बमोजिम तत्कालीन अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ । यो आदेशलाई निरन्तरता दिने वा नदिने भन्ने विषयमा दुवैपक्षलाई छलफल गराई निष्कर्षमा पुग्न उचित देखिँदा छलफलको प्रयोजनार्थ मिति २०७०।१।४ को छलफल पेसी तोकी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६९।१२।१९ मा भएको आदेश ।

हाम्रो मुलुकमा लामो समयसम्म सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था रहेकोमा नेपाल सरकार र तत्कालीन सशस्त्र विद्रोही पक्षबीच विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको स्थापना गर्ने कुरालाई राज्यको दायित्वको रूपमा राखेको छ । सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा घटेका मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनालाई जति सक्दो चाँडो सम्बोधन हुनुपर्ने आवश्यकता रहेको र यससम्बन्धी विधेयक तत्कालीन व्यवस्थापिका-संसदमा पेस भएकोमा उक्त विधेयक पारित नहुँदै व्यवस्थापिका-संसदको कार्यकाल समाप्त भएकाले सो विधेयकले कानूनी स्वरूप लिन सकेको अवस्था थिएन । संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय रहेको तर व्यवस्थापिका-संसदको अस्तित्व नरहेको विशेष अवस्थामा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदले मिति २०६९।११।३० मा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ जारी गर्न सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष गरेको सिफारिसबमोजिम मिति २०६९।१२।१ मा सो अध्यादेश जारी भएको हो । मेरो नेतृत्वको वर्तमान मन्त्रिपरिषद् गठन हुनुअगावै पूर्व मन्त्रिपरिषद् को सिफारिसबाट उक्त अध्यादेश जारी भएको हुँदा कपटपूर्ण र अपारदर्शी तरिकाले अध्यादेशको मस्यौदा तयार पारी मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृतिका लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पठाएको भनी मन्त्रिपरिषद्को अध्यक्षलाई आरोप लगाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै आधार नरहेको हुँदा प्रथम दृष्टिमा नै रिट खारेजभागी छ ।

रिट निवेदकहरूले अध्यादेशको दफा १३ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने भन्ने आयोगको क्षेत्राधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाका कारण मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धमा सबै घटनामा अनुसन्धान गर्ने क्षेत्राधिकार आयोगलाई प्रदान नगरिएको हुँदा पीडितको न्यायप्राप्तिको हक कुण्ठित हुन पुगेको भन्ने जिकीर रहेको सम्बन्धमा विचार गर्दा अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (अ) ले गरेको परिभाषा हेर्नुपर्ने हुन्छ । “खण्ड (अ) अनुसार मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भन्नाले निशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, शारीरिक वा मानसिक यातना,

बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी, घर जग्गाबाट जबरजस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमको विस्थापन वा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएको जुनसुकै किसिमको अमानवीय कार्य वा मानवताविरुद्धको अपराध भनी परिभाषित गरेको छ ।

उल्लिखित परिभाषा अत्यन्त विस्तृत देखिन्छ । यो परिभाषाले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानून (International Human Rights Law), अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (International Humanitarian Law) विरुद्ध हुने गरी गरिएको जुनसुकै किसिमको अमानवीय काम वा मानवताविरुद्धको अन्य अपराध (crime against humanity) लाई समेटेी यससम्बन्धी नेपाल पक्ष भएका सबै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको व्यवस्थाका अतिरिक्त प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानून (Customary International Law) का सिद्धान्त र मापदण्डहरूसमेत लागू हुने देखिन्छ । माथि उल्लिखित खण्ड (त्र) ले गरेको परिभाषा के कसरी संकुचित रहेको वा कस्तो कसूरलाई समावेश गर्नुपर्नेमा नगरेको वा कुन अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त वा मान्यतासँग मेल नखाएको भनी रिट निवेदकहरूले रिट निवेदनमा आधार र कारण सहित खुलाउन सकेको नदेखिँदा रिट निवेदकहरूको दावी आधारहीन देखिन्छ । जहाँसम्म दफा १३ को उपदफा (१) को खण्ड (क) को व्यवस्थाका कारण सशस्त्र द्वन्द्वकालमा घटेका मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी सबै घटनाहरूमा आयोगले छानबिन र अन्वेषण गर्न नपाउने अवस्था भई पीडितको न्याय पाउने अधिकारमा आघात पुगेको भन्ने भनाई छ, मानव अधिकारको उल्लङ्घन जुनसुकै अवस्थामा भए पनि न्यायोचित हुन सक्तैन । अन्तर्राष्ट्रिय कानून एवं राष्ट्रिय कानूनले प्रत्याभूत गरेका मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न मानिसले सदैव पाउनुपर्दछ । सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाको छानबिन र अन्वेषण गरी समाजमा न्याय र दिगो शान्ति कायम गर्न नियमित फौजदारी न्याय प्रणालीको परिपूरकको रूपमा संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गर्ने गरिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (घ) मा रहेको व्यवस्था हेर्ने हो भने सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्न तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कुरा रहेकाले अध्यादेशको दफा १३ को उपदफा (१) को खण्ड (क) ले संविधान बमोजिमको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न खोजेको देखिन्छ । प्रचलित संविधानमा रहेको व्यवस्थाविपरीत हुने गरी अध्यादेश वा ऐनले व्यवस्था गर्न सक्ने हुँदैन ।

उक्त अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा “आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपर्युक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसक्षम सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यो व्यवस्थालाई व्याख्या गर्दा उक्त अध्यादेशको प्रस्तावनालगायत समुच्चा व्यवस्थालाई नै समष्टिगतरूपमा हेर्नुपर्दछ । प्रस्तावना पनि ऐन वा अध्यादेशको अभिन्न

भाग हो र कानून व्याख्या गर्दा प्रस्तावनालाई पनि आधार लिइन्छ। अध्यादेशको दफा ३ को उपदफा (३) मा व्यवस्था भएअनुसार निष्पक्ष र स्वतन्त्र व्यक्तिहरू सम्मिलित सिफारिस समितिले गरेको सिफारिसका आधारमा गठन हुने स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ, भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत देखिँदैन। अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थसँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २३ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई क्षमादान (Blanket Amnesty) दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु अध्यादेशको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकाले त्यस्तो व्याख्या गर्न सकिँदैन। दफा २३ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यस्तो आधार र कारण खुलाई भन्ने वाक्यांशको अर्थ जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमासमेत आयोगले पीडकलाई आम क्षमादान दिनसक्ने अधिकार अध्यादेशको कुनैपनि दफाले आयोगलाई दिएको छैन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेक अन्य घटनामा माफी दिनुपर्ने पर्याप्त आधार र कारण रहेमा आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्नेसम्मको अधिकार उक्त दफा २३ को उपदफा (१) ले दिएको हो। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्ति उपर आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार अध्यादेशको दफा २३ लगायत अन्य कुनै पनि दफाले आयोगलाई दिएको नदेखिने र दफा २३ को उपदफा (१) को व्यवस्था मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेकका अन्य घटनामा आकर्षिक हुने एवं त्यस्ता घटनामा पनि क्षमादान दिनको लागि पर्याप्त आधार र कारणको आवश्यकता पर्ने कुरालाई सो दफाले ईंगित गरेको हो। जहाँसम्म पर्याप्त आधार र कारण के हुन् भन्ने विषयमा अध्यादेशमा केही पनि उल्लेख नभएको भन्ने रिट निवेदनको दावी छ, त्यसरी सिफारिस गर्दा उल्लेख गर्नुपर्ने आधार र मापदण्डसम्बन्धी व्यवस्था अध्यादेश अन्तर्गत बन्ने नियममा व्यवस्थित हुने तथा दफा ४० ले नियम बनाउने अधिकारसमेत स्वतः आयोग स्वयंलाई दिएको हुँदा उक्त व्यवस्थालाई अनियन्त्रित व्यवस्था मान्न सकिँदैन।

त्यसैगरी दफा २३ को उपदफा (४) मा “उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुअघि सो विषयका पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ, भन्ने व्यवस्था संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तविपरीत रहेको भन्ने रिट निवेदनको कथनको सन्दर्भमा दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउन सक्नेछ, भन्ने व्यवस्था रहेबाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन। यसका साथै दफा २३ को क्षमादान

सम्बन्धी व्यवस्थालाई दफा २२ को मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्थासँग एकसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। पीडक र पीडितबीच सहमति भई पीडकले पीडितसँग माफी मागी पश्चाताप नगरेसम्म पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस दिन सक्ने अवस्था देखिदैन। क्षमादानको विषयमा पीडितको सन्तुष्टि अनिवार्य तत्वको रूपमा रहेको देखिन्छ। रिट निवेदकले उल्लेख गर्नुभएको दफा २३ को उपदफा (४) को व्यवस्था भनेको पीडकले पीडितसँग माफी मागी सकेपछिको अवस्थामा मात्र लागू हुने हो। पीडकले पीडितसँग माफी मागेको अवस्थामा पनि बृहत्तर सार्वजनिक हित र न्यायलाई दृष्टिगत गर्दा केही खास परिस्थितिमा त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त नहुन पनि सक्ने हुँदा उपदफा (४) को व्यवस्थालाई निरपेक्षरूपमा हेर्न नमिल्ने भएकाले सो उपदफाको व्यवस्था अमान्य हुनुपर्ने कुनै आधार र कारण रहेको छैन।

रिट निवेदकले अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थामा प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने वाक्यांशले उक्त अध्यादेश जारी हुने बखतमा विद्यमान रहेका कानून मात्रलाई जनाउँछ भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनामा वा मानवताविरुद्धको कसूरमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (Universal Jurisdiction) लागू हुने र त्यस्तो कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई पश्चातदर्शी कानून बनाएर भएपनि कारवाहीको दायरामा ल्याउन सकिने भन्ने सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी सिद्धान्त विकसित भै सकेको छ। द्वन्द्वकालमा भएका जबरजस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalized) गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त नरहेकाले नयाँ कानून बनाउन सम्मानित सर्वोच्च अदालतले राजेन्द्र ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा नेपाल सरकारका नाममा आदेश दिएको अवस्था छैदैन। प्रस्तुत अध्यादेशबमोजिम मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनहरूको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई अध्यादेशको दफा २७ ले समेत औल्याएको छ। यसैगरी दफा २८ को उपदफा २ को खण्ड (घ) मा आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्नेतर्फ कारवाही गर्ने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। तसर्थ, निवेदकले लगाउनु भएको मनगढन्ते अर्थको आधारमा दफा २५ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने वाक्यांशलाई बदर गर्नुपर्ने कुनै पनि आधार, कारण र प्रयोजन रहेको छैन।

अध्यादेशको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाका कारण अध्यादेश अन्तर्गतको आयोगको सिफारिसमा नभई शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट लेखि आएपछिमात्र महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने व्यवस्थाले आयोग र महान्यायाधिवक्ताको क्षेत्राधिकार संकुचित हुन गएको भन्ने रिट निवेदकको दावीको सम्बन्धमा हेर्दा उक्त उपदफाको व्यवस्थालाई हेरेर मात्र कुनै

निष्कर्षमा पुगनु उपयुक्त हुँदैन। सो उपदफाको व्यवस्थाका अतिरिक्त दफा २५ को उपदफा (३) को व्यवस्थालाई पनि एकैसाथ हेर्नुपर्ने हुन्छ। अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (३) मा उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन दिनुअगावै क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको सम्बन्धमा आयोगले छानबिन र अन्वेषण गरी क्षमादानको लागि नेपाल सरकारसमक्ष गरेको सिफारिसमा नपरेका व्यक्तिको हकमा कानूनबमोजिम कारवाही गर्नको लागि अध्यादेशले आयोगलाई दुईवटा अधिकारहरू प्रदान गरेको देखिन्छ। पहिलो, त्यस्ता व्यक्तिलाई कारवाही गर्नको लागि दफा २७ बमोजिमको प्रतिवेदनमार्फत नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने वा दोश्रो त्यस्ता व्यक्तिलाई कारवाही गर्नको लागि महान्यायाधिवक्तासमक्ष सिधै लेखी पठाउने। त्यसैले दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्था भनेको निरपेक्ष व्यवस्था नभई आयोगले माथि उल्लेख भएबमोजिम पहिलो विकल्प प्रयोग गरी नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदनमार्फत सिफारिस गरेका अवस्थामा मात्र लागू हुने हो। दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थालाई दफा २५ को उपदफा (३) र दफा २८ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) लाई एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुँदा दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगको भूमिका गौण बनाएको, मन्त्रालयबाट लेखि नआएसम्म महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्न नसक्ने अवस्था आई महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक भूमिका संकुचन गरिएको भनी मान्न मिल्ने देखिँदैन।

तसर्थ, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवताविरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्षरूपमा आम माफी वा क्षमादान दिने विषय अध्यादेशमा समावेश नभएको, अध्यादेशले आयोगको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता र सक्षमतालाई प्रत्याभूत गरेको देखिएको, अध्यादेशको कुनै दफा वा दफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा अध्यादेशलाई समुच्चारूपमा हेरी अध्यादेशको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडकलाई क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार अध्यादेशले आयोगलाई नदिएको, पीडकलाई क्षमादान सिफारिस गर्नुअघि पीडकले पीडितलाई चित्तबुभ्दो ढंगले पश्चाताप गरी माफी माग्नुपर्ने व्यवस्था भएको, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवता विरुद्धको कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई अध्यादेशले नियन्त्रित नगरेको हुँदा अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी अध्यादेशको अर्थ गरी अध्यादेशले परिकल्पना नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने विपक्षी अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्का अध्यक्ष खिलराज रेग्मी, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका तर्फबाट ऐ. का सचिव धरणीधर खतिवडाको एकै मिलानको छुट्टाछुट्टै रूपमा यस अदालतसमक्ष पेस भएको लिखित जवाफ।

विपक्षी निवेदकहरूले बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३

को देहाय खण्ड (त) (थ) र (ध) एवं सोही संविधानको धारा १६६(३) सँग सम्बन्धित भै संविधानको अनुसूचीको रूपमा रहेको विस्तृत शान्ति सम्झौताको ५.२.३, ५.२.४, ५.२.५ र ७.१.३ बमोजिम “राजनीतिक सहमति” भई जारी भएकाले निवेदन दावी पुन सक्तैन । संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा संवैधानिक प्रावधानअनुसार यससम्बन्धी आयोगको गठन गर्नुपर्नेमा विगत लामो समयदेखि हुन नसकिरहेकामा मन्त्रिपरिषद्बाट सिफारिस भएअनुसार अध्यादेश जारी गरिएको हो । कानूनको निर्माण देशको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक एवं भू-राजनीतिक विशिष्टताका आधारमा हुन्छ । कानूनको निर्माण मात्र पर्याप्त हुँदैन, यसको कार्यान्वयन भन्ने महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूको कार्यान्वयन स्वतः हुने नभएर कानून बनाएर (Internalize) हुन्छ । अध्यादेशमा नेपालको विद्यमान कानूनी प्रणाली अनुसार नै आयोगबाट भएको सिफारिसमा महान्यायाधिवक्ताबाट मुद्दा चलाउने सम्बन्धमा कारवाही हुने प्रावधान रहेको र हाम्रो कानूनी प्रणालीमा कानूनको मस्यौदा छलफल, तर्जुमा र जारी हुने निश्चित र अन्य लोकतान्त्रिक मुलुकमा पनि मान्य रहेको विधि र प्रक्रिया प्रचलनमा रहेकै हुँदा विपक्षीले दावी गरेजस्तो कार्यदल गठन र सो कार्यदलको प्रतिवेदनका आधारमा कानून बन्नु पर्ने भन्ने माग पूर्वाग्रही छ खारेज गरीपाऊँ भन्ने विपक्षी सम्माननीय राष्ट्रपति तथा राष्ट्रपतिको कार्यालयका तर्फबाट ऐ. का सचिव शीतलबाबु रेग्मीका तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (ध) र विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रकरण ५.२.५ मा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था भएबमोजिम नेपाल सरकारले सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकसमेत व्यवस्थापिका संसदसमक्ष प्रस्तुत गरेको थियो । तर व्यवस्थापिका संसदबाट उक्त विधेयकहरू पारित नहुँदै सो व्यवस्थापिका संसदको कार्यकाल समाप्त भएको हुँदा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदले बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश जारी गर्न सिफारिस गरेबमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०६९।१२।१ मा सो अध्यादेश जारी भएको हो । अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा भएको व्यवस्थाले पीडितको प्रभावकारी उपचारको हकलाई इन्कार गर्ने भएकाले बदर हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको जिकीरका सम्बन्धमा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा आयोगले सो अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसँग सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था भएको हुँदा आयोगले पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्थाले पीडकलाई जथाभावी क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न आयोगलाई रोक लगाएको देखिन्छ । सो दफाको उपदफा (६) मा उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड नियममा तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरी आयोगलाई अबै जिम्मेवार बनाउन खोजेको हुँदा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) बदर हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको

भनाई उपयुक्त छैन । अध्यादेशको दफा १३ को उपदफा (१) को खण्ड (क) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने भन्ने व्यवस्था भएको र अध्यादेशको दफा २२ को उपदफा १ मा पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितलाई एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ भन्ने तथा दफा २२ को उपदफा (५) मा आयोगले यस दफाबमोजिम पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप गराउनु अधि पीडितसँग आवश्यक सहमति लिन सक्ने भन्ने व्यवस्था गरेको हुँदा रिट निवेदकको भनाई तर्कपूर्ण छैन । जहाँसम्म अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले थप कानून बनाउने आवश्यकता र सम्भावनाको बाटो बन्द गरेको भन्ने रिट निवेदकको जिकीर छ, त्यस सम्बन्धमा हेर्दा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनको अतिरिक्त थप कानून बनाउनु पर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई प्रस्तुत अध्यादेशले नै औल्याएको छ । अध्यादेशको दफा २७ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) मा आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न कानून बनाउन आवश्यक भएमा सो विषयमा समेत आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था छ भने दफा २८ को उपदफा (२) को खण्ड (घ) मा आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्नेतर्फ कारवाही गर्ने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेकाले थप कानून निर्माण गर्ने आवश्यकता र बाटो बन्द भएको होइन कि भन्नु खुला भएको अवस्था हुँदा निवेदकहरूको जिकीर औचित्यपूर्ण छैन ।

अध्यादेशको दफा २९ को उपदफा (१) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगको सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन मन्त्रालयबाट लेखी आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो व्यक्तिउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नेछ भन्ने व्यवस्था र उपदफा (४) मा उपदफा (१) बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले पैतीस दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिनेछ भन्ने व्यवस्था भएकाले विपक्षी निवेदकको भनाई उपयुक्त छैन । तसर्थ, बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा १३, २३, २५ र २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (१), धारा १३ को उपधारा (१) र धारा २४ को उपधारा (९) को प्रतिकूल नहुँदा विपक्षी निवेदकको रिट निवेदन खारेजभागी छ खारेज गरीपाऊँ ।

रिट निवेदनमा उठाइएको विषयवस्तुमा द्वन्द्व पीडित शहीद परिवारको हैसियतले हामी निवेदकहरूको समेत हकहित सरोकार र स्वार्थ गाँसिएको हुँदा

प्रतिरक्षाको लागि समावेश हुन पाऊँ भन्ने निवेदक मैना कार्कीसमेत २५ जनाको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष निवेदन परी सो निवेदन मिसिल सामेल रहेको ।

निवेदकले दावी गरेका दफाहरूका सम्बन्धमा यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६९।१२।१९ मा आदेश हुँदा निवेदकले निवेदनमा उठाएको विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई विचार गर्दा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा १३, २३, २५, २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१)(२) धारा १३(१) धारा २६ सँग बाभिएको छ भनी निवेदकहरूले माग गर्नुभएको हुँदा हाल उक्त कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी तत्कालीन अन्तरिम आदेश जारी भएको र प्रस्तुत रिट निवेदन पूर्ण सुनुवाईका लागि नै इजलाससमक्ष पेश भएको ।

बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ आउनुभन्दापूर्व सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०६६ तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०६६ गरी दुई भिन्नाभिन्नै विधेयक सरोकारवालाको सुझावलाई समाहित गरी संसदमा पेस गरिएको थियो । सहभागितामूलक तरिकाले कानून निर्माण प्रक्रिया अगाडि बढेकोमा सरोकारवालाको सुझावको पूर्णतः बेवास्ता गरी कपटपूर्ण प्रक्रिया अवलम्बन गरी विवादित अध्यादेश जारी गरिएको छ । अध्यादेशले दण्डहीनतालाई संस्थागत गर्ने, बेपत्ता सम्बन्धी विषयको लागि अलग्गै उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्नुपर्ने सम्मानित सर्वोच्च अदालतको यस अघिको आदेशको विपरीत एउटै आयोगले बेपत्ता पार्ने सहितका सबै मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । विपक्षीबाट अध्यादेशको प्रावधानहरू संसदमा विचारणीय हुनसक्ने हुँदा न्यायिक पुनरावलोकनको कुनै जरुरी छैन भन्ने भनाई भएपनि सम्मानित अदालतलाई आफूसमक्ष विधिवतरूपमा प्रस्तुत हुन आएको संवैधानिक वैधताको प्रश्नलाई न्यायिक निरुपण गर्ने अधिकार एवं कर्तव्य छ । यस अदालतबाट राजुप्रसाद चापागाई विरुद्ध श्री ५ को सरकार (२०६२ सालको रिट नं. ७८, ने.का.प. २०६३ अंक २ पृष्ठ २०३) भएको मुद्दामा सम्मानित अदालतले अध्यादेशको व्यवस्थालाई न्यायिक पुनरावलोकनको रोहबाट टुङ्गो लगाएको समेत अवस्था छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले कुनैपनि अपराधमा अभियोजन भई अदालतले दोषी ठहर गरिसकेपछि न्यायिक औचित्यताको आधारमा माफी मिन्हा दिने बाहेक कुनै प्रकृतिको कानूनी तथा तथ्यगत क्षमादानलाई मान्यता दिंदैन । बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य, यातना तथा बलात्कारलगायत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतका गम्भीर अपराधमा क्षमादान, माफी तथा दण्डहीनताबाट उन्मुक्ति दिने कार्यलाई विभिन्न मुलुकका संविधानहरूले प्रष्टरूपमा निषेध गरेको छ । जस्तोसुकै गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा पीडकलाई क्षमादानको ढोका खोलिदिने उक्त अध्यादेशको दफा २३ को व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा क्षमादान अस्वीकार्य हुने अर्थात्

फौजदारी जवाफदेहितालाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वको बर्खिलाप छ। अध्यादेशको दफा २३(१) मा अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। कस्तो अवस्थामा पर्याप्त आधार र कारण भएको वा नभएको भन्ने भन्ने बारेमा अध्यादेशले आयोगलाई मार्ग निर्देशित गरेको अवस्था नरहेकाले गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादानको ढोका खुल्ला राखेको प्रष्टै छ। दफा २३ को उपदफा (२) मा केवल बलात्कारको मात्र नाम उल्लेख भएको र त्यसपछि केवल “लगायत” भन्ने शब्द प्रयोग भएको कारणले गर्दा गम्भीर अपराधमा पनि क्षमादान हुनसक्ने अवस्था छ। आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध, गैरन्यायिक हत्या, यातना, बेपत्ता, दासत्व र बलात्कारलगायतका गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनमा क्षमादानलगायतका दण्डहीनताका कुनै पनि उपायहरूलाई विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी सिद्धान्तहरूले अस्वीकार गर्दछन्। मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवारहरूलाई अभियोजन गर्ने, सजाय दिने र भविष्यमा त्यस्तै उल्लङ्घन रोक्ने दायित्व राज्यपक्षमा छ। नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका चारवटै जेनेभा महासन्धिहरूलाई अनुमोदन गरेको छ। अन्तरिम संविधानको धारा ३३(ड) ले अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत सिर्जित दायित्व प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने विपक्षीको सवैधानिक कर्तव्य तोकेको छ। यसका अलावा सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) ले पनि अनुमोदित सन्धिको प्रावधानसँग बाझिने नेपाल कानूनका प्रावधानहरू बाझिएको हदसम्म अमान्य हुने र सन्धिका प्रावधानले प्राथमिकता पाउने व्यवस्था हुँदा सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा भएका गम्भीर अपराधका पीडकहरूका लागि दण्डहीनता प्रदान गर्न क्षमादानको ढोका खोल्ने आधारको रूपमा रहेको अध्यादेशको विवादित प्रावधान बदरभागी छ।

सर्वोच्च अदालतले जेनेभा महासन्धि कार्यान्वयनको लागि कानून बनाउन तथा यातनालाई अपराधीकरण गर्ने गरी यातना विरुद्धको महासन्धिवमोजिम कानून निर्माण गर्नका लागि दिएका आदेशहरू (राजाराम ढकाल समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्रीको कार्यालयसमेत, रविन्द्र प्रसाद ढकाल वि. नेपाल सरकार र राजेन्द्र घिमिरे विरुद्ध प्रधानमन्त्री कार्यालयसमेत) अन्तरिम संविधानको धारा ११६ बमोजिम विपक्षीका लागि बन्धनकारी हुने भएपनि अहिलेसम्म ति आदेशबमोजिमका कानूनी व्यवस्थाहरू हुन सकेका छैनन्। तसर्थ, बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९” को दफा २३ को उपदफा (२) मा गरिएको प्रावधानको “आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका” भन्ने वाक्यांशलाई मात्रै पृथकीकरणको सिद्धान्तबमोजिम छुट्याउँदा बाँकी व्यवस्थाले अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले दावी गरिएको दफा २३ को उपदफा (२) को उल्लिखित व्यवस्थालाई र दफा २५(१) मा रहेको “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने वाक्यांशलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) बमोजिम अमान्य र बदर घोषणा गरीपाउँ। साथै आम नरसंहार, युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातना लगायतका गम्भीर अपराधलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वअनुरूप फौजदारी कसूर

घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यताअनुरूप दण्डको व्यवस्था नगर्दासम्म संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको गठनले मात्रै देश भित्रै न्याय प्राप्तिको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट यसअघि गरिएका संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी निर्णयहरू समेतलाई मध्यनजर राखी अत्यावश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परमादेश जारी हुनुपर्दछ भन्ने निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू क्रमशः माधवकुमार बस्नेत, विष्णुप्रसाद पोखरेल, राजुप्रसाद चापागाई र ओमप्रकाश अर्यालले गर्नुभएको बहस व्यहोरा ।

मिति २०६९ साल चैत्र १ गतेको नेपाल राजपत्र खण्ड ६२ मा प्रकाशित सूचनाअनुसार नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा सम्मानीय राष्ट्रपतिज्यूद्वारा जारी बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ ले दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले पुऱ्याएको पिडालाई थप्ने गरी पीडितलाई फन बढी प्रभावित पारी पीडितको न्यायको अधिकारलाई कुण्ठित गरेको छ । उक्त अध्यादेशको दफा २३(१) मा आयोगले पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष पीडकलाई क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने गरी क्षमादानलाई वैधता प्रदान गरिएको छ । अध्यादेशले सत्य निरुपण आयोगलाई यसको कार्यादेश र अधिकारक्षेत्र भन्दा बाहिर गई न्यायिक निकायको रूपमा स्थापित गर्न खोजेको छ । न्यायापालिकाले दोषी प्रमाणित गर्नुअघि नै क्षमादानको सिफारिस समेत गरी Blanket Amnesty को शुत्रपात हुनुले त्यस्ता आयोग जन्माउनु पछ्याडिको उद्देश्य पीडितको सत्य र न्यायको अधिकारको प्रतिरक्षा गर्नु नभई पीडकलाई उन्मुक्ति दिनु हो भन्ने प्रष्ट हुन्छ । अध्यादेशको दफा २३ ले आयोगलाई क्षमादान दिने अधिकार प्रदान गर्दै दफा २३ को उपदफा २ ले “बलात्कारलगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन” भन्ने गम्भीर व्यवस्था गरेको छ । एकातिर यस अध्यादेशले गम्भीर प्रकृतिका अपराधलाई परिभाषित गरेको छैन भने अर्कोतिर यो प्रावधानले न्यायिक बाहेकको (Non Judicial Body) सत्य आयोग जस्तो निकायलाई गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा समेत पर्याप्त आधार र कारण देखाई क्षमादान दिन सकिने कार्यादेशलगायतको स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरिनु यसै अध्यादेशको प्रस्तावनाको मूल मर्म र भावनाको समेत विपरीत छ । अध्यादेशको दफा २(त्र) ले गरेको मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानून र सो कानूनका आधारभूत सिद्धान्त र मान्यतासँग मेल खाँदैन ।

त्यस्तैगरी अध्यादेशको दफा २५(३) मा आयोगले दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन दिनुअगावै क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउन सक्नेछ भनी अभियोजनको देखावटी सिफारिस गरेको छ । अध्यादेशको दफा २९(१) मा उल्लेख भएअनुसार महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले आयोगको नभई शान्ति

तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको सिफारिसको आधारमा मात्र मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने देखिन्छ। अभियोजनको निर्णय प्रक्रियामा दफा २९(१) बमोजिम आयोगले मुद्दा चलाउन पठाउने सिफारिसमा माथि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले थप चलखेल गर्न पाउने स्थिति र सोही दफाबमोजिम महान्यायाधिवक्ताले मन्त्रालयबाट लेखि आएमा मुद्दा चल्ने वा नचलाउनेसम्बन्धी निर्णय गर्ने प्रावधानले अभियोजन कार्यलाई न्यून गर्ने बर्दानियतसमेत रहेको देखिन्छ।

अध्यादेशको दफा २९(४) ले उपदफा १ बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गरिनुले एकातिर गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका मुद्दाहरूमा हदम्याद नलाग्ने भन्ने सर्वमान्य सिद्धान्तलाई अंगिकार गर्न सकेको छैन। यस अदालतबाट अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा किटानी साथ व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई फौजदारी कसूर कायम गरी प्राथमिकताका साथ कानूनको निर्माण गर्नुपर्ने र बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न भै मुद्दा चलाइएको अवस्थामा वा सजाय तोकिएको व्यक्तिहरूलाई माफी दिन नमिल्ने भनी यसै सम्मानित अदालतबाट सिद्धान्तसमेत स्थापित भै (ने.का.प.२०६४ अकं २ नि.नं. ७८१७ पृ.१६९ मा प्रकाशित भै सकेको छ। यसैगरी ओमप्रकाश अर्याल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको ऐनमा भएको हदम्याद सम्बन्धी मुद्दामा “मानव अधिकार उल्लङ्घनको मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने” भन्ने आदेशसमेत भएको छ।

तसर्थ, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१) र २४ (९) समेतको प्रतिकूल हुने गरी राजनीतिक सौदाबाजीकोरूपमा आएको यो अध्यादेशले द्वन्द्व पीडित व्यक्ति र समुदायको पीडामा भन्नु पीडा थप्ने गरी जघन्य अपराधका दोषीहरूलाई आम माफी दिने भएकाले संक्रमणकालीन न्यायको निमित्त अपनाउनुपर्ने अनिवार्य उपायहरू सत्य, न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारको सुनिश्चितता हुनेगरी आयोगको गठन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) र (२) अनुसार उक्त बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशको दफा १३, २३, २५ र २९ लाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदन दावीबमोजिमको परमादेश तथा निर्देशात्मक आदेश गरीपाउँ भन्ने निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सतिशकृष्ण खरेल, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री गोविन्द शर्मा बन्दी, श्री हरि फुयाल, श्री सतिशराज मैनाली, श्री लक्ष्मी पोखरेल, श्री रेशमा थापा र श्री ज्ञानेन्द्रराज आरणले गर्नुभएको बहस व्यहोरा।

बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ लाई संसदले पूर्णरूप

दिनसक्ने अवस्था बाँकी नै रहेकाले तत्काल न्यायिक पुनरावलोकनको आवश्यकता छैन । निवेदकहरूले अध्यादेशलाई अपुरो कानून भएको भनी दावी लिएको अवस्था हुँदा त्यस्तो विषयमा अदालतले क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्न मिल्दैन । कानून नबनेको अवस्थामा कानून बनाउन यस अदालतबाट विभिन्न मुद्दाहरूमा समेत निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको अवस्थासमेत हुँदा निवेदकहरू अदालतसमक्ष यस्तो विषय लिएर उपस्थित हुनुलाई अन्यथा भन्न सकिँदैन । तथापि संविधानसँग बाझिएको भए स्पष्ट रूपमा सो देखाउन सक्नुपर्ने हुन्छ । अध्यादेशको वैधतामा प्रश्न छ भने त्यसमा गम्भीर भएर हेर्नुपर्ने हुन्छ । अलग-अलग आयोगहरू गठन गर्नुपर्नेमा एउटैमा मिसाएर आयोग गठन गरेको मिलेन भन्नुमा औचित्य समेत देखिँदैन । अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा आयोगले सो अध्यादेशबमोजिम छानविन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसँग सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । सो व्यवस्थाले आयोगबाट स्वविवेकीय निर्णय हुने नभई स्पष्ट आधार र कारण खुलाई सिफारिस गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना गरेको देखिन्छ । उक्त दफा २३ को उपदफा (६) मा उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिएबमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएको र दफा ४० बमोजिम आयोगले उक्त अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न आवश्यक नियम बनाउँदा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्डसमेत नियममा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । तोकिएको आधार र मापदण्डको परिधिभित्र रही क्षमादानको सिफारिस गर्नुपर्ने व्यवस्थाले आयोगलाई अझै जिम्मेवार बनाउन खोजेको हुँदा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र उपदफा (६) मा भएको व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत (vauge) भएकोले खारेज हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको भनाई उपयुक्त छैन ।

अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (त्र) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” भन्ने शब्दावलीको स्पष्ट परिभाषा रहेको र उक्त परिभाषाले बलात्कार लगायतका विभिन्न अपराधलाई समेटेको हुँदा दफा २३ को उपदफा (२) मा उल्लेख भएको “बलात्कारलगायत” भन्ने शब्दावलीले पनि उल्लिखित सबै गम्भीर अपराधलाई समेत समेट्ने अवस्था छ । त्यसैले तजवीजीलाई प्राथमिकता दिएको र क्षमादान योग्य नभएका गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादानको ढोका खुला राखेको भन्ने निवेदन दावी तर्कपूर्ण छैन । क्षमादानसम्बन्धी दफा २५ को व्यवस्थालाई समुच्चा अध्ययन गर्ने हो भने क्षमादानको कारवाही अघि बढ्नको लागि पीडकले लिखित निवेदन दिनुपर्ने, आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको स्वीकार गर्नुपर्ने, त्यससम्बन्धी सबै तथ्यहरू पूर्णरूपमा प्रकट गरेको हुनुपर्ने र पीडितलाई चित्त बुझ्दो ढंगले पश्चाताप गर्नुपर्ने अनिवार्यता रहन्छ । त्यसैले पीडितसँगको सल्लाह र पीडितको जानकारीबिना क्षमादानको सिफारिस हुन सक्ने अवस्थाको परिकल्पना नै अध्यादेशले नगरेको हुँदा पीडितसँग सल्लाह नगर्न पनि सक्ने स्वविवेकाधिकार आयोगलाई भएको भन्ने निवेदकहरूको भनाई तर्कसंगत र उपयुक्त छैन । मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरमा ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने

आवश्यकता र सम्भावनालाई प्रस्तुत अध्यादेशले नै औल्याएको हुँदा निवेदकहरूको जिकीर औचित्यपूर्ण छैन। तसर्थ, निवेदकले माग गरेबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ, भन्ने विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट विद्वान सह-न्यायाधिवक्ता श्री किरणप्रसाद पौडेल, श्री संजीव रेग्मी र उप-न्यायाधिवक्ता श्री मदनबहादुर धामीले गर्नु भएको बहस व्यहोरा।

नियमबमोजिम पेसी सूचिमा चढी निर्णयार्थ पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनहरूमा भएका व्यहोरा एवं कागजातसमेत अध्ययन गरी दुवै रिट निवेदनमा पक्ष विपक्षका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरू तथा विद्वान सह-न्यायाधिवक्ताहरू एवं उपन्यायाधिवक्ताको बहससमेत सुनी निर्णय सुनाउनका लागि आजको पेसी तारिख तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा यस इजलासको आदेशबमोजिम प्रस्तुत हुन आएको लिखित बहस नोटसमेत अध्ययन गरियो।

बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ को दफा २३ को उपदफा (२) मा रहेको “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार लगायत आयोगको छानविनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन” भन्ने व्यवस्था रहेको छ। यस उपदफामा प्रयोग भएको पर्याप्त आधार र कारण के हुन् भन्ने कुनै पनि विषय उक्त अध्यादेशमा छैन। सोही दफाको उपदफा (६) मा “उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिएबमोजिम हुनेछ” भन्ने व्यवस्था छ। अध्यादेशको दफा ४० ले नियम बनाउने अधिकार पनि स्वयं आयोगलाई नै दिएको हुनाले आयोगको तजवीजलाई नै पर्याप्त आधार र कारण मान्नुपर्ने भएको हुनाले यो व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत (Vague) भएकोले अनियन्त्रित व्यापकताको सिद्धान्त (Doctrine of Vagueness) को आधारमा “आयोगको छानविनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका” भन्ने वाक्यांशलाई मात्रै पृथकीकरणको सिद्धान्त (Doctrine of Severability) बमोजिम छुट्याउँदा बाँकी व्यवस्थाले अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले दफा २३ को उपदफा (२) को उल्लिखित व्यवस्थालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) बमोजिम असंवैधानिक र अमान्य घोषणा गरीपाउँ। त्यस्तै दफा २५(१) मा रहेको “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने शब्दहरूले दफा २३ मा भएको व्यवस्थालाई थप निष्काम बनाएको छ। दफा २५(१) मा रहेको “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने वाक्यांशलाई मात्र अमान्य र बदर घोषित गर्दा उपदफा (१) ले पनि अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले त्यसलाई पनि प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरीपाउँ। आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातनालगायतका गम्भीर उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वअनुरूप फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यता अनुरूप दण्डको व्यवस्था नगर्दासम्म संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको गठनले मात्रै देश भित्रै न्याय प्राप्तिको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट

यसअघि गरिएका संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी निर्णयहरूसमेतलाई मध्यनजर राखी अत्यावश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परमादेश जारी हुनुपर्दछ भन्ने रिट निवेदन नं. ०६९- WS - ००५७ मा लिईएको मुख्य निवेदन दावी ।

अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यस्तो आधार र कारण खुलाई भन्ने वाक्यांशको अर्थ जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन । दफा २३ को उपदफा (१) को व्यवस्था मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेकका अन्य घटनामा आकर्षित हुने एवं त्यस्ता घटनामा पनि क्षमादान दिनको लागि पर्याप्त आधार र कारणको आवश्यकता पर्ने कुरालाई सो दफाले इंगित गरेको हो । अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (ब) मा उल्लिखित कसूरका हकमा आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार नरहेको, जुन कसूरका हकमा पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्तैन, त्यस्तो कसूर पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउने भन्ने व्यवस्था दफा २५ को उपदफा (३) मा रहेको देखिँदा सो दफा २३ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त “आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका” भन्ने वाक्यांशलाई बढेर घोषित गरिरहनु पर्ने औचित्य छैन । रिट निवेदकले चुनौती गर्नु भएको अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा रहेको “प्रचलित कानून बमोजिम” भन्ने वाक्यांशले उक्त अध्यादेश जारी हुने बखतमा विद्यमान रहेका कानून मात्रलाई जनाउँछ भन्ने होइन । प्रस्तुत अध्यादेशबमोजिम मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनहरूको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई अध्यादेशले समेत औल्याएको हुँदा निवेदकले लगाउनु भएको मनगढन्ते अर्थको आधारमा दफा २५ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने वाक्यांशलाई बढेर गर्नुपर्ने कुनै पनि आधार, कारण र प्रयोजन रहेको छैन । आमनरसंहार, युद्ध अपराध मानवता विरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातना लगायतका मानव अधिकारको उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वबमोजिम फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यता अनुसार दण्डको व्यवस्था गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्न परमादेश जारी गरीपाउँ भनी रिट निवेदकले माग गर्नु भएको छ । जेनेभा महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि विधेयक तर्जुमाको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ भने यातना नियन्त्रणसम्बन्धी विधेयक, २०६९ तर्जुमा भई तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदसमक्ष पेस भइसकेको हो । यसैगरी जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कानूनकोरूपमा घोषणा गर्ने लगायतका विविध विषयहरूलाई समेटी तयार भएको फौजदारी अपराध संहिता, २०६८ को विधेयकसमेत तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत भएकाले यो विषय न्यायिक निरूपणको विषय हुन नसक्ने हुँदा रिट खारेज हुनुपर्दछ भन्ने रिट निवेदन नं. ०६९- WS - ००५७ मा विपक्षी तर्फबाट प्रतिवाद गरिएको लिखित जवाफको मुख्य अंश ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१) र २४(९) समेतको प्रतिकूल हुने गरी राजनीतिक सौदावाजीकोरूपमा आएको बेपत्ता भएका

व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशले द्वन्द्व पीडित व्यक्ति र समुदायको पीडामा भन्नु पिडा थप्ने गरी गधन्य अपराधका दोषीहरूलाई आम माफी दिने भएकाले संक्रमणकालीन न्यायको निमित्त अपनाउनु पर्ने अनिवार्य उपायहरू सत्य, न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारको सुनिश्चितता हुने गरी आयोगको गठन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) र (२) अनुसार वेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशको दफा १३, २३, २५ र २९ लाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी कानून संशोधन गर्नु भन्ने परमादेश लगायतको जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरीपाउँ । साथै पीडितहरूको सत्य, न्याय र परिपूरणको प्राप्ती सँगै प्रभावकारी उपचारको लागि संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा सत्य आयोग जस्ता संयन्त्रको शीघ्र आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी एक स्वतन्त्र, निष्पक्ष र पारदर्शी आयोगको गठन गरी त्यस्तो आयोगबाट पीडितहरूले अपेक्षा गरेको वास्तविक सत्य तथ्यको उजागर, परिपूरणको अधिकारको सुनिश्चितता र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडकहरूलाई अभियोजनको सुनिश्चितता र द्वन्द्वबाट उब्जिएको लैंगिक संवेदनशिलतासमेतलाई मध्यनजर राखी कानूनी व्यवस्थाहरूको सिफारिस गर्न र सो प्रक्रियामा आवश्यक छलफल र परामर्शसमेत गर्न मानव अधिकारवादी र संक्रमणकालीन न्यायका क्षेत्रमा क्रियाशील विशेषज्ञहरूको कार्यदल गठन गरी उक्त कार्यदलको प्रतिवेदनको आधारमा ३ महिनाभित्र कानून मस्यौदा गरी जारी गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरीपाउँ भन्ने रिट निवेदन नं. ०६९-WS-००५८ मा लिएको मुख्य निवेदन दावी ।

अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा आयोगले सो अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसँग सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्थाले पीडकलाई जथाभावी क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न आयोगलाई रोक लगाएको देखिन्छ । सो दफाको उपदफा (६) मा उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड नियममा तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरी आयोगलाई अभै जिम्मेवार बनाउन खोजेको हुँदा अध्यादेशको दफा २३ बदर हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको भनाई उपयुक्त छैन । अध्यादेशको दफा १३ को उपदफा (१) को खण्ड (क) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा वेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने भन्ने व्यवस्था भएको र अध्यादेशको दफा २२ को उपदफा १ मा पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितलाई एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ भन्ने तथा दफा २२ को उपदफा (५) मा आयोगले यस दफाबमोजिम पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप गराउनुअघि पीडितसँग आवश्यक सहमति लिन सक्ने भन्ने अवस्था गरेकै हुँदा रिट निवेदकको भनाई तर्कपूर्ण छैन । जहाँसम्म अध्यादेशको दफा २५ को सम्बन्धमा हेर्दा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा

ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनको अतिरिक्त थप कानून बनाउनु पर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई प्रस्तुत अध्यादेशले नै औल्याएको अवस्था हुँदा निवेदकहरूको जिकीर औचित्यपूर्ण छैन । अध्यादेशको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थालाई दफा २५ को उपदफा (३) र दफा २८ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) लाई एकै साथ राखेर हेर्नुपर्ने हुँदा दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगको भूमिका गौण बनाएको, मन्त्रालयबाट लेखि नआएसम्म महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्न नसक्ने अवस्था आई महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक भूमिका संकुचन गरिएको भनी मान्न मिल्ने देखिँदैन तसर्थ, बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा १३, २३, २५ र २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (१), धारा १३ को उपधारा (१) र धारा २४ को उपधारा (९) को प्रतिकूल नहुँदा विपक्षी निवेदकको रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने व्यहोराको लिखित प्रतिवाद देखिन्छ ।

१. प्रस्तुत रिट निवेदन पत्र एवं लिखित जवाफको व्यहोरासमेत अध्ययन गरी रिट निवेदकले उठाएका विषयहरूमा निम्न प्रश्नहरूको सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो :-

- (क) बेपत्ता भएका व्यक्तिको हकमा छानबिन गर्ने आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग छुट्टाछुट्टै गठन हुनुपर्ने हो वा दुवैको हकमा एउटै आयोग गठन गर्नुपर्ने हो, बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप सम्बन्धी एउटै आयोग गठन गरी अध्यादेशको दफा १३ बमोजिम तोकेको आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था संकुचन भई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल छ, छैन ?
- (ख) अध्यादेशको दफा २३ मा भएको व्यवस्थाले आयोगलाई अनियन्त्रित तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको छ, छैन साथै उक्त दफाको व्यवस्थाले पीडितको सहमतिबेगर पीडकलाई आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने हो होइन र उक्त दफा २३ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल छ, छैन ?
- (ग) अध्यादेशको दफा २५ मा भएको व्यवस्थाले गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था हुन्छ वा हुँदैन, उक्त दफा २५ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल छ, छैन ?
- (घ) अध्यादेशको दफा २९ मा भएको व्यवस्थाबाट महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउन निर्णय गर्नसक्ने अधिकारको संकुचन भएको छ वा छैन, साथै मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने सर्वमान्य सिद्धान्तको विपरीत छ वा छैन ?

(ड) निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होईन ?

२. रिट निवेदकले उठाएको पहिलो प्रश्न तर्फ दृष्टिगत गरी हेर्दा, संवत् २०६९ सालको अध्यादेश नं ८ मा “बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश” का दफा १३, २३, २५ र २९ का प्रावधानहरूउपर आपत्ति जनाई उक्त दफाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१) र २४(९) समेतको प्रतिकूल भएवाट धारा १०७(१) र (२) बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी कानून संशोधन गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेश जारीको समेत माग गरेको देखिन्छ। मिति २०६९।१२।११ मा नेपाल सरकारद्वारा प्रकाशित राजपत्रमा उल्लिखित अध्यादेशको प्रस्तावना हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धको अपराधसम्बन्धी अन्य घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, सो घटनाबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई परिपूरणको लागि सिफारिस गर्न तथा त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी दायरामा ल्याई दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने उद्देश्यका साथ प्रस्तुत अध्यादेश जारी भएको देखिन्छ।

३. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूची ४ मा समाविष्ट नेपाल सरकार र तत्कालीन नेपाल कम्यूनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच सम्पन्न मिति २०६३।८।१५ को विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ मा दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सहमत छन् भन्ने सारभूत व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

४. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(थ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठीत छानविन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यसैगरी धारा ३३(घ) ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको रहेको पाईन्छ। संविधानले व्यवस्था गरेको उल्लिखित प्रावधानअनुरूप बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा गठन हुने छानविन आयोग र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने गरी दुई छुट्टा-छुट्टै आयोग गठन गर्न सक्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ।

तर मिति २०६९।१२।१ का दिन मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट जारी गरिएको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप एउटै आयोग गठन हुने व्यवस्था गरी आयोगको संरचना, काम, कर्तव्य र अधिकारलगायतका अन्य सारभूत व्यवस्थाहरूको प्रयोग गर्न सक्ने गरी अध्यादेशमा व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

५. बृहत् शान्ति सम्झौता तथा संविधानको उपरोक्त धाराहरूको व्यवस्था बमोजिम गठन हुने उपरोक्त आयोगहरूको गठन प्रक्रिया, काम कर्तव्य र अधिकार तथा अन्य सारवान विषयवस्तुका सन्दर्भमा छुट्टा-छुट्टै व्यवस्था हुनुपर्नेमा त्यस्तो नभै उक्त एउटै अध्यादेशमा एउटै आयोगको व्यवस्था गरी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा क्रमशः उक्त अध्यादेशको दफा २(ब) र २(ट) मा परिभाषित गरेको समेत देखियो ।

६. वस्तुतः मानवअधिकार विरुद्धका जुनसुकै कार्यहरू मानव अधिकारसम्बन्धी कानून, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र तथा मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि ले गरेका परिभाषाअनुरूप हुनुपर्दछ । उक्त अध्यादेशको दफा २(ब) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सम्बन्धमा परिभाषा गरी हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा लगायत ८ वटा कार्यका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानूनविपरीत गरिएका जुनसुकै किसिमका अमानवीय कार्य वा मानवताविरुद्धको अन्य अपराधलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भनी परिभाषित गरेको छ । त्यस्तै दफा २(ट) मा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा परिभाषा गरेको देखिन्छ । संविधानको धारा ३३(थ) तथा ३३(घ) ले २ वटा छुट्टा-छुट्टै आयोगको गठनमा परिकल्पना गरेको तथा विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ समेतले सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठनका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको देखिँदा ती दुवै आयोगहरू एउटै अध्यादेशबाट गठन हुनु र एउटै अध्यादेशले व्यवस्था गरेबमोजिम ती आयोगहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार समेतको प्रबन्ध हुनु संविधान तथा विस्तृत शान्ति सम्झौताको परिकल्पना विपरीत हुन जान्छ । त्यस्तै उक्त सम्झौताको धारा ७ ले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूप्रति प्रतिबद्ध रहने व्यवस्थाविपरीत समेत हुन जान्छ ।

७. संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा पारित प्रस्ताव नं. 47/133 Declaration on The Protection of All Persons from Enforced Disappearance को प्रस्तावनामा समेत व्यक्ति बेपत्ताका सम्बन्धमा भइरहेका वा हुने गतिविधिप्रति चासो राख्दै विभिन्न देशमा निरन्तररूपमा व्यक्ति बेपत्ताका घटनाहरू भई रहेका तथा व्यक्तिहरू आफ्नो इच्छा बिना पक्राउ परेका, थुनिएका तथा अपहरणमा परेका, साथै सरकारी निकायबाट, संगठित समूहबाट, व्यक्तिगत तवरबाट कुनै न कुनै प्रकारले भएका यस्ता कार्यले कानूनको संरक्षणबाट विमुख गराएको हुन्छ भन्ने भावना अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ । (In many countries often in the persistent manner, enforced dissaperances

occur, in the sense that persons are arrested, detained or abducted against their will or otherwise deprived of their liberty by officials or different branches or level of government or by organized groups or private individuals acting on behalf of or with the support, direct or indirect consent or acquiescence of the government, followed by a refusal to disclose the fate or whereabouts of the persons concerned or a refusal to acknowledge the deprivation of their liberty which places such persons outside the protection of law).

८. उक्त घोषणाको धारा १ ले बलजफ्ती बेपत्ता पार्ने कार्यलाई मानवता विरुद्धको अपराधकारुपमा लिदै धारा २ ले कुनै पनि राज्यले व्यक्ति बेपत्ता विरुद्धको कार्य व्यवहारमा गर्न नहुने, त्यस्ता कार्य गर्न छुट नदिने तथा त्यस्तो कार्य सहन गर्न नहुने गरी किटान गरेको छ। त्यस्तै धारा ३ ले प्रत्येक राज्यले बलजफ्तीपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता कार्य विरुद्ध प्रभावकारी विधायिकी, प्रशासकीय, न्यायिक तथा अन्य आवश्यक उपायका रूपमा लिने तथा धारा ४ ले त्यस्तो कार्य फौजदारी कसूरका रूपमा लिई गम्भीर कसूरका रूपमा लिनुपर्ने व्यवस्थासमेत गरेको छ। त्यसैगरी २० डिसेम्बर २००६ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि समेत जारी गरी संयुक्त राष्ट्रसंघले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने जस्तो कार्यप्रति चिन्ता र चासो व्यक्त गरेको छ। यद्यपी ती महासन्धिको हालसम्म नेपाल पक्ष राष्ट्र बनिनसके पनि राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा यस अदालतबाट त्यसको सान्दर्भिकताको बारेमा चर्चा भई सकेको छ यी सबै प्रश्नहरूमा नेपाल मूलधारका मानवअधिकार सम्बन्धी अभिसन्धिहरूको पक्ष भएको सन्दर्भमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने जस्तो गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनको विषयमा नेपाल राज्यको अविभाज्य दायित्व रहने कुरा विवाद गर्न सकिने देखिँदैन। बेपत्ता भएका व्यक्तिका सम्बन्धमा राज्यले आवश्यक विधायिकी, प्रशासनिक तथा न्यायिक प्रबन्धहरूको बारेमा आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने कुरामा विमति हुन सक्तैन।

९. व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य जो सुकैबाट भएपनि महासन्धिको उक्त धारा २ बमोजिम गम्भीर कसूर हुने हुँदा अन्य सामान्य फौजदारी कसूरका रूपमा यसलाई हेरिनु न्यायोचित हुन सक्तैन। नेपालले हालसम्म दासत्व महासन्धि, १९२६ देखि बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ सम्मका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पक्ष राष्ट्र बनिनसकेको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य राष्ट्रसमेत भएका कारण नेपालले संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा पारित मानव अधिकारसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण महासन्धिका प्रावधानहरूका सम्बन्धमा कानूनमा व्यवस्था गरी त्यस्ता महासन्धि अनुकूल विधायिकी प्रबन्ध गर्नु वाञ्छनीय हुन आउँछ।

१०. नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अन्तरनिहित अधिकार हुने र कानूनद्वारा यस अधिकारको संरक्षण गरिने तथा स्वेच्छाचारीरूपले कसैको पनि जीवनको हरण नगरिने भनी जीवनको अधिकारलाई व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकारका

रुपमा किटान गरीदिएको छ । यस्तै यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४ ले समेत कुनै व्यक्तिलाई अमानवीय यातना दिन निषेध गरेको छ । यस्तो अहम विषयमा राज्यले आफ्नो दायित्वप्रति उदासीन भै व्यक्तिको जीवनको अधिकारसँग सम्बन्धित व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई हलुको ढंगले लिने तथा अरु सामान्य फौजदारी कसूर जस्तो कसूरकै सरह यसलाई लिने र त्यसलाई अदालतले सहज रुपमा लिन सक्ने किमार्थ हुँदैन ।

११. मानव अधिकारको उल्लङ्घन र त्यसका कसूरदारलाई फौजदारी कानूनका स्थापित मूल्य र मान्यताअनुरूप फौजदारी दायित्व बहन गराउनु आवश्यक हुन्छ । व्यक्ति बेपत्ता पार्नेसम्बन्धी माथि उल्लिखित महासन्धिकै पक्ष राष्ट्र नभएका कारण वा त्यस्तो घोषणापत्रको पक्ष नभएकै कारण नेपालले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी त्यस्तो प्रावधानलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन । मानव अधिकारसँग सम्बन्धित मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ देखिका विभिन्न महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धहरूलाई स्वीकार गरिसकेको तथा संविधान तथा अन्य सम्बद्ध कानूनी प्रबन्धमार्फत मानव अधिकार तथा नागरिक स्वतन्त्रताप्रति पटक पटक प्रतिबद्धता व्यक्त गरिसकेको कारण पनि नेपालले बेपत्ता भएका नागरिकहरूप्रतिको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पुरा गर्न आवश्यक विधायिकी, प्रशासनिक तथा न्यायिक प्रबन्धहरूको यथोचित व्यवस्था गर्नु बाञ्छनीय हुन आउँछ । यस अहम सवालमा राज्यले बेवास्ता गरी निवेदकहरूले दावी गरेको छुट्टैछुट्टै आयोगहरू स्थापना गर्ने विषयमा हलुको वा टालटुले प्रवृत्ति प्रदर्शन गर्नु जायज मान्न सकिने हुँदैन ।

१२. कुनै पनि व्यक्तिलाई बलजफ्ती बेपत्ता बनाउने कार्यबाट उसलाई कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरी व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हरण र न्यूनतम मानवीय मूल्य र मान्यताको उल्लङ्घन गरेको हुन्छ । यस्तो कार्यले उसका वैयक्तिक स्वतन्त्रताहरूलाई त्यही बिन्दुमा नै समाप्त पारि दिन्छ । त्यसैकारण मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी सम्मान तथा पालना र प्रबर्द्धन गर्ने दायित्वलाई स्वीकार गरेका कुनै पनि राष्ट्रले त्यसरी हुने जबर्जस्ती बेपत्ताका घटनाहरू प्रति गम्भीर र सचेत रहनु पर्ने हुन्छ । नेपालमा बेपत्तासम्बन्धी विषयलाई विशेष रुपमा सम्बोधन गर्ने गरी अपराध संहिताको मस्यौदामार्फत कोशिस गरी व्यवस्थापिका संसद भित्र विधेयकरूपमा प्रवेश पाएपनि हालसम्म पारित हुन नसकी छुट्टै कानून नबनेको परिप्रेक्ष्यमा बलपूर्वक बेपत्ताका घटनाहरूलाई छानबिन गर्ने, बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको स्थिति यकीन गरी सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई कारवाही गर्ने र पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउनेलगायतका आवश्यक व्यवस्थाहरू भएको विशेष कानून निर्माण हुनुपर्ने सम्बन्धमा यस अदालतबाट राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल विरुद्ध गृह मन्त्रालयसमेत भएको मुद्दामा यसअघिनै बोलिसकिएको छ । जसको कार्यान्वयन हालसम्म नभएको बाट यस प्रश्नमा राज्यको सन्वेदनन्यूनता भल्किरहेको छ ।

१३. पीडित पक्षलाई राज्यको न्याय प्रणालीप्रति विश्वास र आस्था कायम राख्ने वातावरण बनाउनु तथा दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानून उल्लङ्घन गर्ने कार्यबाट उत्पन्न दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन सकिँदैन भन्ने बोध गराउनु पनि राज्यको दायित्व हो। यो दायित्व राज्यको छुट्टै र विशेष दायित्व नभई राज्यले नागरिकको आधारभूत मौलिक अधिकार र मानव अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने न्यूनतम र आधारभूत दायित्व हो। यस्तो दायित्व पूरा गर्नका लागि राज्यले विशेष किसिमको कानूनको निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा पनि उक्त फैसलामा बोलिसकिएको छ।

१४. संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा महासभाको ६० औं सभामा पारित प्रस्ताव नं. ७१(ए) को दफा ७ मा मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनबाट पीडित पक्षहरूलाई न्यायमा समान र प्रभावकारी रूपमा पहुँच हुनुपर्ने, पीडितले भोग्नु परेको क्षति वापत पर्याप्त, प्रभावकारी र शीघ्र पुनर्लाभ (reparation) पाउनुपर्ने तथा यस सम्बन्धी सूचनामा पीडितको पहुँच हुनुपर्ने भनी प्रस्ताव पारित गरेको र नेपाल पनि संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य भएको नाताले त्यस्ता प्रस्तावहरूमार्फत देखाइएको प्रतिबद्धता प्रति राज्य उदासिन रहन सक्ने अवस्था देखिन आउँदैन।

१५. नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धको धारा २ तथा ९ को व्याख्या गर्ने क्रममा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समितिले उक्त धाराद्वारा प्रदान गरिएको व्यक्तिका अधिकारहरू उल्लङ्घन भएको अवस्थामा राज्यले अन्य उपचारका अतिरिक्त उपयुक्त मात्रामा क्षतिपूर्ति समेत दिनुपर्ने र तत्कालीनरूपमा अन्तरिम उपायहरूसमेत अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी व्याख्या गरेको देखिन्छ। द्वन्द्वको क्रममा जबरजस्ती बेपत्ता हुने घटनाबाट बेपत्ता हुने व्यक्ति मात्र पीडित हुने नभई निजको परिवारको र आफन्तजनसमेत पीडित हुने हुन्छ। यस्तो घटनाको प्रभावकारी अनुसन्धान, अभियोजन वा न्याय निरूपण हुन सकेन भने व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाले अन्ततः समग्र समाजले नै आतंकित र असुरक्षित महसुस गर्न पुग्दछ। यस्तो भयंकर परिणामसहित कुनै राज्यले विकास र सभ्यताको आशा गर्न सक्तैन। नेपालको संवैधानिक व्यवस्था, विदेशी अदालत तथा मानव अधिकारसम्बन्धी क्षेत्रिय अदालतहरूको फैसला, नेपालले अनुमोदन गरेका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू तथा संयुक्त राष्ट्रसंघ एवं अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले जारी गरेका प्रस्ताव र घोषणापत्रसमेतको आधारमा नागरिक तथा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूका सम्बन्धमा छानबिन गर्न घटनाबाट पीडित पक्षहरूलाई त्यस्तो छानबिन प्रक्रियाको प्रवाहमा समाहित गरी त्यसबाट प्राप्त हुन सक्ने लाभ तथा अवसरसमेतबाट वञ्चित गर्न मिल्ने हुँदैन।

१६. यसरी बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी छुट्टै ऐनको निर्माण गर्न, त्यस ऐनअन्तर्गत प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित सबै घटनाहरूको जाँचबुझ गर्ने, आयोगको कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने, त्यस्तो जाँचबुझले अदालतको प्रतिस्थापन

नगर्ने, स्थिति स्पष्ट नभएसम्म जाँचबुझ निरन्तर गर्नुपर्ने, पीडित, साक्षी, उजुरवाला, वकील, अनुसन्धानकर्ता सबैलाई अनुसन्धानमा सहयोगी बनिरहनको लागि निजको सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सरोकार र भनाई राख्न पाउने अधिकार र अवसरको व्यवस्था, निजहरूको भनाई गोप्य राख्न सकिने व्यवस्था गर्ने जस्ता विषयका लागि छुट्टै आयोग गठन गर्नेलगायतका विषयमा नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी भई रहेको अवस्था विद्यमान रहँदा रहँदै नेपाल सरकारबाट व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी तथा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न एउटै कानूनको निर्माण गरी अध्यादेश जारी भएको समेत देखियो । पूर्वफैसलाअनुसार नै विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई विचार गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धि छुट्टै ऐन निर्माण गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा आदेश समेत जारी भईसकेको सो अवस्थालाई नजरअन्दाज गरी विपक्षी निकायबाट उल्लिखित अध्यादेश जारी गरिएको देखिन आयो ।

१७. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले अङ्गीकार गरेको मानवअधिकार सम्बन्धी मूल्य मान्यताको अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतले जारी गरेको आदेश र कानूनी सिद्धान्तको परिपालना कार्यपालिकाका गायत राज्यको संरचनाबाट अपेक्षा गरिनेमा त्यसको कार्यान्वयन ढिलो गर्ने मात्रै होइन आदेशको मूल भावनाविपरीत नै जान सक्ने सम्मको चेष्टा प्रस्तुत अध्यादेशबाट देखिएको छ, जसलाई सहज स्वीकार्न वा आँखा चिम्लन वा क्षम्य मान्न मिल्दैन । कानून मान्ने संस्कृति जनसाधारणसँग मात्रै अपेक्षा गरिने होइन, राज्यसँग पनि उत्तिकै अपेक्षा गरिन्छ । राज्यले आफै कानूनको उचित सम्मान गर्न सक्तैन भने राज्यले बनाएको कानूनको जनसाधारणबाट पालनाको अपेक्षा गर्न पनि गाह्रो हुन्छ त्यसबाट कानूनको पालना नहुने वा कानून उल्लङ्घनको नराम्रो संस्कृति विकास हुने खतरा हुँदैन भन्न सकिँदैन । तसर्थ पूर्व फैसलाबमोजिमको निर्देशनलाई बेवास्ता गर्दै जारी भएको प्रस्तुत अध्यादेशका विवादित दफाहरूलाई चुनौती दिई निवेदकहरूले यस अदालतमा निवेदन दायर गर्नुलाई यस्तो परिस्थितिमा अन्यथा भन्न सक्ने अवस्था देखिन आएन ।

१८. बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई द्वन्द्वको कुनै राजनीतिक पक्षको रूपमा किमार्थ चित्रण गर्न सकिँदैन, त्यस्तो कार्य मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराध र मानवता विरुद्धको अपराधकोरूपमासमेत लिनुपर्ने हुन्छ । यातना दिने, बेपत्ता पार्ने कार्यहरू विशुद्ध फौजदारी अपराधहरू हुन् र ती अपराधहरूको छुट्टाछुट्टै अनुसन्धान गरी न्यायको अन्तिम बिन्दुसम्म नपुऱ्याएसम्म निरन्तर रूपमा अपराध मानिने कार्यहरू हुन् । द्वन्द्वको सैद्धान्तिक कारणसँग सहमत भई कुनै पक्षबाट द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घटनामा सम्बन्धित हुनु वा संलग्न हुनु एउटा कुरा हो । तर द्वन्द्वमार्फत परिवर्तन ल्याउने वा द्वन्द्व दबाउने वा समाधान गर्ने कुनै नाममा पनि उपरोक्त उल्लिखित आपराधिक र अवाञ्छित क्रियाकलापमा छुट्ट दिन सकिने ठाउँ हुँदैन । परिवर्तन ल्याउने वा त्यसलाई रोक्ने वा व्यवस्थापन गर्ने नाउँमा जे पनि गर्न हुन्छ भन्ने सोच सर्वथा अग्राह्य र आपत्तिजनक छ । समाजलाई अग्रगति दिने वा दिशापरिवर्तन गर्ने प्रयास वा समाजमा

स्थिरता र शान्ति बहाल गर्ने जुनसुकै प्रयास गर्दा पनि वैध वा सभ्य उपायहरू नै गर्नुपर्ने हुन्छ । असत्यको साधनाबाट सत्यको र अपराधको मार्गबाट न्यायको उद्बोधन हुन सक्तैन । अपराधिक प्रक्रियाबाट न्यायको प्राप्ति वा व्यवस्थापन हाम्रो संविधान र प्रजातन्त्रले तय गरेका बाटाहरू होइनन भन्ने कुराहरू विचारणीय छन् अन्यथा युद्ध कालमा युद्ध अपराधका कुरा गर्नु असान्दर्भिक हुन जाने हुन्छ ।

१९. बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य विशुद्ध गम्भीर फौजदारी अपराधको रूपमा लिइने हुनाले त्यस्तो कार्यका लागि रोकथाम, अनुसन्धान, अभियोजन, न्याय निरूपण, पुर्नउद्धार, पुर्नस्थापना, पीडित संरक्षण, क्षतिपूर्ति, सजाय आदि चरणहरूको लागि नै विशिष्टकृत संस्था वा संयन्त्रमार्फत काम गर्नुपर्नेमा यसलाई गौण मानेर बेपत्ता कार्यलाई अपराधीकरण नै नगरी न्यायको वैकल्पिक मार्गहरू प्रशस्त गर्नु वा गर्न खोज्नु यस खालको अपराधको जघन्यता र त्यसको परिणामलाई नै इन्कार गर्नु वा हलुको ढंगले हेर्ने प्रयत्न गर्नु हो भन्ने हुने देखिन्छ । वर्तमान अध्यादेशको व्यवस्थाले बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको लागि कुनै विशिष्टकृत संरचना र उपागम नै सोचिएको देखिन्छ । त्यस्तो केही नगरी मेलमिलापको घेराभित्र त्यसलाई राख्न र सम्बोधन गर्न खोज्नु भन्ने आपत्तिपूर्ण कार्य देखिन्छ । गम्भीर मानव अधिकारसम्बन्धी अपराध र अन्य गलत कार्यहरूलाई एकै ठाउँमा राखी सबैलाई मेलमिलापको प्रक्रियामा समावेश गरेर अध्यादेशले चरम विरोधाभाष बढाएको देखिन्छ । वस्तुतः बेपत्ता गर्ने कार्य जो सुकैले गरेको भएपनि आपत्तिजनक हुन्छ र त्यसलाई न्याय निरूपणको प्रक्रियाबाट नै सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । तत्पश्चात फौजदारी न्यायको प्रक्रियाका अतिरिक्त पनि संक्रमणकालीन न्यायको अन्य अवयवहरू जस्तै परिपूरण, पुर्नस्थापना आदिको माध्यमबाट पीडितको संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो व्यवस्था केही नगरी बेपत्ता गर्ने कार्यको परिणाम नै विलय गर्ने वा यसको प्रभावकारिता न्यून गर्ने कुनै पनि संरचना वा चेष्टाले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानून, नेपालको अन्तरिम संविधान र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्त समेतको पालना गरेको मान्न नसकिने हुनाले विवादित अध्यादेश संरचनागत हिसाबले दोषपूर्ण देखिन्छ ।

२०. मूलतः तत्कालीन अवस्थामा देशमा विद्यमान दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गर्दै देशमा शान्तिपूर्ण सहकार्यका लागि उपरोक्त विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएकोमा सो सम्झौता समेतले द्वन्द्वकालमा भएका घटनाहरूका सम्बन्धमा राजनीतिक द्वन्द्वका कारण भएका घटना तथा अन्य कारणबाट भएका घटनाका सम्बन्धमा स्पष्ट सिमाङ्कन गरेको देखिन्छ । तर प्रस्तुत अध्यादेशमा व्यवस्था गरिएको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धमा भएको कानूनी व्यवस्था हेर्दा उक्त अध्यादेशको दफा १३ ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन र सत्य अन्वेषण तथा मेलमिलाप गराउने कुरालाई सम्मिश्रित गरेको पाइएको छ । तसर्थ, माथि गरिएको विवेचनाअनुसार बेपत्ता भएका व्यक्तिको हकमा छानबिन गर्ने आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग छुट्टा-छुट्टै गठन गर्नुपर्नेमा दुवैका हकमा एउटै आयोग गठन

अधिवक्ता माधवकुमार वस्नेत समेत विरूढ प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत गरेको कार्य विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ प्रतिकूल देखियो ।

२१. अब निरुपण गर्नुपर्ने दोस्रो प्रश्न अध्यादेशको दफा २३ मा भएको व्यवस्थाले आयोगलाई अनियन्त्रित तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको छ, छैन साथै उक्त दफाको व्यवस्थाले पीडितको सहमति बेगर पीडकलाई आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने हो होइन र उक्त दफा संविधान प्रतिकूल छ, छैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा, रिट निवेदकहरूले रिट निवेदनमा अध्यादेशको दफा २३(१) मा भएको पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्थाले आयोगलाई अनियन्त्रित तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको र दफा २३(२) मा भएको बलात्कारलगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएको गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन भन्ने व्यवस्था छ। गम्भीर अपराधमा केवल बलात्कार मात्र उल्लेख गरी अन्य अपराध केही उल्लेख नगरेको र अध्यादेशमा गम्भीर अपराधको परिभाषा नहुँदा आयोगको तजवीजीलाई नै स्थान दिएको छ। संक्रमणकालीन न्यायको मर्मविपरीत पीडितको सहमति बेगर आयोगको तजवीजीको आधारमा पीडकले उन्मुक्ति पाउने गरी गरिएको दफा २३ का व्यवस्थाहरू संविधान प्रतिकूल हुँदा बदर हुनुपर्ने भनी दावी लिएको देखिन्छ।

२२. विपक्षीतर्फको लिखित जवाफमा दफा २३ को उपदफा १ मा प्रयुक्त पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई भन्ने वाक्यांशको अर्थ जस्तोसुकै अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने होइन। मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने गरी अध्यादेशको कुनै दफाले आयोगलाई अधिकार दिएको छैन। आयोग निष्पक्ष हुने कुरा यसको गठनसम्बन्धी व्यवस्थाबाट स्पष्ट छ। निष्पक्ष आयोगले बनाउने नियमबाट क्षमादान गर्न सिफारिस गर्दा उल्लेख गर्नुपर्ने आधार र मापदण्ड बन्ने हुँदा आयोगको कार्यप्रति शंका मात्र गरी दायर भएको रिट निवेदनको आधारमा दफा २३ बदर हुनुपर्ने होइन भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ। बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ को दफा २३ लाई हेर्दा निम्न कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ :-

क्षमादानसम्बन्धी व्यवस्था

- (१) आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ।
- (२) उपदफा (१) मा जनु सुकै कुरा लेखेको भए तापनि बलात्कार लगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण

नदेखिएको गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन ।

- (३) उपदफा (१) बमोजिम आयोगले कुनै व्यक्तिलाई क्षमादानको लागि सिफारिस गर्नु अघि त्यस्तो व्यक्तिले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको र सो सम्बन्धमा पीडितलाई चित्त बभुदो ढंगले पश्चाताप गर्दै आयोगले तोकेको म्यादभित्र क्षमादानको लागि आयोग समक्ष लिखित निवेदन गरेको हुनुपर्नेछ ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नु अघि सो विषयमा पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ ।
- (५) उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त निवेदन दिनु अघि निवेदकले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट भएको त्यस्तो काम-कारवाहीको सम्बन्धमा आफूलाई थाहा भए सम्मको सत्य तथ्य विवरण आयोगसमक्ष पूर्ण रूपमा प्रकट गरेको र आयोगले पनि सो विवरणको अभिलेखन गरेको हुनु पर्नेछ ।
- (६) उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिए बमोजिम हुनेछ ।
- (७) उपदफा (१) बमोजिम आयोगबाट सिफारिस भएको व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले क्षमादान दिएका त्यस्तो व्यक्तिको नाम नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरिने छ ।

२३. उल्लिखित कानूनी व्यवस्था नेपाल सरकार र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच मिति २०६३।१।५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यता अनुरूप एवं संक्रमणकालीन न्यायमा पीडितको भूमिका पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण हुनुपर्ने मान्यता अनुरूपका भए नभएको हेर्नुपर्ने देखिन्छ । विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ७ ले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकार सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरू प्रति प्रतिबद्धता जनाएको छ । त्यस्तै उक्त सम्झौताको दफा ५.२.३ र ५.२.५ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको क्रममा मारिएकाहरूको छानबिन एवं मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक प्रदान गरेको छ, धारा १३ ले समानताको हक प्रदान गरेको छ । त्यस्तै धारा २४(९) ले कुनै पनि व्यक्तिलाई अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हकको व्यवस्था

गरेको र धारा ३२ ले संविधान प्रदत्त हकको प्रचलनको लागि कारवाही चलाउन पाउने गरी संवैधानिक उपचारको हक प्रदान गरेको छ ।

२४. नेपालले जातिहत्या अपराधको रोकथाम र सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९४८ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि १९७९, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्र, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र लगायतका अन्य धेरै महासन्धिहरूको अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र भएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको व्यवस्थाहरू नेपाल कानून सरह लागू हुने व्यवस्था नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) मा भएको हुँदा त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतका अपराधहरूको अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, पीडकलाई अभियोजन गरी न्यायको परिधिभित्र ल्याउने र पीडितलाई परिपूरण गर्ने दायित्व राज्यको रहेको हुन्छ । नेपाल पक्ष भएको यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २(१) मा प्रत्येक पक्षराष्ट्रले आफ्नो अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतको कुनै पनि इलाकामा यातनाका कार्यहरूमा रोक लगाउन प्रभावकारी कानूनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् (Each state party shall take effective legislative, administrative, Judicial or other measure to prevent acts of torture in any territory under its jurisdiction) भन्ने व्यवस्था रहेको छ । साथै धारा १३ मा सक्षम निकायमा उजुर गरी न्याय पाउने हक र धारा १४ मा यातना पीडित तथा आश्रितहरूले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था रहेको छ । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने कार्य विरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार हुनेछ । (Everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted him by the constitution or by law) भन्ने व्यवस्था रहेको छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २(१) मा प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरू आफ्ना इलाका तथा क्षेत्राधिकारभित्र रहेका सबै व्यक्तिहरूलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा हैसियतका आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव बिना प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रमा स्वीकृत अधिकारहरूको सम्मान र सुनिश्चितता प्रदान गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् (Each state party to the present covenant undertakes to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present covenant, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, rational of social origin, property, birth of other status) भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस

सम्बन्धमा विदेशी मानव अधिकारसम्बन्धी अदालतको फैसला हेर्दा अन्तर अमेरिकी मानव अधिकार अदालतले (भेलाइस्कोइज-रोड्रिगोज विरुद्ध होण्डुरस २९ जुलाई १९८८) को मुद्दामा बेपत्तालगायत मानव अधिकारको उल्लङ्घनको घटनाको अनुसन्धान गरी दण्डित गर्ने राज्यको कानूनी दायित्व हुन्छ भनी उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी सोही अदालतले Barrios Altos vs Peru को मुद्दामा १४ मार्च २००१ मा फैसला गर्दा परेका दुई क्षमादान कानूनहरूलाई अमेरिकी मानवअधिकार महासन्धिविपरीत ठहर्‍याउँदै फौजदारी अभियोजनलाई उन्मुलन गर्ने तथा दण्डहीनता स्थापित गर्ने खाले सबै माफी तथा क्षमादानसम्बन्धी उपायहरू मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सन्दर्भमा अस्वीकार्य हुन्छन् भनेको छ।

२५. अध्यादेशको दफा २३ मा गरिएको क्षमादानसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था अनुरूप दफा २३(१) अनुसार आयोगले छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले संक्रमणकालीन न्यायको मर्म र भावना विपरीत पीडितको भूमिकालाई शुन्य बनाई आयोगलाई अनियन्त्रित स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेको भन्ने निवेदकको भनाई देखिन्छ। उपदफा ३ मा पीडकले आफूबाट भएको मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको सम्बन्धमा पीडितसमक्ष चित्तबुभ्दो ढंगले पश्चाताप गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। तर पीडितसमक्ष पश्चाताप कसरी गर्ने र कहाँ गर्ने भन्ने कुरा स्पष्ट गरिएको देखिँदैन। त्यस्ता पश्चातापलाई पीडितले स्वीकार गरेको हुनुपर्ने सुनिश्चितता पनि खोजिएको पाइँदैन। दफा २(ब) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषा अन्तर्गत हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने जस्ता जघन्य अपराधहरूको सूची राखिएको देखिन्छ। दफा २३ को उपदफा ३ ले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सम्बन्धमा पीडित समक्ष पश्चाताप गरेको भनी पीडकले आयोगमा निवेदन गरेको भरमा आधारमा आयोगले सिफारिस गरेमा पीडकले राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार जघन्य मानिएका अपराधबाट उन्मुक्ति पाउने देखिन्छ। त्यस्तै दफा २३(२) मा बलात्कारलगायतका आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन भन्ने व्यवस्था हेर्दा गम्भीर प्रकृतिका अपराध के के हुन ? अध्यादेशले परिभाषित गरेको देखिन्छ भने बलात्कारमात्र शब्द उल्लेख गरी अन्य अपराध बारे केही उल्लेख नगरिएको देखिन्छ।

२६. अध्यादेशको दफा २(ब) मा परिभाषित कसूरहरूको सम्बन्धमा उक्त शब्द प्रयोग गरेको भए उक्त दफा नै उद्धरण गर्न सकिन्थ्यो जुन गरिएको छैन। शान्ति मन्त्रालयको लिखित जवाफमा दफा २(ब)लाई नै इङ्गीत गरेको भनेपनि त्यसलाई ऐनको शब्दहरूबाट स्पष्ट गर्न जरुरी देखिन्छ साथै दफा २३(२) मा गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा संलग्न देखिएको भन्ने आधारमा क्षमादान दिन नखोजिएको हो भने दफा २३(३) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको भनी पश्चाताप गर्ने व्यवस्थाको औचित्य देखिँदैन। दफा २३(२) को व्यवस्था हेर्दा दफा २(ब) मा परिभाषित कसूरहरूको हकमा पर्याप्त आधार र कारण नभएमा

मात्रै क्षमादानको लागि सिफारिस नगर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसको अर्थ आयोगले सामान्यतया क्षमादान मार्ग नै प्रशस्त गर्ने र पर्याप्त कारण भएमात्रै क्षमादानको लागि सिफारिस नगर्ने सिद्धान्त अपनाएको देखिन्छ। अर्को शब्दमा वर्तमान अध्यादेशले जुनसुकै अपराधको लागि पनि क्षमादान दिने सामान्य र क्षमादान नदिने कार्यलाई अपवाद बनाएको भन्नुपर्ने हुन्छ। हुनुपर्ने त उपरोक्त प्रकृतिको अपराधमा अपराध घटित हुनुको परिस्थिति, अनुसन्धानको परिणाम र स्थिति, पीडितको पीडक एवं क्षमादान प्रतिको दृष्टिकोण, पीडितको क्षमा याचना सहितको कसूरको सावित्री, चरित्र, क्षमादानबाट समाजमा पर्न जाने असर र प्रभाव आदि कारणहरूले क्षमादान दिन उचित हुने विशिष्ट देखिएमा मात्रै गम्भीर अपराधहरूमा कम सजाय वा क्षमादान तथा अन्य वैकल्पिक संक्रमणकालीन न्यायको उपायहरू प्रशस्त गर्नु स्वभाविक हुने थियो। मानव अधिकार र मानवीय कानूनविरुद्धका जघन्य अपराधमा न्यायको प्रक्रियामा ल्याउनु सामान्य र वैकल्पिक उपाय अपनाउन अपवाद हुनुपर्नेमा त्यसको ठीक उल्टो भएको छ। अर्को कुरा उक्त दफा २३ ले क्षमादानको लागि सिफारिस नगरेमा के परिमाण हुने भन्ने पनि प्रष्ट गरेको देखिँदैन। क्षमादान नदिने निर्णयको परिणाम न्यायिक प्रक्रियामा लाने भन्ने पनि निश्चितता तोकिएको देखिँदैन। आयोगले मुद्दा चलाउन लेखी पठाएमा मात्रै महान्यायाधिवक्ताले सो सम्बन्धमा विचार गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ।

२७. अध्यादेशको २३(४) मा पीडकको तर्फबाट क्षमादानको निवेदन पन आएको बखत क्षमादानको सिफारिस गर्नुअघि पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। पीडकले पीडितसँग चित्त बुझ्दो ढंगले पश्चाताप गरेको निवेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था अध्यादेशको दफा २३(३) मा उल्लेख भएपनि सो सुनिश्चिताको लागि पीडितसँग परामर्श गरी सो यकिन गर्ने र पीडितको पनि सहमति खोज्नु उपयुक्त हुने देखिएपनि उक्त कानूनी व्यवस्थाले त्यस्तो अनिवार्यतालाई स्पष्ट गरेको देखिन आउँदैन। उपदफा ४ मा उल्लिखित पीडितसँग सल्लाह भनेको कुनै कानूनी दृष्टिले सहमति दर्शाउने शब्द नभई सामान्य सम्वादको स्थितिलाई जनाउने देखिन्छ। त्यसबाट पीडितको अभिमतको सम्मान हुने वाध्यकारी परिस्थिति देखाउन सक्ने देखिँदैन। त्यस्तै उपदफा (६) मा उपदफा (९) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिएबमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था अनुरूप नियम बनाउने अधिकार दफा ४० ले आयोगलाई प्रदान गरेको हुँदा आयोगकै अनियन्त्रित स्वेच्छाका आधारमा मापदण्ड बनाई क्षमादानको सिफारिस हुने अवस्थाको मार्ग प्रशस्त भएको पाइन्छ।

२८. अध्यादेशको २३ मा भएका समग्र कानूनी व्यवस्थाले द्वन्द्वकालमा घटेका क्षमादान हुनसक्ने घटना र क्षमादान हुन नसक्ने जघन्य प्रकृतिका राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम न्यायिक सुनुवाई हुनुपर्ने फौजदारी अपराधलाई स्पष्ट वर्गीकरण गरेको देखिन्छ। उक्त अध्यादेशको दफा २(ब) ले परिभाषित गरेको मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्य जस्तै हत्या, व्यक्ति बेपत्ता पार्नेसमेतलाई समेट्ने गरी दफा २३(३) मा पीडकले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनाका सम्बन्धमा पीडित समक्ष पश्चाताप गरेमा आयोगले क्षमादानको सिफारिस गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रतिकूल भएको पाइयो। साच्चै भन्ने

हो भने यस्ता जघन्य प्रकृतिका अपराधमा पीडित पक्षको सहमति मात्रले पनि अपराधमा संलग्न व्यक्तिले उन्मुक्ति पाउन सक्तैन । जघन्य अपराधमा संलग्न कसूरदारहरूलाई खोजी गरी कानूनबमोजिम अभियोजन गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ ।

२९. गम्भीर प्रकृतिका अपराध र मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कसूरदारलाई जबर्जस्ती राजनीतिक द्वन्द्वसँग जोडेर क्षमादान गर्दा दण्डहीनताले प्रश्रय पाउनुमात्र होइन विधिको शासन (Rule of Law) कायम नहुने हुन्छ । गम्भीर अपराधका पीडितहरूले स्वतन्त्र र सक्षम निकायबाट प्रभावकारी न्याय पाउने अधिकारलाई कुण्ठित गरी सबै प्रकृतिका अपराधमा क्षमादान हुने गरी आयोगलाई अनियन्त्रित अधिकार प्रदान गर्न नमिल्ने हुन्छ । यस अदालतबाट निवेदक अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्र प्रसाद ढकाल विपक्षी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा “बेपत्ता भएका व्यक्तिको यथार्थ स्थिति पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानूनी कारवाही गर्ने र पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट राज्य पन्छिन सक्ने अवस्था नदेखिने” भन्नेसमेतको व्याख्या भई गम्भीर अवस्थाहरूमा क्षमादान हुन नसक्ने भनी फैसला भएको छ ।

३०. संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्याङ्कन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ, त्यसैले अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण (Truth Seeking), क्षतिपूर्ति (Reparation), संस्थागत सुधार (Institutional Reform), परीक्षण (Vetting) लगायतका विविध पक्षहरू रूपमा चरणबद्ध विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । ती सबै कामहरूमा चुस्तता वा प्रभावकारीता सुनिश्चित गर्ने कानूनहरू, सीपहरू र संस्थागत क्षमताहरू विद्यमान हुनु जरूरी छ । द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानून विरुद्धका वा मानवअधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्बोध गराउने, घटनावलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनर्स्थापना गर्ने, अनि अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने नै संक्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभीष्टहरू हुन् । संक्रमणकालीन न्यायका समस्याहरूबारे खास संयन्त्रहरू एवं कार्यक्रम मार्फत सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता तर्फ यस अदालतबाट लिलाधर भण्डारी समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरबार काठमाडौं समेत भएको संवत् २०६४ सालको रिट नं. ०८६३ को परमादेश मुद्दामा विपक्षी नेपाल सरकारको नाउँमा आदेशसमेत जारी भई सकेको छ ।

३१. विवादित अध्यादेशमा प्रयोग भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भन्ने प्रयोग गरिएको भएपनि सो शब्दले द्वन्द्वको अवधिमा भएका सम्पूर्ण कुराहरूलाई समेट्न सक्ने देखिन्छ । द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घटनालाई मात्रै प्रस्तुत शब्दले सम्बोधन गर्न सक्ने देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा अरु कुराका हकमा प्रचलित कानूनले नै सम्बोधन गर्नुपर्छ । द्वन्द्व भनेको जुन कारणले विगतमा द्वन्द्व भएको हो त्यो बुझ्नु पर्छ । द्वन्द्वको

कालखण्ड भित्र जुनसुकै गैर राजनीतिक प्रकृतिको अपराध भएकोमा पनि द्वन्द्वका नाममा त्यसलाई उन्मुक्ति दिनसक्ने देखिँदैन । तत्काल घटित अपराधहरूका सम्बन्धमा तत्कालको परिस्थितिले अनुसन्धान हुन नसकेको भएपनि फौजदारी कानूनले उन्मुक्ति दिएको वा समर्पण गरेको मान्न सकिँदैन । अपराधको राजनीतिकरण व्यापकरूपमा भएकाले व्यवस्थापनको हिसाबले त्यसको सम्बोधन गर्नु जटिल भएको देखिन्छ । द्वन्द्वकाल भनेको द्वन्द्व चालु रहेको अवस्थाको काललाई जनाउने शब्द हो । द्वन्द्वकालमा घटित हरेक घटना वा वारदात द्वन्द्वको क्रममा घटित वारदात हुन्छ भन्न मिल्दैन । द्वन्द्वकालमा द्वन्द्वसँग राजनीतिकरूपले सम्बद्ध भएको घटना र आपराधिकरूपले गरेको कसूरको कार्यलाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्न मिल्दैन । द्वन्द्वकालमा भएको विशुद्ध कसूरजन्य कार्यलाई द्वन्द्वको क्रममा भएको घटना भन्न मिल्दैन र प्रचलित फौजदारी कानूनले सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । द्वन्द्वसँग सम्बन्धित रहेको देखिएमा मात्रै फौजदारी कानून बाहेक वा संक्रमणकालीन अन्य उपायबाट सम्बोधन गर्न मिल्छ । विशुद्ध आपराधिक घटनाहरूलाई सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले सम्बोधन गर्न सक्ने कुनै सम्भावना छैन । वस्तुतः सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी प्रस्तुत विधेयक फौजदारी न्यायको प्रतिस्थापन गर्ने कानून नभई सहायक कानून मात्रै हो भन्ने बुझ्न जरुरी छ ।

३२. सामान्य फौजदारी कानून अन्तरगत मुद्दा चलाई कसूरदार ठहर भएको र सजाय भएको अवस्थामा सजायको कार्यान्वयन नै गर्न लगाइन्छ र विशेष अवस्थामा मात्रै संविधान बमोजिम राज्यले खास अवस्था र तरिकाबमोजिम माफी दिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । त्यसरी माफी दिँदा सो पूर्व कसूरको निर्धारण भएको हुन्छ । प्रस्तुत अध्यादेशमा संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनको सिलसिलामा माफीको सिफारिस गर्दा त्यस्तो प्रक्रिया निर्धारण भएको नहुने हुनाले यसलाई अत्यन्त सतर्कतापूर्वक हेर्न जरुरी देखिन्छ । मानवअधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर अभियोगको दोषीलाई समेत कसूर निर्धारण पूर्व नै माफी दिने दिलाउने कुरा संविधानले परिकल्पना गरेको विषय देखिँदैन । वस्तुतः माफी दिने वा नदिने, दिन उपयुक्त हुने वा नहुने भन्ने संविधान र न्यायको मान्य सिद्धान्तको आधारमा विचार गर्नुपर्ने कुरा देखिन्छ ।

३३. संविधानबमोजिम माफीको प्रावधान समावेश गर्दा पनि अन्य सामान्य फौजदारी मुद्दामा जस्तो मानव अधिकारको उल्लङ्घनको विषयमा पीडकलाई क्षमादान दिन सिफारिस गर्न सक्ने देखिँदैन । क्षमादान दिने कुरा मूल र क्षमादान नदिने कुरा अपवाद मानेर प्रस्तुत अध्यादेशको मस्यौदा भएको छ । क्षमादान दिनु पूर्व आयोगले पीडितसँग सल्लाह लिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था वस्तुपरक हुन सक्तैन त्यस्तो नभई क्षमादान दिनु पूर्व आयोगले पीडितसँग सल्लाह गर्न वा पीडितको सहमति अनिवार्य रूपमा लिनुपर्ने अवस्था गर्नु उपर्युक्त हुने थियो । क्षमादानको आधार र मापदण्ड फौजदारी न्यायप्रणालीको सारभूत कुरा हो यस्तो गम्भीर विषयमा पनि अध्यादेशमा तोकिएबमोजिम हुनेछ भनी अध्यादेशमा राख्नु भनेको न्यायलाई पाखा लगाउनु हो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ ले मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले जुनसुकै अदालत, विशेष अदालत, सैनिक अदालत वा अन्य कुनै न्यायिक,

अर्ध न्यायिक वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई माफी, मूलतवी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्ने गरी संविधानले नै क्षमादान दिने अधिकार राष्ट्रपतिलाई प्रदान गरेकोमा सो संवैधानिक व्यवस्था समेतलाई चुनौती दिदै प्रस्तुत अध्यादेशले नेपाल सरकारलाई क्षमादान दिने अधिकार दिएको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा थप स्पष्टता जरुरी देखिन्छ।

३४. यसबाट गम्भीर प्रकृतिका अपराध तथा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडितको जीवनको हक, समानताको हक, यातना विरुद्धको हक लगायतका मौलिक एवं मानव अधिकारसम्बन्धी हक विरुद्ध हुने गरी कुनै पनि प्रकारको माफी तथा क्षमादान हुन नसक्ने हुन्छ। गम्भीर अपराधमा संलग्न दोषीलाई समेत क्षमादान गर्न सक्ने गरी अध्यादेशको दफा २३ मा भएको व्यवस्थाले आयोगलाई अनियन्त्रित तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको देखियो। ऐनको दफा २(त्र) मा उल्लिखित अपराधहरूको हकमा समेत साथै उक्त दफाको व्यवस्थाले पीडितको सहमति बेगर पीडकलाई आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने अवस्था देखिदा विवादित अध्यादेशलाई आयोगलाई दिएको माफीसम्बन्धी व्यवस्था पीडितको हक र संविधानमा व्यवस्थित मौलिक हकहरूको सन्दर्भमा समेत विवेकसम्मत र कानूनसम्मत देखिन आउँदैन। साथै अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तको मर्म अनुकूलसमेत देखिन आउँदैन।

३५. निरूपण गर्नुपर्ने तेस्रो प्रश्न अध्यादेशको दफा २५ मा भएको व्यवस्थाले गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था हुन्छ वा हुँदैन। उक्त दफा २५ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल छ, छैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा, रिट निवेदकले दफा २५(१) मा प्रयुक्त दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानून बमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ, भन्ने व्यवस्थाले आयोगले पीडकलाई कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने कुरा अनिवार्य नबनाई स्वेच्छिक बनाई पीडकलाई कसूरबाट उन्मुक्ति दिने ठाउँ राखेको देखिन्छ। साथै प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने शब्द राखिएको छ, त्यसको अर्थ अध्यादेश जारी हुँदाका बखतमा विद्यमान कानूनबमोजिम भन्ने मात्र देखिन्छ। सामान्यतया फौजदारी मुद्दा भनेको तत्काल प्रचलित कानून बमोजिम नै हुने हो तर मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको विशेष अवस्थाहरूमा भने अपराधको प्रकृति र क्षतिको परिणाम हेर्दा कानूनले नियमन गरेको क्षेत्र अपर्याप्त देखिएमा र न्याय नै परास्त भएको अनुभव भई न्याय र व्यवस्था कायम राख्नु विशेष प्रयोजनको लागि कसूर हुँदाको बखतको अवस्थालाई लक्ष्य गरेर पछि पनि कानून बनाउनुपर्ने हुन्छ। त्यस सम्बन्धमा यस अध्यादेशले विचार गरेको देखिन आउँदैन। विपक्षीतर्फको लिखित जवाफमा प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने वाक्यांशले तत्काल विद्यमान कानूनलाई मात्र नजनाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटना वा मानवता विरुद्धको कसूरमा नयाँ कानून बनाएर पनि कारवाही गर्न सकिने हुँदा निवेदकको दावी आधारहीन छ, भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ। तर अध्यादेशको प्रावधानहरूले सो को पुष्टि गरेको देखिन आउँदैन। अध्यादेशको दफा २५ मा निम्न कानूनी व्यवस्था भएको पाईन्छ :-

कारवाहीको लागि सिफारिस गर्नेसक्ने:

- (१) आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानून बमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्नेसक्नेछ ।
- (२) आयोगले उपदफा (१) बमोजिम कारवाहीको लागि सिफारिस गर्दा दफा २७ बमोजिम दिइने प्रतिवेदन मार्फत गर्नेछ ।
- (३) उपदफा (२) मा जुनसुकैकुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन दिनुअगावै क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ ।

३६. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरुद्धको कसूर जस्ता गम्भीर अपराधमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (Universal Jurisdiction) लागू हुने र त्यस्तो कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई पश्चातदर्शी कानून बनाएर भएपनि कारवाहीको दायरामा ल्याउन सकिने भन्ने सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सिद्धान्त विकसित भई सकेको छ । मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवताविरुद्धका अपराधहरू गम्भीर अपराध हुने हुँदा त्यस्ता अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायराभित्र ल्याउन विद्यमान प्रचलित कानून अपर्याप्त भएको अवस्थामा नयाँ कानून समेत निर्माण गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुपर्ने हुन्छ । द्वन्द्वकालमा भएका जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान कानून पर्याप्त नरहेकाले नयाँ कानून बनाउन यस अदालतले राजेन्द्र ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा सरकारका नाममा आदेश जारी गरेको हो । अध्यादेश यथास्थितिमा कार्यान्वयन भएमा दफा २५(१) मा प्रयुक्त प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने शब्दले नयाँ निर्माण हुने कानूनलाई समेट्न नसक्ने हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार गम्भीर कसूर गरेका तर तत्काल प्रचलित राष्ट्रिय कानूनको अभाव भएको अवस्थामा पीडकलाई उन्मुक्ति प्रदान गर्न सक्ने देखियो ।

३७. हुन त गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना वा मानवताविरुद्धको कसूरमा प्रभावकारी ढङ्गले निपटन र दण्डहीनता हटाई न्यायपूर्ण अवस्था सिर्जना गर्नको लागि विशेष अवस्थामा कानून र न्यायको निरन्तरताको लागि घटना विशेषलाई सम्बोधन गर्ने गरी पश्चातदर्शी कानून समेत बनाई लागू गर्नुपर्ने कुरा सर्वस्वीकृत कुरा हो र प्रस्तुत मुद्दामा विपक्षीमध्येका शान्ति मन्त्रालयको लिखित जवाफमा राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त निर्देशनलाई समेत स्वीकार गरिएको पाइन्छ, र त्यस प्रयोजनको लागि अध्यादेशले नै थप कानून बनाउने प्रक्रियाको थालनी गर्ने जिम्मेवारी शान्ति मन्त्रालयलाई तोकेको पनि ध्यानाकर्षण गराइएको पाइन्छ । तथापि ति कुराहरू कार्यान्वयनको चरणमा मात्रै हेर्न सकिने विषय भएकाले तत्काल निरुपण गर्न सम्भव देखिँदैन । बेपत्तासम्बन्धी कसूरको आपराधीकरण गर्ने

कानून पारीत नगरी राख्ने अनि प्रस्तुत अध्यादेशको संरचनाबाट यथावस्थामा प्रचलित कानूनको कार्यान्वयन गर्ने हो भने बेपत्ता सम्बन्धी अपराधको न्याय निरुपण हुन नसक्ने कठोर परिस्थिति उक्त संरचनाबाट देखिन्छ। संक्रमणकालीन न्यायको सही र इमान्दार कार्यान्वयन गर्ने हो भने सम्बद्ध विषयहरूको कानूनी, संस्थागत, प्रक्रियात्मक, उपचारात्मक र राहतमूलक कतिपय व्यवस्थाहरूको एकमुष्ट तर्जुमा गर्नु र लागू गर्नु जरुरी हुन्छ। बदलाको भाव वा अपराध बोधले ग्रस्त भएर कुनै नीति वा कानूनको तर्जुमा गर्नु वा सो सही रूपमा बन्नु पर्ने नीति वा कानूनको निर्माण वा कार्यान्वयनलाई अवरोध गर्नु विडम्बनापूर्ण कुरा हुन्छ। नितान्त न्याय र विवेकसंगत एवं समाजमा मैत्री र सद्भावनाको उद्बोधन गर्ने हिसाबले दीर्घकालिन लक्ष्य लिई कानून र न्यायप्रणालीको संचालन गर्न सकिएन भने समाज निरन्तर द्वन्द्वमा फसी रहने हुँदा विकास र सभ्यताको मार्गमा अग्रसर हुन असम्भव हुन्छ। यो कुरा विशेषरूपले मननीय छ।

३८. छानबिनबाट गम्भीर मानवअधिकार विरुद्धको अपराधको दोषी देखिएको अवस्थामा क्षमादानको सिफारिसमा नपरेकालाई पीडकलाई कारवाही गर्न पठाउने सम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा सो कार्य स्वेच्छिक नभई अनिवार्य हुनुपर्ने हुन्छ। क्षमादानमा नपरेकालाई कारवाहीको लागि पनि अनिवार्य नगराई सिफारिस गर्न सक्नेछ, भन्ने व्यवस्थाले क्षमादान दिने कार्यलाई मूलकार्य मानी क्षमादानमा नपरेका पीडकलाई कारवाही गर्ने कार्यलाई आयोगको स्वेच्छामा छाड्ने हो भने कसूरदारले दण्ड नपाई दण्डहीनता हुने र पीडितहरूले न्याय नपाई भ्रन पीडामा बस्नुपर्ने हुन्छ। अध्यादेशको दफा २५(१) ले कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने सक्नेछ, भन्ने र दफा २५(३) को मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउन सक्नेछ, भन्ने व्यवस्थाले क्षमादानमा नपरेकालाई कारवाहीको सिफारिस अनिवार्य नगरी आयोगको स्वेच्छिक स्वविवेकमा छोडेको हुँदा उक्त व्यवस्था संविधानसम्मत मान्न मिलेन। यसलाई संविधान, कानून र न्यायअनुकूल बनाउन परिमार्जन र परिष्कार गर्नुपर्ने देखियो।

३९. अब निरुपण गर्नुपर्ने चौथो प्रश्न अध्यादेशको दफा २९ मा भएको व्यवस्थाबाट महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउन निर्णय गर्नसक्ने अधिकारको संकुचन भएको छ वा छैन, साथै मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ, भन्ने व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलान्ने सर्वमान्य सिद्धान्तको विपरीत छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा, निवेदकले रिट निवेदनमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ को दफा २९(१) मा भएको मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगको सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन मन्त्रालयबाट लेखि आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो व्यक्तिउपर मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्न सक्नेछ, भन्ने व्यवस्थाले महान्यायाधिवक्ताले शान्ति मन्त्रालयको सिफारिसबिना मुद्दा चलाउन नसक्ने अवस्था हुँदा मुद्दा चलाउने महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक अधिकारमा संकुचन गरेकाले उक्त दफा खारेज गरीपाऊँ भनी माग गरेको देखिन्छ। विपक्षितर्फको लिखित जवाफमा अध्यादेशको दफा २५(३) मा

व्यवस्था भएअनुरूप क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था हुँदा दफा २९(१) लाई दफा २५(३) सँग साथै राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। तसर्थ, दफा २९(१) को व्यवस्थाले महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक भूमिकामा संकुचन गरेको नहुँदा रिट निवेदन दावीबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरेको देखिन्छ।

४०. बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशको दफा २९ मा निम्न कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ :-

मुद्दा दायर गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था:

- (१) मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगको सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन मन्त्रालयबाट लेखि आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो व्यक्तिउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नेछ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णयगर्दा यसको आधार र कारण खुलाउनु पर्नेछ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिम दोषी देखिएको व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा सम्बन्धित सरकारी वकीलले सो व्यक्तिउपर नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको अदालतमा मुद्दा चलाउनु पर्नेछ।
- (४) उपदफा (१) बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले पैतिस दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिनेछ।

अध्यादेशको दफा २५ उपदफा (३) :

उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन दिनु अगावै क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ।

४१. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) मा “नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिनेछ। यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल

सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

४२. सर्वप्रथम अध्यादेशको दफा २५(३) ले क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगले महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउन सक्नेछ, भनी पीडकउपर मुद्दा चलाउन लेखि पठाउने कार्यलाई अनिवार्य नबनाई आयोगको स्वेच्छामा छाडी पीडकलाई उन्मुक्ति दिने अवस्था रहेको भन्ने विषयमा माथि तेस्रो प्रश्नमा नै विवेचना गरिएको छ । दफा २९(१) मा भएको कानूनी व्यवस्था हेर्दा आयोगले दोषीउपर मुद्दा चलाउन सिधै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा नपठाई शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा सिफारिस गरी मन्त्रालयले अनिवार्य नभई स्वेच्छामा महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाएमा मात्र महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यस्ता मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको अपराधमा संलग्न पीडकलाई अभियोजनको अनिवार्य सुनिश्चितता गर्नुपर्नेमा आयोगले शान्ति मन्त्रालयमा सिफारिस गरी शान्ति मन्त्रालयले आफ्नो स्वेच्छामा महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउने सम्मको व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

४३. माफीको लागि आयोगले सिफारिस नगरेको अवस्थामा आयोग स्वयंले मुद्दा चलाउन लेखी पठाउने दफा २५(३) को व्यवस्थाअन्तर्गत वा आयोगले नै मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगको सिफारिस भएको आधारमा मन्त्रालयले मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीललाई लेखी पठाएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताले दफा २९ को व्यवस्था अन्तर्गत मुद्दा चलाउन वा नचलाउने सम्बन्धमा निर्णय हुन सक्ने देखिन्छ ।

४४. अध्यादेशको दफा २५(३) मा आयोगले महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउन लेखी पठाउने भन्नेसम्म छ, तर महान्यायाधिवक्ताले के गर्ने हो भन्ने प्रष्ट गर्दैन भने दफा २९ अन्तर्गत आयोगको सिफारिस भएमा पनि शान्ति मन्त्रालयबाट महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउन लेखी पठाउन पर्ने अनिवार्यता तोक्दैन, उक्त मन्त्रालयले मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाए पनि मुद्दा चलाउने नै निर्णय गर्छ वा मुद्दा चलाउँछ भन्ने निश्चितता प्रदान गर्दैन । यसरी जस्तोसुकै गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनको घटनामा पनि अपराधीकरण र अभियोजन सुनिश्चितताको अभाव अध्यादेशमा देखिन्छ । त्यस्तो अति उच्च स्वेच्छाचारी स्वविवेकको अधीनमा राख्ने र मन्त्रालय वा महान्यायाधिवक्ताले समकालीन राजनीतिक हितसँग सम्बन्ध हुन सक्ने ठाउँ राख्ने हो भने दण्डहीनता हटाउने र संक्रमणकालीन न्यायको सुव्यवस्थापन गर्ने कुरा कपोलकल्पित मात्रै हुने संभावना रहन्छ । वस्तुतः फौजदारी कसूरको अनुसन्धान वा अभियोजन राज्यको स्वविवेकीय विशेषाधिकार हुनै सक्तैन । हरेक कसूरको अनुसन्धान गरी कानून बमोजिम न्याय दिने दिलाउने राज्यको आधारभूत कानूनी दायित्वसमेत हो । कसूरको कार्य हुने तर अनुसन्धान नै नगर्ने वा गरेपनि असफल अनुसन्धान गर्ने वा नतिजामा पुऱ्याउन नसक्ने भनेको कानूनी

राज्यका असफलताका द्योतक उदाहरणहरू हुन् । सफल अनुसन्धान गरी स्वच्छ र वैध अभियोजन गर्नु र न्यायको अन्तिम बिन्दुमा पुऱ्याउनु, कानून कार्यान्वयन निकायका आधारभूत उत्तरदायित्वका कुराहरू हुन् । अनुसन्धान वा अभियोजन नगरेको वा प्रत्यक्ष वा परोक्ष ढंगले अनुसन्धान वा अभियोजन गर्न इन्कार गरी दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिएको पाइन्छ भने त्यस्तो हरेक घटनाको सार्वजनिक कानूनमा परिणामहरू हुन्छन् र अदालतले पनि संविधान र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको आधारमा अनुसन्धान वा अभियोजन क्रियाशील गर्न गराउन बाध्य गर्ने जो चाहिने आवश्यक अधिकार राखेको हुन्छ, त्यसो गर्नु उसको कर्तव्य पनि हुन्छ । तोकिएको अनुसन्धान अधिकारी वा अभियोजनकर्ताले आफ्नो कर्तव्य पुरा नगरी न्याय पराजित हुन्छ वा पीडितले उपचार नपाएको अनुभूति गरेको हुन्छ भने त्यसमा पीडितकै उत्तरदायित्वमा निजी अनुसन्धान वा अभियोजनको वैकल्पिक मार्गसमेत प्रशस्त गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ । न्यायको मार्ग एकाध कुनै अधिकारी वा संस्थाको असफलताको कारणबाट अवरुद्ध हुन र उपायविहीन अवस्थामा छोड्न सकिँदैन । यस कुरालाई पनि ध्यानमा राखेर फौजदारी कानूनको परिमार्जन गर्न जरुरी भैसकेको छ ।

४५. उपरोक्त विश्लेषणको आधारमा वर्तमान अध्यादेशको व्यवस्थाबाट गम्भीर कसूरको दोषीलाई समेत मुद्दा चलाउने कुरामा बाञ्छित मात्रामा निश्चितता नभएको भै घटनामा पीडित व्यक्ति वा समाजले आफ्नो हकहित संरक्षणको लागि न्याय माग गर्ने अधिकारमा असर पर्न सक्ने देखिएको छ । हुन त सार्वजनिक अधिकारीकोरूपमा रहेका महान्यायाधिवक्ता वा मन्त्रालयको नियत बारे अग्रिमरूपमा कुनै पूर्वाग्रह राख्न मिल्ने हुँदैन । तथापि न्यायमा निश्चितताको मात्रा बढाउन अध्यादेशमा स्पष्ट व्यवस्थाहरू हुन जरुरी छ ।

४६. हुन त महान्यायाधिवक्ताको संस्था नेपालको अन्तरिम संविधानले अभियोजनको व्यापक अधिकार सहित स्थापना गरेको छ । यो अध्यादेशको कुनै व्यवस्थाले उसको अधिकार सङ्कुचित हुन्छ वा हुँदैन भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ । फौजदारी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु गराउनु उसको अन्तिमिहित दायित्व हो र उक्त संस्थाको सफलता वा असफलताको परीक्षण त्यसैबाट हुने हो, तर कार्यपालिकाको विभागीय हित जुन राजनीतिक हितसँग सम्बन्ध पनि हुन सक्छ त्यसबाट प्रभावित भएर मन्त्रालयले दिएको निर्देशनको अधिनमा रहेर संविधान र विवेकसंगत अभियोजनसम्बन्धी निर्णय लिन सकिएन भने कानूनी राज्यको आधारशिला भत्कने अवस्था रहन्छ । फौजदारी न्यायको राम्रो प्रशासन संविधानका राम्रो कार्यान्वयनकै लागि पनि पूर्व शर्त हुने र सोको निश्चित गर्नु र मूल प्रवाहको राज्यको दायित्वको विषय रहेकाले फौजदारी कानून र न्यायको आधारभूत संरचनालाई संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्रको अधिनस्थ बनाउन दिन मिल्दैन । विषयवस्तु र सन्दर्भको आधारमा फौजदारी न्यायिक प्रक्रिया र मेलमिलापको जस्तो प्रक्रियालाई एकआपसको पूरककोरूपमा सँगसँगै लैजानुपर्ने र आवश्यकता अनुसार भिन्नै एवं विशेषिकृतरूपले पनि हेर्नु पर्ने देखिन्छ ।

४७. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ बमोजिम संविधानले प्रदान गरेको अभियोजनसम्बन्धी अधिकार विशिष्ट र स्वायत्त प्रकृतिको अधिकार हो। महान्यायाधिवक्तालाई यो अधिकार संविधानद्वारा सिधै प्रदान गरिनुको पछाडि महान्यायाधिवक्ताको संस्था एउटा व्यवसायिक र न्यायिक संस्थाको रूपमा रहेको र त्यस्तो संस्थाले कुनै खास राजनीतिक उद्देश्यले कसैउपर दुर्भावनापूर्वक अभियोजन लगाउनु वा कसैउपर मोलाहिजाबस वा राजनीतिक स्वार्थको कारणले लगाउनु पर्ने अभियोजन नलगाउने अवस्था आउनु नदिनु र फौजदारी कसूर जस्तो विषय समेटिएको गम्भीर फौजदारी अभियोग विशिष्ट कानूनी एवं न्यायिक आवश्यकता अनुरूप सही र निष्पक्षरूपमा हुनु सकोस भनेर नै यस्तो संस्था खडा गरी अभियोजन सम्बन्धी सम्पूर्ण जिम्मेवारी सुम्पिएको हुँदा महान्यायाधिवक्ताको अभियोजनसम्बन्धी अधिकारलाई संकुचन गर्ने मिल्ने हुँदैन।

४८. त्यस्तै निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनमा अध्यादेशको दफा २९ मा भएको मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्थालाई चुनौती समेत दिएको देखियो। दफा २९ मा मुद्दा दायर गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था गरी उपदफा (४) मा उपदफा (१) बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिन भित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। उक्त व्यवस्थाले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णयको लागि अवधि तोकिएको देखिँदैन भनी मुद्दा चलाउने निर्णय गरेको मितिले ३५ दिन भित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भनी म्याद किटान गरेको देखिन्छ। मुद्दा चलाउन निर्णय गरेपछि, मुद्दा नचलाई बस्न सक्ने अवस्थाको परिकल्पना सामान्यतया गर्न सकिँदैन। तर मुद्दा चलाउन निर्णय भएपनि यथार्थ मुद्दा चलाउन ३५ दिनको म्याद नाघ्यो भने के हुने भन्ने एउटा जटिल परिस्थिति सिर्जना हुन सक्छ। हालको उक्त व्यवस्था मुद्दा चलाउने भए छिटो चलाउनको लागि भएको हुन सक्दछ। तर त्यही व्यवस्थालाई दुरुपयोग गरेर म्याद नघाएको भन्ने परिस्थिति सिर्जना भयो भने त्यसले न्यायमा गम्भीर प्रश्न उठ्न सक्दछ। यसलाई व्यवहारिक रूपले समेत हेर्न जरुरी छ। गम्भीर अपराधमा सिमित हदम्याद तोकिन्छ भने त्यो कसूरदारको पक्षमा गरिएको षडयन्त्रको रूपमा लिइन्छ। न्यायको मार्ग प्रशस्त गर्न र राज्यले सक्षमतापूर्वक अभियोजन लगाउन सक्ने गर्नको लागि खुकुलो हदम्याद अपेक्षित मानिन्छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको त्यस्तो व्यक्तिउपर सामान्य फौजदारी कानूनमा किटान गरेजस्तो सिमित रूपमा तोकिएको हदम्यादको व्यवस्थाले मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको न्याय प्राप्त गर्ने पाउने आधारभूत हकलाई निस्तेज तुल्याई मानव अधिकारको अवधारणा, मूल्य तथा मान्यतालाई नजरअन्दाज गर्न मिल्ने हुँदैन। मानव अधिकारको उल्लङ्घन जस्तो गम्भीर कसूर र त्यस्ता कसूरमा संलग्न कसूरदारलाई फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तको अधिनमा रही अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्यायिक कारवाही गरिने स्थापित मान्यतालाई नै चुनौती दिने तथा स्थापित न्यायिक विधि र प्रक्रियालाई नै निस्तेज पार्ने गरी हदम्यादलाई सीमित गर्दै जाने हो भने विकसित

फौजदारी विधिशास्त्र नै खण्डित हुन जाने अवस्था सिर्जना हुन जान्छ । विकसित फौजदारी कानूनी प्रणाली र यसको विकासमा त्यस्ता प्रावधानहरूले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा असर पुऱ्याउने सम्भावना रहिरहन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा पारित प्रस्ताव नं. ६०/१४७ को Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law को सिद्धान्त नं. ४ मा Where so provided for in an applicable treaty or contained in other international legal obligations, statutes of limitations shall not apply to gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law which constitute crimes under international law. भन्ने व्यवस्था गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका अपराधहरूको सम्बन्धमा हदम्यादको सिमाङ्कन गर्न नसक्ने गरी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । तसर्थ, अध्यादेशको दफा २९ मा भएको व्यवस्थाबाट महान्यायधिवक्ताले मुद्दा चलाउन निर्णय गर्नसक्ने अधिकारको संकुचन भएकाले र अध्यादेशको दफा २९(४) मा भएको मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने सर्वमान्य सिद्धान्तको विपरीत भएको देखियो ।

४९. अब निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने अन्तिम प्रश्न तर्फ विचार गर्दा निवेदकहरूले उठाएको प्रस्तुत बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा १३,२३,२५,२९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१) र २४ (९) समेतको प्रतिकूल भएकाले धारा १०७(१) बमोजिम बढेर गरी १०७(२) बमोजिम कानून संशोधन गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार समेतका नाउँमा परमादेश जारी गरि पाउन माग गरेको देखियो ।

५०. नेपालको द्वन्द्वको विशिष्ट परिस्थिति रहेको र त्यसको तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याई शान्तिलाई दिगो रूपमा संस्थागत गर्ने ऐतिहासिक चुनौती माझ नेपाली समाज गुञ्जिरहेको छ । द्वन्द्वका कारणहरू र परिणामहरू अनि तिनको उपलब्धिहरूको बारेमा विशिष्ट अनुसन्धान र निष्कर्षहरू सम्बन्धित क्षेत्रबाट हुने नै छ । अहिले यस अदालत समक्ष द्वन्द्वकालमा भएको घटनाहरूको सन्दर्भमा मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराधहरू भएको भए तिनको सम्बोधनको लागि विवादित बेपत्ता छानबिन तथा सत्य निरूपण एवं मेलमिलाप अध्यादेशको माध्यमबाट अपनाइएको कार्यविधि र कानूनी प्रावधानबाट संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून, न्यायको मान्य सिद्धान्तको उल्लङ्घन भएको छ वा छैन र मौजुदा अवस्थामा अध्यादेशको कार्यान्वयन भएमा फौजदारी कानून एवं न्याय तथा संक्रमणकालीन न्यायको अभीष्टहरू साध्य हुन सक्छन् वा सक्तैनन् भन्ने मुख्य प्रश्नहरू उपस्थित रहेका छन् ।

५१. द्वन्द्वको समाधानको सिलसिलामा एउटा मार्गचित्रसहित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ आएको देखिन्छ। द्वन्द्वको कारणको सम्बोधन गर्दै द्वन्द्वको प्रभावबाट मुक्त गरी शान्तिमय नेपाली समाज सिर्जना गर्ने महत्वपूर्ण चुनौतीको रूपमा संक्रमणकालीन न्यायको संस्थापन र व्यवस्थापन गर्न अति जरुरी भएको छ। यस सम्बन्धमा विगतको संविधानसभामा अन्तरिम संविधान र वृहत् शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयनको सिलसिलामा भनी वेपत्ता छानबिन आयोग र सत्य निरूपण एवं मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी छुट्टा-छुट्टै विधेयकहरू प्रस्तुत भएपनि सो पारित हुन नसकी विचाराधिन अवस्थामा नै संविधानसभा विघटन भएको र परिणाम स्वरूप हालसम्म विधायनको रूप ग्रहण गर्न नसकेको देखिन्छ। यसरी नियमित विधायिकी प्रक्रियाबाट पारित हुन नसकेको एउटा महत्वपूर्ण विषयलाई अध्यादेश मार्फत कानूनको रूप दिइएको देखिन्छ। जसलाई प्रस्तुत निवेदनमा उठाइएको विभिन्न चुनौतीका आधारमा यस अदालतको मिति २०६९।१२।१९ मा अन्तरिम आदेशको आधारमा कार्यान्वयन हुनबाट रोक लगाइएको अवस्था छ।

५२. नेपालमा द्वन्द्व व्यवस्थापनको सिलसिलामा जारी रहेको संक्रमणकाल लम्बिनुले शान्ति, न्याय र विकासको लागि कतिपय अर्थमा बाधक भएकाले त्यसको विभिन्न आयामिक प्रयासहरूबाट शीघ्रान्तिशीघ्र सम्बोधन गर्नुपर्ने अनिवार्य भएको छ। ढिलो गरी भएपनि संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थित गर्ने प्रयोजनको लागि प्रस्तुत अध्यादेश आउनु स्वयंममा सकारात्मक कुरा हो तर उक्त द्वन्द्व व्यवस्थापन र न्यायको संस्थापनामा कति सहयोग पुऱ्याउँछ, भन्ने चिन्ता प्रकट भएको छ। माथि छलफल गरिए भैं विवादित अध्यादेशमा उल्लिखित विषयहरूको न्यायिक निरूपणबाट उपयुक्त देखिएको व्यवस्थाहरूमा सुधार गरी नयाँ रूपमा कान्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता अनुभूत भएको छ। द्वन्द्वकालमा भएको घटना परिघटनाको अभिलेखन, सत्य अन्वेषण र सत्यको साक्षात्कार (Truth Seeking and Truth Telling), परिपूरण, न्याय निरोपण, उद्धार र पुर्नस्थापनालगायतका विभिन्न न्यायको व्यवस्थापनका तत्वहरू सम्मिलित कार्ययोजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन नीति र क्षमतासहित कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा वेपत्ताको खोजी कार्य तथा सत्यनिरूपण तथा मेलमिलापको प्रक्रियालाई हेर्नु पर्ने भएको छ।

५३. संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनको लागि गम्भीर मानवअधिकार सम्बन्धी अपराधहरूको हकमा न्यायिक प्रक्रिया प्रशस्त गर्ने र अन्य विषयहरूमा शान्ति प्रवर्द्धन गर्ने हिसाबले द्वन्द्वरत पक्षहरूबीच जनस्तरमा शान्तिवार्ता जारी राख्ने, मेलमिलापको वातावरण तयार गरी मैत्री र सद्भाव उद्बोधन गर्ने मुख्य दृष्टिकोण लिइने गरिन्छ। यस हिसाबले हेर्दा वर्तमान अध्यादेशको प्रस्तावनामा उल्लिखित राम्रा उद्देश्यहरूको अतिरिक्त अध्यादेशमा आधारभूत समस्याहरू रहेको पाइयो।

५४. निष्कर्षमा, माथि नै विषय-विषयमा छलफल भए भैं बलपूर्वक व्यक्ति वेपत्ता पारिएको घटनालाई मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराधकोरूपमा लिइने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको दृष्टिकोण, यही अदालतले राजेन्द्र ढकालको

मुद्दामा गरेको निर्णय र निर्देशन अनि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ एवं पूर्ववर्ती संविधानले अङ्गीकार गरेका व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रताको अधिकारसमेतको प्रतिकूल हुँदै छुट्टै आयोग गठन गरी राजेन्द्र ढकालको मुद्दाको निर्णय कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा सो नगरेको र त्यतिमात्रै होइन व्यक्ति बेपत्ता छानबिन आयोगलाई विशुद्ध फौजदारी कार्यकोरूपमा लिनुपर्नेमा सोअनुसार नगरेको र मेलमिलापको विषय बनाउन नहुनेमा समेत सो बनाई सत्यनिरूपण एवं मेलमिलापको अङ्ग बनाइएको देखिएकोले सो कानून संगत नभएकाले व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी विषय प्रस्तुत अध्यादेशमा समावेश भएका जति व्यवस्थाहरू संविधान, कानून र यस अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तप्रतिकूल देखिएकोले विपक्षीको नाउँमा उत्प्रेषणको आदेश जारी हुने भई उक्त व्यवस्था अमान्य भई अध्यादेशबाट हटाउनु पर्ने ठहर्छ र यथावस्थामा अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न गराउन नमिल्ने ठहर्छ ।

५५. उपरोक्तअनुसार बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको छानबिन गर्ने र संविधान, कानून एवं यस अदालतबाट राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा भएको निर्णय एवं प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तबमोजिम समेत छुट्टै छानबिन आयोग गठन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्थासहित अविलम्ब अर्को अध्यादेश जारी गर्ने वा जो चाहिने प्रबन्ध गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ ।

५६. अध्यादेशका अन्य व्यवस्थाहरूमध्ये निम्न दफाहरूमा उल्लेख भए भैं संवैधानिक एवं न्यायिक प्रश्नहरू समावेश भएको देखिएको र यथावस्थामा अध्यादेशको व्यवस्थाहरू संविधान र न्यायको सिद्धान्त संगत नदेखिएकोले निम्नबमोजिम गर्नुपर्ने देखिएको हुँदा सोबमोजिम गरी गराई संशोधन र सुधारको व्यवस्था मिलाई मात्र अध्यादेश जारी गर्न वा जो चाहिने कानूनी व्यवस्था गरी लागू गर्न विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गरिदिएको छ ।

- (क) अध्यादेशको दफा २३ को क्षमादात माफीसम्बन्धी व्यवस्थाले अध्यादेशको दफा २(ब) मा समावेश भएका कसूरहरूमा समेत समग्रमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूति दिएको नदेखिएको र माफीको प्रक्रियाको विषय बनाएको एवं माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई गौण बनाएको देखिएकोले पीडितको न्यायसम्बन्धी मौलिक हक अन्तरगत, जीवन, स्वतन्त्रता, सूचनाको हक, यातना विरुद्धको हकलगायत एवं न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले सो व्यवस्थालाई पुनरावलोकन कुनै गरी उपरोक्त बमोजिम परिमार्जन र संशोधन गर्नुपर्ने ।
- (ख) दफा २५ र २९ को व्यवस्थाबाट मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपका दोषी देखिएका व्यक्तिउपरको फौजदारी अभियोजन निश्चित, सहज र निर्बाध नबनाई कार्यपालिकाको विवेकाधीन एवं अनिश्चतरूपमा राखिएको भई न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएकाले सो व्यवस्थालाई संविधान र कानूनसंगत बनाउनुपर्ने ।

- (ग) आयोगले सिफारिस गरेको वा मन्त्रालयको पत्रानुसार महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउनु पर्ने ठहर गरेपछि मुद्दा चलाउँदा मुद्दा चलाउने हदम्याद तोकिएको र हदम्याद ३५ दिन तोकिएको कारणबाट हदम्याद भित्र मुद्दा नचलाएमा न्यायमा पर्ने प्रभाव एवं सो सम्बन्धी उत्तरदायित्वसमेत किटान गरेको नदेखिएको साथै त्यस्तो गम्भीर कसूरमा अल्प हदम्याद तोक्दा मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घनको घटनामा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुनाले समेत उक्त व्यवस्था संविधानको मौलिक हक एवं न्यायसम्बन्धी व्यवस्था र संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले उपरोक्त बमोजिम संविधान र न्यायसंगत हुने गरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने ।
- (घ) माथि उल्लिखित व्यवस्थाको अतिरिक्त सत्यनिरूपण एवं मेलमिलापको बृहत् व्यवस्थापनको लागि गम्भीर मानवअधिकार विरोधी फौजदारी कार्यको अपराधीकरणको लागि कानूनी व्यवस्था गर्न, मेलमिलापको भावना प्रवर्द्धन गर्न व्यापक अभियान सञ्चालन गर्न, पीडित एवं पीडितको परिवारको लागि यथेष्ट आर्थिक, कानूनी एवं संस्थागत व्यवस्थासहित परिपूरणको व्यवस्था गर्न, सत्य निरूपण एवं मेलमिलाप आयोगको स्वायत्तता एवं निष्पक्षताको सुनिश्चितताको लागि द्वन्द्वकालमा सशस्त्र विद्रोहको पक्षमा वा सो विद्रोहको दमन वा प्रशासनमा संलग्न भई कुनैरूपमा द्वन्द्वका पक्षरत वा सम्बन्धित भएका व्यक्तिहरू बाहेकका तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित हुने गरी अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्वीकृत मापदण्ड समेतको आधारमा त्यस्तो आयोगको गठन गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सत्य भन्न सक्ने र प्रभावकारी ढंगले प्रतिरक्षा गर्न सक्ने प्रयोजनको लागि पीडित एवं साक्षी संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम बनाई लागू गर्न र उनीहरूको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणको संरक्षण गर्ने, आवश्यकताअनुसार बन्द इजलासबाट सुनुवाई हुने वा श्रव्यदृष्यको माध्यमबाट दूर सुनुवाई लगायतको उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनको परिमार्जन गर्ने र कार्यान्वयन चरणमा व्यवहारिक उपायहरू अपनाउने ।
- (ङ) आयोगले माफीलगायतको विषयमा अपनाउनुपर्ने मापदण्डको लागि कानूनमा नै आधारभूत कुराको किटान गर्नेलगायतका व्यवस्था गर्न द्वन्द्व विशेषज्ञ, पीडित वा पीडितको हित प्रतिनिधित्व गर्ने संस्था, मानवअधिकार कानून विशेषज्ञ एवं सरोकारवाला पक्षहरू सम्मिलित भएको विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई उक्त अध्यादेश परिमार्जन गर्नु ।

५७. माथि उल्लिखित व्यवस्थाको प्रभावकारी सम्पादन तथा व्यवस्थापन गर्नको लागि विपक्षी नेपाल सरकार तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई लेखी पठाउनु । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षी नेपाल सरकार र सम्माननीय राष्ट्रपतिको कार्यालयलाई दिनु । प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुभाई दिनु ।

उक्त रायढा सहढत छौं ।

न्यायाधीश : गिरीश चन्द्र लाल

न्यायाधीश : सुशीला कार्की

इति संवत् २०७० साल पौष ढहिना १८ गते रोज ५ शुढढ् ।

इजलास अधिक्ृत : उपसचिवद्वय शिवप्रसाद खनाल र विष्णुप्रसाद गौतढ

निर्णय नं. ९३०३

ने.का.प., चैत्र २०७१

सर्वोच्च अदालत, विशेष इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

माननीय न्यायाधीश श्री बैद्यनाथ उपाध्याय

माननीय न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.

आदेश मिति : २०७१/११/१४/५

०७०-WS-००५०

विषय : उत्प्रेषण/परमादेश ।

निवेदक : लमजुङ जिल्ला, चन्द्रेश्वर गा.वि.स., वडा नं. ६ बस्ने वर्ष ३७ को सुमन अधिकारीसमेत

विरुद्ध

विपक्षी : नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौंसमेत

निवेदकको तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल, विद्वान् अधिवक्ताहरू बाबुराम गिरी, गोविन्दप्रसाद शर्मा “बन्दी”, हरि फुयाल, राजुप्रसाद चापागाई, ओमप्रकाश अर्याल, डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली, दिनेश त्रिपाठी, ज्ञानेन्द्रराज आरण, लक्ष्मी पोखरेल र आशिक राम कार्की

विपक्षीको तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताद्वय संजीव रेग्मी र किरणप्रसाद पौडेल अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ६, ७, ८, ११, १२, १३, १५, १६, १८, २४ र १४३
- नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को प्रस्तावना, दफा ३, १३, २२, २४, २५, २६ र २९

- बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ का दफा १३, २३, २५ र २९
- जातीय विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६
- आर्थिक, समाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६
- महिला विरुद्ध सबै प्रकारका विभेदको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९
- बालअधिकार महासन्धि, १९८९
- नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ४(२)
- यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २(१)

आदेश

न्या. कल्याण श्रेष्ठ : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) र धारा १०७ (२) बमोजिम यस अदालतको अधिकार क्षेत्रभित्रको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छ :-

रिट निवेदनको व्यहोरा :

हामी निवेदकहरू विगतको सशस्त्र द्वन्द्व (वि.सं. २०५२ साल फाल्गुण १ देखि २०६३ साल मङ्सिर ५ सम्मको अवधि) को क्रममा भएका मानवअधिकार तथा मानवीय कानून उल्लङ्घनका प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित पीडित तथा पीडित परिवारका सदस्यहरू हौं। व्यवस्थापिका संसद्को हैसियतमा संविधानसभाले बनाएको “बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूद्वारा प्रमाणीकरण भई संवत् २०७१ सालको ऐन नं. १ मा दरिई मिति २०७१ साल वैशाख २८ गतेको नेपाल राजपत्र, अतिरिक्ताङ्क २ मा प्रकाशित भएको छ। उक्त ऐनको प्रस्तावनामा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, समाजमा मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, सो घटनाबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्थालगायत

त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने उद्देश्यले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरिने उल्लेख छ। तर ऐनमा गरिएको कतिपय व्यवस्था अस्पष्ट एवं सबैखाले पीडितलाई नसमेट्ने खालका भएकाले सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित तथा पीडित परिवारका सदस्य भएकाले प्रस्तुत ऐनमा प्रत्यक्ष सरोकार र चासो एवं सार्थक सम्बन्ध रहेको र दिगो शान्ति स्थापना गर्ने कुरा आफैमा गम्भीर सार्वजनिक हित र सरोकारको विषयसमेत रहेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गर्ने हकद्वया निवेदकहरूमा रहेको छ।

२०६३ साल मंसिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ले २०५२ फाल्गुण १ गतेदेखि सुरु गरेको सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य गर्दै विगत द्वन्द्वकालमा घटेका घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि सो सम्झौताको धारा ५.२.३ र ५.२.५ समेतका प्रावधानमा दण्डहीनताको अन्त्य, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको बारेमा छानबिन गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउने लगायतका कार्यहरू गरी संक्रमणकालीन न्यायलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रतिबद्धता गरेको थियो। सो प्रतिबद्धतालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(थ) र (घ) मा बन्दोबस्त गरी यसलाई राज्यको दायित्वको विषय बनाइयो।

उल्लिखित शान्ति सम्झौता तथा अन्तरिम संविधानको व्यवस्थासमेतको कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनार्थ तत्कालीन सरकारले “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक २०६६” र “सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी विधेयक २०६६” मस्यौदा गरी संसदमा प्रस्तुत गरे तापनि मिति २०६९ साल जेष्ठ १४ गते संविधानसभा विघटन भएकाले व्यवस्थापिका संसदसमेत स्वतः विघटन भयो र उक्त व्यवस्थापिका संसदमा विचाराधीन विधेयकहरू स्वतः निस्कृय हुनपुगे। तत्पश्चात् सरकारले २०६९ साल भाद्र ११ गते “बेपत्ता भएका व्यक्ति छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश” मस्यौदा गरी राष्ट्रपतिको कार्यालयमा प्रस्तुत गरेकोमा मिति २०६९ साल चैत्र १ गते राजनीतिक सहमतिमा राष्ट्रपतिले सो अध्यादेशलाई प्रमाणीकरण गर्नुभएको थियो।

उक्त अध्यादेशका उपर सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा जुरी नेपालको तर्फबाट अधिवक्ता माधव बस्नेतसमेत रि.नं. ०६९-WS-००५७ तथा द्वन्द्व पीडितहरूको तर्फबाट निवेदकमध्येकै सुमन अधिकारीसमेतबाट रि.नं. ०६९-WS-००५८ को रिट दायर भई २०७० पौष १८ गते सर्वोच्च अदालतले अध्यादेशको दफा २३, २५ र २९ लगायतका समस्याग्रस्त प्रावधानहरूलाई असंवैधानिक घोषणा गर्दै उक्त अध्यादेशका कतिपय प्रावधानहरूलाई निष्प्रभावी तुल्याई यस विषयमा विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मापदण्डहरूबमोजिम अध्यादेशमा परिमार्जन र संशोधन गर्न नेपाल सरकारको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरेको थियो। उल्लिखित रिटको फैसला गर्दा निम्नलिखित आदेश जारी भएको थियो।

“...व्यक्ति बेपत्ता छानबिन आयोगलाई विशुद्ध फौजदारी कार्यको रूपमा लिनुपर्नेमा सो अनुसार नगरेको र मेलमिलापको विषय बनाउन नहुनेमा समेत सो बनाई सत्य निरूपण एवं मेलमिलापको अङ्ग बनाइएको देखिएकाले सो कानूनसंगत नभएकाले व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी... अध्यादेशमा समावेश भएका जति व्यवस्थाहरू संविधान, कानून र यस अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तप्रतिकूल देखिएकाले विपक्षीको नाउँमा उत्प्रेषणको आदेश जारी हुने भई उक्त व्यवस्था अमान्य भई अध्यादेशबाट हटाउनुपर्ने ठहर्छ र यथावस्थामा अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न गराउन नमिल्ने ठहर्छ ।”

“उपर्युक्त अनुसार बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको छानबिन गर्न र संविधान, कानून एवं यस अदालतबाट राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा भएको निर्णय एवं प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तबमोजिमसमेत छुट्टै छानबिन आयोग गठन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्थासहित अविलम्ब अर्को अध्यादेश जारी गर्ने वा जो चाहिने प्रबन्ध गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ ।”

“अध्यादेशका अन्य व्यवस्थाहरू...यथावस्थामा अध्यादेशको व्यवस्थाहरू संविधान र न्यायको सिद्धान्तसंगत नदेखिएकाले निम्नबमोजिम गर्नुपर्ने देखिएको हुँदा सोबमोजिम गरी गराई संशोधन र सुधारको व्यवस्था मिलाई मात्र अध्यादेश जारी गर्न वा जो चाहिने कानूनी व्यवस्था गरी लागू गर्न विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गरिदिएको छ ।”

- (क) “अध्यादेशको दफा २३ को क्षमादान माफीसम्बन्धी व्यवस्थाले अध्यादेशको दफा २(ब) मा समावेश भएका कसूरहरूमा समेत समग्रमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूति दिएको नदेखिएको र माफीको प्रक्रियाको विषय बनाएको एवं माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई गौण बनाएको देखिएकाले पीडितको न्यायसम्बन्धी मौलिक हक अन्तर्गत जीवन, स्वतन्त्रता, सूचनाको हक, यातना विरूद्धको हकलगायत एवं न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकाले सो व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गरी उपर्युक्तबमोजिम परिमार्जन र संशोधन गर्नुपर्ने ।”
- (ख) “दफा २५ र २९ को व्यवस्थाबाट मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपका दोषी देखिएका व्यक्तिउपरको फौजदारी अभियोजन निश्चित, सहज र निर्बाध नबनाई कायर्पालिकाको विवेकाधीन एवम् अनिश्चित रूपमा राखिएको भई न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएकाले सो व्यवस्थालाई संविधान र कानूनसंगत बनाउनुपर्ने ।”
- (ग) “आयोगले सिफारिस गरेको वा मन्त्रालयको पत्रानुसार महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउनु पर्ने ठहर गरेपछि मुद्दा चलाउँदा मुद्दा चलाउने हदम्याद तोकिएको र हदम्याद ३५ दिन तोकिएको कारणबाट हदम्यादभित्र मुद्दा नचलाएमा न्यायमा पर्ने प्रभाव एवम् सोसम्बन्धी उत्तरदायित्वसमेत किटान गरेको

नदेखिएको साथै त्यस्तो गम्भीर कसूरमा अत्य हदम्याद तोक्दा मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घनको घटनामा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुनाले समेत उक्त व्यवस्था संविधानको मौलिक हक एवम् न्यायसम्बन्धी व्यवस्था र संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकाले उपर्युक्तबमोजिम संविधान र न्यायसंगत हुने गरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने ।”

(घ) “माथि उल्लिखित व्यवस्थाको अतिरिक्त सत्य निरूपण एवं मेलमिलापको बृहद् व्यवस्थापनको लागि गम्भीर मानवअधिकारविरोधी फौजदारी कार्यको अपराधीकरणको लागि कानूनी व्यवस्था गर्न, मेलमिलापको भावना प्रवर्द्धन गर्न व्यापक अभियान सञ्चालन गर्न, पीडित एवं पीडितको परिवारको लागि यथेष्ट आर्थिक, कानूनी एवम् संस्थागत व्यवस्थासहित परिपूरणको व्यवस्था गर्न, सत्य निरूपण एवम् मेलमिलाप आयोगको स्वायत्तता एवं निष्पक्षताको सुनिश्चितताको लागि द्वन्द्वकालमा सशस्त्र विद्रोहको पक्षमा वा सो विद्रोहको दमन वा प्रशासनमा संलग्न भई कुनै रूपमा द्वन्द्वका पक्षरत वा सम्बन्धित भएका व्यक्तिहरू बाहेकका तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित हुने गरी अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्वीकृत मापदण्डसमेतको आधारमा त्यस्तो आयोगको गठन गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सत्य भन्न सक्ने र प्रभावकारी ढंगले प्रतिरक्षा गर्न सक्ने प्रयोजनको लागि पीडित एवं साक्षी संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम बनाई लागू गर्न र उनीहरूको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणको संरक्षण गर्ने, आवश्यकता अनुसार बन्द इजलासबाट सन्तुवाई हुने वा श्रव्यदृष्यको माध्यमबाट दूर सन्तुवाईलगायतको उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनको परिमार्जन गर्ने र कार्यान्वयन चरणमा व्यावहारिक उपायहरू अपनाउने ।”

(ङ) “आयोगले माफीलगायतको विषयमा अपनाउनुपर्ने मापदण्डको लागि कानूनमा नै आधारभूत कुराको किटान गर्नेलगायतका व्यवस्था गर्न द्वन्द्व विशेषज्ञ, पीडित वा पीडितको हित प्रतिनिधित्व गर्ने संस्था, मानवअधिकार कानून विशेषज्ञ एवं सरोकारवाला पक्षहरू सम्मिलित भएको विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई उक्त अध्यादेश परिमार्जन गर्नु ।”

संविधानको धारा १०२(४) ले संविधान र प्रचलित कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरेको छ । त्यसरी नै संविधानको धारा ११६ ले मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालन गर्नुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । तर, प्रस्तुत विवादमा सबै विपक्षीहरू उक्त संविधानद्वारा निरुपित दायित्व बहन गर्ने कुरामा विचलित भै अदालतको आदेशको नै अवज्ञा हुने गरी सर्वोच्च अदालतले अमान्य र बदर घोषित गरेका साविकको अध्यादेशमा भएका समस्याग्रस्त असंवैधानिक प्रावधानहरूलाई नै जस्ताका तस्तै राखी विधेयक मस्यौदा प्रस्तुत, पारित तथा प्रमाणीकरण गर्ने काम गरियो ।

यो ऐन, कानून निर्माणको स्थापित मान्यता र परम्पराविपरीत पारित गरिएकाले दोषयुक्त विधायनको रूपमा अधि आएको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी ऐन, २०७१” को दफा १३ को उपदफा (२), (३), (४) दफा १०, ११, १२ दफा २२(१), २४(१), दफा २५(३) र (४), दफा २६(१)(२)(५), दफा २९(१) र दफा ४४ को व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार एवं मानवीय कानून तथा सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित गरेका कानूनी सिद्धान्तसमेत प्रतिकूल रहेको छ। सर्वोच्च अदालतले २०७०/९/१८ मा गम्भीर अपराधमा क्षमादान अस्वीकार्य हुने गरी अध्यादेशमा संशोधन गर्नको लागि जारी गरेको परमादेशको अवज्ञा गर्दै ऐनको दफा २६(२) गरिएको “.....” व्यवस्थाले बलात्कारबाहेकका अन्य अपराधहरू जस्तै: हत्या, बेपत्ता, यातना, युद्ध अपराध तथा मानवता विरुद्धको अपराध जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अनिवार्य फौजदारी जवाफदेहिता बहन गराउनुपर्ने वर्गका अपराधमा पनि आयोगले क्षमादानका लागि सिफारिस गर्न सक्ने गरी व्यवस्था गरेको छ। साविकको अध्यादेशको दफा २३ र हालको दफा २६ मा कुनै सारभूत भिन्नता नभई हुबहु उस्तै प्रावधान राखिएकाले यो व्यवस्था अन्तरिम संविधानको धारा १२, १९, २०, २४(९) एवं धारा ३२ द्वाराप्रदत्त संवैधानिक उपचारको हकसँग सम्बन्धित संविधानको प्रावधानहरूसँग बाझिई बदरभागी छ।

ऐनको दफा २६ अन्तर्गत आयोगलाई गम्भीर अपराधमा क्षमादान दिन सक्ने गरी प्रदान गरिएको क्षेत्राधिकार अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मान्यताहरूको प्रतिकूल छ। नेपाल नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र र यातनाविरुद्धको महासन्धिलगायत सबैजसो महत्वपूर्ण मानवअधिकार दस्तावेजहरूको पक्ष राष्ट्र हो। यसका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धिहरू) को पनि पक्ष राष्ट्र छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनअन्तर्गत अधिकार वा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको प्रभावकारी कानूनी उपचार पाउने हक सुनिश्चित छ। यो अधिकार प्रमुखरूपमा मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा २, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धिको धारा १४, बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३९, जेनेभा महासन्धि, १९४९ को अतिरिक्त सन्धिपत्रको धारा ९१ तथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानको धारा ६८ र ७५ लगायतका व्यवस्थाहरूअन्तर्गत संरक्षित छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६७ को धारा २(३)(क) मा प्रभावकारी उपचारको हक प्रदान गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको छ। ऐनको दफा २६ को प्रावधानको आयोगले गम्भीर अपराधमा समेत क्षमादान दिन सक्ने व्यवस्था गरेकाले पीडितले प्रभावकारी उपचार प्राप्त गर्न नसक्ने अवस्था सिर्जना हुने पक्कापक्की छ। यो अधिकारको थप व्याख्या गर्दै मानव अधिकार समितिले आफ्नो संक्रमणकालका दौरानको न्यूनीकरणसम्बन्धी जेनेरल कमेन्ट नं. २९ मार्फत् उपचारको अधिकार पूरै महासन्धिअन्तर्गतको एक सन्धिजनित दायित्व भएको र संक्रमणकालकै बेलामा

पनि प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्नुपर्ने महासन्धिको परिच्छेद ३, धारा २ अन्तर्गतको आधारभूत दायित्वको पक्ष राष्ट्रले परिपालना गर्नेपर्ने भन्ने कुरामा जोड दिएको छ। (संक्रमणकालका दौरानको न्यूनीकरणसम्बन्धी जेनेरल कमेन्ट नं. २९, ३१ अगष्ट २००१, CCPR/c/21/Rev.1/Add.11, अनुच्छेद १४)। यस्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार आयोगले २५ अप्रिल २००२ र २५ अप्रिल २००३, २१ अप्रिल २००४, २१ अप्रिल २००७ मा एक सर्वसम्मतिको प्रस्ताव पारित गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरू क्षमादान दिन नमिल्ने विशेष प्रस्ताव पारित गरेको छ।

यसका अतिरिक्त संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले गत मार्च महिनाको १७ देखि १९ तारिखसम्म (यसको ११० औं बैठकमा) नेपाल सरकारद्वारा प्रस्तुत दोस्रो, तेस्रो र चौथो आवधिक प्रतिवेदन (पिरियोडिक रिपोर्ट) को समीक्षा गर्दै नेपालले संक्रमणकालीन न्याय संरचना निर्माण गर्ने कानून तर्जुमा गर्दा गम्भीर अपराधमा क्षमादान दिन नमिल्ने र सर्वोच्च अदालतको पौष १८, २०७० को फैसला अनुकूल हुने गरी बन्दोवस्त गर्न सिफारिस गरेको थियो। उक्त सिफारिसका मुख्य अंश निम्नानुसार रहेका छन्।

"(C) Create, as a matter of priority and without further delay, a transitional justice mechanism in accordance with the Supreme Court writ of mandamus of 2 January 2014 and ensure its effective and independent functioning in accordance with international law and standards, including by prohibiting amnesties for gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law;" (concluding observation on Nepal's 2nd, third and fourth periodic report by UNHRC)

गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई यो वा त्यो वहानामा फौजदारी जवाफदेहीताबाट उन्मुक्ति दिने कार्यले पीडितको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको पनि हनन् गर्दछ। सशस्त्र द्वन्द्वको बेला भएका उल्लङ्घनका कारण पीडित भएकै कारण समान कानूनी तथा न्यायिक संरक्षणबाट वञ्चित गर्न मिल्दैन। द्वन्द्वकालीन अपराधका हामी पीडितलाई अन्य अवस्थाका अपराधहरूका पीडित भन्दा कम सुविधा तथा अधिकार प्रदान गर्दा संविधानको धारा १३ द्वारा प्रत्याभूत समानताको हक प्रतिकूल हुन जान्छ। अन्य नागरिकसरह हाम्रो लागि पनि संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकलाई अनुचित बन्देज लगाउने गरी गरिएको उक्त ऐनको दफा २२, २५ र २६ संविधानका उक्त व्यवस्थासँग बाभिएकाले ऐनको उक्त दफाहरू संविधानको धारा १०७(१) बमोजिम बदरयोग्य छन्।

ऐनको दफा २६ (१) ले "दफा २५ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐनबमोजिम छानबिन गर्दा उपदफा (४), (५) र (६) मा उल्लिखित मापदण्ड एवं शर्तका आधारमा कुनै पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखिएमा आयोगले त्यसको पर्याप्त आधार खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ" भन्ने व्यवस्था गरेको

छ। उपदफा ५ मा “उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानका लागि कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्ने सम्बन्धमा पीडितको सहमति, असहमति र घटनाको गम्भीरतासमेत विचार गरी क्षमादानको सिफारिस गर्ने निर्णय गर्नुपर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यसबाट क्षमादानको लागि पीडितको सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई आयोगको स्वविवेकमा छाडिएको छ। यसअघि तत्कालीन अध्यादेशको यस्तै व्यवस्था विरूद्ध परेको रिट निवेदनमा यसै सम्मानित अदालतबाट क्षमादान हुन सक्ने अपराधमा पनि “पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य” बनाउनुपर्ने गरी नजिर स्थापित गरेको थियो। ऐनको उक्त व्यवस्था उक्त नजिरप्रतिकूल छ।

त्यसरी नै ऐनको दफा २२ को व्यवस्थाले पीडक र पीडितलाई एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्ने अधिकार आयोगलाई प्रदान गरेको छ। ऐनको दफा २२ (१) मा “पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ” भनी गरेको व्यवस्थाले हामी पीडितलाई मेलमिलापको लागि अनुचित दबाव सिर्जना गर्ने र हाम्रो सहमतिबिना पनि आयोगले मेलमिलाप भएको घोषणा गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना गर्दछ। सुसूचित सम्मति (Informed Consent) र स्वतन्त्र सहमतिमा मात्रै मेलमिलाप हुनसक्ने स्थापित विधिशास्त्र तथा मान्यतालाई यसले लत्याएको छ। ऐनको दफा २२ मा गरिएको उक्त मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्थालाई ऐनको दफा २५ मा गरिएको कारवाहीको सिफारिस गर्नेसम्बन्धी प्रावधानसँग जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २५ को २(क) ले दफा २२ बमोजिम मेलमिलाप भएको अवस्थामा कारवाहीको लागि सिफारिस गर्न नसक्ने गरी आयोगको क्षेत्राधिकारलाई सीमित गरेको छ। यसरी दफा २२ मा पीडितको सहमतिबिना पनि मेलमिलाप हुन सक्ने र दफा २५ मा मेलमिलाप गराईएका विषयमा कारवाहीको लागि सिफारिस गर्न नमिल्ने व्यवस्था गरी मेलमिलापको नाउँमा पिडकहरूलाई फौजदारी दायित्वबाट अवाञ्छित तरिकाले उन्मुक्ति दिने उद्देश्य देखिन्छ। UN Basic Principles on Right to Remedy and Reparation को सिद्धान्त नं. १० ले पीडितहरूप्रति गरिने व्यवहारको बारेमा स्पष्ट उल्लेख गरेको छ। जसअन्तर्गत “पीडितहरूलाई मानवीयताका साथ व्यवहार गरिनुपर्दछ, र उनीहरूको प्रतिष्ठा एवं मानव अधिकारको सम्मान गर्नुपर्दछ, र उनीहरूको सुरक्षा, शारीरिक तथा मानसिक तन्दुरुस्ती एवं गोपनीयताको साथै उनीहरूको परिवारको लागि पनि यी कुराहरूको सुनिश्चितता गर्ने उपायहरू अवलम्बन गरिनुपर्दछ। राज्यले राष्ट्रिय कानूनमा सम्भावना रहने हदसम्म कुनै पनि हिंसा वा आघातबाट सताइएको पीडितलाई न्याय र परिपूरण उपलब्ध गराउने क्रममा संरचित कानूनी तथा प्रशासनिक कार्यविधिहरूका सिलसिलामा उसलाई पुनः आघात हुने अवस्थाबाट टाढा राख्न विशेष हेरविचार र ख्याल गरी त्यसबाट लाभान्वित हुन पाउने सुनिश्चितता दिलाउनु पर्दछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। अतः अध्यादेशको दफा २२ को उक्त व्यवस्था बदर गरी पीडितको सहमति लिनुपर्ने व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ।

ऐनका केही व्यवस्थाले अन्तरिम संविधानको धारा १०० अन्तर्गतका न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूद्वारा मात्र प्रयोग हुने भन्ने न्यायिक स्वतन्त्रताको सीमाहरूलाई पनि सङ्कुचित र नियन्त्रित गरेको छ। ऐनको दफा १३(२) ले प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानविन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी दफा १३(३) मा कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेको हो होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय गर्न आयोग सशक्तीकृत गरिएको छ। यी व्यवस्थाहरू यथावत् कार्यान्वयन हुने हो भने प्रचलित कानूनबमोजिम छानविन तथा अनुसन्धान भएर नियमित अदालतमा न्याय निरूपणको प्रक्रियामा रहेका मुद्दाहरू अदालतको अनुमतिबेगर नै आयोगको क्षेत्राधिकार भित्र आउने अस्वभाविक तथा असङ्गतिपूर्ण स्थिति सिर्जना हुन जान्छ। न्यायिक निकायलाई गैरन्यायिक निकायले प्रतिस्थापन गर्न पुग्दछ। अतः ऐनको उक्त व्यवस्था संविधानको धारा १०० सँग स्पष्टढङ्गले बाभिएको छ।

ऐनको दफा १३(४) ले कुनै घटना द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने कुराको निरूपण गर्ने अधिकार आयोगलाई मात्र प्रदान गरेको छ। यस्तो विषय संविधान र कानूनको व्याख्याको आधारमा मात्रै निकर्षण हुने विषय भएकाले ऐनको दफा १३(४) ले त्यस्तो विवादित विषयको छिनोफानो गर्ने अधिकार आयोगलाई मात्र दिएर न्यायपालिकाको क्षेत्राधिकारलाई कटौती गर्न पुगेको छ। अभियोजन भै नसकेको कुनै घटना द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने प्रश्नसम्म आयोगले हेर्न सक्ने भए पनि अदालतमा विचाराधीन विषयमा समेत आयोगले नै निर्णय गर्ने हो भने त्यसले गम्भीर कानूनको व्याख्याको प्रश्न खडा गर्न सक्दछ। त्यसरी नै प्रचलित कानूनले अनुसन्धान गर्ने वा अभियोजन गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व तोकेका निकायमा विचाराधीन रहेका विभिन्न उजुरीहरूको सम्बन्धमा आयोगले छानविन गर्ने भन्ने ऐनको दफा १३ (३) को व्यवस्थाले ती निकायको स्वायत्तता तथा मर्यादालाई कुण्ठित पार्ने निश्चित छ। कतिपय अवस्थामा प्रमाणको संरक्षण र जिम्मेवारीको विषयलाई पनि यसले प्रभावित पार्ने संवेदनशील अवस्था सिर्जना नहोला भन्न सकिँदैन। तसर्थ पनि उक्त दफा १३(३) को व्यवस्था पनि संविधानसम्मत छैन। यो व्यवस्थाले अन्तरिम संविधानद्वारा प्रत्याभूत न्यायिक स्वतन्त्रताका सीमाहरूलाई मिचेको छ।

ऐनको दफा २९(१) अनुसार “मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनु पर्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ। जसअनुसार आयोगको सिफारिसको आधारमा मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखिपठाएमा मात्र महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकीलले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने व्यवस्थाले आयोगले कारवाहीको लागि सिफारिस गरेका मुद्दाहरूमा समेत राजनीतिक सहमतिमा कारवाहीको प्रक्रिया मन्त्रालयमा नै अड्किन सक्ने देखिन्छ। ऐनको उक्त दफा

२९(१) बमोजिम आयोगले मुद्दा चलाउन पठाउने सिफारिसमाथि मन्त्रालयले थप चलखेल गर्न पाउने स्थिति र सोही दफाबमोजिम महान्यायाधिवक्ताले मन्त्रालयबाट लेखिआएको अवस्थामा मात्र मुद्दा चल्ने वा नचलाउने सम्बन्धी निर्णय गर्ने प्रावधानले महान्यायाधिवक्ताको संविधानको धारा १३५ द्वारा प्रत्याभूत अधिकारलाई समेत सङ्कुचित पार्ने स्पष्ट छ। अतः ऐनको दफा २९ को उक्त व्यवस्था संविधानको धारा १३५ विपरीत भै बदरभागी छ।

ऐनको दफा २४ मा कब्जा वा जफत गरेको सम्पत्ति फिर्ता गर्ने प्रावधान राखिएको छ। जसमा “यस ऐनबमोजिम गरिएको छानबिनबाट कसैले कुनै सम्पत्ति कब्जा वा जफत गरेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरी द्वन्द्वका क्रममा कब्जा वा जफत गरिएको सम्पत्ति फिर्ता गर्न व्यक्तिलाई मात्र जवाफदेही बनाइएको देखिन्छ। पीडितको पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न अधिकारको सुनिश्चितताको लागि सम्पत्ति कब्जा वा जफत गर्ने द्वन्द्वरत पक्ष, व्यक्ति, संघसंस्था वा संगठन समेतलाई जवाफदेही बनाउने गरी उक्त व्यवस्थामा आवश्यक संशोधन वा न्यायिक व्याख्याको जरूरी छ। अन्यथा द्वन्द्वको क्रममा संलग्न समुह वा संस्थाहरूले गरेका ज्यादतीको सम्बोधन हुन सक्ने छैन।

सर्वोच्च अदालतले यसअघि अध्यादेशसम्बन्धी मुद्दामा जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने तथा यातनालगायतका गम्भीर अपराधलाई अपराधीकरण गर्ने कानून निर्माण गर्न समेत आदेश दिएको थियो। सर्वोच्च अदालतले त्यस्तो आदेश गर्दा जेनेभा महासन्धि कार्यान्वयनको लागि युद्ध अपराधलाई अपराधीकरण गर्ने कानून बनाउन, यातनालाई अपराधीकरण गर्ने गरी यातना विरूद्धको महासन्धिवमोजिम कानून निर्माण गर्न, तथा व्यक्ति बेपत्ताको कार्यलाई अपराधीकरण गरी पश्चातदर्शीरूपमा अभियोजन हुनसक्ने गरी कानून बनाउन क्रमशः राजाराम ढकालसमेत विरूद्ध प्रधानमन्त्रीको कार्यालय समेत, राजेन्द्र घिमिरे विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयसमेत तथा राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल विरूद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय सिंहदरबारसमेतका मुद्दामा वर्षौंअगाडि जारी गरेका आदेशहरूको कार्यान्वयन हुन नसकेकाले यसअघि सर्वोच्च अदालतबाट संक्रमणकालीन न्याय संरचना निर्माण र सोसँग सम्बन्धित अन्य आदेशहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समय तालिका नै निर्माण गर्नेलगायतका उपयुक्त र आवश्यक आदेशसमेत जारी गरिनुपर्ने अवस्था रहेको छ।

त्यसैगरी दफा १० मा भएको “नेपाल सरकारले नियुक्त गरेको वा तोकेको नेपाल न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको अधिकृतले आयोगको सचिव भई काम गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था दफा ११ को “आयोगको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी मन्त्रालयले उपलब्ध गराउनेछ। त्यसरी कर्मचारी उपलब्ध गराउँदा मन्त्रालयले आयोगसँग परामर्श गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगको स्वतन्त्रतामा अंकुश लगाउने देखिन्छ। त्यसैगरी ऐनको दफा १२ मा “आयोगको काम कारवाहीको लागि

आवश्यक पर्ने रकम, भवन, साधन तथा अन्य श्रोतको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्नेछ," भन्ने व्यवस्थाले आयोगको सम्पूर्ण आर्थिक गतिविधिमा मन्त्रालयको नियन्त्रण रही आयोगको स्वतन्त्रतामा प्रत्यक्ष अंकुश लगाउने अवस्था रहन्छ। त्यसैगरी दफा ४४ मा भएको "यस ऐनको कार्यन्वयनको लागि आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले नियम बनाउन सक्नेछ" भन्ने व्यवस्थाले आयोग स्वतन्त्र हुन नसक्ने देखिन्छ। तसर्थ, आयोगको प्रमुख प्रशासकीय अधिकारीको रूपमा सचिव तथा आयोगलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारीको नियुक्तिसमेत सरकारले गर्ने, आयोगलाई आवश्यक रकम, भवन, साधन तथा अन्य श्रोतको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्ने तथा आयोगको लागि आवश्यक नियमसमेत नेपाल सरकारले नै बनाउने व्यवस्थाले "स्वतन्त्र, निष्पक्ष, सक्षम र जवाफदेही उच्चस्तरीय" आयोग बनाउने उद्देश्य नै परास्त भई आयोग पूर्णतः सरकारको नियन्त्रणमा रहन जान्छ। जसले गर्दा आयोग स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न असमर्थ हुन्छ।

विपक्षीहरूद्वारा जारी गरिएको उक्त ऐनका माथि प्रकरणप्रकरणहरूमा लेखिएका र विवेचना गरिएका दफाहरू विशेष गरी दफा १३, २२, २४, २५, २६ र दफा २९ का प्रावधानहरूका कारण हामीलगायतका विगत सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित हुन पुगेका लाखौंका सङ्ख्याका पीडितहरूको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ द्वारा प्रदत्त सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक, वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण विरुद्धको हक, धारा १३ द्वारा प्रत्याभूत समानताको हक, धारा १८ को रोजगारीको हक, धारा १९ को सम्पत्तिसम्बन्धी हक, धारा २० को महिलाको हक, धारा २४ मा न्यायसम्बन्धी हक, धारा २४(९) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हक, धारा २५ मा निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, धारा २६ मा यातना विरुद्धको हकलगायतका मौलिक हकहरूको उल्लङ्घन भएको छ।

अतः माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लिखित तथ्य, कानून, प्रमाण एवं सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको अतिरिक्त नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१), २४(९), ३२, ३३, १००, ११६, १३५ का आधारमा धारा १०७(१) र (२) अन्तर्गत निम्नलिखित आदेशहरू जारी गरी हामी पीडितको सत्य, न्याय र परिपूरणको अहरणीय अधिकारको व्यावहारिक प्रत्याभूति गराई पाऊँ ।

(क) ऐनको दफा २६ को उपदफा २ मा भएको "उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार र आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन" भनी विवादित ऐनको दफा २६(२) मा राखिएको प्रावधानमा प्रयुक्त "आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका" भन्ने वाक्यांशलाई अमान्य तथा बदर घोषित गरिपाउँ। साथै संवैधानिक व्याख्याको माध्यमद्वारा यातना, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य, गैरन्यायिक हत्या, मानवता विरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध

तथा जातिहत्यालगायतका अक्षम्य अपराधहरूमा पनि क्षमादानको सिफारिस हुन नसक्ने कुरा सुनिश्चित गरीपाऊँ तथा त्यस्ता अपराधहरू अक्षम्य हुने गरी ऐनमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गर्न संसदमा संशोधन विधेयक प्रस्तुत गर्न विपक्षीको नाउँमा परमादेश जारी गरीपाऊँ ।

- (ख) विवादित ऐनको दफा १३(२) मा “प्रचलित कानूनमा जनुसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ” भन्ने र दफा १३(४) मा “कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ” भनी गरिएका व्यवस्थाहरूले न्यायिक स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित गर्ने तथा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट प्रभावकारी न्यायिक उपचार प्राप्त गर्ने हकलाई कुण्ठित गरेकाले अमान्य र बदर घोषित गरिपाऊँ । साथै न्यायिक स्वतन्त्रता तथा पीडितको प्रभावकारी कानूनी उपचारको हकको परिधिभित्र रहेर आयोग र न्यायपालिकाबीचको सम्बन्धलाई पुनः परिभाषित तथा व्यवस्थित गर्न ऐन संशोधन गर्न विपक्षीको नाउँमा आदेश जारी गरिपाऊँ ।
- (ग) पीडितको सुसूचित सहमतिबिना मेलमिलाप हुन नसक्ने कुराको कानूनी प्रत्याभूति दिन तथा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न पीडितको सहमतिलाई अनिवार्य शर्तको रूपमा कानूनी मान्यता दिन, अभियोजनको लागि आयोगले सीधै महान्यायाधिवक्तालाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्न, अभियुक्तले विभागीय कारवाहीका आधारमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था गर्न तथा कब्जा सम्पत्ति सम्बन्धित हकदारलाई फिर्ता गर्न संगठनसमेतलाई जवाफदेही बनाउन विवादित ऐनका दफा २२(१), दफा २६(५), दफा २५(४), दफा २९(१), दफा २५(३) तथा दफा २४ का व्यवस्थाहरू यस सम्मानित अदालतका पूर्वआदेशहरू अनुसार स्थापित विधिशास्त्रसमेतको आधारमा आवश्यक संशोधन गर्न विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशलगायत उपयुक्त आदेश जारी गरीपाऊँ ।
- (घ) नियन्त्रणमा लिई गरिएको हत्या, जबर्जस्ती, बेपत्ता, यातना, आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, जबर्जस्ती विस्थापनलगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्डअनुरूप अपराधीकरण गरी पीडकलाई सजायको व्यवस्था नगरिएसम्म संक्रमणकालीन न्यायको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट यस सन्दर्भमा यसअघि जारी गरिएका आदेशहरूलाई समेत कार्यान्वयन गर्न शीघ्र आवश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परमादेशको आदेश जारी गरिपाऊँ ।
- (ङ) नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३५(३)(ख) अन्तर्गतको संवैधानिक दायित्वबमोजिम संक्रमणकालीन न्याय सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतद्वारा जारी आदेश तथा प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तहरूको यथोचित

परिपालना गर्न गराउनु आवश्यक कार्ययोजनासहित प्रभावकारी अनुगमन गर्नु गराउनु र परिपालना भए नभएको सन्दर्भमा आवधिकरूपमा सर्वोच्च अदालतलाई प्रतिवेदन दिनु भनी विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको नाउँमा परमादेश जारी गरीपाउँ ।

संक्रमणकालीन न्यायको दिगो र न्यायपूर्ण व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने प्रयोजन परास्त नहोस् भन्ने कुराको सुनिश्चितताको लागि मुद्दाको अन्तिम फैसला नहुँदासम्म दफा २२ को मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्था, दफा २५(२) को मेलमिलाप भएका विषयमा कारवाहीको लागि सिफारिस गर्न नमिल्ने भन्ने व्यवस्था तथा दफा २६ अन्तर्गतको क्षमादानको लागि सिफारिस गर्नेसम्बन्धी व्यवस्थाहरूलाई मुद्दाको अन्तिम किनारा नहुँदासम्म कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरीपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदनपत्र ।

यस अदालतबाट भएको आदेशको व्यहोरा :

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो, बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु साथै अन्तरिम आदेशको हकमा दुवै पक्षलाई छलफल गराई निष्कर्षमा पुग्न उचित देखिँदा छलफलको प्रयोजनार्थ मिति २०७९/२/२९ को छलफल पेसी तोकी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालत एकल न्यायाधीशको इजलासको मिति २०७९/२/२२ को आदेश ।

यसमा प्रस्तुत रिट निवेदनमा प्रत्यर्थीहरूका नाममा लिखित जवाफ पेस गर्न जारी भएको म्यादमा थाम्ने थमाउने अवधि भुक्तान भएपछि मिति २०७९/३/२६ गते पूर्ण सुनुवाईको निमित्त पेस गर्नु । प्रस्तुत रिट निवेदनको विषय संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित भई चाँडो किनारा हुन आवश्यक देखिँदा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३(३)(च५) बमोजिम अग्राधिकार प्रदान गरिदिएको छ । नियमानुसार गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७९/२/२९ को आदेश ।

व्यवस्थापिका संसद सचिवालयका हकमा ऐ.का सहसचिव डा. रवि शर्मा अर्यालबाट पेस भएको लिखित जवाफ व्यहोरा :

यी रिट निवेदकले आफ्नो निवेदनमा उल्लेख गरेका विषयवस्तुहरूलाई हेर्दा यस सचिवालयलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने कुनै आधार र कारण खुलाउन सक्नुभएको छैन । बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन निर्माण प्रक्रियामा यस सचिवालयको कुनै भूमिका रहँदैन । कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया अर्थात् संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले तोकिएको कार्यविधिअनुरूपको काम मात्र यस सचिवालयले गरेको हो र सरकारको तर्फबाट निर्माण हुने कानूनमा रहेका

कानूनी व्यवस्था के कस्ता परिस्थितिका कारण र कुन प्रयोजनका लागि राखिएका हुन् सचिवालयलाई जानकारी हुने कुरा पनि होइन। सचिवालयले यो वा त्यो कानूनी व्यवस्था राखिनुपर्ने वा राखिनु नपर्ने भनी भन्न सक्ने अवस्था पनि रहँदैन। सचिवालयले कुनै विधेयक तर्जुमा गर्ने पनि होइन र सचिवालयलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने कारण नभएको हुँदा यस सचिवालयको हकमा कुनै आदेश जारी हुनुपर्ने होइन। सचिवालयको हकमा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयका तर्फबाट ऐ. का सहसचिव डा.रवि शर्मा अर्यालको लिखित जवाफ।

व्यवस्थापिका-संसदको तर्फबाट ऐ.का सचिव डा.रवि शर्मा अर्यालबाट पेस भएको लिखित जवाफ व्यहोरा :

व्यवस्थापिका संसदले प्रचलित कानूनी प्रक्रिया अवलम्बन गरी पारित गरेको अमुक कानूनका अमुक प्रावधानहरू संविधानसँग बाभिएकाले बदर गरिपाउँ वा संशोधनको लागि निर्देशनात्मक आदेश जारी गरीपाउँ भन्ने जस्ता दावी लिई व्यवस्थापिका संसदलाई प्रत्यर्थी बनाउनुपर्ने कुनै आवश्यकता छैन। व्यवस्थापिका संसदलाई अनावश्यक रूपमा प्रत्यर्थी बनाएको प्रस्तुत रिट निवेदन प्रथम दृष्टिमा नै खारेजभागी छ।

प्रकरण ३ मा उल्लिखित जिकीरलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी निवेदकको निवेदन दावीतर्फ दृष्टि दिने हो भने पनि राज्यका प्रमुख तीन अंगहरूमध्ये विधायिकाको कार्य राज्यको आवश्यकता अनुसारको कानून निर्माण गर्नु नै हो। प्रस्तुत बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१ को सन्दर्भमा पनि व्यवस्थापिका संसदले प्रचलित कानूनी प्रक्रिया अवलम्बन गरी सोही भूमिका निर्वाह गरेको हो। सशस्त्र द्वन्द्वपश्चात शान्ति सम्झौता हुँदै विभिन्न समयमा भएका अन्य सम्झौताहरूसमेतलाई सम्बोधन गरी देशमा दिगो शान्ति स्थापनार्थ राजनीतिक सहमतिका आधारमा परिस्थितिको सान्दर्भिकतासमेतलाई ध्यानमा राखी उल्लिखित विधेयक व्यवस्थापिका संसदबाट पारित गरिएको हो। कुनै एक राष्ट्रमा अपनाइएको विधि प्रक्रिया र सिद्धान्त अर्को राष्ट्रमा पनि जस्ताको त्यस्तै लागू हुनुपर्छ भन्ने जिकीर समयसापेक्ष र सान्दर्भिक छैन। हाम्रो मुलुकको परिप्रेक्ष्यमा दिगो शान्ति ल्याउन र लामो समयसम्मको द्वन्द्वले उब्जाएका घाउहरू सहज तरिकाबाट मेटाई सामाजिक सद्भाव सामाजिक एवं राष्ट्रिय हितसमेतलाई सकारात्मक दिशातिर लाने मनसायका साथ प्रस्तुत विधेयक सदनमा छलफल गरी पारित गरिएको हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र अदालतको फैसला विरुद्ध ऐन जारी भएको भन्ने कुरा तथ्यसंगत नरहेको र यथार्थ विषयवस्तुमा आधारित नभएको तथा संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले निर्दिष्ट गरेका सबै प्रक्रिया पूरा गरी व्यवस्थापिका संसदबाट पारित उल्लिखित विधेयक जनभावना अनुकूलकै भएको हुँदा रिट निवेदकको मागवमोजिम कुनै पनि आदेश जारी हुनुपर्ने होइन रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसदको तर्फबाट ऐ. का सचिव डा. रवि शर्मा अर्यालको लिखित जवाफ।

व्यवस्थापिका संसद सभामुख सुवासचन्द्र नेम्वाङ्गको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ व्यहोरा :

यी रिट निवेदकले आफ्नो निवेदनमा उल्लेख गरेका विषयवस्तुहरूलाई हेर्दा व्यवस्थापिका संसदको सभामुखलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने कुनै आधार र कारण खुलाउन सक्नुभएको छैन । राज्यले आवश्यक महसुस गरेअनुसारको कानूनी व्यवस्थाका लागि सरकारद्वारा प्रस्तुत हुने विधेयक पारित गर्ने प्रक्रिया संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले स्पष्ट गरेकै छ । सोही नियमावलीमा निर्दिष्ट अर्थात् संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले तोकिएको कार्यविधिअनुरूपको काममात्र सभामुखले गर्ने हो र सरकारको तर्फबाट निर्माण हुने कानूनमा रहेका कानूनी व्यवस्था के कस्ता परिस्थितिका कारण र कुन प्रयोजनका लागि राखिएका हुन् भन्ने कुरा सम्बन्धित कानूनमै स्पष्ट हुने हुँदा सभामुखले यो वा त्यो कानूनी व्यवस्था राखिनुपर्ने वा राखिनु नपर्ने भनी भन्न सक्ने अवस्था पनि रहँदैन । सभामुखको प्रत्यक्षरूपमा कानून तर्जुमा गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुपर्ने पनि होइन । सभामुखको प्रमुख जिम्मेवारी संसदको बैठक सञ्चालन र नियमित गर्ने नै हो । संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० बमोजिम व्यवस्थापिका संसदबाट सर्वसम्मत वा बहुमतको निर्णयद्वारा पारित भएको विधेयक मैले संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्य सञ्चालन) नियमावली, २०७० को नियम ८३ बमोजिम प्रमाणित गरी प्रमाणीकरणको लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पेस गर्नुपर्ने कर्तव्यबाट विमुख हुन मिल्दैन । यसरी कानूनबमोजिम गर्न नहुने कार्य नगर को अवस्थालाई आधार बनाई बिनाआधार र कारण विपक्षी बनाउनु न्यायसंगत हुँदैन । अतः कानूनी आधार र कारण बिना विपक्षी बनाएको प्रस्तुत रिट निवेदन मेरो हकमा खारेजभागी छ । खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसद सभामुख सुवासचन्द्र नेम्वाङ्गको लिखित जवाफ ।

कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव भेषराज शर्माबाट पेस भएको लिखित जवाफ व्यहोरा :

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को राज्यको दायित्वअन्तर्गत खण्ड (थ) मा रहेको व्यवस्था र संविधानको अनुसूची-४ मा रहेको विस्तृत शान्ति सम्झौताको बुँदा नं. ५.२.५ मा रहेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्थाको लागि “बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१” जारी भएको हो । रिट निवेदनमा दावी गरिए जस्तो एकतर्फिरूपमा अपराधीलाई छुट दिने उद्देश्यबाट प्रस्तुत ऐन जारी भएको नभई द्वन्द्वकालीन समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर घटना र मानवता विरुद्धका अपराधका सम्बन्धमा सत्य तथ्य छानबिन गर्ने, समाजमा मेलमिलाप कायम गरी पारस्परिक सद्भाव र दिगो शान्ति कायम गर्ने तथा गम्भीर अपराधमा संलग्नलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने एवं बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन गर्नेसमेतको

उद्देश्यबाट प्रस्तुत ऐन जारी भएको हो भन्ने तथ्य उक्त ऐनको प्रस्तावनाबाट प्रष्ट हुन्छ। प्रस्तुत उद्देश्यका लागि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेश अनुसार बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिनका लागि र सत्य निरूपण तथा मेलमिलापको लागि अधिकारसम्पन्न अलगअलग निष्पक्ष र स्वतन्त्र आयोगको गठन गरिने व्यवस्था प्रस्तुत ऐनमा गरिएको छ। उल्लिखित आयोगको गठन निष्पक्ष र स्वतन्त्ररूपमा गर्नको लागि पूर्व प्रधानन्यायाधीशको अध्यक्षतामा सिफारिस समिति गठन गर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३ मा गरिएको छ भने उक्त आयोगहरूले निष्पक्ष र स्वतन्त्ररूपमा आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्ने विषयलाई सुनिश्चित गरेको छ। संवैधानिक दायित्व पूरा गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्थापिका संसदबाट जारी भएको प्रस्तुत ऐनको विभिन्न प्रावधानहरू संविधानसम्मत नभएको भनी रिट निवेदन दायर गरिएको भए तापनि ऐनको कुन प्रावधान संविधानको कुन धारासँग बाझिएको वा के कति कारणले संविधानसम्मत नभएको भनी स्पष्टरूपमा खुलाउन सकेको नपाइँदा हचुवाको भरमा पेस गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन निरर्थक भएकाले खारेज गरिपाउँ।

रिट निवेदनमा सो ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त “आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएको” भन्ने वाक्यांश अमान्य र बदर घोषित गर्न माग गरिएको देखिन्छ। प्रस्तुत ऐन जारी हुनुको मुख्य उद्देश्य नै सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा घटेका घटनाहरूको छानबिन गर्नेसमेत रहेकामा सोही प्रयोजनको लागि गठन भएको आयोगले त्यस्ता घटनाहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्ने र उक्त छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकलाई क्षमादानको सिफारिस गर्न नसक्ने व्यवस्था गरेको छ। सो व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी अपराधमा संलग्न भएका व्यक्तिले क्षमादान नपाउने र निजहरूउपर ऐनको दफा २५ बमोजिम कारवाही हुने कुरालाई सुनिश्चित गरेकाले प्रस्तुत रिट निवेदनको उक्त माग पनि औचित्यहीन हुँदा खारेज गरीपाउँ।

संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थित गर्ने सन्दर्भमा प्रस्तुत ऐन जारी भएको र सो ऐनको दफा १३ को उपदफा (२) को व्यवस्था अनुसार आयोगको सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा मुद्दा विचाराधीन रहेको अवस्थामा सो विषयमा सम्बन्धित अदालत तथा निकायको परामर्शमा छानबिन गरी सिफारिस सम्म गर्ने भएकाले सोबाट सम्बन्धित अदालत वा निकायको न्यायिक स्वतन्त्रतामा आँच आउने देखिँदैन। त्यसैगरी सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्थाका सम्बन्धमा प्रस्तुत ऐनबमोजिम आयोग गठन गरिने भएकाले सो आयोगले द्वन्द्वकालीन घटना हो होइन भनी निष्पक्षरूपमा छानबिन गर्न पाउने अधिकार दिइएको विषयलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने भएकाले रिट खारेज गरीपाउँ।

प्रस्तुत ऐनको दफा २२ मा रहेको व्यवस्था अनुसार पीडितको सहमतिबेगर मेलमिलाप हुन सक्ने अवस्था नरहेको, दफा २६(५) मा रहेको आयोगले पीडितको सहमति/असहमतिसमेतलाई विचार गरी क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने व्यवस्थाले

त्यस्तो घटनाको पीडितको भूमिकालाई महत्व दिएको दफा २५(३) र २५(४) मा भएको व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने पीडकलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउन सकिने अवस्था रहेको, दफा २९(१) मा रहेको व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरिने र त्यस्तो सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई लेखी पठाउने कुरालाई सुनिश्चित गरेको सन्दर्भमा पीडकहरूले उन्मुक्ति पाउने भन्नेसमेतको अवस्था देखिदैन। तसर्थ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावना अनुरूप समाजमा दिगो शान्ति कायम गर्ने उद्देश्यले जारी भएको प्रस्तुत ऐनका व्यवस्थाहरूप्रति बिनाआधार आशंका व्यक्त गरी बदरको दावी गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव भेषराज शर्माको लिखित जवाफ।

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय एवं मन्त्रिपरिषद्को हकमा समेत नेपाल सरकारका मुख्य सचिव लिलामणि पौड्यालको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफको व्यहोरा :

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको स्थापना गर्ने कुरालाई राज्यको दायित्वको रूपमा राखेको छ। संविधानको धारा ३३ को खण्ड (घ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। यस्तै प्रकारको व्यवस्था विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ मा समेत रहेको देखिन्छ। उल्लिखित व्यवस्थाहरू एवं सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनालाई जतिसक्दो चाँडो सम्बोधन हुनुपर्ने आवश्यकता भएको हुँदा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग विधेयक नेपाल सरकारबाट व्यवस्थापिका संसदमा पेस भई व्यवस्थापिका संसदमा भएको बहस र छलफलबाट पारित भई ऐनको रूपमा आएको हो।

उक्त ऐनको दफा १३ को उपदफा (२) मा “प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायहरूको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ” भन्ने र दफा १३(४) र मा रहेको “कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ” भनी गरिएका व्यवस्थाहरू ऐनको दफा १३ को उपदफा (२), (३) र (४) का व्यवस्थाहरू संविधानसँग बाभिएको हुँदा अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा सशस्त्र द्वन्द्वकालमा द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित घटनाको फरक प्रकृति र जटिलता हुने भएकाले

त्यस्ता घटनाहरूसँग सम्बन्धित विषयमा विशेष किसिमबाट छानबिन गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउनको लागि संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गरिने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको र संविधानले समेत यसलाई स्वीकार गरेको परिप्रेक्ष्यमा ती दफाका व्यवस्थाहरूलाई हेरिनुपर्ने हुन्छ। संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना हुनुअघि राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूमा अनुसन्धानको क्रममा वा अन्य कुनै रोहमा विचाराधीन त्यस्ता घटनासँग सम्बन्धित मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत वा निकायको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले विद्यमान व्यवस्था र संयन्त्रहरूलाई प्रतिस्थापन गर्न खोजेको वा त्यस्ता निकायको स्वतन्त्रता र सक्षमतामा हस्तक्षेप हुने भन्ने अवस्था रहँदैन। यसबाट पीडितको न्यायप्रतिको अधिकारमा आघात पर्ने स्थिति पनि रहँदैन।

ऐनको दफा २२ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले पीडितलाई मेलमिलापको लागि अनुचित दबाव सिर्जना गर्ने र पीडितको सहमतिबिना पनि आयोगले मेलमिलाप भएको घोषणा गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुने भएकाले सो व्यवस्था बढर घोषित गरिपाउँ भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा पीडित सन्तुष्ट बनेको स्थितिको प्रकट मेलमिलापमा हुने हो। मेलमिलाप हुनको लागि दुवै पक्षको स्वतन्त्र सहमति चाहिनेमा कुनै विवाद हुन सक्तैन। पीडितको सहमतिबिना पनि आयोगले एकतर्फीरूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने व्यवस्था ऐनको कुनै पनि दफाले गरेको छैन। स्वतन्त्र र सक्षम आयोगले मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्तविपरीत गएर पीडितलाई मेलमिलापको लागि दबाव सिर्जना गर्ने वा एकतर्फीरूपमा मेलमिलाप गराउने भन्ने रिट निवेदकको दावी यथार्थमा आधारित नभई पूर्ण काल्पनिक कुरा र शंका मात्र हो। कल्पना र शंकाको संभावना देखाई ऐनको कुनै दफाको व्यवस्थालाई संविधानसँग बाभिएको भनी दावी गर्न मिल्ने देखिँदैन।

ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनामा पीडकलाई कारवाहीको लागि सीधै महान्यायाधिवक्तालाई लेखिपठाउने अधिकार नदिएको हुँदा त्यस्तो व्यवस्था बढर घोषित गरीपाउँ भन्ने रिट निवेदकको अर्को मागदावीका सम्बन्धमा सो व्यवस्थाले आयोग नेपाल सरकारको निर्णयबाट गठन हुने भएकाले आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने गरी व्यवस्थापकीय प्रक्रियासम्म व्यवस्थित गरेको हो। आयोगको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि आयोगबाट मुद्दा चलाउनको लागि प्राप्त भएको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउन नसक्ने गरी सो मन्त्रालयलाई ऐनको कुनै दफाले पनि तजवीजी अधिकार दिएको देखिँदैन। शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले त्यस्तो सिफारिस अनिवार्यरूपमा महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउनुपर्ने व्यवस्था सो दफाले गरेको हुँदा सो व्यवस्थालाई रिट निवेदकको दावीबमोजिम बढर गर्नुपर्ने कुनै आधार र कारण रहेको छैन।

ऐनको दफा २ को खण्ड (अ) ले अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र मान्यताहरूसँग अनुकूल हुने गरी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषा गरी सशस्त्र द्वन्द्वको

क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरूद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको हत्या, अपहरण तथा शरिर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, शारीरिक वा मानसिक यातना, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी, घर जग्गाबाट जबर्जस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमको विस्थापन वा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानूनविपरीत गरिएको जुनसुकै किसिमको अमानवीय कार्य वा मानवता विरूद्धको अपराधलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भनिएको छ ।

उल्लिखित परिभाषा हेर्दा अत्यन्त विस्तृत देखिन्छ । यो परिभाषाले एकातिर निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरूद्ध लक्षित गरी गरिएको उपखण्ड (१) देखि (९) सम्म गरिएको जुनसुकै कार्यलाई समेटेको देखिन्छ भने अर्कोतिर जुनसुकै प्रकृतिको व्यक्ति वा जनसमुदायको विरूद्धमा योजनाबद्धरूपमा गरिएको उपखण्ड (१) देखि (९) सम्मको जुनसुकै कार्य पनि मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको कार्यअन्तर्गत पर्ने देखिन्छ । यसका साथै उपखण्ड (९) को व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी परिभाषालाई अभ्र व्यापक बनाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानून, (International Human Rights law) अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (International Humanitarian law) विरूद्ध हुने गरी गरिएको जुनसुकै किसिमको अमानवीय काम वा मानवता विरूद्धको अन्य अपराध (Crime against Humanity) लाई समेटेी यससम्बन्धी नेपाल पक्ष भएका सबै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको व्यवस्थाका अतिरिक्त प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानून (Customary International Law) का सिद्धान्त र मापदण्डहरू समेत लागू हुने देखिन्छ ।

उक्त ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) को व्यवस्थाले सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा समेत क्षमादान दिन सकिने भनी व्यवस्था गरेको भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा हेर्दा कुनै ऐनलाई व्याख्या गर्दा उक्त ऐनको समुचा व्यवस्थालाई नै समष्टिगत रूपमा हेर्नु पर्दछ । प्रस्तावना पनि ऐनको अभिन्न भाग हो र कानूनको व्याख्या गर्दा प्रस्तावनालाई पनि आधार लिइन्छ । ऐन अनुसार गठन हुने आयोग उच्चस्तरीय हुने र सो आयोगमा रहने अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्तिको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) मा सिफारिस समितिको व्यवस्था भएको पाइन्छ । उक्त सिफारिस समितिमा पूर्व प्रधानन्यायाधीशहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति अध्यक्ष, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा निजले तोकेको सो आयोगको कुनै सदस्य र मानव अधिकारवादी, मनोविज्ञानवेत्ता, कानूनविद्, विधिविज्ञानवेत्ता, द्वन्द्वविद् समाजशास्त्री, महिला अधिकारकर्मी वा शान्ति प्रक्रियामा संलग्न व्यक्तिहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले मनोनयन गरेको एक जना महिलासहित तीन जना सदस्य हुने व्यवस्था रहेको देखिँदा निष्पक्ष र स्वतन्त्र व्यक्तिहरू सम्मिलित सिफारिस समितिले गरेको सिफारिसका आधारमा गठन हुने आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र विश्वसनीयता प्रति शंका गर्न सकिने वस्तुगत आधार रहेको छैन ।

दफा ४ को उपदफा (२) मा अध्यक्ष वा कुनै सदस्यलाई इमान्दारीपूर्वक पदीय कर्तव्य पालना नगरेको, निजमा कार्यक्षमताको अभाव रहेको वा निज खराब आचरणमा लागेको आरोपको छानविन गर्न नेपाल सरकारले पूर्व प्रधानन्यायाधीशको अध्यक्षतामा तीन सदस्यीय छानविन समिति गठन गर्ने र छानविन समितिको सिफारिसमा नेपाल सरकारले त्यस्तो अध्यक्ष वा सदस्यलाई पदबाट हटाउन सक्ने व्यवस्थाले आयोग नेपाल सरकारअन्तर्गतको निकाय नभई स्वतन्त्र र सक्षम निकायको रूपमा रहने कुरामा शंका गर्ने अवस्था छैन। यसका अतिरिक्त ऐनको दफा १३, १४, १५, १७, १८, १९, २० मा भएको व्यवस्था र दफा ३० को आयोगले दिएको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिसहरू कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अनुगमन गर्न सक्ने व्यवस्था भएको देखिँदा स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहीताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत र न्यायोचित नहुने भएकाले रिट निवेदकको दावी काल्पनिक हो।

ऐनको दफा २६ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (त्र) को व्यवस्थसँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २३ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई निःसर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु ऐनको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकाले त्यस्तो व्याख्या गर्न सकिँदैन। दफा २६ मा भएको व्यवस्थाको सम्बन्धमा जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडकको निजले गरेको गलत काम प्रति पश्चाताप गरी पीडितसँग माफीमागी सो घटनामा पीडकलाई क्षमादान दिनुपर्ने पर्याप्त आधार र कारण रहेमा मात्र आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नसक्नेसम्मको अधिकार उक्त दफा २६ को उपदफा (२) ले दिएको हो। उल्लिखित अवस्थामा बाहेक मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार ऐनको दफा २६ लगायत अन्य कुनै पनि दफाले आयोगलाई दिएको नदेखिने सो उपदफा (४) को वाक्यांशलाई बदर गर्नुपर्ने अवस्था छैन।

ऐनको दफा २२ मा रहेको मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्थालाई अध्ययन गर्दा पीडक र पीडितबीचको सहमतिविना आयोगले एकतर्फीरूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन सक्ने अवस्था देखिँदैन। सो दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउनेछ, भन्ने व्यवस्था रहेबाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुनसक्ने अवस्था देखिँदैन।

जहाँसम्म आम नरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातनालगायतका मानवअधिकारको उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वबमोजिम फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यता अनुसार दण्डको व्यवस्था गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्न परमादेश जारी गरीपाऊँ भनी रिट निवेदकले माग गर्नुभएको छ, तत् सम्बन्धमा विचार गर्दा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवता विरुद्धको अपराधलाई दण्डनीय बनाई पीडितको न्याय प्राप्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व सरकारको रहेकामा विवाद छैन । आम नरसंहार (Genocide) युद्ध अपराध (War crime), मानवता विरुद्धको अपराध (Crime against Humanity) नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा नेपाल जेनेभा महासन्धि, १९४९ को पक्ष राष्ट्र भैसकेको छ भने यातना विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८४ को पनि नेपाल पक्ष मुलुक हो । जेनेभा महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि विधेयक तर्जुमाको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ । यसैगरी जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूरको रूपमा घोषणा गर्नेलगायतका विविध विषयहरूलाई समेटी तयार भएको फौजदारी अपराध संहिता, २०६८ को विधेयक समेत तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत भएको थियो । निश्चित प्रक्रिया पूरा गरी सो विधेयकहरू नेपाल सरकारले व्यवस्थापिका संसदमा पेश गर्न प्रतिबद्ध छ ।

तसर्थ मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्षरूपमा आम क्षमादान दिने विषय ऐनमा समावेश भएको नदेखिने, ऐनबमोजिम गठन हुने आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्ततालाई ऐनले प्रत्याभूत गरेको देखिएको ऐनको कुनै दफा वा उपदफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा ऐनलाई समुचारूपमा हेरी ऐनको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा आयोगले पीडकलाई निरपेक्ष क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार ऐनले नदिएको, पीडकलाई क्षमादानको सिफारिस गर्नु अघि पीडकको पीडितलाई चित्त बुझ्दो ढंगले पश्चाताप गरी माफी माग्नुपर्ने व्यवस्था भएको, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवता विरुद्धको कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई ऐनले नियन्त्रित नगरेको र गर्न पनि नसक्ने हुँदा मनगढन्ते अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी ऐनको अर्थ गरी ऐनले परिकल्पना नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदनको आधारमा सम्मानित अदालतबाट आदेश जारी हुनुपर्ने आधार र कारण नरहेको र निवेदकको चिन्ता वा सरोकारलाई ऐनले सम्बोधन गरेको हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय एवं मन्त्रिपरिषद्को हकमा नेपाल सरकारका मुख्य सचिव लिलामणि पौड्यालको लिखित जवाफ ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तर्फबाट ऐ.का नायब महान्यायाधिवक्ता दुर्गाबन्धु पोखरेलको लिखित जवाफको व्यहोरा :

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको के कस्तो काम कारवाहीबाट रिट निवेदकहरूको हक अधिकारमा असर परेको हो सो सम्बन्धमा रिट निवेदनमा कुनै जिकीर नलिएको र यस कार्यालयले पालना गर्नुपर्ने कुनै संवैधानिक कर्तव्य पालना नगरेको हो भन्नेसमेत जिकीर लिएको नदेखिँदा रिट निवेदन जिकीरबमोजिम परमादेशको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था देखिँदैन। तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाउन सादर अनुरोध छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (३) को खण्ड (ख) अनुसार मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने गराउने दायित्व महान्यायाधिवक्तामा रहेको र सो अनुसारको संवैधानिक जिम्मेवारी यस कार्यालयबाट भई रहेको छ। रिट निवेदकले कुनै मुद्दा विशेषमा प्रतिपादित सिद्धान्तको अनुगमन गर्ने गराउने कार्य महान्यायाधिवक्ताले नगरेको वा सो संवैधानिक दायित्व पालना नगरेको भनी रिट निवेदनमा जिकीर लिनु भएको पाइँदैन। वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१ को सन्दर्भमा यस कार्यालयलाई प्रत्यर्था बनाई परमादेश जारी गरी पाउन निवेदन गरेको समग्र रिट निवेदनको व्यहोराबाट देखिन्छ। उक्त ऐन २०७१/१/२८ मा जारी भै कार्यान्वयनको क्रममा रहेको र सो ऐनले दिएको काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्ने कुरा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दायित्व अन्तर्गत रहेको र सो दायित्व पुरा नगरेको भन्ने निवेदन जिकीर नरहेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरीपाउन सादर अनुरोध छ भन्नेसमेत व्यहोराको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तर्फबाट ऐ.का नायब महान्यायाधिवक्ता दुर्गाबन्धु पोखरेलको लिखित जवाफ।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव धनबहादुर तामाङ्गबाट पेस भएको लिखित जवाफको व्यहोरा :

राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा प्रत्याभूत गरिएका मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रतामध्ये कतिपय हक अधिकारहरू जस्तोसुकै अवस्थामा समेत अहरणीय हुन्छन्। सशस्त्र द्वन्द्वका बेलामा घटेका मानव अधिकारसम्बन्धी घटनाहरूको विशेष प्रकृति र आयाम हुने भएको हुँदा त्यस्ता घटनाहरूका सम्बन्धमा छानबिन र अन्वेषण गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाई पीडितको न्यायको अधिकारलाई संरक्षण गर्न द्वन्द्वोत्तर मुलुकमा नियमित फौजदारी कानून (Regular Criminal Justice) परिपूरकको रूपमा संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गरी न्याय र दिगो शान्तिको प्रवर्द्धन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहिआएको सन्दर्भमा विगतको करिब एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गर्दै नेपाल सरकार र तत्कालीन सशस्त्र विद्रोही पक्षबीच शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई जारी भएको संविधानमा संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको स्थापना गर्ने व्यवस्था रहेको छ। साथै, विस्तृत शान्ति सम्झौतामा समेत सो सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। उल्लिखित व्यवस्थाहरू संक्रमणकालीन न्यायको लागि सशस्त्र

द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी लगायतका घटनालाई जतिसक्दो चाँडो सम्बोधन गर्न आवश्यक भएको हुँदा उक्त ऐन जारी भएको हो ।

ऐनको दफा १३ को उपदफा (२), (३) र (४) का व्यवस्थाहरू संविधानसँग बाभिएको हुँदा अमान्य र बदर घोषित गरीपाऊँ भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित घटनाको फरक प्रकृति र जटिलता हुने भएकाले त्यस्ता घटनाहरूसँग सम्बन्धित विषयमा विशेष किसिमबाट छानविन गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउन संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गरिने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको र संविधानले समेत यसलाई स्वीकार गरेको परिप्रेक्ष्यमा ती दफाका व्यवस्थाहरूलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना हुनुअघि राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूमा अनुसन्धानको क्रममा वा अन्य कुनै रोहमा विचाराधीन त्यस्ता घटनासँग सम्बन्धित मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत वा निकायको परामर्शमा आयोगले छानविन गर्ने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले विद्यमान व्यवस्था र संयन्त्रहरूलाई प्रतिस्थापन गर्न खोजेको वा त्यस्ता निकायको स्वतन्त्रता र सक्षमतामा हस्तक्षेप हुने भन्ने अवस्था रहँदैन । यसबाट पीडितको न्यायप्रतिको अधिकारमा आघात पर्ने कुनै स्थिति रहँदैन ।

ऐनको दफा २२ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले पीडितलाई मेलमिलापको लागि अनुचित दबाव सिर्जना गर्ने र पीडितको सहमतिबिना पनि आयोगले मेलमिलाप भएको घोषणा गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुने भएकाले सो व्यवस्था बदर घोषित गरीपाऊँ भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा पीडितको सहमतिबिना आयोगले एकतर्फीरूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने व्यवस्था ऐनको कुनै पनि दफाले गरेको छैन । स्वतन्त्र र सक्षम आयोगले मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्तविपरीत गएर पीडितलाई मेलमिलापको दबाव सिर्जना गर्ने वा एकतर्फीरूपमा मेलमिलाप गराउने भन्ने रिट निवेदकको दावी यथार्थमा आधारित नभई काल्पनिक कुरा मात्र हो । कल्पना र शंकाको संभावना देखाई ऐनको कुनै दफाको व्यवस्थालाई संविधानसँग बाभिएको भनी दावी गर्न मिल्ने सकिँदैन ।

ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनामा पीडकलाई कारवाहीको लागि सीधै महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउने अधिकार नदिएको हुँदा त्यस्तो व्यवस्था बदर घोषित गरीपाऊँ भन्ने रिट निवेदकको अर्को माग दावीका सम्बन्धमा आयोगले ऐनबमोजिम छानविन गरेका कुराहरूसहितको आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकार समक्ष प्रस्तुत गर्दा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमार्फत सिफारिस कार्यान्वयन गर्न महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउने व्यवस्था भएकामा ऐनको कुनै दफाले पनि उक्त प्रक्रियामा बाधा उत्पन्न गर्ने गरी मन्त्रालयलाई तजवीजी अधिकार दिएको नहुँदा रिट निवेदकको दावीबमोजिम बदर गर्नुपर्ने कुनै आधार र कारण छैन ।

उक्त ऐनको दफा २ को खण्ड (ज) ले गरेको “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” परिभाषाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका विषयलाई पर्याप्त रूपमा समेटेको छ, जुन परिभाषाले अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र मान्यताहरूलाई पूर्णरूपमा आत्मसात गरेको हुँदा निवेदकले जिकीर गर्नुभएको जस्तो अवस्था छैन। ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) को व्यवस्थाले सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा समेत क्षमादान दिन सकिने व्यवस्था गरेको भन्ने रिट निवेदकहरूको दावीका सम्बन्धमा कुनै ऐनलाई व्याख्या गर्दा ऐनको समुच्चा व्यवस्थालाई नै समष्टिगत रूपमा हेर्नुपर्दछ। स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत र न्यायोचित नहुने भएको एवं ऐनको दफा ३० मा आयोगले दिएको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिसहरू कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अनुगमन गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत भएको हुँदा रिट निवेदकको दावी निरर्थक छ।

ऐनको दफा २६ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थसँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २६ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई निःसर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिने सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु ऐनको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकाले त्यसरी अर्थ गर्न सकिँदैन। दफा २६ मा भएको व्यवस्थाको सम्बन्धमा जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा दफा २६ को उपदफा (४) मा उपदफा (३) बमोजिम दिइने निवेदनमा पीडकले देहायका प्रतिबद्धता प्रकट गरेको कुरा उल्लेख गर्नुपर्नेछ - सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको कुरा स्वीकार गरेको, त्यस्तो कार्यबाट आफूलाई पश्चाताप भएको स्वीकार गरी आयोग समक्ष पीडितसँग चित्तबुभ्दो ढङ्गले क्षमायाचना गर्न मञ्जुर गरेको, भविष्यमा त्यस्तो किसिमको कुनै कार्य नगर्ने प्रतिज्ञा गरेको अवस्थामा पीडकले आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको स्वीकार गरी सो सम्बन्धमा पीडितसँग माफी नमागेसम्म आयोगले पीडकलाई क्षमादान दिनसक्ने अधिकार ऐनको कुनै पनि दफाले दिएको छैन।

ऐनको दफा २२ मा रहेको मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्थालाई अध्ययन गर्दा पीडक र पीडितबीचको सहमतिविना आयोगले एकतर्फीरूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन सक्ने अवस्था देखिँदैन। सो दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउनेछ भन्ने व्यवस्था रहेबाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुनसक्ने अवस्था देखिँदैन। यसका साथै दफा २६ को क्षमादानसम्बन्धी व्यवस्थालाई दफा २२ को मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्थसँग एकसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। पीडक र पीडितबीच सहमति भई पीडकले पीडितसँग

माफी मागी पश्चाताप नगरेसम्म पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस दिनेसक्ने अवस्था नदेखिँदा रिट निवेदकको जिकीर तथ्यपरक छैन ।

तसर्थ, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरूद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्ष रूपमा क्षमादान दिने विषय ऐनमा समावेश भएको छैन, ऐनबमोजिम गठन हुने आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्ततालाई ऐनले प्रत्याभूत गरेको छ, ऐनको कुनै दफा वा उपदफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा ऐनको समुच्चा व्यवस्था हेरी ऐनको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा आयोगले पीडकलाई निरपेक्ष क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार ऐनले नदिएको, पीडकलाई क्षमादानको सिफारिस गर्नु अघि पीडकले पीडितलाई चित्तबुझ्दो ढंगले पश्चाताप गरी माफी माग्नुपर्ने व्यवस्था भएको, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवता विरूद्धको कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई ऐनले नियन्त्रित नगरेको हुँदा अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी ऐनको अर्थ गरी ऐनले परिकल्पना नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदनको आधारमा सम्मानित अदालतबाट आदेश जारी हुनुपर्ने आधार र कारण नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरीपाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का.सचिव धनबहादुर तामाङ्गको लिखित जवाफ ।

निवेदकहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सपना प्रधान मल्ल, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री बाबुराम गिरी, श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा वन्दी, श्री हरि फुयाल, श्री राजुप्रसाद चापागाई, श्री ओमप्रकाश अर्याल, डा.चन्द्रकान्त ज्ञवाली, श्री दिनेश त्रिपाठी, श्री ज्ञानेन्द्रराज आरण, श्री लक्ष्मी पोखरेल र श्री आशिकराम कार्कीले गर्नु भएको बहस व्यहोरा :

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को प्रस्तावना हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरूद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउनु, समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्नु, सो घटनाबाट पीडितलाई परिपूरण र गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउनु ऐनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । तर ऐनमा गरिएको कतिपय व्यवस्था अस्पष्ट एवं सबैखाले पीडितलाई नसमेट्ने खालको हुनुका साथै व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, नियन्त्रणमा लिएर गरिएको हत्या, यातना तथा बलात्कारलगायत मानवता विरूद्धको गम्भीर अपराधमा संलग्न कसूरदारहरूले समेत अपराधबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था रहेको छ । यसअघि नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिद्वारा जारी भएको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ उपर सम्मानित अदालतमा निवेदक जुरी नेपालको तर्फबाट

अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत रि.नं. ०६९-WS-००५७ तथा द्वन्द्व पीडितहरूको तर्फबाट निवेदक सुमन अधिकारीसमेत रि.नं. ०६९-WS-००५८ को रिट दायर भएको थियो। सम्मानित सर्वोच्च अदालतले उक्त रिटहरूमा मिति २०७० पौष १८ गते सो अध्यादेशको दफा २३, २५ र २९ लगायतका प्रावधानहरूलाई असंवैधानिक घोषणा गर्दै उक्त अध्यादेशका कतिपय प्रावधानहरूलाई निष्प्रभावी तुल्याई यस विषयमा विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मापदण्डहरूबमोजिम अध्यादेशमा परिमार्जन र संशोधन गर्न नेपाल सरकारको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरेको थियो। सो आदेशबमोजिम विशेषज्ञ टोलीले नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन दिएको तर प्रतिवेदनका सुझावहरूलाई ऐनमा कुनै स्थान दिइएन।

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, नियन्त्रणमा लिएर गरिएको हत्या, यातना तथा बलात्कारलगायत मानवता विरुद्धका गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादान तथा माफी गरी दण्डहीनताबाट उन्मुक्ति दिन मिल्दैन। तर प्रस्तुत ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा भएको “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार र आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन” भनी राखिएको प्रावधानमा प्रयुक्त “आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका” भन्ने वाक्यांशले मानवता विरुद्धका गम्भीर अपराधका पीडकलाई पनि पर्याप्त आधार र कारण देखिएको भनी आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको छ। त्यस्तै ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) मा भएको “मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनु पर्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगले मुद्दा चलाउन पठाउने सिफारिस माथि मन्त्रालयले अंकुश लगाउने स्थिति रही महान्यायाधिवक्ताले मन्त्रालयबाट लेखि आएको अवस्थामा मात्र मुद्दा चल्ने वा नचलाउनेसम्बन्धी निर्णय गर्न सक्ने हुँदा संविधानको धारा १३५ द्वारा प्रत्याभूत महान्यायाधिवक्ताको अधिकारलाई समेत सङ्कुचित पारेको छ।

ऐनको दफा १३(२) ले प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। न्यायिक निकायलाई गैरन्यायिक निकायले प्रतिस्थापन गर्न सक्तैन। तर ऐनको दफा १३ को उपदफा (२), (३) र (४) का व्यवस्थाहरूले न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूद्वारा मात्र प्रयोग हुने भन्ने न्यायिक स्वतन्त्रताको सीमालाई पनि सङ्कुचित र नियन्त्रित गरेको छ। त्यसरी नै ऐनको दफा २२(१) मा “पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ” भनी गरेको व्यवस्थाले पीडितको सुसूचित सम्मति (Informed consent) र स्वतन्त्र सहमतिमा मात्रै मेलमिलाप हुनसक्ने स्थापित विधिशास्त्र तथा

मान्यतालाई लत्याएको छ। दफा २२ मा पीडितको सहमतिबिना पनि मेलमिलाप हुन सक्ने र दफा २५ मा मेलमिलाप गराईएका विषयमा कारवाहीको लागि सिफारिस गर्न नमिल्ने व्यवस्था गरी मेलमिलापको नाउँमा पिडकहरूलाई फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति दिने अवस्था रहेको छ।

ऐनको दफा २४ मा भएको “यस ऐनबमोजिम गरिएको छानबिनबाट कसैले कुनै सम्पत्ति कब्जा वा जफत गरेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले व्यक्तिलाई मात्र जवाफदेही बनाइएको देखिन्छ। सम्पत्ति कब्जा वा जफत गर्ने द्वन्द्वरत पक्ष, व्यक्ति, संघसंस्था वा संगठनसमेतलाई जवाफदेही बनाउने गरी उक्त व्यवस्थामा आवश्यक संशोधन वा न्यायिक व्याख्याको जरूरी छ। त्यसैगरी दफा १० मा भएको “नेपाल सरकारले नियुक्त गरेको वा तोकेको नेपाल न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको अधिकृतले आयोगको सचिव भई काम गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था, दफा ११ को “आयोगको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी मन्त्रालयले उपलब्ध गराउनेछ। त्यसरी कर्मचारी उपलब्ध गराउँदा मन्त्रालयले आयोगसँग परामर्श गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगको स्वतन्त्रतामा अंकुश लगाएको छ। ऐनको दफा १२ मा “आयोगको काम कारवाहीको लागि आवश्यक पर्ने रकम, भवन, साधन तथा अन्य श्रोतको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था र दफा ४४ मा भएको “यस ऐनको कार्यान्वयनको लागि आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले नियम बनाउन सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोग स्वतन्त्र हुन सक्तैन। तसर्थ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, सक्षम र जवाफदेही बनाउन आयोगलाई स्रोत साधन सम्पन्न, आर्थिक स्वायत्तता, नियम बनाउने र कर्मचारीको प्रबन्ध गर्नसक्ने अधिकार आयोगमा नै निहित रहनु पर्दछ।

तसर्थ, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१) र २४(९) का साथै जुरी नेपालको तर्फबाट अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेत समेत रि.नं. ०६९-WS-००५७ तथा द्वन्द्व पीडितहरूको तर्फबाट निवेदक सुमन अधिकारीसमेतले दायर गरेको रि.नं. ०६९-WS-००५८ मा सम्मानित अदालतबाट मिति २०७० पौष १८ गते भएको आदेशको पालना नगरी संक्रमणकालीन न्यायको मान्यताप्रतिकूल वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएको हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो।

विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट विद्वान सह-न्यायाधिवक्ताद्वय श्री किरणप्रसाद पौडेल र श्री संजीव रेग्मीले गर्नुभएको बहस व्यहोरा :

वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, समाजमा

शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने, सो घटनाबाट पीडितलाई परिपूरण र गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउने जस्ता पवित्र उद्देश्यले आएको हो । प्रस्तुत ऐनमा सम्मानित अदालतको मिति २०७०/९/१८ को आदेश अनुसार सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी छानवीन आयोग छुट्टाछुट्टै रूपमा गठन हुने व्यवस्था रहेको छ । ऐनको दफा १३ को उपदफा (२), (३) र (४) व्यवस्थाहरू निवेदकहरूको दावी अनुसार संविधानसँग बाभिएको छैन । संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना हुनुअघि त्यस्ता घटनासँग सम्बन्धित अनुसन्धानको क्रममा वा विचाराधीन रहेका मुद्दाहरूको तथ्यका सम्बन्धमा सम्बन्धित अदालत तथा निकायको परामर्शमा मात्र आयोगले छानविन गर्ने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले न्यायिक संयन्त्रहरूलाई प्रतिस्थापन गर्ने वा हस्तक्षेप हुने अवस्था रहँदैन । ऐनको दफा २६ मा भएको व्यवस्था जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन । दफा २६ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थासँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । दफा २६(२) को व्यवस्थाले गम्भीर अपराधका पीडकलाई क्षमादान नहुने स्पष्ट गरेको छ । तसर्थ निवेदन मागवमोजिम उक्त दफा संविधानसँग बाभिएको छैन । दफा २३ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई निःसर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको होइन ।

ऐनको दफा २२ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले पीडितलाई मेलमिलापको लागि अनुचित दबाव सिर्जना गर्ने र पीडितको सहमतिबिना पनि आयोगले मेलमिलाप भएको घोषणा गर्न सक्ने अवस्था हुँदैन । सो दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउनेछ, भन्ने व्यवस्था रहेबाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुनसक्ने अवस्था देखिँदैन । स्वतन्त्र र सक्षम आयोगले मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्त विपरीत गएर पीडितलाई मेलमिलापको लागि दबाव सिर्जना गर्ने वा एकतर्फीरूपमा मेलमिलाप गराउने भन्ने रिट निवेदकको दावी यथार्थमा आधारित नभई पूर्ण काल्पनिक कुरा र शंका मात्र हो । ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) मा आयोग नेपाल सरकारको निर्णयबाट गठन हुने भएकाले आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने गरी व्यवस्थापकीय प्रक्रियासम्म व्यवस्थित गरेको हो । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले आयोगको सिफारिस अनिवार्य रूपमा महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउनुपर्ने व्यवस्था सो दफाले गरेको छ ।

ऐनको दफा २४ मा भएको कब्जा वा जफत गरेको सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने व्यवस्था, दफा १० मा भएको आयोगको सचिवसम्बन्धी व्यवस्था, दफा ११ मा भएको आयोगको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी मन्त्रालयले उपलब्ध गराउने व्यवस्था, दफा १२ मा आयोगको काम कारवाहीको लागि आवश्यक पर्ने रकम, भवन, साधन तथा अन्य

श्रोतको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्ने भन्ने व्यवस्था र दफा ४४ मा भएको यस ऐनको कार्यान्वयनको लागि आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले नियम बनाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले आयोगलाई आवश्यक पर्ने स्रोत र साधनका सम्बन्धमा आयोगको परामर्श अनुसार सरकारको तर्फबाट मन्त्रालयले पुऱ्याउने व्यवस्थापकीय प्रबन्ध मात्र हो । आयोगको परामर्शमा पुऱ्याउने व्यवस्थापकीय प्रबन्धले आयोगको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र सक्षमतामा असर पर्न सक्तैन । तसर्थ, रिट निवेदन माग दावी अनुसारको आदेश जारी हुने अवस्थाको विद्यमानता छैन भनी गर्नुभएको बहस समेत सुनियो ।

नियमबमोजिम पेसीसूचीमा चढी निर्णयार्थ पेस हुन आएको प्रस्तुत रिटमा निवेदकहरू एवं विपक्षका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरू तथा विद्वान सहन्यायाधिवक्ताहरूको उल्लिखित बहस समेत सुनी निर्णय सुनाउनका लागि आजको पेसी तारिख तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदन एवं लिखित जवाफसहितका मिसिल संलग्न कागजातसमेत अध्ययन गरियो ।

रिट निवेदनमा लिइएको मुख्य निवेदन दावी :

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा गरिएको कतिपय व्यवस्था अस्पष्ट हुनुका साथै व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, नियन्त्रणमा लिएर गरिएको हत्या, यातना तथा बलात्कार लगायत मानवता विरुद्धको गम्भीर अपराधमा संलग्न कसूरदारहरूले समेत अपराधबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था रहेको छ । यसअघि नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिद्वारा जारी भएको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ उपर सम्मानित अदालतमा जुरी नेपालको तर्फबाट अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत रि.नं. ०६९-WS-००५७ तथा द्वन्द्व पीडितहरूको तर्फबाट निवेदक सुमन अधिकारीसमेत बाट रि.नं. ०६९-WS-००५८ को रिट दायर भएको थियो । सम्मानित सर्वोच्च अदालतले उक्त रिटहरूमा मिति २०७० पौष १८ गते सो अध्यादेशको दफा २३, २५ र २९ लगायतका प्रावधानहरूलाई असंवैधानिक घोषणा गर्दै गम्भीर प्रकृतिका कसूरहरूमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूति हुनुपर्ने, माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य बनाउनु पर्ने । मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपका दोषी देखिएका व्यक्तिउपरको फौजदारी अभियोजन निश्चित, सहज र निर्बाध नबनाई कार्यपालिकाको विवेकाधीन एवं अनिश्चितरूपमा राखिएको भई न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएकाले सो व्यवस्थालाई संविधान र कानूनसंगत बनाउनुपर्ने । गम्भीर कसूरमा अल्प हदम्याद तोक्दा मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घनको घटनामा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुनाले संविधान र न्यायसंगत हुने गरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने भन्नेसमेतको आदेश जारी भएको थियो ।

हाल जारी भएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ को उपधारा (२) मा राखिएको प्रावधानमा प्रयुक्त "...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका..."

भन्ने वाक्यांशलाई एवं दफा १३ को उपधारा (२) मा रहेको “प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानविन गर्नेछ” भन्ने र दफा १३ को उपदफा (४) मा रहेको “कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल हुँदा अमान्य तथा बदर घोषित गरीपाउँ । न्यायिक स्वतन्त्रता तथा पीडितको प्रभावकारी कानूनी उपचारको हकको परिधिभित्र रहेर आयोग र न्यायपालिकाबीचको सम्बन्धलाई पुनः परिभाषित तथा व्यवस्थित गर्न ऐन संशोधन गर्न विपक्षीको नाउँमा आदेश जारी गरीपाउँ ।

पीडितको सुसूचित सहमतिबिना मेलमिलाप हुन नसक्ने कुराको कानूनी प्रत्याभूति दिन तथा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न पीडितको सहमतिलाई अनिवार्य सर्तको रूपमा कानूनी मान्यता दिन, अभियोजनको लागि आयोगले सिधै महान्यायाधिवक्तालाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्न र अभियुक्तले विभागीय कारवाहीका आधारमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था गर्न तथा कब्जा सम्पत्ति सम्बन्धित हकदारलाई फिर्ता गर्न संगठनसमेतलाई जवाफदेही बनाउन विवादित ऐनका दफा २२(१), दफा २४, दफा २५(३)(४), दफा २६(५), दफा २९(१) का व्यवस्थाहरू यस सम्मानित अदालतका पूर्व आदेशहरू अनुसार स्थापित विधिशास्त्रसमेतको आधारमा आवश्यक संशोधन गर्न विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश लगायत उपयुक्त आदेश जारी गरीपाउँ । नियन्त्रणमा लिई गरिएको हत्या, बलात्कार, बेपत्ता, यातना, आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरूद्धको अपराध, जबर्जस्ती विस्थापन लगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्डअनुरूप अपराधीकरण गरी पीडकलाई सजायको व्यवस्था नगरिएसम्म संक्रमणकालीन न्यायको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट यस सन्दर्भमा यस अधि जारी गरिएका आदेशहरूलाई समेत कार्यान्वयन गर्न शीघ्र आवश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ ।

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३५(३)(ख) अन्तर्गतको सवैधानिक दायित्वबमोजिम संक्रमणकालीन न्याय सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतद्वारा जारी आदेश तथा प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तहरूको यथोचित परिपालना गर्न गराउन आवश्यक कार्ययोजनासहित प्रभावकारी अनुगमन गर्नु गराउनु र परिपालना भए नभएको सन्दर्भमा आवधिकरूपमा सर्वोच्च अदालतलाई प्रतिवेदन दिनु भनी विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको नाउँमा परमादेश जारी गरीपाउँ ।

विपक्षीतर्फबाट प्रतिवाद गरिएको लिखित जवाफको मुख्य अंश :

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१ को दफा १३ को उपदफा (२) र (४) का व्यवस्थाहरू संविधानसँग बाभिएको अवस्था छैन । सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा

भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित घटनाको फरक प्रकृति र जटिलता हुने भएकाले त्यस्ता घटनाहरूसँग सम्बन्धित विषयमा विशेष किसिमबाट छानविन गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउन संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गरिने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको र संविधानले समेत यसलाई स्वीकार गरेको छ । संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना हुनुअघि राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूमा अनुसन्धानको क्रममा वा अन्य कुनै रोहमा विचाराधीन त्यस्ता घटनासँग सम्बन्धित मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत वा निकायको परामर्शमा आयोगले छानविन गर्ने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले विद्यमान व्यवस्था र संयन्त्रहरूलाई प्रतिस्थापन गर्न खोजेको वा त्यस्ता निकायको स्वतन्त्रता र सक्षमतामा हस्तक्षेप हुने भन्ने अवस्था रहँदैन ।

ऐनको दफा २ को खण्ड (अ) मा गरिएको परिभाषले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सबै विषयलाई पर्याप्तरूपमा समेटेको छ । उक्त परिभाषाले अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र मान्यताहरूलाई पूर्णरूपमा आत्मसात गरेको छ । ऐनको दफा २६ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (अ) को व्यवस्थासँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । दफा २६ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई निःसर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु ऐनको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकाले त्यसरी अर्थ गर्न सकिँदैन । मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा दफा २६ को उपदफा (४) मा उपदफा (३) बमोजिम दिइने निवेदनमा पीडकले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको कुरा स्वीकार गरेको, त्यस्तो कार्यबाट आफूलाई पश्चाताप भएको स्वीकार गरी आयोग समक्ष पीडितसँग चित्त बुझ्दो ढङ्गले क्षमायाचना गर्न मञ्जुर गरेको, भविष्यमा त्यस्तो किसिमको कुनै कार्य नगर्ने प्रतिज्ञा गरेको हुनुपर्ने र पीडकले आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको स्वीकार गरी सो सम्बन्धमा पीडितसँग माफी नमागेसम्म आयोगले पीडकलाई क्षमादान दिनसक्ने अधिकार ऐनको कुनै पनि दफाले आयोगलाई दिएको छैन ।

ऐनको दफा २२ ले पीडितको सहमतिबिना आयोगले एकतर्फीरूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने व्यवस्था गरेको छैन । स्वतन्त्र र सक्षम आयोगले मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्तविपरीत गएर पीडितलाई मेलमिलापको दबाव सिर्जना गर्ने वा एकतर्फीरूपमा मेलमिलाप गराउने भन्ने रिट निवेदकको दावी यथार्थमा आधारित नभई काल्पनिक कुरा मात्र हो । ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगले ऐनबमोजिम छानविन गरेका कुराहरूसहितको आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्दा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमार्फत सिफारिस कार्यान्वयन गर्न महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउने व्यवस्था भएकोमा ऐनको कुनै दफाले पनि उक्त प्रक्रियामा बाधा उत्पन्न गर्ने गरी मन्त्रालयलाई तजवीजी अधिकार दिएको नहुँदा रिट निवेदकको दावीबमोजिम बढेर गनुपर्ने कुनै आधार र कारण छैन । तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ ।

उपर्युक्त बहस जिकीर मनन् गरी, पेस भएको लिखित बहसनोट, रिट निवेदन तथा लिखित जवाफसहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनको रोहबाट मुख्यतः देहायका विषयहरूमा केन्द्रित रही निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको छ :

१. संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून, मानवीय कानून, नेपालको अन्तरिम संविधान, विस्तृत शान्ति संझौता र यस अदालतबाट संस्थापित विधिशास्त्रीय मान्यताहरू के कस्ता रहको छन् ?
२. निवेदकहरूले चुनौती दिएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ र यसका प्रावधानहरूले उपर्युक्त विधिशास्त्रीय मूल्य मान्यतालाई आत्मसात गर्न सकेको देखिन्छ वा देखिँदैन ? नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२, १३, २४ र यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त एवं नेपालको सर्वधैतिक कानून अनुकूल छन् वा छैनन् ?
३. निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन ?

निर्णय निरुपणको निमित्त तय गरिएका उपर्युक्त प्रश्नहरूका सम्बन्धमा विचार गर्नुपूर्व प्रस्तुत रिट निवेदनमा माग गरिएको विषयवस्तु र त्यसको पृष्ठभूमिको संक्षिप्त सिँहावलोकन गर्नु वाञ्छनीय हुन आएको छ ।

२. निवेदकले मुख्यतः व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भई लागू भएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को प्रस्तावना, दफा ३, १३, २२, २४, २५, २६ र २९ समेतका प्रावधानहरूले सत्यको वस्तुपरक उत्खनन् गरी द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने दोषीहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउनु पर्ने राज्यको दायित्व बहन गराउनुको सट्टा मेलमिलाप र क्षमादानको बहानामा उम्काउने, पीडितहरूको न्याय प्राप्त गर्ने मौलिक हक कुण्ठित पार्ने, संविधानप्रदत्त न्यायपालिकाको अधिकारक्षेत्रमा संकुचन र हस्तक्षेप आमन्त्रण गर्ने र महान्यायाधिवक्ताको अभियोजनको संवैधानिक अधिकारलाई नै चुनौती दिनुका साथै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, विस्तृत शान्ति संझौता, २०६३, नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून एवं यस अदालतबाट विभिन्न रिट निवेदनमा यसअघि नेपाल सरकारसमेतका विरुद्ध जारी भएका उत्प्रेषण, परमादेश र निर्देशनात्मक आदेशसमेतको प्रतिकूल हुँदा अमान्य र बदर घोषित गर्नुका साथै मानव अधिकारका विश्वव्यापी मूल्य र मान्यताअनुकूल हुने गरी संशोधन गर्नुगराउनु भनी परमादेश तथा निर्देशनात्मक आदेश समेतको माग गरेको देखिन्छ ।

३. प्रत्यर्थी नेपाल सरकार तथा व्यवस्थापिका संसदको हैसियतमा सो कानून निर्माण गर्ने संविधानसभासमेतको लिखित जवाफ अध्ययन गरि हेर्दा अन्य कुराका अतिरिक्त नेपालमा विगतमा चलेको द्वन्द्वको व्यवस्थापन गरी समाजमा मेलमिलाप

र सौहार्द्र सम्बन्ध कायम गरी दिगो शान्ति र स्थायित्वका लागि संविधान, विस्तृत शान्ति सम्झौता, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा यस अदालतबाट भएका आदेशसमेतलाई दृष्टिगत गरी उक्त कानून बनाइएको हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था नरहेको भन्नेसमेत जिकीर लिइएको पाइन्छ ।

४. निवेदन दावी तथा लिखित जवाफ जिकीरको उपर्युक्त सन्दर्भमा प्रथमतः निर्णय निरूपणका निमित्त तय गरिएको पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ । यस क्रममा मुख्यतः द्वन्द्वका समयमा घटाइएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनालाई सम्बोधन गर्ने द्वन्द्वोत्तर न्यायिक, अर्धन्यायिक र सामाजिक प्रणाली के कस्तो हुनुपर्ने हो, संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीका अवयवहरूको सन्तुलित विधिशास्त्रीय आधारस्तम्भ कसरी निर्माण गर्न सकिन्छ, पीडकलाई निजहरूले गरेको कसूर प्रति न्यायिक र समाजिकरूपमा जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउँदै पीडितका चहऱ्याइरहेका पीडाहरूमा न्यायोचित समाधानद्वारा खाटा बसाउने कार्य कुन ढंगबाट हुनु आवश्यक छ भन्ने पृष्ठभूमिको आलोकमा ध्यान जानु अपरिहार्य हुन्छ ।

५. वस्तुतः मानव अधिकारहरू मानिसमात्रका त्यस्ता अपरिहार्य स्वार्थ, चाहना र आवश्यकता हुनु जसले मानिसलाई अन्य प्राणीहरूभन्दा भिन्न राख्न सकेको छ । प्राकृतिक प्राणी भएको नाताले मानिससँग अन्योन्याश्रित भएका र अपहरण गर्ने नसकिने यस्ता अधिकारहरूको दायराभित्र गैरकानूनी तवरले प्रवेश गर्ने वा अतिक्रमण गर्ने वा उल्लङ्घन गर्ने छुट राज्य वा अमुक संगठन वा कुनै व्यक्ति कसैलाई पनि छैन । त्यस्तै मानवीय संवेदनाका कतिपय विषयहरू संकटकालीन अवस्था वा युद्धका बेला समेत अनतिक्रम्य र संरक्षित रहनु पर्दछ ।

६. यद्यपि विभिन्न काल खण्डहरूमा यो वा त्यो अनेक बहानामा युद्ध वा सशस्त्र द्वन्द्वको विभीषिकाबाट मानव समुदाय प्रताडित बनिरहनुपरेको कटु यथार्थलाई विर्सन सकिँदैन । कतिपय अवस्थामा सशस्त्र द्वन्द्वलाई अपरिहार्य आवश्यकताको कोणबाट ग्रहण गर्ने वा अर्थ्याउने प्रयासहरूसमेत भएका पाइन्छन् । पूर्वीय दर्शनमा सत्य, त्रेता र द्वापर युगमा समेत डरलाग्दा सशस्त्र द्वन्द्वहरू भएको दृष्टान्त पाइन्छ । सुर र असुर, देव र दानव, सत्य र असत्य, धर्म र अधर्मका नाममा गरिएका भनिएका त्यस्ता द्वन्द्वमा देवता वा सत्यको जीत भएको आख्यान हाम्रा लागि नौलो छैन । रामायण, महाभारत र गीता जस्ता हिन्दु धर्म ग्रन्थहरू द्वन्द्वकै घटनामा आधारित भएर रचना गरिएको पाइन्छ । तर आश्चर्यको कुरा त्यसबखत भएका भनिएका सशस्त्र द्वन्द्व पनि स्वच्छन्द नभई युद्धको नियममा आधारित हुने गरेको पाइन्छ । सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्म मात्र लडाईं गर्न पाइने, आक्रमण गर्नुअघि शङ्खनाद गरेर विपक्षीलाई सतर्क रहन संकेत दिइने, पछाडिबाट वा भुक्याएर प्रहार नगर्ने, महिला र बालबालिकाहरूलाई आक्रमण नगर्ने तथा घाईते एवं आत्मसमर्पण गर्ने योद्धाहरूलाई नमान्ने, संरक्षण प्रदान गर्ने, धार्मिक युद्धका नियमहरू मानवअधिकार मैत्री र मानवसम्बेदी देखिन्छन् । साथै द्वन्द्वपछिको अवस्थामा युद्धको नियम उल्लङ्घन गर्ने दोषीलाई दण्डित गर्दै पुनर्निर्माण,

विकास र सामाजिक सहअस्तित्व तथा मेलमिलाप कायम गरिएका दृष्टान्तहरू समेत यस्ता आख्यानहरूमा प्रचुर मात्रामा भेटिन्छन् ।

७. आधुनिक मानव विकासको इतिहास पनि सशस्त्र द्वन्द्वकै मार्गबाट गुज्रिएको पाइन्छ । एसिया, अफ्रिका मात्र होइन आधुनिक सभ्यताको परिचायक ठान्ने युरोप र अमेरिकी महाद्विपहरूको सभ्यता निर्माणसमेत द्वन्द्वकै जगमा खडा भएको भन्ने देखिन्छ । यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा विश्वभरिका राज्यहरूको वर्तमान राजनीतिक सीमा रेखा कुनै न कुनै रूपमा द्वन्द्वकै असर र प्रभावबाट कोरिएको अवस्थालाई हेक्का राख्ने पर्ने हुन्छ ।

८. अन्ततोगत्वा युद्धको पीडाबाट हार खाएर मानिसले आफ्नै हृदयको स्पन्दनको साभ्ना विवेकबाट जागरुक भई यसलाई रोक्ने वा द्वन्द्व श्रृजित असर वा पीडालाई कम जोखिमयुक्त बनाउने प्रयासको थालनी गरेको पनि शताब्दीयौं नाघिसकेको देखिन्छ । प्रथम विश्वयुद्धअघि युरोपमा यस्ता कैयौं प्रयासहरू भएका पाइन्छन् । लिग अफ नेशन्सको स्थापना युद्धकै अन्त्यको खोजीस्वरूप भए पनि यसले दोस्रो विश्वयुद्धको त्रासदीपूर्ण नरसंहार र पीडाबाट मानव समुदायलाई जोगाउन सकेन । यसका दुष्प्रभावहरूले अभैसम्म पनि मानव सभ्यतामाथि औला ठड्याइरहेको अवस्था छ । दोस्रो विश्वयुद्धको समाप्तिसँगै तेस्रो विश्वयुद्धको पुनरावृत्ति हुन नदिन संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना गरिएको र यसको स्थापना सँगसँगै द्वन्द्व रोकथाम र व्यवस्थापनका अन्तर्राष्ट्रिय पहलहरूले ठोस आकार लिन थालेको वस्तुतथ्य सबैलाई विदितै भएको कुरा हो । त्यसलाई पुनारावृत्ति गर्न यहाँ सम्भव र आवश्यक छैन । आवश्यकता केवल स्मरणमात्रको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनापछिको सात दशक पारगर्दासम्मको आजको दिनसम्म आइपुग्दा तेस्रो विश्वयुद्धको खतरा त टरेकै छ तर राज्य राज्यबीच द्विपक्षीय, त्रिपक्षीय तथा राज्यभित्रै आन्तरिक रूपमा विभिन्न वर्ग, समुदाय वा त्यस्ता समुदाय र राज्यबीच कुनै न कुनै कारणबाट द्वन्द्वहरू भईनै रहेको देखिन्छ ।

९. इतिहासबाट पाठ सिक्दै विश्वजनमतले यो कुरामा मत्यैक्यता कायम गरेको छ कि अब जुनसुकै उद्देश्य वा प्रयोजनबाट गरिने द्वन्द्व हुन् तिनको आडमा मानव अधिकार र मानवीय संवेदनालाई उल्लङ्घन गर्ने छुट कसैलाई छैन । त्यसैले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको निगरानी, नियमन र उपस्थिति हरेक आन्तरिक वा बाह्य सशस्त्र द्वन्द्वका घटनाहरूउपर रहिरहेकै हुन्छ । राष्ट्रिय कानूनका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनविपरीत हुने मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरू अक्षम्य छन् र दण्डनीय छन् । त्यस प्रकारको दोषबाट उन्मुक्ति लिन अब सम्भव छैन । सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका विषय कुनै मुलुक विशेषको मात्र चासो र स्वार्थको विषय नभई समग्र विश्वको साभ्ना सरोकार निहित रहेको अर्थात् विश्वव्यापीकरणको अविभाज्य र अक्षुण्ण एजेण्डा बन्न पुगेको छ । त्यसैले यस्ता विषयहरूलाई न्यायको दायरामै नल्याउने वा ल्याएर पनि सामसुम पार्न खोज्ने प्रवृत्तिले वैधता नपाउने निश्चित छ ।

१०. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका दुई प्रणालीभित्र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून पर्दछन्। यी दुवै एक अर्काका प्रतिस्पर्धी नभई परिपूरक हुन्। मानव अधिकार कानून द्वन्द्व र शान्ति जनुसुकै अवस्थामा पनि लागू हुन्छ भने मानवीय कानून युद्धको समयमा लागू हुन्छ। तर यी दुवैको उद्देश्य मानव मर्यादाको रक्षा वा संरक्षण गर्नु नै हो। पक्ष राष्ट्रहरूले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबाट उपर्युक्त कानून प्रणालीको समग्रस्वरूप निर्माण भएको छ। मुख्यतः अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले पक्ष राष्ट्रउपर दायित्व तोकेको देखिन्छ भने मानवीय कानून द्वन्द्वरत सबैपक्षलाई समानरूपमा लागू हुन्छ। उक्त कानूनहरूले मुख्यतः मानवता विरुद्धको अपराध, आम नरसंहार, जाति हत्या, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने, मानव बेचबिखन र बलात्कार, क्रूर अमानवीय व्यवहार, यातना र गैरकानूनी हत्या जस्ता अपराधहरूलाई मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर घटनाको रूपमा लिएको पाइन्छ।

११. जेनेभा महासन्धि, १९४९ र यससँग सम्बद्ध साभा महासन्धिहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका लिखित श्रोत हुन्। यीमध्येका चार वटा महासन्धिलाई नेपालले मिति २०२०/१०/२४ मा अनुमोदन गरिसकेको हुँदा विगतको द्वन्द्वको क्रममा यिनका प्रावधानहरू स्वतः आकर्षित हुन्छन्। त्यस्तै प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनहरू पनि अन्योन्याश्रितरूपमा सँगसँगै लागू हुन्छन्।

१२. अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका रूपमा पर्नेमध्ये जातीय विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ र ऐजनाको पहिलो र दोस्रो स्वेच्छिक प्रोटोकल, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ र यसको अनुबन्ध, महिला विरुद्ध सबै प्रकारका विभेदको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ र ऐजनाको स्वेच्छिक प्रोटोकल, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९८४, बालअधिकार महासन्धि, १९८९ र यसका दुई वटा स्वेच्छिक प्रोटोकलसमेतले नेपालले विगतको द्वन्द्वअगावै अनुमोदन गरिसकेको अवस्था हुँदा तिनको उपेक्षाबाट गरिने द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापन विश्व समुदायलाई स्वीकार्य हुन सक्तैन। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९ ले त्यस्ता सन्धिसँग बाभिएका नेपाल कानून अमान्य भई सन्धिकै प्रावधान क्रियाशील हुने घोषणात्मक व्यवस्था गरेको कुरा स्मरणीय छ।

१३. मानव अधिकारको चर्चा गर्दा विसर्गै नसकिने अपरिहार्य विषय मानिसको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अर्थात् जीवनको अधिकार अन्य अधिकार भन्दा उपल्लो कोटीमा पर्दछ। जस्तै सडकट वा विपत् आइपरेको अवस्थामा समेत नागरिकको जीवनको अधिकार अपहरित वा कृण्ठित हुन सक्तैन। नेपालले अनुमोदन गरेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा ४(२) ले धारा ६, ७, ८ (प्रकरण १ र २), ११, १५, १६ र १८ प्रदत्त देहायका मानव अधिकारहरूलाई संकटकालमा समेत हरण गर्न नमिल्ने (Non derogable Right) अधिकारको रूपमा

राखेको देखिन्छ :

- जीवनको अधिकार - धारा ६,
- यातना, क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरूद्ध संरक्षण - धारा ७,
- दासत्व, दास व्यापार र चाकरीबाट उन्मुक्ति - धारा ८(१) र (२),
- करारीय दायित्व पूरा गर्न नसकेबापत थुनामा बस्न नपर्ने - धारा ११,
- फौजदारी कानूनको भूतलक्षी प्रयोग गर्न नहुने - धारा १५,
- कानूनको अगाडि व्यक्तिको मान्यता पाउने अधिकार - धारा १६,
- विचार, विवेक र धार्मिक स्वतन्त्रता - धारा १८ ।

१४. यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १४३ को उपधारा (७) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांशअनुसार देहायका मौलिक हकहरू संकटकालमा समेत निलम्बन गर्न नमिल्ने देखिन्छ :-

- जीवनको अधिकार, वैयक्तिक स्वतन्त्रता, राजनीतिक दल र संघसंस्था खोल्ने समेत स्वतन्त्रता - धारा १२(१), (२) र (३) को खण्ड (ग) र (घ),
- समानताको हक - धारा १३,
- छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरूद्धको हक - धारा १४,
- कुनै समाचार प्रकाशन, प्रसारण गरेबापत विद्युतीय वा छापा माध्यम बन्द, जफत र दर्ता खारेज नहुने - धारा १५ को उपधारा (३) र (४),
- वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक - धारा १६,
- शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक - धारा १७,
- रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हक - धारा १८,
- महिलाको हक - धारा २०,
- सामाजिक न्यायको हक - धारा २१,
- बालबालिकाको हक - धारा २२,
- धर्मसम्बन्धी हक - धारा २३,
- न्यायसम्बन्धी हक - धारा २४,
- यातना विरूद्धको हक - धारा २६,
- शोषण विरूद्धको हक - धारा २९,

- श्रमसम्बन्धी हक - धारा ३०,
- देश निकाला विरूद्धको हक - धारा ३१,
- उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रता अतिक्रमण भएमा अलबलम्बन गर्न सकिने संवैधानिक उपचारको हक र बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचार प्राप्त गर्ने हक - धारा ३२ ।

१५. तुलनात्मक अध्ययनबाट नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ४(२) ले अनुल्लङ्घनीय बनाएका प्रायः सबैजसो मानव अधिकारहरूलाई वर्तमान अन्तरिम संविधानको धारा १४३(७) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले पनि अहरणीय मौलिक हककै कोटीमा राखेको देखिन्छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रले निलम्बलन गर्न नमिल्ने अधिकारको सूचीमा राखेको आधिकारका अतिरिक्त नेपालको अन्तरिम संविधानले समानताको हक, छुवाछुत विरूद्धको हक, संचारमाध्याम र पत्रपत्रिका, वातावरण तथा स्वास्थ्य, शिक्षा तथा संस्कृति, सामाजिक न्याय, महिला, बालबालिका, धर्म, न्याय, यातना विरूद्धको, श्रमसम्बन्धी, देश निकाला विरूद्धका हक अधिकारहरू निलम्बन नहुने कोटीमा राखेको देखिन्छ । अन्तरिम संविधानको यो व्यवस्था नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको व्यवस्थाभन्दा पनि उदार र फराकिलो देखिन्छ ।

१६. संक्रमणकालीन न्याय समाजसँग अन्योन्याश्रित प्रक्रिया वा संयन्त्र हो । यसमा मूलतः पीडित र पीडक सम्मुख हुन्छन् । त्यस्तै यसका मुख्यतः दुइवटा आयाम हुन्छन् । पहिलो विगतमा घटाइएका गम्भीर प्रकृतिका आपराधिक घटनाका दोषीहरूलाई दण्डित गर्ने र दोस्रो मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने । यी दुवै प्रक्रियाबाट पीडकलाई कानून र समाजप्रति निरन्तर उत्तरदायी वा जवाफदेही बनाइन्छ । के कस्ता विषयहरू न्यायको दायरामा आउने हुन् र के कस्ता विषयहरू मेलमिलापमा जाने हुन् भन्ने कुराको वास्तविकता पत्ता लगाई सही ढंगबाट कार्यान्वयन गर्नु नै संक्रमणकालीन न्यायको अभीष्ट हो । गम्भीर कसूर गर्ने व्यक्तिलाई मेलमिलापको वहानामा सजायबाट उम्काउने र मनसायसहित नगरिएका सामान्य प्रकृतिका घटनाहरूमा पनि अभियोजन नै गर्नुपर्छ, भन्ने सोचले संक्रमणकालीन न्याय सफल हुन सक्तैन । संक्रमणकालीन न्यायका देहायका चार चरण रहेका छन् :

- विगतमा भएका घटनाहरूको सत्यतथ्य अन्वेषण (Truth Seeking) गरी सार्वजनिक गर्ने ।
- गम्भीर प्रकृतिका घटनामा संलग्नहरूलाई अभियोजन गरी न्याय (Justice) कायम गर्ने ।
- पीडितलाई सम्बोधन गरी परिपूरणको (Reparation) व्यवस्था गर्ने ।
- भविष्यमा त्यस्ता घटना नदोहोरिने (Non-recurrence) सुनिश्चितता गराउने ।

१७. त्यसैगरी यस अदालतबाट द्वन्द्वकालमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य लगायत हत्या, बलात्कार जस्ता मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई न्यायको दायरामा नल्याई राज्यले त्यत्तिकै उन्मुक्ति दिन मिल्दैन भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न रिट निवेदनहरूको रोहबाट नेपाल सरकार समेतका नाममा पटकपटक आदेश जारी भएको अवस्था छ ।

अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा निजको सहोदर भाई रविन्द्रप्रसाद ढकालसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय सिंहदरबार :

१८. प्रस्तुत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनमा मुख्यतः द्वन्द्वको समयमा बलपूर्वक पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको खोजी गरी रिहा गर्न माग गरिएको देखिन्छ । उक्त निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता पारेका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति, बेपत्ता पारिएका वा पत्ता नलागेका नागरिकहरूको हकमा खासगरी द्वन्द्वरत अवस्थामा राज्यको के कस्तो दायित्व रहने, यस्तो दायित्व निर्वाह गर्ने गराउने कुरामा न्यायीक उपचारको के कस्तो सम्भावना रहन्छ र सो सिलसिलामा अदालतको भूमिका के कस्तो हुन सक्छ, बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति जाँचबुझ गर्न तथा सार्वजनिक गर्न हालसम्म के कस्तो प्रयास भयो, सो प्रयास पर्याप्त र प्रभावकारी भयो भएन, त्यस सम्बन्धमा के गर्न उपयुक्त हुन्छ, अनुसन्धान एवं छानबिन गरी बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति पत्ता लगाउन, दोषीलाई दण्ड दिन र पीडितलाई क्षतिपूर्तिलगायतका उपचार दिने सम्बन्धमा के कस्तो कानूनी व्यवस्था विद्यमान छ, त्यस्तो कानूनी व्यवस्था पर्याप्त र प्रभावकारी छ छैन, छैन भने के कस्तो कानूनी संरचना र पहल आवश्यक हुन्छ, बेपत्ता पारिएको भनिएका नागरिकहरूको सम्बन्धमा खोजबिन गर्नेलगायतको उपचार प्राप्त गर्न तथा बेपत्ता पारिएको कारणले सम्बन्धित परिवारमा पर्न गएको क्षति तथा असरलाई मध्यनजर राखी तत्काल भोग्न परेको पिडा र क्षति कम गर्न तात्कालिक राहतस्वरूप कुनै अन्तरिम व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ हुँदैन, यदि हुन्छ भने हाल परिरहेकै निवेदनहरूबाट नै यस्तो आदेश गर्न मिल्छ, मिल्दैन भन्ने प्रश्नहरूमा केन्द्रित रही द्वन्द्वकालमा बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य नेपालको संविधान र कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, २००६ (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 2006) समेतको प्रतिकूल हुन जाने भन्दै यस प्रकारको गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका दोषीलाई न्यायको दायरामा नल्याई उन्मुक्ति दिन नमिल्ने व्याख्या गदै देहायबमोजिम आदेश जारी गरेको देखिन्छ :

द्वन्द्वको क्रममा भएको व्यापक प्रकृतिको बेपत्ता पारिएको घटनाहरू र अन्य अवस्थामा पनि बेपत्ता पारिएका अवस्थामा पक्रने, थुन्ने, बन्धक राख्ने, थुन्दाको बापतमा अपनाउनु पर्ने सतर्कता र व्यवस्था, पीडित व्यक्ति तथा निजको परिवारजनको अधिकार, निजहरूले प्राप्त गर्न

सक्ने उपचार, निजहरूको सम्बन्धमा गरिने प्रभावकारी अनुसन्धान जस्ता विषयहरूमा सम्बोधन गरिएको हामीकहाँ कानूनकै अभाव देखियो। सार्वजनिक महत्वको कुनै प्रश्नमा जाँचबुझ गर्ने ऐन सम्मको व्यवस्था भए पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा सो प्रयोजनका लागि जाँचबुझ गर्न बनेको ऐन नै नहुनाले त्यस्तो ऐनबिना वास्तविक, व्यावहारिक र प्रभावकारी जाँचबुझ हुन नसक्ने देखियो। साथै विद्यमान फौजदारी कानून भित्र पनि यससँग सम्बन्धित प्रश्नहरूलाई सम्बोधन गर्ने कानूनी र संरचनात्मक व्यवस्था गरिएको पाइएन।

तसर्थ यो समस्याको प्रभावकारी सम्बोधन गर्नको लागि बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गर्ने, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको कुरालाई बेपत्ता पारिएकाहरूको संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, २००६ मा समावेश गरिएको परिभाषा अनुरूप परिभाषित गर्न, थुनुवाको अधिकार, थुनामा राख्नेको दायित्व, थुनामा राख्ने ठाउँको किटान र थुनामा रहनेसँग निजको वकील र परिवारजनको सम्बन्ध र पहुँचको व्यवस्था, थुनुवालाई थुनाको कारणको सूचनाको हक, थुनुवाका न्यायिक उपचारको हकको व्यवस्था, गैर कानूनी थुनामा राखेको अवस्थाको थुनुवा तथा निजलाई थुनामा राखिएबाट वा बेपत्ता पारिएबाट पीडित भएका सम्बन्धित व्यक्ति तथा परिवारको क्षतिपूर्तिलगायतको उपचारको हक, अनुसन्धान प्रक्रियालाई प्रभावहीन हुन नपाउने गरी लचिलो हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था, गैरकानूनी थुनामा राखेको वा बेपत्ता गऱ्यो भन्नेसम्बन्धी उजुरी सुन्ने निकाय र तिनको उत्तरदायित्व, थुनामा राख्दा थुनुवाको प्रयोजनको लागि औपचारिक वन्दीगृहको व्यवस्था गरी त्यस्तोमा मात्रै थुनामा राख्ने, थुनामा राख्दा मानवीय व्यवहार गर्ने, थुनुवाको लागि थुनामा राख्दाको समय, अवस्था, थुनामा राख्न आदेश दिने अधिकारीको नाम नामेसी र ठेगानालगायतका प्रासङ्गिक विवरणहरू र थुना हस्तान्तरण गर्दा पनि तदनुरूपको व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व, थुनुवाका सबै अवस्थाबारे परिवारजनले थाहा पाउने अधिकार र सो सहज साध्य गर्ने प्रक्रियाको विकास, थुनाबाट मुक्त गर्दा पनि वास्तवमा मुक्ति पाएको स्थिति भत्किने सर्तहरूको व्यवस्था र निजको शारीरिक एवं मानसिक अवस्थाको अभिलेख राख्ने जस्ता व्यवस्थाहरू समेटिएको कानूनको निर्माण प्राथमिकताको साथ गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस भएको छ। बेपत्ता पार्ने कार्यमा सलंगन भई मुद्दा चलाइएको अवस्थामा वा सजाय तोकिएका व्यक्तिहरूलाई माफी दिन नमिल्ने जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सम्बन्धमा पनि ध्यानाकर्षण गरी उचित व्यवस्था गर्नु उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। यस प्रयोजनको लागि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance) लाई मार्गनिर्देशकको रूपमा ग्रहण गर्न वाञ्छनीय हुन्छ।

१९. उपर्युक्तबमोजिम बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनको लागि सोही ऐनमा वा छुट्टैरूपमा त्यस्ता बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका

व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छुट्टै जाँचबुझ आयोग गठन गर्ने व्यवस्थासमेत समावेश गर्न वाञ्छनीय हुन्छ। यस किसिमको समस्याको जाँचबुझ गर्न छुट्टै अधिकार, सीप र प्रक्रियाको आवश्यकता हुने हुनाले संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको तत्वावधानमा विकसित बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्ने आयोगको आधारहरू (Criteria for Commission on Enforced Disappearance) लाई मार्ग निर्देशकको रूपमा सर्तहरू किटान गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ।

२०. यसअन्तर्गत अन्य कुराको अतिरिक्त प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित सबै घटनाहरूको जाँचबुझ गर्ने, आयोगको कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने, त्यस्तो जाँचबुझले अदालतको प्रतिस्थापन नगर्ने, आयोगमा मनोनित व्यक्ति सो कामको लागि उपयुक्त र दक्ष हुनु पर्ने, निजहरू स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनु पर्ने, सो को लागि आवश्यक सेवासर्त र सुविधाको व्यवस्था गर्नुपर्ने, त्यसमा महिला वा अन्य जाती वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने, आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार ऐनमा नै तोकिएको पर्ने, समस्याका प्रकृति अनुसार कुनै पनि स्रोतबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा जाँचबुझ गर्न सक्ने, स्थिति स्पष्ट नभएसम्म जाँचबुझ निरन्तर गनर्नुपर्ने व्यवस्था, जाँचबुझको लागि महत्वपूर्ण पीडित, साक्षी, उजूरवाला, वकील र अनुसन्धानकर्ता सबैलाई अनुसन्धानमा सहयोगी बनिरहनको लागि निजहरूको सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सरोकार र भनाई राख्न पाउने अधिकार र अवसरको व्यवस्था, निजहरूको भनाई गोप्य राख्न सकिने व्यवस्था गर्न जरुरी हुन्छ भने त्यस्ता आयोगलाई आवश्यक ठाउँ, कार्यालय आदिको निरीक्षण गर्ने, बुझ्नपर्ने देखिएका व्यक्तिहरू बुझ्नेलगायतको सबै अधिकार दिन आवश्यक हुन्छ। त्यस्ता आयोगलाई आफ्नो तोकिएको कार्यसम्पन्न गर्न आवश्यक स्रोत साधन उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि सुनिश्चित गर्न जरुरी हुन्छ। यी सबै कुराहरू विधि निर्माणको क्रममा विचार गरिन वाञ्छनीय हुन्छ।

२१. कानून बनाउने कुरामा सार्वभौम नेपाली जनताले सुम्पेको विधायिकी अधिकारअन्तर्गत वृद्धिमानिपूर्वक विधिनिर्माण गर्ने सिलसिलामा उपर्युक्त कुराहरूलाई वाञ्छित स्थान दिएमा यस किसिमको समस्या भोगेका जनता कुनै न कुनै हदसम्म लाभान्वित हुन सक्ने आशा गर्न सकिन्छ।

२२. यसरी बेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी ऐन, तिनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको कारण र अवस्थाबारे जाँचबुझ आयोगको व्यवस्था कानूनबाटै गरी व्यापकरूपमा छानबिन गर्न अधिकारसम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा छानबिन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पूरा गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजनलगायतको निर्णय गर्नु गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ।

२३. बेपत्ता भएको कारणले सम्बन्धित व्यक्तिले भोगेको असरको अतिरिक्त परिवारजन बेपत्ता भएको कारणले परिवारले विभिन्न सामाजिक, आर्थिक एवं मानसिक क्षति निरन्तररूपमा भोग्न परिरहेको हुन्छ। बेपत्ता भएको मानिसको खोजबिन गर्नको लागि लाग्ने समय, श्रम र व्यय अनि सो सिलसिलामा आफूले गुमाएको शान्ति र व्यहोरेको भार साथै बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिको अनुपस्थितिले श्रम, उत्पादकत्व तथा सुरक्षालगायतमा परेको असरको मूल्याङ्कन गरियो भने यसको दुरगामी सामाजिक तथा आर्थिक परिणामहरू देखिन आउँछन्। राज्यले एकातिर बेपत्ता पारिएको भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न नसकेको र अर्कोतिर परिवारजनले सो सिलसिलामा निरन्तर क्षति र दायित्व व्यहोर्नु परिरहेको हुँदा बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिहरूको स्थिति निर्णायकरूपमा स्पष्ट नभएसम्म यसबाट सिर्जित पीडा निरन्तर हुने हुनाले यसको सम्बोधन पनि कुनै रूपमा गर्न अनिवार्य देखिन्छ।

२४. जीवनको सुरक्षा र स्वतन्त्रताको अधिकार उल्लङ्घनको घटनालाई कुनै मौद्रिक वा आर्थिकरूपमा क्षतिपूर्ति हुन सक्ने अवस्था नै रहन्न। त्यसो भएपनि पीडितको परिवारलाई किञ्चित भए पनि सहयोग गर्न राज्यको उत्तरदायित्व भएको र अधिकारहरू उपचारको प्रभावकारी व्यवस्थाविना अर्थहीन हुने हुनाले उपचार खोज्ने पीडितको परिवारको हकलाई सम्मान गर्न पनि अन्तरिम प्रकृतिको तात्कालिक राहतस्वरूप सहायता दिनुपर्ने आवश्यकतालाई यो इजलासले हार्दिकरूपमा हृदयङ्गम गरेको छ।

२५. यस अदालतको आदेशबाट गठित कार्यटोलीको अनुसन्धानबाट समेत मृत्यु भै सकेको पुष्ट भएको भनिएका व्यक्ति चक्रवहादुर कटुवालको हकमा तात्कालिक राहतको रूपमा तिनको नजिकको हकवालालाई र अन्य मृत घोषित भएका परिवारलाई जनही २ लाख रुपैया क्षतिपूर्ति दिने, यस अदालतको अनुसन्धान टोलीबाट छानबिन गरी सकिएको सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरि बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएको राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, बिपिन भण्डारी र दिलवहादुर राईको हकमा जनही एक लाख पचास हजार र बाँकी निवेदनमा उल्लिखित स्थिति प्रष्ट नभएका व्यक्तिहरूको हकमा जनही १ लाख रुपैया तात्कालिक राहतस्वरूप अविम्व उपलब्ध गराइ दिनु भनी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०० र १०७ (२) अनुसार यो आदेश जारी गरिदिएको छ।

२६. साथै, माथि विभिन्न प्रकरणमा उल्लिखित कुराहरूमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी हालसम्मको पीडितहरूको अवस्था र यसपछि पनि बेपत्ता भएका कारणले निरन्तर भोग्नुपरेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक, शैक्षिक, रोजगारीलगायतको विभिन्न पक्षहरू विचार गरी उपयुक्त राहत कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ।

द्वन्द्वपीडित तथा कृषक हकहित संरक्षण समाज केन्द्रीय कार्यालय, कैलाली धनगढीका तर्फबाट अख्तियारप्राप्त भै आफ्नो हकमा समेत लिलाधर भण्डारीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरवार, काठमाडौंसमेत :

२७. प्रस्तुत परमादेशको निवेदनमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा निवेदकहरूको परिवारको नाममा रहेको विभिन्न चल अचल सम्पत्ति, उद्योगधन्दा कलकारखाना, पेसा व्यवसाय जस्ता निजी सम्पत्ति विपक्षी पार्टी एवं पार्टीका भातृ संगठनहरूले कब्जा गरी निवेदकहरूलाई घरवार बिहीन, पेसा बिहीन बनाई कब्जा गरी विस्थापित जीवन बिताउनु परेको, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा समेत त्यस्तो सम्पत्ति फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा शान्ति सम्झौता गर्ने दलहरूद्वारा गरिएको प्रतिबद्धतालाई संविधान मै उल्लेख भएको हुँदा नेपाल सरकार, राजनीतिक दल एवं मानव अधिकार आयोगसमक्ष त्यस्तो सम्पत्ति, घर, जग्गा फिर्ताको लागि पटकपटक निवेदन गर्दा कुनै पहल चासो नभएर देशभित्रै अनागरिकको रूपमा विस्थापित जीवन बिताउनु परेको हुँदा विपक्षीहरूबाट कब्जा भएका सम्पत्ति अविजम्बा फिर्ता गरी न्यायोचित क्षतिपूर्तिसमेत दिनु दिलाउनु भन्ने परमादेशको आदेशसमेत माग गरेको देखिन्छ। उक्त निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा व्याख्या र विवेचना गर्दै कब्जा गरिएको सम्पत्ति फिर्ता गर्नको लागि देहायबमोजिमको आदेश जारी भएको पाइन्छ :

- संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्याङ्कन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिईन्छ, त्यसैले अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण (Truth Seeking), क्षतिपूर्ति (Reparation), संस्थागत सुधार (Institutional Reform), परीक्षण (Vetting) लगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध विचार गर्नुपर्ने।
- द्वन्द्वकालमा भइरहका मानवीय कानून विरुद्धका वा मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउने, घटनाबलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनर्स्थापना गर्ने, अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने नै संक्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभीष्टहरू हुने।
- निर्विवाद सम्पत्तिहरू निवेदकहरूले कानूनबमोजिम भोग विक्री गर्न पाउने सम्पत्तिहरू हुँदा त्यस्तो सम्पत्तिको संरक्षण गर्नु राज्यको पहिलो कर्तव्य हुन आउने।
- द्वन्द्वको कारणहरू जे भए पनि व्यक्तिको जीउ, ज्यान र सम्पत्तिको हक अनुल्लङ्घनीय रहन्छन्। द्वन्द्व चर्किएको कारणले मात्रै कसैको वैयक्तिक वा साम्पत्तिक हकमा हस्तक्षेप वा उल्लङ्घन गरेको कार्यले वैधता प्राप्त गर्न नसक्ने हुँदा द्वन्द्वको सिलसिलामा गरिएको भए पनि कानूनप्रदत्त हक हनन्को हरेक कार्य गैरकानूनी नै मानिने।

- संविधानअन्तर्गत स्थापित हकहरूको प्रयोग वा प्रचलनमा शान्ति सम्झौताले पनि प्रतिबद्धता जाहेर गरेको हुँदा हक प्रचलन गराउने प्रयोजनको लागि आनुषङ्गिकरूपमा अदालतले शान्ति सम्झौतामा अभिव्यक्त मूल्य वा मान्यताको सम्बन्धमा प्रासङ्गिकरूपमा राज्यको ध्यानाकर्षण गराउन मिल्ने ।
- संविधानले सम्पत्तिलाई मौलिक हकको रूपमा सम्मानजनक र प्रभावकारी स्थान दिएको हुनाले कानूनबमोजिम अधिग्रहण गरेको अवस्थामा बाहेक सम्पत्तिको गैरकानूनी कब्जालाई वैध ठहराउने कुनै पनि राजनीतिक वा अन्य चेष्टा मान्य हुन नसक्ने ।
- संविधानको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा स्वीकृत सम्पत्तिको हकसहितको मौलिक हक, कानूनी राज्य र उत्तरदायी सरकारका सिद्धान्तहरूविपरीत सम्पत्तिको वास्तविक धनीलाई सम्पत्तिको उपभोग गर्न वा हक हस्तान्तरण गर्न नदिनु भनेको सवैधानिक राज्यको मौलिक आधारमा नै प्रहार गर्नु जस्तो हो । संविधानविपरीतको यस्तो सङ्कोच वा व्यवहार कायम रहन दिने हो भने कुनै संविधान बनाउनु वा त्यसमा कानूनी राज्य, स्वतन्त्र न्यायपालिका, मौलिक अधिकार आदिको व्यवस्था गर्नुको कुनै अर्थ नरहने ।
- ठूलो संख्यामा वा सामुदायिकरूपमा सम्पत्तिको वा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हकको उल्लङ्घन भइरहन्छ भने राज्यले हस्तक्षेपकारी भूमिका निर्वाह गरी कानूनको कार्यान्वयन गरी स्थितिलाई सामान्य बनाउनु अनिवार्य कर्तव्य हुने ।
- द्वन्द्वकालमा सम्पत्ति कब्जा लगायतको मौलिक एवम् मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलगायतको सङ्कमणकालीन न्यायका समस्याहरूबारे खास संयन्त्र एवं कार्यक्रममार्फत् सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकतातर्फ नेपाल सरकारको ध्यानाकर्षण हुनुपर्ने देखियो ।
- निवेदकहरूले निजहरूको सम्पत्तिको अनधिकृत कब्जा छुटाई हालसम्मको क्षतिपूर्तिसहित सम्पत्ति फिर्ता पाउन माग गरेकाले सो गर्नुअघि निवेदकहरूको खासखास सम्पत्तिको दर्ता श्रेस्ता र भोग तथा तिनको आय उपार्जनको समीक्षा गरी क्षतिसमेतको आँकलन गरी निरूपण गर्नुपर्ने स्थिति देखिन आयो ।
- सो प्रयोजनको लागि निवेदकहरू रहेको तथा निवेदकहरूको जस्तो सम्पत्ति कब्जाको समस्या भएको जिल्लाहरूमा पीडित समुदायको प्रतिनिधि र कानून कार्यान्वयन निकायको प्रतिनिधि एवं राजनीतिक

व्यक्तिहरूसमेत समावेश भएको वहीमा पाँच सदस्यीय जिल्ला स्तरीय सम्पत्ति फिर्तासम्बन्धी समिति गठन गरी सो समितिमार्फत माथि उल्लिखित प्रक्रिया पूरा गरी कब्जा भएको सम्पत्ति फिर्ता गर्नु गराउनु तथा कब्जा भएदेखि हालसम्म कब्जा भएको सम्पत्तिमा भएको हानि नोक्सानी वा ह्रास तथा कब्जा भएको सम्पत्तिबाट आय हुनेमा सो आयमा भएको हालसम्मको नोक्सानीको मूल्याङ्कन गरी सो नोक्सानीको क्षतिपूर्तिसमेत यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ३ महिनाभित्र निवेदकको मागबमोजिम सम्पत्तिको वास्तविक धनी व्यक्तिहरूलाई फिर्ता दिनु, दिलाउनु र सम्पत्ति कब्जाको कारण भएको क्षतिबाट पीडित हुन पुगेकालाई राहत पुऱ्याउन क्षतिपूर्तिको लागि एउटा कोष खडा गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको नाउँमा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०७(२) बमोजिम परमादेशको आदेश जारी गरी दिएको छ ।

न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल) को तर्फबाट अधिकार प्राप्त गरी आफ्नो हकमा समेत जुरी- नेपालका महासचिव अधिवक्ता माधवकुमार बस्नतेसमेत विरूढ नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत :

२८. प्रस्तुत परमादेश माग गरी दायर भएको रिट निवेदनमा अन्य कुराका अतिरिक्त प्रस्तुत रिट निवेदनमा माग गरिए जस्तै तत्काल बहाल रहेको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९" का दफा १३, २३, २५ र २९ का प्रावधानहरूउपर आपत्ति जनाई उक्त दफाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१) र २४ (९) समेतको प्रतिकूल भएबाट धारा १०७(१) र (२) बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी उपयुक्त ढङ्गबाट ती कानूनमा संशोधन गराउन परमादेशसमेत माग गरेको देखिन्छ ।

२९. उक्त निवेदनमा मुख्यतः बेपत्ता भएका व्यक्तिको हकमा छानबिन गर्ने आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग छुट्टाछुट्टै गठन हुनुपर्ने हो वा दुवैका हकमा एउटै आयोग भए पनि हुने हो, अध्यादेशको दफा २३ मा भएको व्यवस्थाले पीडितको सहमतिबेगर पीडकलाई आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने हो होइन, दफा २५ मा भएको व्यवस्थाले गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था हुन्छ हुँदैन, दफा २९ मा भएको व्यवस्थाबाट महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउन निर्णय गर्नसक्ने अधिकारको सङ्कुचन भएको छ वा छैन, साथै मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिनेछ भन्ने व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाने सर्वमान्य सिद्धान्तको विपरीत छ वा छैन भन्नेसमेत प्रश्नहरूमा केन्द्रित रही यस अदालतबाट द्वन्द्वकालमा घटेका गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकारका घटनाका सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, बृहत शान्ति सम्झौता, अन्तर्राष्ट्रिय

मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा सङ्कमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्त र अभ्याससमेतको आलोकमा विशद् व्याख्या र विवेचना गर्दै देहायबमोजिमको आदेश जारी गरेको देखिन्छ :

३०. बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनालाई मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराधको रूपमा लिइने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको दृष्टिकोण, यही अदालतले राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा गरेको निर्णय र निर्देशन अनि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ एवं पूर्ववर्ती संविधानले अङ्गीकार गरेका व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रताको अधिकारसमेतको प्रतिकूल हुँदै गई छुट्टै आयोग गठन गरी राजेन्द्र ढकालको मुद्दाको निर्णय कार्यान्वयन गनुपर्नेमा सो नगरेको र त्यति मात्रै होइन व्यक्ति बेपत्ता छानबिन आयोगलाई विशुद्ध फौजदारी कार्यको रूपमा लिनुपर्नेमा सो अनुसार नगरेको र मेलमिलापको विषय बनाउन नहुनेमा समेत सो बनाई सत्य निरूपण एवं मेलमिलापको अङ्ग बनाइएको देखिएको, सो कानूनसंगत नभएकाले व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी विषय प्रस्तुत अध्यादेशमा समावेश भएका जति व्यवस्थाहरू संविधान, कानून र यस अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तप्रतिकूल देखिएकोले विपक्षीको नाउँमा उत्प्रेषणको आदेश जारी हुने भई उक्त व्यवस्था अमान्य भई अध्यादेशबाट हटाउनु पर्ने ठहरेछ र यथावस्थामा अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न गराउन नमिल्ने ठहरेछ ।

३१. उपर्युक्त अनुसार बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको छानबिन गर्न र संविधान, कानून एवम् यस अदालतबाट राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा भएको निर्णय एवम् प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तबमोजिमसमेत छुट्टै छानबिन आयोग गठन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्थासहित अविलम्ब अर्को अध्यादेश जारी गर्ने वा जो चाहिने प्रबन्ध गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी हुने ठहरेछ ।

३२. अध्यादेशका अन्य व्यवस्थाहरूमध्ये निम्न दफाहरूमा उल्लेख भएभैं संवैधानिक एवं न्यायिक प्रश्नहरू समावेश भएको देखिएको र यथावस्थामा अध्यादेशको व्यवस्थाहरू संविधान र न्यायको सिद्धान्तसंगत नदेखिएकोले निम्नबमोजिम गर्नु पर्ने देखिएको हुँदा सोबमोजिम गरी गराई संशोधन र सुधारको व्यवस्था मिलाईमात्र अध्यादेश जारी गर्न वा जो चाहिने कानूनी व्यवस्था गरी लागू गर्न विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गरिदिएको छ ।

(क) अध्यादेशको दफा २३ को क्षमादान माफीसम्बन्धी व्यवस्थाले अध्यादेशको दफा २(ब) मा समावेश भएका कसूरहरूमा समेत समग्रमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूति दिएको नदेखिएको र माफीको प्रक्रियाको विषय बनाएको एवम् माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई गौण बनाएको देखिएकोले पीडितको न्यायसम्बन्धी मौलिक हकअन्तर्गत जीवन, स्वतन्त्रता, सूचनाको हक, यातना विरुद्धको हकलगायत एवम् न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले सो व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गरी उपर्युक्तबमोजिम परिमार्जन र संशोधन गर्नुपर्ने ।

- (ख) दफा २५ र २९ को व्यवस्थाबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपका दोषी देखिएका व्यक्तिउपरको फौजदारी अभियोजन निश्चित, सहज र निर्बाध नबनाई कार्यपालिकाको विवेकाधीन एवं अनिश्चित रूपमा राखिएको भई न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएकाले सो व्यवस्थालाई संविधान र कानूनसंगत बनाउनुपर्ने ।
- (ग) आयोगले सिफारिस गरेको वा मन्त्रालयको पत्रानुसार महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउनु पर्ने ठहर गरेपछि मुद्दा चलाउँदा मुद्दा चलाउने हदम्याद तोकिएको र हदम्याद ३५ दिन तोकिएको कारणबाट हदम्यादभित्र मुद्दा नचलाएमा न्यायमा पर्ने प्रभाव एवं सोसम्बन्धी उत्तरदायित्वसमेत किटान गरेको नदेखिएको साथै त्यस्तो गम्भीर कसुरमा अल्प हदम्याद तोक्दा मानव अधिकार कानूनको उल्लङ्घनको घटनामा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुनाले समेत उक्त व्यवस्था संविधानको मौलिक हक एवं न्यायसम्बन्धी व्यवस्था र संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकाले उपर्युक्तबमोजिम संविधान र न्यायसंगत हुने गरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने ।
- (घ) माथि उल्लिखित व्यवस्थाको अतिरिक्त सत्य निरुपण एवम् मेलमिलापको बृहद् व्यवस्थापनको लागि गम्भीर मानवअधिकार विरोधी फौजदारी कार्यको अपराधीकरणको लागि कानूनी व्यवस्था गर्न, मेलमिलापको भावना प्रवर्द्धन गर्न व्यापक अभियान सञ्चालन गर्न, पीडित एवं पीडितको परिवारको लागि यथेष्ट आर्थिक, कानूनी एवम् संस्थागत व्यवस्था सहित परिपूरणको व्यवस्था गर्न, सत्य निरुपण एवं मेलमिलाप आयोगको स्वायत्तता एवं निष्पक्षताको सुनिश्चितताको लागि द्वन्द्वकालमा सशस्त्र विद्रोहको पक्षमा वा सो विद्रोहको दमन वा प्रशासनमा संलग्न भई कुनै रूपमा द्वन्द्वका पक्षरत वा सम्बन्धित भएका व्यक्तिहरू बाहेकका तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित हुने गरी अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्वीकृत मापदण्डसमेतको आधारमा त्यस्तो आयोगको गठन गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सत्य भन्न सक्ने र प्रभावकारी ढङ्गले प्रतिरक्षा गर्न सक्ने प्रयोजनको लागि पीडित एवं साक्षी संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम बनाई लागू गर्न र उनीहरूको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणको संरक्षण गर्ने, आवश्यकता अनुसार बन्द इजलासबाट सुनुवाई हुने वा श्रव्यदृष्यको माध्यमबाट दूर सुनुवाईलगायतको उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनको परिमार्जन गर्ने र कार्यान्वयन चरणमा व्यावहारिक उपायहरू अपनाउने ।
- (ङ) आयोगले माफीलगायतको विषयमा अपनाउनुपर्ने मापदण्डको लागि कानूनमा नै आधारभूत कुराको किटान गर्नेलगायतका व्यवस्था गर्न द्वन्द्व विशेषज्ञ, पीडित वा पीडितको हित प्रतिनिधित्व गर्ने संस्था, मानव अधिकार कानून विशेषज्ञ एवं सरोकारवाला पक्षहरू सम्मिलित भएको विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई उक्त अध्यादेश परिमार्जन गर्ने ।

३३. यस अदालतबाट नेपालको अन्तरिम संविधान, बृहत शान्ति सम्झौता, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून एवम् तिनका सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय समिति एवं संयुक्त राष्ट्रसंघ समर्थित अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरू, क्षेत्रीय मानव अधिकार कानूनहरू एवं सो समर्थित क्षेत्रीय मानव अधिकार अदालतहरू तथा विभिन्न मुलुकका सर्वोच्च न्यायिक निकायबाट गरिएका व्याख्यासमेतको तुलनात्मक विश्लेषणका आधारमा सङ्क्रमणकालको दीर्घकालीन व्यवस्थापनका निमित्त बेपत्ता छानबिनसम्बन्धी आयोग एवं सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोगको छुट्टै कानूनमार्फत छद्मछद्मरूपमा गठन गर्ने, ती आयोगहरूको गठन, स्वायत्तता, निष्पक्षता, क्षेत्राधिकार र अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधिको स्पष्टता, पीडितको स्वेच्छिक र सुसूचित सहभागितामा आधारित मेलमिलाप प्रक्रिया, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूका पीडक विरुद्ध अभियोजनको सुनिश्चितता तथा पीडितको सम्मान तथा न्यायोचित हानिपूरणसमेतका विषयहरूका सम्बन्धमा राज्यले अख्तियार गर्नुपर्ने नीतिगत र प्रबन्धकीय कुराहरूमा रहेका त्रुटिहरू केलाउँदै अस्पष्ट भएका विषयहरूलाई व्याख्याको माध्यमद्वारा प्रष्ट्याइएको, सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रहरूमा आवश्यक दिशानिर्देश गरिएको तथा प्रतिकूल व्यवस्थाहरू बढेर गर्नुका साथै नगरिनहुने कुराहरूमा कानून निर्माण वा संशोधन गर्नको लागि बाध्यात्मक प्रकृतिको परमादेशसमेत जारी भएको अवस्था देखिन्छ ।

३४. त्यसैले तुलनात्मक विश्लेषणका आधारमा यस अदालतबाट भएका उपर्युक्त आदेशहरूले औल्याएका मुख्य विषयहरू नै नेपालको संक्रमणकालीन न्यायका मार्गदर्शक सिद्धान्त र विधिशास्त्रीय आधारस्तम्भ हुन् भन्ने कुरामा अभैसम्म पनि कुनै द्विविधा पालिरहनुपर्ने वा अलमलमा रहनुपर्ने अवस्था छैन ।

३५. अब निवेदकहरूले चुनौती दिएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ र यसका प्रावधानहरूले उपर्युक्त विधिशास्त्रीय मूल्य मान्यतालाई आत्मसात गर्न सकेको देखिन्छ वा देखिँदैन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ ।

३६. निवेदकहरूले मूलतः यस अदालतबाट उपर्युक्तबमोजिम पटकपटक आदेशहरू जारी हुँदाहुँदै पनि विपक्षीहरूबाट त्यसको उपेक्षा गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरेको हुँदा सो ऐनको दफा १३ को उपदफा (२) मा रहेको “प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ,” भन्ने र दफा १३ को उपदफा (४) मा रहेको “कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ” भन्ने तथा दफा २६ को उपधारा (२) मा प्रयुक्त “...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका...” भन्ने वाक्यांश संविधानप्रतिकूल रहेकाले बढेर हुनुपर्दछ ।

३७. पीडितको सुसूचित सहमतिबिना मेलमिलाप हुन नसक्ने कुराको कानूनी प्रत्याभूति दिन तथा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न पीडितको सहमतिलाई अनिवार्य गर्न, अभियोजनको लागि आयोगले सीधै महान्यायाधिवक्तालाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्न एवं अभियुक्तले विभागीय कारवाहीका आधारमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था गर्न तथा कब्जा सम्पत्ति सम्बन्धित हकदारलाई फिर्ता गर्न संगठनसमेतलाई जवाफदेही बनाउन विवादित ऐनका दफा २२(१), दफा २४, दफा २५(३)(४), दफा २६(५), दफा २९(१) का व्यवस्थाहरू संशोधन हुनुपर्ने अवस्था छ ।

३८. नियन्त्रणमा लिई गरिएको हत्या, बलात्कार, बेपत्ता, यातना, आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरूद्धको अपराध, जबर्जस्ती विस्थापनलगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्ड अनुरूप अपराधीकरण गरी पीडकलाई सजायको व्यवस्था नगरिएसम्म संक्रमणकालीन न्यायको प्रत्याभूति हुन नसक्ने हुँदा सर्वोच्च अदालतका पूर्वआदेश कार्यान्वयन गराउने गरी पुनः आदेश हुनुपर्ने भन्नेसमेत विषयहरू प्रमुखरूपमा उठाएको देखिन्छ ।

३९. साविकमा बहाल रहेको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ का सन्दर्भमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन गर्ने सम्बन्धमा र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था एउटै अध्यादेशमार्फत गरिएको तथा अध्यादेशका प्रावधानहरूमध्ये मेलमिलाप, क्षमादान, कारवाहीको सिफारिस र मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी व्यवस्थाहरू विवादित बनेका देखिन्छन् ।

४०. हाल लागू गरिएको ऐनमा पनि दुवै आयोगको गठनसम्बन्धी व्यवस्था एउटै कानूनमा समेटिएको कुरामा भिन्नता देखिँदैन । त्यस्तै मेलमिलाप, क्षमादान, कारवाहीको सिफारिस र मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको अन्तर्वस्तु वा सारमा समानता नै रहेको पाइन्छ । व्यक्ति बेपत्ता पार्ने विषयलाई कसूर कायम गरी सजाय गर्ने कानून निर्माण हुन नसकेबाट त्यससम्बन्धी आयोगको सिफारिस कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने अन्त्योलता कायमै देखिन्छ ।

४१. मूलतः माधवकुमार बस्नेतको मुद्दामा यस अदालतबाट मिति २०७०।१।१८ मा जारी भएको उपर्युक्त आदेशको परिप्रेक्ष्यमा नेपाल सरकारबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन एवं सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने दुई अलगअलग मस्यौदा तयार पार्ने कार्यादेशसहित द्वन्द्वपीडित र विशेषज्ञसमेत संलग्न एक कार्यदल गठन गरेको भन्ने देखिन्छ । सो कार्यदलले यस विषयमा सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल गराई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसमेतलाई दृष्टिगत गरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा छानबिन गर्ने आयोगसम्बन्धी ऐन छुट्टाछुट्टै हुनुपर्ने तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गरी दण्डनीय बनाउन कानूनको निर्माण गर्नुपर्नेसमेतका सुझावहरूसहित मिति २०७०।१।२।३ मा प्रतिवेदन दिएको देखिन्छ । साथै प्रस्तावित तीनवटै कानूनको मस्यौदासमेत समितिले तयार पारी नेपाल सरकारलाई बुझाएको भन्ने देखिन्छ ।

४२. तर यस अदालतबाट जारी गरिएका उल्लिखित आदेश तथा स्वयं नेपाल सरकारले गठन गरेको विशेषज्ञ कार्यदलको कार्यादेश तथा प्रतिवेदनमा सुभाइएप्रतिकूल बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगका सम्बन्धमा दुई अलगअलग कानून बनाउनेतर्फ कुनै प्रयत्न नै नगरी यस अदालतबाट कुनै आदेश नै नभए जस्तो सम्झी प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को एकीकृत विधेयक पेस गरी संविधानसभाको हैसियतमा रहेको व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भई मिति २०७१।२।१८ देखि प्रारम्भ भएको देखियो । त्यतिमात्र नभई सिफारिस समितिले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गर्नको लागि छुट्टै मस्यौदा प्रस्ताव गरेकामा क्षमादान दिनै नमिल्ने मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको उक्त घटनालाई कसुर कायम गर्नको लागि बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गर्ने व्यवस्था समेटिएको अपराध संहिताको विधेयक व्यवस्थापिकासमक्ष पेस भएको भन्ने भए पनि त्यसले विधेयकको रूप ग्रहण गर्न पनि सकेको पाइएन ।

४३. साथै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को यस अदालतले यसअघि यस्तै प्रकृतिको अध्यादेशको सम्बन्धमा मूलरूपमा औल्याइएका अदालत र आयोगबीचको अन्तर्सम्बन्ध, मेलमिलापको दायरा, क्षमादान र माफी तथा मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी साविक अध्यादेशमा भएका व्यवस्थाहरूमा तात्त्विक भिन्नता नआउने प्रायः उहीरूपमा स्थापित गरेको देखियो ।

४४. नेपालको अन्तरिम संविधानको प्रस्तावनामा अन्य कुराका अतिरिक्त प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानूनी राज्यको अवधारणालगायत लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । त्यस्तै भाग तीनअन्तर्गत धारा १२ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुने र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइने छैन भन्ने जीवनको अधिकारसँग सम्बन्धित वैयक्तिक स्वतन्त्रताका मौलिक हकहरूको सुनिश्चितता गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै धारा १३ ले सबै नागरिकलाई समान व्यवहार हुने र कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने समानताको हक, धारा १४ मा छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक, धारा १९ मा सम्पत्तिको हक, धारा २० मा महिलाको र धारा २२ मा बालबालिकाको हकको प्रत्याभूति गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै धारा २४ ले हरेक व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हकसहितको फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक, धारा २६ मा यातना विरुद्धको हक लगायत धारा १२ देखि ३१ सम्म विभिन्न प्रकृतिका मौलिक हकहरू प्रदान गर्न राज्यले संविधानमार्फत नागरिकसमक्ष प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको देखिन्छ । साथै उक्त मौलिक हक हनन्को अवस्थामा धारा १०७ बमोजिम यस अदालतमा संवैधानिक उपचारको लागि आउन पाउने हकलाई समेत संविधानको धारा ३२ मा मौलिक हककै कोटिमा राखिएको पाइन्छ ।

४५. संविधानको भाग १० मा न्यायपालिकासम्बन्धी व्यवस्था भई धारा १०० को उपधारा (१) मा नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तअनुसार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिने उल्लेख छ। त्यस्तै धारा १०२ को उपधारा (४) मा संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतमा निहित रहने भन्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको देखिन्छ। धारा १०७ को उपधारा (१) ले मौलिकहकउपर अनुचित बन्देज लगाइएको वा अन्य कुनै कारणबाट संविधानसँग बाभिएको कानूनलाई प्रारम्भदेखि वा निर्णय मितिदेखि बदर गर्न सक्ने असाधारण अधिकार यस अदालतलाई प्रदान गरेको देखिन्छ। सोही उपधारा (२) मा मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा भए पनि अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको कानूनी हक प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउन पूर्ण न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्ने असाधारण प्रकृतिको रिट अधिकार क्षेत्रसमेत यस अदालतलाई हुने व्यवस्था गरिएको छ।

४६. संविधानको धारा ११६ को उपधारा (१) मा मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालना गर्नुपर्ने र उपधारा (२) मा मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या र प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त नेपाल सरकार तथा सबै अड्डा अदालतहरूले मान्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको पाइन्छ।

४७. वस्तुतः विधिको शासन लोकतन्त्रको मेरुदण्ड हो। विधिको शासनको पालनाबाट नै लोकतन्त्रको स्थायित्व, उन्नयन र विकास हुन्छ। न्यायिक स्वतन्त्रता नमान्ने कुराले लोकतन्त्रको पृष्ठपोषण हुन सक्तैन। लोकतन्त्रमा व्यक्तिको होइन विधिको शासन स्थापित गर्ने प्रयास गरिन्छ। त्यसैले लोकतन्त्रमा विश्वास गर्ने संस्थाहरूले कानूनको शासनको उपेक्षा गर्न सक्तैनन्। विधिभन्दामाथि आफूलाई ठान्ने सोच लोकतान्त्रिक हुन पनि सक्तैन। राज्यका संयन्त्रहरूबीचको प्रतिस्पर्धिताबाट लोकतन्त्र फस्टाउन सक्तैन। परस्पर सहयोग र सहकारिता लोकतान्त्रिक गुण र संस्कार हो। प्रतिस्पर्धा त केवल जनताको विश्वास आर्जन गर्न राजनीतिक दलहरूबीच मात्र अपेक्षित हुन्छ त्यो पनि स्वच्छ ढङ्गको।

४८. यस अदालतबाट पटकपटक गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याई पीडितलाई न्यायको महसुस गराउन र दण्डहीनता अन्त्य गर्न राज्यका नाममा आदेश जारी भैरहने तर राज्यका जिम्मेवार निकायबाट त्यसको उपेक्षा र उल्लङ्घन गरिरहने प्रवृत्ति र संस्कृतिले विधिको शासनको मात्र अवमूल्यन गरेको होइन स्वयं लोकतन्त्रकै खिल्ली उडाएको छ।

४९. संविधानको समग्र अध्ययन गर्ने हो भने राज्यका विभिन्न अंग र निकायहरू सम्मिलित कानूनी राज्यरूपी एउटा जीवनको रूपमा प्रस्तुत गरिएको आभास मिल्दछ। हरेक अङ्ग प्रत्यङ्गको आ-आफ्नो कार्यहरू तोकिएका छन्, ति कुनै पनि एक

अर्काका विरुद्ध लक्षित छैनन् र हरेकले आ-आफ्ना कार्य गरेको खण्डमा मात्र जीवनको धर्म निर्वाह हुनसक्तछ । राज्यका अङ्गहरू विधायिका, कार्यपालिका र न्यायापालिकाले पनि आ-आफ्नो धर्ममा रहनु अपेक्षित रहन्छ ।

५०. उपर्युक्त उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्थाका अधीनमा रही जनताको हक अधिकारको रक्षा गरी न्याय गर्ने प्रयोजनका लागि अदालतबाट विभिन्न महत्वपूर्ण अवसरमा जारी भएका निर्णय, आदेश एवम् निर्देशनहरू न्यायका सर्वोपरि आवश्यकता अनुरूप गरिएका हुँदा तिनको सम्मान गर्नु कानूनी राज्यको धर्म निर्वाहको अभिन्न अंगको रूपमा लिनुपर्ने संवैधानिक वाध्यता हो । ति निर्णय, आदेश, निर्देशनको उपेक्षा गरी अर्को अंगले बेग्लाबेग्लै वा विपरीत दिशामा हिड्ने कोसिस गर्ने हो भने कानूनी राज्य सूचारु हुन सम्भव हुदैन । न्यायपालिकाले आफ्नो स्वार्थ वा अहमको प्रतिपादनको लागि कुनै गम्भीर निर्णय गर्न सक्तैन र गर्ने अपेक्षा नै गरिएको हुँदैन भने अन्य अंगले पनि न्यायिक निर्णय वा आदेशहरूको पूर्वाग्रहसहित उल्लङ्घनको बाटोमा हिड्ने अपेक्षा गरिएको हुँदैन । राज्ययन्त्रका सहअङ्गका रूपमा स्थापित संस्थाहरू स्वयं द्वन्द्व, उपेक्षा वा उल्लङ्घनको दिशामा हिड्ने हो भने जनताको हक र न्याय नै सबैभन्दा बढी प्रभावित हुन्छ, जुन राज्य स्वयंको लागि पनि अन्ततः घातक हुन सक्दछ । त्यस्तो दुष्कर कि वा अप्रिय कामकुरा लोकतान्त्रिक संस्थाहरूको लागि ग्राह्य हुन सक्तैन ।

५१. राष्ट्रहित र जनताको न्यायको सर्वोपरितालाई हृदयङ्गम गरेर नै राज्यका अङ्गहरूले एकआपसप्रति सम्मान, मैत्री र सहकारिताको भावनाले ओतप्रोत भएर दैनन्दिनको कार्य सूचारु गर्नुपर्छ भन्ने कुरा विशेषरूपले मननीय छ ।

५२. त्यसैले पूर्वाग्रह र जीतहारको भावनाबाट सम्मुख वा विमुख नभई संविधान र न्यायका मूल्य मान्यताबाट अनुप्राणित हुनु जरुरी हुन्छ । विश्वव्यापीकरणको असर र प्रभावबाट आज संसारको कुनै पनि मुलुक पृथक रहन सम्भव छैन । त्यसैले विश्वभर स्वीकारिएका न्याय र अधिकारका मूल्य मान्यताको प्रयोग र पालना भिन्न तरिकाबाट गर्न खोज्ने सोचले राष्ट्रलाई विश्व समुदायबाट अलग्याउने मात्र होइन राष्ट्रको अन्तर्राष्ट्रिय छवि उजिलिन सक्तैन । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसमक्ष राज्यले व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनबाटै राज्यले आफूलाई विश्वमञ्चमा स्थापित गराउन सक्दछ । प्रतिबद्धता भने गरिरहने तर पछि हटिरहने सोचले विश्वसनीयताको क्षयीकरण मात्र हुन्छ ।

५३. गतिशील समाजमा द्वन्द्वहरू स्वभाविक मानिन्छन् । द्वन्द्वले नकारात्मक मात्र होइन कतिपय अवस्थामा सकारात्मक परिणामहरू पनि सिर्जना गर्दछ । त्यसको लेखाजोखा द्वन्द्व विश्लेषकहरूले गर्ने नै छन् । तर द्वन्द्वलाई एउटा निश्चित बिन्दुभन्दा अगाडि बढ्न दिइरहनु कसैको पनि हितमा हुँदैन । यसको लागि द्वन्द्वको न्यायपूर्ण, सर्वमान्य र सन्तुलित व्यवस्थापन अपरिहार्य हुन्छ । द्वन्द्वको असरले पीडित बन्न पुगेको समाजको ठूलो वर्गले उपेक्षित र अन्यायको महसुस गरिरहने अवस्था कायम गर्न खोज्नु द्वन्द्वको ठिक ढंगबाट व्यवस्थापन नगर्नु र पुनरावृत्तिलाई आमन्त्रण गर्नुसरह नै हो । द्वन्द्वका असर र प्रभावहरूलाई सहीरूपमा उजागर नगर्नु तथा तिनको न्यायोचित

सम्बोधन गर्न नसक्नुले द्वन्द्व पुनरावृत्ति हुने अवस्थालाई टेवा प्रदान गर्दछ भन्ने कुरा बिसर्न हुँदैन । राज्यको चरित्र दण्डहीनतालाई प्रोत्साहन गर्ने होइन द्वन्द्वले उठाएका प्रश्न र सिर्जना गरेको परिणामलाई व्यवस्थित गर्दै न्यायपूर्ण समाज स्थापना गर्नेतर्फ अग्रसर हुनुपर्दछ । गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउने राज्यको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून सिर्जित दायित्व नै हो । सारमा भन्नुपर्दा विवादित ऐनका प्रावधानहरूले संक्रमणकालीन न्यायको विधिशास्त्रीय मान्यतालाई सहजरूपमा स्वीकार गर्न सकेको पाइएन ।

५४. अब निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको अन्तिम प्रश्नका सन्दर्भमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ । निवेदनमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १३ को उपदफा (२) मा रहेको “प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ” भन्ने र दफा १३ को उपदफा (४) मा रहेको “कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले नागरिकको न्याय प्राप्त गर्ने हकलाई कुण्ठित पारेको, न्यायिक अधिकारमा संकुचन र द्वन्द्व पैदा गरेकाले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूलको सो व्यवस्था अमान्य तथा बदर घोषित गरीपाउँ भन्ने माग गरिएको पाइन्छ ।

५५. बस्तुतः अन्तरिम संविधानको धारा १०० बमोजिम नेपालको न्याय प्रणालीमात्र संविधान, कानून र न्यायका मूल्य मान्यताबाट निःसृत हुन सक्दछ । लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता पनि यही नै हो । न्यायिक अधिकार अन्यत्रैबाट निःसृत हुने अभ्यास परित्याग गरिसकेको कुरा सबैलाई हेक्का भएकै हुनुपर्दछ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा न्यायसम्बन्धी अवशिष्ट अधिकार संविधानतः नेपालको न्यायपालिकामा अन्तर्निहित छ । यसलाई राज्यका अन्य निकायले प्रतिस्थापन गर्न सक्तैनन् र त्यस्तो सोच राख्नु पनि हुँदैन ।

५६. ऐनमा जे जस्तो शब्दावली प्रयोग भए पनि ऐन अन्तर्गत गठन भएको आयोगले न्यायिक संस्थालाई विस्थापन, न्यायिक कार्यको प्रतिस्थापन र न्यायिक कार्यको विकल्प दिन सक्तैन भन्ने कुरा सबैले संस्मरण गर्नुपर्दछ । वास्तवमा आयोग स्वयंमा न्यायिक प्रक्रियाको सहयोगी वा सहायकमात्र हो । यसले उत्खनन् गरेका सत्य र प्रमाणका आधारमा परिणामतः गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लङ्घनका मुद्दाहरू अदालतबाटै निपटारा हुने हुँदा न्यायिक प्रक्रियामा सघाउ पुऱ्याउन संस्थापित अस्थायी प्रकृतिको निकाय र राज्यको स्थायी संरचना न्यायपालिकाबीचको अन्तर छुट्टयाउन र सोहीअनुरूप बुझ्न जरुरी हुन्छ ।

५७. जहाँसम्म दफा १३(२) र १३(४) को वैधताको प्रश्न छ, उक्त उपदफा १३(४) ले कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद आएमा

त्यसको निर्णय आयोगले गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस माथिको उपदफा (२) ले अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालतको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ, भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

५८. आयोग गठन हुनुपूर्व द्वन्द्वकाल वा तदोपरान्त नियमितरूपमा न्याय निरूपणका विषयहरू अदालतमा प्रस्तुत भइरहेका थिए र छन्। प्रचलित संविधान, ऐन कानूनबमोजिम तिनको सम्बोधन गर्नु अदालतको नियमित, अन्तर्निहित र संवैधानिक कर्तव्य पनि हो। न्याय निरूपणको विषय अदालतबाट संविधानबमोजिम बाहेक बहिष्कृत गर्न वा अलग्याउन संविधानसंगत हुँदैन र लोकतन्त्रको मुल्य मान्यताअनुकूल पनि हुँदैन। अदालतले आफूसमक्ष विचाराधीन मुद्दा द्वन्द्वको क्रममा भएका हुन् वा होइनन् भन्नुभन्दा माग गरिएको दावी न्यायोचित हो वा होइन भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ। हरेक कसूर वा कार्य कहीं न कहीं कुनै न कुनै ढंगको द्वन्द्वको परिणाम हुने गर्दछ। सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बद्ध भए पनि संविधान, मानवाधिकार कानून वा मानवतासम्बन्धी कानून प्रतिकूल हुन्छ भने सोसँग सम्बन्धित प्रश्नलाई न्याययोग्य नबनाउन मिल्दैन। द्वन्द्वको राजनीतिक सम्बन्धको कुरा जे भए पनि तिनको कानूनी पक्षलाई उपेक्षा गर्न मिल्दैन। कुनै कार्य राजनीतिक द्वन्द्वसँग सम्बद्ध भन्नु र द्वन्द्वकालसँग सम्बद्ध भन्नु पनि एउटै होइन। द्वन्द्वकालभित्र राजनीतिक र आपराधीक अनेकौं घटनाहरू घटित भएका हुनसक्छन्। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विशुद्ध राजनीतिकरूपमा भएको घटना र आपराधीकरूपमा आएको घटनाहरू एकै वर्गमा राख्न पनि सकिँदैन।

५९. आपराधिक कार्य गरेको भनी अदालतमा विचाराधीन रहेको विषयमा सो कार्य आपराधिक हो वा होइन भनी निर्णय दिनु अदालतको कर्तव्य हुन्छ। आपराधिक भनेको कार्य सिद्ध हुन्छ भने सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भनी अदालत स्वयंले त्यसको दायित्वबाट उन्मुक्ति दिन सक्तैन। कुनै कार्य आपराधिक कार्य हो वा होइन भन्ने कुरा सबुद प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी विशुद्धरूपमा न्यायिक तरिकाले निर्णय गर्ने कुरा हो। त्यो कार्य आयोग जस्तो अर्धन्यायिक प्रकृतिको निकायले टुंगो लगाउन सक्ने विषय हुँदैन। विशुद्ध रूपले न्यायिक तौरले टुंगो लगाउने विषय अर्धन्यायिक निकायले टुंगो लगाउन र अदालतले भने त्यसको शिरोधार्य गर्ने वा सो प्रयोजनको लागि आफ्नो अधिकारक्षेत्र समर्पण गर्ने भन्ने कुरा संवैधानिक कानून र न्यायको मान्य सिद्धान्तसंगत देखिन आउँदैन।

६०. दफा १३(२) को संरचना हेर्दा अदालतमा विचाराधीन मुद्दामा पनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको भए अदालतको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस सम्बन्धमा हेर्दा अदालतको परामर्शमा भन्ने शब्दहरू प्रयोग भएको हुँदा अदालतले त्यस्ता मुद्दाहरू समर्पण गर्न बाध्य हुने भन्ने अर्थमा लिन सकिँदैन। परामर्श भनेको अदालतको स्वविवेकमा दिइने परामर्श हो, बाध्यता होइन। आयोगले अदालतमा विचाराधीन मुद्दा आफूसमक्ष पठाउन परामर्श माग गरे पनि अदालतले सो अनुसार सुम्पन उपयुक्त नदेखि नदिएमा आयोगले छानबिन गर्न नसक्ने अवस्था

देखिन्छ । त्यस सम्बन्धमा विवाद भएमा अदालतको क्षेत्राधिकार भित्रको मुद्दाहरू पूर्ववत अदालतमा नै सुचारु रहने देखिन्छ ।

६१. दफा १३(२) र (४) को व्यवस्थाअनुसार अदालतसमक्ष विचाराधीन मुद्दाहरू पनि आयोगले छानविन गर्ने कुराले छानविनको दायरा कति हो भन्ने कुरामा थप प्रश्न उब्जाएको देखिन्छ । आयोगलाई अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरू छानविन गर्न दिइएको हो भने आयोगले अदालतमा दायर रहेको मुद्दामा निर्णयहरू प्रभाव पार्ने गरी लगत काट्न लगाउन वा न्यायिक जिम्मेवारीबाट मुक्तगर्न सक्छ कि सक्तैन भन्ने प्रश्न उठ्छ । तर उपर्युक्त प्रावधानले अदालतमा विचाराधीन मुद्दा आयोगसमक्ष सरेर र अदालतको क्षेत्राधिकार समाप्त हुने कुराको कुनै उल्लेख गरेको छैन । तसर्थ अदालतको क्षेत्राधिकारको विषयलाई अन्यथा प्रमाणित गरेको मान्न मिल्ने देखिँदैन । वस्तुतः अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरू आयोगले अन्य व्यक्ति वा विषयको अनुसन्धानको क्रममा सम्बद्ध विषय वा सामाग्रीको रूपमा मात्रै लिन सक्ने देखिन्छ ।

६२. वस्तुतः आयोगले कुनै अर्को व्यक्ति वा विषयमा छानविन गर्न सान्दर्भिक भई अदालतमा विचाराधीन मुद्दाको पनि अध्ययन गर्नुपर्ने भएमा सो प्रयोजनको लागि उपर्युक्तबमोजिम अदालतसमक्ष माग गर्ने र अदालतले परामर्शसहित मुद्दाको मिसिल पठाएमा त्यसमा अध्ययन गर्नु एउटा कुरा हो र त्यो नै स्वभाविक हो । तर सोबाहेक अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरूको क्षेत्राधिकार नै समाप्त गर्ने गरी मुद्दाहरू आयोगले प्राप्त गर्ने वा ग्रहण गर्ने र त्यसको निर्णय गर्ने कुरा सोचै नसकिने कुराहरू हुन् । अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको मुद्दाहरू यसरी हस्तान्तरण हुन सक्तैन र त्यसमा अदालत बाहेक अरुले निर्णय गर्न पनि सक्तैन । तसर्थ, दफा १३(४) मा व्यवस्थित भएको घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो होइन भन्ने कुराको व्याख्या गर्ने आयोगको अधिकार अदालतमा विचाराधीन मुद्दाको सम्बन्धमा हुनसक्ने नभै आयोगको आफ्नै कार्यक्षेत्रमा पर्न आएको निवेदनका सम्बन्धमा प्रयोग गर्न सक्ने विषय देखिन्छ । उपर्युक्त उपदफा (२) र (४) ले अदालतमा विचाराधीन विषयवस्तुहरू यथावत् चालु राख्न कुनै अन्यथा व्यवधान दिएको वा दिनसक्ने प्रकृतिको मान्न नसक्ने देखिएकाले उपर्युक्त व्याख्या र विश्लेषणको आधारमा सो व्यवस्थाहरू बदरै गरिरहनु परेन ।

अब अर्को प्रश्न,

६३. त्यस्तै ऐनको दफा २२(१) मा गरिएका मेलमिलापसम्बन्धी प्रक्रियामा पीडितको स्वेच्छिक र अनिवार्य सहमति हुनुपर्ने विषय पनि रिट निवेदनमा उठाइएको पाइन्छ । दफा २२(१) मा पिडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मलेमिलाप गराउन सक्नेछ भन्नेसमेत उल्लेख भएको देखिन्छ । मेलमिलापको लागि निवेदन दिने विषय आफैमा आपत्तिजनक हुँदैन । तर सहअस्तित्व र समभावमा आधारित सामाजिक बन्धन भएको हुँदा पीडितलाई उपेक्षा गरी एकतर्फी ढंगबाट मेलमिलाप हुनै सक्तैन । यसको लागि दुबै पक्षहरूको स्वतन्त्र र जाग्रत सहमति आवश्यक हुन्छ । मेलमिलाप जबर्जस्ती लाद्न सकिन्न । पीडितको आत्मसम्मानमा ठेस लाग्ने वा चोट पुग्ने गरी मेलमिलाप

हुनुहुँदैन। यथार्थमा मेलमिलापको प्रक्रियालाई पीडित स्वयंले उत्प्रेरित वा आमन्त्रित गरेको अवस्थामा मात्र यसको सार्थकता सिद्ध हुनसक्दछ।

६४. यसका अतिरिक्त मेलमिलाप गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई आममाफी दिने माध्यमका रूपमा प्रयोग हुन सक्तैन र हुनुहुँदैन भन्ने पनि स्पष्ट छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी अपराधमा संलग्न भएका व्यक्तिउपर आयोगले दफा २५(१) बमोजिम कारवाहीको सिफारिस गर्नुपर्ने देखिन्छ। साथै आयोगले दफा २६(२) बमोजिम क्षमादानको सिफारिसमा नपरेका पीडकसँग पीडितको मेलमिलाप गराउन सक्तैन भन्ने दफा २२ को उपदफा (६) को व्यवस्थाले यसै कुरालाई दिशानिर्देश गरिरहेको पाइन्छ। दफा २६(२) मा गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिसस गर्न नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। गम्भीर प्रकृतिका अपराध भन्नाले उक्त उपदफामा उल्लेख भएको बलात्कारको अलावा ऐनको दफा २ को खण्ड (अ) मा उल्लेख गरिएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका अपराधहरूलाई समेत बुझ्नुपर्ने हुन्छ, यससम्बन्धमा पूर्ववर्ती आदेशहरूमा पनि स्पष्ट गरिसकिएको छ।

६५. निवेदकहरूले दफा २६ को क्षमादानसम्बन्धी व्यवस्थाका सम्बन्धमा समेत गम्भीर चासो र सरोकार देखाएको पाइन्छ। खास गरी उक्त दफाको उपदफा (२) मा उल्लेख भएको उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार र आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन भन्ने व्यवस्था आपत्तिजनक देखिन्छ। उक्त कानूनी व्यवस्थाको सोभो अर्थ आयोगले चाहेमा गम्भीर प्रकृतिका अपराधका पीडकलाई समेत क्षमादानको सिफारिस गर्न सक्दछ भन्ने हो। गम्भीर प्रकृतिका अपराध स्वयंमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित अपराध हुन्। त्यस्ता गम्भीर अपराधका पीडकलाई न्यायको दायरामा ल्याई सजाय गर्ने आधार खोजी गर्नु आयोगको दायित्व हुने भई संविधान र कानूनसम्मत पनि हुन्छ। अभियोग नै नलगाइ कसूर नै कायम नगरी आम माफी दिएसह क्षमादान गर्ने आधार र कारण आयोगले खोजी हिँडन आवश्यक हुँदैन र सो आयोगलाई सुहाउँदैन पनि।

६६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक प्रदान गरेको देखिन्छ। त्यस्तै धारा १३ ले समानताको हक प्रदान गरेको पाइन्छ भने धारा २४(९) ले कुनै पनि व्यक्तिलाई अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हकको प्रत्याभूति गरिएको पाइन्छ। धारा ३२ ले संविधानप्रदत्त हकको प्रचलनको लागि कारवाही चलाउन पाउने गरी सवैधानिक उपचारको हक पनि प्रदान गरेको देखिन्छ।

६७. नेपालले जातिहत्या अपराधको रोकथाम र सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९४८, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६,

महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि १९७९, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९, संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रलगायतका अन्य धेरै महासन्धिहरूको अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र भएको छ ।

६८. अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको व्यवस्थाहरू नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९(१) मा भएको हुँदा त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअर्न्तगतका अपराधहरूको अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, पीडकलाई अभियोजन गरी न्यायको परिधिभित्र ल्याउने र पीडितलाई परिपूरण गर्ने दायित्व राज्यको रहेको हुन्छ । नेपाल पक्ष भएको यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २(१) मा प्रत्येक पक्षराष्ट्रले आफ्नो अधिकारक्षेत्रअर्न्तगतको कुनै पनि इलाकामा यातनाका कार्यहरूमा रोक लगाउन प्रभावकारी कानूनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् (Each state party shall take effective legislative, administrative, judicial or other measures to prevent acts of torture in any territory under its jurisdiction) भन्ने व्यवस्था रहेको छ । साथै धारा १३ मा सक्षम निकायमा उजूर गरी न्याय पाउने हक र धारा १४ मा यातना पीडित तथा आश्रीतहरूले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था रहेको छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने कार्य विरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार हुनेछ (Everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted him by the constitution or by law) भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

६९. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ (१) मा प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरू आफ्ना इलाका तथा क्षेत्राधिकार भित्र रहेका सबै व्यक्तिहरूलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा हैसियतका आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभावबिना प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रमा स्वीकृत अधिकारहरूको सम्मान र सुनिश्चितता प्रदान गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् (Each state party to the present covenant undertakes to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present covenant, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, rational of social origin, property birth or other status) भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा विदेशी मानव अधिकारसम्बन्धी अदालतको फैसला हेर्दा अन्तरअमेरिकी मानव अधिकार अदालतले (भेलाइस्कोइज-रोड्रिगोज विरुद्ध होण्डुरस २९ जुलाई १९८८) को मुद्दामा बेपत्तालगायत मानव अधिकारको उल्लङ्घनको घटनाको अनुसन्धान गरी दण्डित गर्ने राज्यको कानूनी दायित्व हुन्छ भनी उल्लेख

गरेको छ। त्यसैगरी सोही अदालतले Barrios Altos vs Peru को मुद्दामा १४ मार्च २००१ मा फैसला गर्दा पेरुका दुई क्षमादान कानूनहरूलाई अमेरिकी मानवअधिकार महासन्धिविपरीत ठहर्‍याउँदै फौजदारी अभियोजनलाई उन्मूलन गर्ने तथा दण्डहीनता स्थापित गर्ने खाले सबै माफी तथा क्षमादानसम्बन्धी उपायहरू मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सन्दर्भमा अस्वीकार्य हुन्छन् भनेको देखिन्छ।

७०. उपर्युक्त विश्लेषणका आधारमा गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा पनि क्षमादान दिन पर्याप्त कारण र आधार किन खोज्नु पर्‍यो त्यो नै विडम्बनापूर्ण छ। गम्भीर अपराध भइसकेपछि न्यायको प्रक्रियामा लैजाने एकमात्र बाटो खुल्छ। गम्भीर अपराध भए पनि मुद्दा नचलाउन सकिने सिद्धान्त खोज्ने र पर्याप्त कारण भए क्षमादान दिन सकिन्छ भन्नु न्याय र मानवीयताको सन्दर्भमा गम्भीर चुनौती हुन् भन्ने लाग्दछ।

७१. तसर्थ, उक्त उपदफामा प्रयुक्त भएको...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका... भन्ने वाक्यांश हटाउँदासमेत सो उपदफाले गर्न खोजेको व्यवस्था बोधगम्य नै हुन देखिएकाले ...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका ...भन्ने संविधानप्रतिकूल प्रावधान बदरभागी देखियो।

७२. त्यस्तै दफा २६ को उपदफा (५) मा उल्लेख भएको उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानका लागि कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्ने सम्बन्धमा पीडितको सहमति, असहमति र घटनाको गम्भीरतासमेत विचार गरी क्षमादानको सिफारिस गर्ने निर्णय गर्नुपर्नेछ भन्ने प्रावधान पनि विवादित छ। पीडितको सहमतिपछि लगत्तै उल्लेख भएको असहमति भन्ने पदावली सँगसँगै प्रयोग भएबाट असहमतिको अर्थ दोहोरो लाग्नगएको देखिन्छ। तर पीडितको असहमतिमा र गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा क्षमादान हुनै नसक्ने कुरा यसअघि यस अदालतबाट जारी भएका आदेशबाट पटकपटक सम्बोधन भैसकेको हुँदा त्यसैलाई आयोगले मार्गदर्शन बनाउनुपर्दछ। यस अदालतबाट भएका आदेशको उपेक्षा आयोगले गर्न सक्तैन।

७३. ऐनको दफा २९ को व्यवस्थाले आयोगको सिफारिसलाई नेपाल सरकारको अधीनस्थ बनाएको र महान्यायाधिवक्ताको अभियोजन गर्न पाउने सबैधानिक अधिकारलाई समेत प्रभावित गरेको भन्ने पनि निवेदकहरूको कथन रहेको पाइन्छ। उक्त दफा २९ को उपदफा (१) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउनुपर्नेछ भन्नेसमेत व्यवस्था भएको देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (२) बमोजिम नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तामा निहित रहेको देखिन्छ।

७४. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ बमोजिम संविधानले प्रदान गरेको अभियोजनसम्बन्धी अधिकार विशिष्ट र स्वायत्त प्रकृतिको अधिकार हो। महान्यायाधिवक्तालाई यो अधिकार संविधानद्वारा सीधै प्रदान गरिनको पछाडि महान्यायाधिवक्ताको संस्था एउटा व्यावसायिक र न्यायिक संस्थाको रूपमा रहेको र त्यस्तो संस्थाले कुनै खास राजनीतिक उद्देश्यले कसैउपर दुर्भावनापूर्वक अभियोजन लगाउन वा कसैउपर मोलाहिजावश वा राजनीतिक स्वार्थको कारणले लगाउनपर्ने अभियोजन नलगाउने अवस्था आउन नदिन र फौजदारी कसूर जस्तो विषय समेटिएको गम्भीर फौजदारी अभियोग विशिष्ट कानूनी एवं न्यायिक आवश्यकता अनुरूप सही र निष्पक्षरूपमा हुन सकोस् भनेर नै यस्तो संस्था खडा गरी अभियोजनसम्बन्धी सम्पूर्ण जिम्मेवारी सुम्पिएको हुँदा महान्यायाधिवक्ताको अभियोजनसम्बन्धी अधिकारलाई संकुचन गर्न मिल्ने हुँदैन।

७५. यसरी संविधानतः सरकारवादी हुने मुद्दा चलाउने अख्तियारी भएको महान्यायाधिवक्तासमक्ष आयोगले सोको लागि सीधै सिफारिस गर्न नसक्ने र नगर्नुपर्ने कुराको कुनै विवेकसम्मत आधार देखिँदैन। छानबिनबाट दोषी देखिएका व्यक्तिलाई मुद्दा चलाउन आयोगले गर्ने सिफारिस घुमउरो बाटोबाट महान्यायाधिवक्तासमक्ष पठाउने व्यवस्थाले अनावश्यक जटिलता र संशयमात्र पैदा गरेको देखिन्छ। यसको परोक्ष अर्थ पीडकलाई अभियोजनबाट उम्काउने मात्र हुन सक्दछ। यस विषयमा यसअघि जारी भएको आदेशमा नै पर्याप्त व्याख्या र विश्लेषण भैसकेको हुँदा संविधानको स्पष्ट व्यवस्थासँग असंगत र आवश्यक भन्दा अतिरिक्त उल्लेखन गरिएको उक्त दफामा प्रयुक्त ...नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन... भन्ने वाक्यांश बदरभागी देखियो।

७६. तसर्थ उल्लिखित विश्लेषणको आधार र कारणबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त ...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका... भन्ने शब्दावली र दफा २९ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त ...नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन... भन्ने व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२, १३, २४ र १३५ समेतको विपरीत बदरभागी देखिएकाले आजैका मितिदेखि बदर घोषित हुने ठहर्छ।

७७. विवादित कानून र त्यसमा प्रयुक्त भाषा तथा प्रत्यर्थीहरूको लिखितजवाफसमेतको समग्र आशय र भावना हेर्दा यस अदालतबाट यसअघि विभिन्न मुद्दाहरूमा गरिएको व्याख्या विवेचना र आदेश निर्देशनहरूको सान्दर्भिकता समाप्त भएको नदेखिँई आयोगहरू गठन भई कार्य प्रारम्भ गरिसकेको हालको अवस्थामा भन बढ्नगएको देखिन्छ। बस्तुतः द्वन्द्वका समयमा मनसायसहित गरिएका आपराधिक प्रकृतिका घटनाको छानबिन गरी दोषी पत्ता लगाई कारवाहीको सिफारिस गर्ने र गम्भीर मानव अधिकार हनन् हुने बाहेक सामान्य प्रकृतिका घटनाहरूमा पीडितसमेतको पूर्ण सहमतिमा मेलमिलाप गराउने उद्देश्य साथ बेपत्ता छानबिन र सत्य निरूपण तथा

सुमन अधिकारी समेत विरूढ प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत मेलमिलाप आयोग स्थापना गरिएको हो । अर्धन्यायिक प्रकृतिका यस्ता आयोगको उक्त कार्यबाट परोक्षरूपमा न्यायिक प्रक्रियामै सहयोग पुग्दछ, भन्ने यो इजलासको अपेक्षा रहेको छ ।

७८. ऐनको व्यवस्था स्वयंमा पर्याप्त र स्पष्ट नरहेको कुरा माथि प्रकरण प्रकरणमा गरिएका विश्लेषणहरूबाट देखिएको छ । साथै दुवै आयोगहरूले काम गर्दैजाँदाको अवस्थामा समेत थप जटिलता वा द्विविधाहरू आउन सक्तछन् । यस स्थितिमा राज्यको कानूनबाट स्थापित त्यस्ता आयोगहरूले पनि संविधान, कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूलाई ध्यान दिनेपनि हुन्छ । साथै यस अदालतबाट जारी भएका आदेशहरूले पनि संवैधानिक कानूनको अंग र न्यायिक मूल्यमान्यताकै स्थान लिएका हुन्छन् । त्यसैले संवैधानिक परम्पराको रूपमा रहेका त्यस्ता आदेशहरू आयोगहरूका लागि आफ्नो कार्यसञ्चालनको मार्गदर्शक सिद्धान्तका रूपमा रहन्छन् । आयोगका कार्यहरूले सिर्जना गर्ने असर वा परिणामहरू पनि न्यायिक सम्परीक्षणको दायराबाहिर रहन सक्तैन ।

७९. गम्भीर मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति आफूले गरेको कार्यको उत्तरदायित्वबाट उम्कन सक्तैन भन्नुको अर्थ यो वा त्यो वहानामा त्यस्ता व्यक्तिलाई उम्काउने चेष्टा अरुले पनि गर्नु हुँदैन भन्ने हो । यदि दोषीलाई उम्काउने प्रयास गरिन्छ वा त्यसको मतियार बनिन्छ भने सिर्जित परिणाम भोग्न समेत तयार रहनुपर्दछ । कानूनबमोजिम स्थापित आयोगहरूले त्यस्तो गर्दैनन् भन्ने विश्वास यो इजलासले लिएको छ ।

८०. साथै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा नपरेका वा परेर पनि अस्पष्ट भएका तथा संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनसमेतसँग असंगत भएको कारणले कार्यान्वयन गर्न नमिल्ने व्यवस्थाहरूका सम्बन्धमा प्रस्तुत रिट निवेदन र राजेन्द्र ढकाल, लिलाधर भण्डारी र माधवकुमार बस्नेत समेत निवेदक भएका मुद्दाहरूमा यसअघि जारी गरिएका आदेश, दिइएका निर्देशन र व्याख्याहरूप्रतिकूल नहुने गरी कार्य गर्नु गराउनु भनी सम्बन्धित आयोग तथा नेपाल सरकारसमेतका नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (२) बमोजिम यो आदेश जारी गरिदिएको छ । विपक्षीहरूको जानकारीको लागि प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् पठाई दिनु ।

प्रस्तुत रिट निवेदनहरूको दायरी तर्फको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

उक्त रायमा सहमत छौं ।

न्या. बैद्यनाथ उपाध्याय

न्या. चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.

इति संवत् २०७१ साल फागुन महिना १४ गते रोज ५ शुभम् ।

इजलास अधिकृत: उपसचिवद्वय शिवप्रसाद खनाल, विष्णु प्रसाद गौतम

A/RES/47/133
92nd plenary meeting
18 December 1992

47/133. Declaration on the Protection of All Persons from Enforced Disappearance

The General Assembly,

Considering that, in accordance with the principles proclaimed in the Charter of the United Nations and other international instruments, recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world,

Bearing in mind the obligation of States under the Charter, in particular Article 55, to promote universal respect for, and observance of, human rights and fundamental freedoms,

Deeply concerned that in many countries, often in a persistent manner, enforced disappearances occur, in the sense that persons are arrested, detained or abducted against their will or otherwise deprived of their liberty by officials of different branches or levels of Government, or by organized groups or private individuals acting on behalf of, or with the support, direct or indirect, consent or acquiescence of the Government, followed by a refusal to disclose the fate or whereabouts of the persons concerned or a refusal to acknowledge the deprivation of their liberty, which places such persons outside the protection of the law,

Considering that enforced disappearance undermines the deepest values of any society committed to respect for the rule of law, human rights and fundamental freedoms, and that the systematic practice of such acts is of the nature of a crime against humanity,

Recalling its resolution 33/173 of 20 December 1978, in which it expressed concern about the reports from various parts of the world relating to enforced or involuntary disappearances, as well as about the anguish and sorrow caused by those disappearances, and called upon Governments to hold law enforcement and security forces legally responsible for excesses which might lead to enforced or involuntary disappearances of persons,

Recalling also the protection afforded to victims of armed conflicts by the Geneva Conventions of 12 August 1949 and the Additional Protocols thereto, of 1977,

www.un.org/documents/ga/res/47/a47133.htm

Having regard in particular to the relevant articles of the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights, which protect the right to life, the right to liberty and security of the person, the right not to be subjected to torture and the right to recognition as a person before the law,

Having regard also to the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, which provides that States parties shall take effective measures to prevent and punish acts of torture,

Bearing in mind the Code of Conduct for Law Enforcement Officials, the Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials, the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power and the Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners,

Affirming that, in order to prevent enforced disappearances, it is necessary to ensure strict compliance with the Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment contained in the annex to its resolution 43/173 of 9 December 1988, and with the Principles on the Effective Prevention and Investigation of Extra-legal, Arbitrary and Summary Executions, set forth in the annex to Economic and Social Council resolution 1989/65 of 24 May 1989 and endorsed by the General Assembly in its resolution 44/162 of 15 December 1989,

Bearing in mind that, while the acts which comprise enforced disappearance constitute a violation of the prohibitions found in the aforementioned international instruments, it is none the less important to devise an instrument which characterizes all acts of enforced disappearance of persons as very serious offences and sets forth standards designed to punish and prevent their commission,

1. Proclaims the present Declaration on the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, as a body of principles for all States;
2. Urges that all efforts be made so that the Declaration becomes generally known and respected;

Article 1

1. Any act of enforced disappearance is an offence to human dignity. It is condemned as a denial of the purposes of the Charter of the United Nations and as a grave and flagrant violation of the human rights and fundamental freedoms proclaimed in the Universal Declaration of Human Rights and reaffirmed and developed in international instruments in this field.

2. Any act of enforced disappearance places the persons subjected thereto outside the protection of the law and inflicts severe suffering on them and their families. It constitutes a violation of the rules of international law guaranteeing, inter alia, the right to recognition as a person before the law, the right to liberty and security of the person and the right not to be subjected to torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. It also violates or constitutes a grave threat to the right to life.

Article 2

1. No State shall practise, permit or tolerate enforced disappearances.

2. States shall act at the national and regional levels and in cooperation with the United Nations to contribute by all means to the prevention and eradication of enforced disappearance.

Article 3

Each State shall take effective legislative, administrative, judicial or other measures to prevent and terminate acts of enforced disappearance in any territory under its jurisdiction.

Article 4

1. All acts of enforced disappearance shall be offences under criminal law punishable by appropriate penalties which shall take into account their extreme seriousness.

2. Mitigating circumstances may be established in national legislation for persons who, having participated in enforced disappearances, are instrumental in bringing the victims forward alive or in providing voluntarily information which would contribute to clarifying cases of enforced disappearance.

Article 5

In addition to such criminal penalties as are applicable, enforced disappearances render their perpetrators and the State or State authorities which organize, acquiesce in or tolerate such disappearances liable under civil law, without prejudice to the international responsibility of the State concerned in accordance with the principles of international law.

Article 6

1. No order or instruction of any public authority, civilian, military or other, may be invoked to justify an enforced disappearance. Any person receiving such an order or instruction shall have the right and duty not to obey it.

2. Each State shall ensure that orders or instructions directing, authorizing or encouraging any enforced disappearance are prohibited.

3. Training of law enforcement officials shall emphasize the provisions in paragraphs 1 and 2 of the present article.

Article 7

No circumstances whatsoever, whether a threat of war, a state of war, internal political instability or any other public emergency, may be invoked to justify enforced disappearances.

Article 8

1. No State shall expel, return (refouler) or extradite a person to another State where there are substantial grounds to believe that he would be in danger of enforced disappearance.

2. For the purpose of determining whether there are such grounds, the competent authorities shall take into account all relevant considerations including, where applicable, the existence in the State concerned of a consistent pattern of gross, flagrant or mass violations of human rights.

Article 9

1. The right to a prompt and effective judicial remedy as a means of determining the whereabouts or state of health of persons deprived of their liberty and/or identifying the authority ordering or carrying out the deprivation of liberty is required to prevent enforced disappearances under all circumstances, including those referred to in article 7 above.

2. In such proceedings, competent national authorities shall have access to all places where persons deprived of their liberty are being held and to each part of those places, as well as to any place in which there are grounds to believe that such persons may be found.

3. Any other competent authority entitled under the law of the State or by any international legal instrument to which the State is a party may also have access to such places.

Article 10

1. Any person deprived of liberty shall be held in an officially recognized place of detention and, in conformity with national law, be brought before a judicial authority promptly after detention.

2. Accurate information on the detention of such persons and their place or places of detention, including transfers, shall be made promptly available to their family members, their counsel or to any other persons having a legitimate interest in the information unless a wish to the contrary has been manifested by the persons concerned.

3. An official up-to-date register of all persons deprived of their liberty shall be maintained in every place of detention. Additionally, each State shall take steps to maintain similar centralized registers. The information contained in these registers shall be made available to the persons mentioned in the preceding paragraph, to any judicial or other competent and independent national authority and to any other competent authority entitled under the law of the State concerned or any international legal instrument to which a State concerned is a party, seeking to trace the whereabouts of a detained person.

Article 11

All persons deprived of liberty must be released in a manner permitting reliable verification that they have actually been released and, further, have been released in conditions in which their physical integrity and ability fully to exercise their rights are assured.

Article 12

1. Each State shall establish rules under its national law indicating those officials authorized to order deprivation of liberty, establishing the conditions under which such orders may be given, and stipulating penalties for officials who, without legal justification, refuse to provide information on any detention.

2. Each State shall likewise ensure strict supervision, including a clear chain of command, of all law enforcement officials responsible for apprehensions, arrests, detentions, custody, transfers and imprisonment, and of other officials authorized by law to use force and firearms.

Article 13

1. Each State shall ensure that any person having knowledge or a legitimate interest who alleges that a person has been subjected to enforced

disappearance has the right to complain to a competent and independent State authority and to have that complaint promptly, thoroughly and impartially investigated by that authority. Whenever there are reasonable grounds to believe that an enforced disappearance has been committed, the State shall promptly refer the matter to that authority for such an investigation, even if there has been no formal complaint. No measure shall be taken to curtail or impede the investigation.

2. Each State shall ensure that the competent authority shall have the necessary powers and resources to conduct the investigation effectively, including powers to compel attendance of witnesses and production of relevant documents and to make immediate on-site visits.

3. Steps shall be taken to ensure that all involved in the investigation, including the complainant, counsel, witnesses and those conducting the investigation, are protected against ill-treatment, intimidation or reprisal.

4. The findings of such an investigation shall be made available upon request to all persons concerned, unless doing so would jeopardize an ongoing criminal investigation.

5. Steps shall be taken to ensure that any ill-treatment, intimidation or reprisal or any other form of interference on the occasion of the lodging of a complaint or during the investigation procedure is appropriately punished.

6. An investigation, in accordance with the procedures described above, should be able to be conducted for as long as the fate of the victim of enforced disappearance remains unclarified.

Article 14

Any person alleged to have perpetrated an act of enforced disappearance in a particular State shall, when the facts disclosed by an official investigation so warrant, be brought before the competent civil authorities of that State for the purpose of prosecution and trial unless he has been extradited to another State wishing to exercise jurisdiction in accordance with the relevant international agreements in force. All States should take any lawful and appropriate action available to them to bring to justice all persons presumed responsible for an act of enforced disappearance, who are found to be within their jurisdiction or under their control.

Article 15

The fact that there are grounds to believe that a person has participated in acts of an extremely serious nature such as those referred to in article 4, paragraph 1, above, regardless of the motives, shall be taken into account when the competent authorities of the State decide whether or not to grant asylum.

Article 16

1. Persons alleged to have committed any of the acts referred to in article 4, paragraph 1, above, shall be suspended from any official duties during the investigation referred to in article 13 above.

2. They shall be tried only by the competent ordinary courts in each State, and not by any other special tribunal, in particular military courts.

3. No privileges, immunities or special exemptions shall be admitted in such trials, without prejudice to the provisions contained in the Vienna Convention on Diplomatic Relations.

4. The persons presumed responsible for such acts shall be guaranteed fair treatment in accordance with the relevant provisions of the Universal Declaration of Human Rights and other relevant international agreements in force at all stages of the investigation and eventual prosecution and trial.

Article 17

1. Acts constituting enforced disappearance shall be considered a continuing offence as long as the perpetrators continue to conceal the fate and the whereabouts of persons who have disappeared and these facts remain unclarified.

2. When the remedies provided for in article 2 of the International Covenant on Civil and Political Rights are no longer effective, the statute of limitations relating to acts of enforced disappearance shall be suspended until these remedies are re-established.

3. Statutes of limitations, where they exist, relating to acts of enforced disappearance shall be substantial and commensurate with the extreme seriousness of the offence.

Article 18

1. Persons who have or are alleged to have committed offences referred to in article 4, paragraph 1, above, shall not benefit from any special

amnesty law or similar measures that might have the effect of exempting them from any criminal proceedings or sanction.

2. In the exercise of the right of pardon, the extreme seriousness of acts of enforced disappearance shall be taken into account.

Article 19

The victims of acts of enforced disappearance and their family shall obtain redress and shall have the right to adequate compensation, including the means for as complete a rehabilitation as possible. In the event of the death of the victim as a result of an act of enforced disappearance, their dependants shall also be entitled to compensation.

Article 20

1. States shall prevent and suppress the abduction of children of parents subjected to enforced disappearance and of children born during their mother's enforced disappearance, and shall devote their efforts to the search for and identification of such children and to the restitution of the children to their families of origin.

2. Considering the need to protect the best interests of children referred to in the preceding paragraph, there shall be an opportunity, in States which recognize a system of adoption, for a review of the adoption of such children and, in particular, for annulment of any adoption which originated in enforced disappearance. Such adoption should, however, continue to be in force if consent is given, at the time of the review, by the child's closest relatives.

3. The abduction of children of parents subjected to enforced disappearance or of children born during their mother's enforced disappearance, and the act of altering or suppressing documents attesting to their true identity, shall constitute an extremely serious offence, which shall be punished as such.

4. For these purposes, States shall, where appropriate, conclude bilateral and multilateral agreements.

Article 21

The provisions of the present Declaration are without prejudice to the provisions enunciated in the Universal Declaration of Human Rights or in any other international instrument, and shall not be construed as restricting or derogating from any of those provisions.

International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 2006[□]

Preamble

The States Parties to this Convention,

Considering the obligation of States under the Charter of the United Nations to promote universal respect for, and observance of, human rights and fundamental freedoms,

Having regard to the Universal Declaration of Human Rights,

Recalling the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights and the other relevant international instruments in the fields of human rights, humanitarian law and international criminal law,

Also recalling the Declaration on the Protection of All Persons from Enforced Disappearance adopted by the General Assembly of the United Nations in its resolution 47/133 of 18 December 1992,

Aware of the extreme seriousness of enforced disappearance, which constitutes a crime and, in certain circumstances defined in international law, a crime against humanity,

Determined to prevent enforced disappearances and to combat impunity for the crime of enforced disappearance,

Considering the right of any person not to be subjected to enforced disappearance, the right of victims to justice and to reparation,

Affirming the right of any victim to know the truth about the circumstances of an enforced disappearance and the fate of the disappeared person, and the right to freedom to seek, receive and impart information to this end,

Have agreed on the following articles:

Part I

Article 1

1. No one shall be subjected to enforced disappearance.
2. No exceptional circumstances whatsoever, whether a state of war or a threat of war, internal political instability or any other public emergency, may be invoked as a justification for enforced disappearance.

□ www.ohchr.org/EN/HRBodies/CED/pages/ConventionCED.aspx

Article 2

For the purposes of this Convention, “enforced disappearance” is considered to be the arrest, detention, abduction or any other form of deprivation of liberty by agents of the State or by persons or groups of persons acting with the authorization, support or acquiescence of the State, followed by a refusal to acknowledge the deprivation of liberty or by concealment of the fate or whereabouts of the disappeared person, which place such a person outside the protection of the law.

Article 3

Each State Party shall take appropriate measures to investigate acts defined in article 2 committed by persons or groups of persons acting without the authorization, support or acquiescence of the State and to bring those responsible to justice.

Article 4

Each State Party shall take the necessary measures to ensure that enforced disappearance constitutes an offence under its criminal law.

Article 5

The widespread or systematic practice of enforced disappearance constitutes a crime against humanity as defined in applicable international law and shall attract the consequences provided for under such applicable international law.

Article 6

1. Each State Party shall take the necessary measures to hold criminally responsible at least:

(a) Any person who commits, orders, solicits or induces the commission of, attempts to commit, is an accomplice to or participates in an enforced disappearance;

(b) A superior who:

(i) Knew, or consciously disregarded information which clearly indicated, that subordinates under his or her effective authority and control were committing or about to commit a crime of enforced disappearance;

(ii) Exercised effective responsibility for and control over activities which were concerned with the crime of enforced disappearance; and

(iii) Failed to take all necessary and reasonable measures within his or her power to prevent or repress the commission of an enforced

disappearance or to submit the matter to the competent authorities for investigation and prosecution;

(c) Subparagraph (b) above is without prejudice to the higher standards of responsibility applicable under relevant international law to a military commander or to a person effectively acting as a military commander.

2. No order or instruction from any public authority, civilian, military or other, may be invoked to justify an offence of enforced disappearance.

Article 7

1. Each State Party shall make the offence of enforced disappearance punishable by appropriate penalties which take into account its extreme seriousness.

2. Each State Party may establish:

(a) Mitigating circumstances, in particular for persons who, having been implicated in the commission of an enforced disappearance, effectively contribute to bringing the disappeared person forward alive or make it possible to clarify cases of enforced disappearance or to identify the perpetrators of an enforced disappearance;

(b) Without prejudice to other criminal procedures, aggravating circumstances, in particular in the event of the death of the disappeared person or the commission of an enforced disappearance in respect of pregnant women, minors, persons with disabilities or other particularly vulnerable persons.

Article 8

Without prejudice to article 5,

1. A State Party which applies a statute of limitations in respect of enforced disappearance shall take the necessary measures to ensure that the term of limitation for criminal proceedings:

(a) Is of long duration and is proportionate to the extreme seriousness of this offence;

(b) Commences from the moment when the offence of enforced disappearance ceases, taking into account its continuous nature.

2. Each State Party shall guarantee the right of victims of enforced disappearance to an effective remedy during the term of limitation.

Article 9

1. Each State Party shall take the necessary measures to establish its competence to exercise jurisdiction over the offence of enforced disappearance:

(a) When the offence is committed in any territory under its jurisdiction or on board a ship or aircraft registered in that State;

(b) When the alleged offender is one of its nationals;

(c) When the disappeared person is one of its nationals and the State Party considers it appropriate.

2. Each State Party shall likewise take such measures as may be necessary to establish its competence to exercise jurisdiction over the offence of enforced disappearance when the alleged offender is present in any territory under its jurisdiction, unless it extradites or surrenders him or her to another State in accordance with its international obligations or surrenders him or her to an international criminal tribunal whose jurisdiction it has recognized.

3. This Convention does not exclude any additional criminal jurisdiction exercised in accordance with national law.

Article 10

1. Upon being satisfied, after an examination of the information available to it, that the circumstances so warrant, any State Party in whose territory a person suspected of having committed an offence of enforced disappearance is present shall take him or her into custody or take such other legal measures as are necessary to ensure his or her presence. The custody and other legal measures shall be as provided for in the law of that State Party but may be maintained only for such time as is necessary to ensure the person's presence at criminal, surrender or extradition proceedings.

2. A State Party which has taken the measures referred to in paragraph 1 of this article shall immediately carry out a preliminary inquiry or investigations to establish the facts. It shall notify the States Parties referred to in article 9, paragraph 1, of the measures it has taken in pursuance of paragraph 1 of this article, including detention and the circumstances warranting detention, and of the findings of its preliminary inquiry or its investigations, indicating whether it intends to exercise its jurisdiction.

3. Any person in custody pursuant to paragraph 1 of this article may communicate immediately with the nearest appropriate representative of the State of which he or she is a national, or, if he or she is a stateless person, with the representative of the State where he or she usually resides.

Article 11

1. The State Party in the territory under whose jurisdiction a person alleged to have committed an offence of enforced disappearance is found shall, if it does not extradite that person or surrender him or her to another State in accordance with its international obligations or surrender him

or her to an international criminal tribunal whose jurisdiction it has recognized, submit the case to its competent authorities for the purpose of prosecution.

2. These authorities shall take their decision in the same manner as in the case of any ordinary offence of a serious nature under the law of that State Party. In the cases referred to in article 9, paragraph 2, the standards of evidence required for prosecution and conviction shall in no way be less stringent than those which apply in the cases referred to in article 9, paragraph 1.

3. Any person against whom proceedings are brought in connection with an offence of enforced disappearance shall be guaranteed fair treatment at all stages of the proceedings. Any person tried for an offence of enforced disappearance shall benefit from a fair trial before a competent, independent and impartial court or tribunal established by law.

Article 12

1. Each State Party shall ensure that any individual who alleges that a person has been subjected to enforced disappearance has the right to report the facts to the competent authorities, which shall examine the allegation promptly and impartially and, where necessary, undertake without delay a thorough and impartial investigation. Appropriate steps shall be taken, where necessary, to ensure that the complainant, witnesses, relatives of the disappeared person and their defence counsel, as well as persons participating in the investigation, are protected against all ill-treatment or intimidation as a consequence of the complaint or any evidence given.

2. Where there are reasonable grounds for believing that a person has been subjected to enforced disappearance, the authorities referred to in paragraph 1 of this article shall undertake an investigation, even if there has been no formal complaint.

3. Each State Party shall ensure that the authorities referred to in paragraph 1 of this article:

(a) Have the necessary powers and resources to conduct the investigation effectively, including access to the documentation and other information relevant to their investigation;

(b) Have access, if necessary with the prior authorization of a judicial authority, which shall rule promptly on the matter, to any place of detention or any other place where there are reasonable grounds to believe that the disappeared person may be present.

4. Each State Party shall take the necessary measures to prevent and sanction acts that hinder the conduct of an investigation. It shall ensure in particular that persons suspected of having committed an offence of enforced disappearance are not in a position to influence the progress of an

investigation by means of pressure or acts of intimidation or reprisal aimed at the complainant, witnesses, relatives of the disappeared person or their defence counsel, or at persons participating in the investigation.

Article 13

1. For the purposes of extradition between States Parties, the offence of enforced disappearance shall not be regarded as a political offence or as an offence connected with a political offence or as an offence inspired by political motives. Accordingly, a request for extradition based on such an offence may not be refused on these grounds alone.

2. The offence of enforced disappearance shall be deemed to be included as an extraditable offence in any extradition treaty existing between States Parties before the entry into force of this Convention.

3. States Parties undertake to include the offence of enforced disappearance as an extraditable offence in any extradition treaty subsequently to be concluded between them.

4. If a State Party which makes extradition conditional on the existence of a treaty receives a request for extradition from another State Party with which it has no extradition treaty, it may consider this Convention as the necessary legal basis for extradition in respect of the offence of enforced disappearance.

5. States Parties which do not make extradition conditional on the existence of a treaty shall recognize the offence of enforced disappearance as an extraditable offence between themselves.

6. Extradition shall, in all cases, be subject to the conditions provided for by the law of the requested State Party or by applicable extradition treaties, including, in particular, conditions relating to the minimum penalty requirement for extradition and the grounds upon which the requested State Party may refuse extradition or make it subject to certain conditions.

7. Nothing in this Convention shall be interpreted as imposing an obligation to extradite if the requested State Party has substantial grounds for believing that the request has been made for the purpose of prosecuting or punishing a person on account of that person's sex, race, religion, nationality, ethnic origin, political opinions or membership of a particular social group, or that compliance with the request would cause harm to that person for any one of these reasons.

Article 14

1. States Parties shall afford one another the greatest measure of mutual legal assistance in connection with criminal proceedings brought in

respect of an offence of enforced disappearance, including the supply of all evidence at their disposal that is necessary for the proceedings.

2. Such mutual legal assistance shall be subject to the conditions provided for by the domestic law of the requested State Party or by applicable treaties on mutual legal assistance, including, in particular, the conditions in relation to the grounds upon which the requested State Party may refuse to grant mutual legal assistance or may make it subject to conditions.

Article 15

States Parties shall cooperate with each other and shall afford one another the greatest measure of mutual assistance with a view to assisting victims of enforced disappearance, and in searching for, locating and releasing disappeared persons and, in the event of death, in exhuming and identifying them and returning their remains.

Article 16

1. No State Party shall expel, return (“refouler”), surrender or extradite a person to another State where there are substantial grounds for believing that he or she would be in danger of being subjected to enforced disappearance.

2. For the purpose of determining whether there are such grounds, the competent authorities shall take into account all relevant considerations, including, where applicable, the existence in the State concerned of a consistent pattern of gross, flagrant or mass violations of human rights or of serious violations of international humanitarian law.

Article 17

1. No one shall be held in secret detention.

2. Without prejudice to other international obligations of the State Party with regard to the deprivation of liberty, each State Party shall, in its legislation:

(a) Establish the conditions under which orders of deprivation of liberty may be given;

(b) Indicate those authorities authorized to order the deprivation of liberty;

(c) Guarantee that any person deprived of liberty shall be held solely in officially recognized and supervised places of deprivation of liberty;

(d) Guarantee that any person deprived of liberty shall be authorized to communicate with and be visited by his or her family, counsel or any other person of his or her choice, subject only to the conditions established

by law, or, if he or she is a foreigner, to communicate with his or her consular authorities, in accordance with applicable international law;

(e) Guarantee access by the competent and legally authorized authorities and institutions to the places where persons are deprived of liberty, if necessary with prior authorization from a judicial authority;

(f) Guarantee that any person deprived of liberty or, in the case of a suspected enforced disappearance, since the person deprived of liberty is not able to exercise this right, any persons with a legitimate interest, such as relatives of the person deprived of liberty, their representatives or their counsel, shall, in all circumstances, be entitled to take proceedings before a court, in order that the court may decide without delay on the lawfulness of the deprivation of liberty and order the person's release if such deprivation of liberty is not lawful.

3. Each State Party shall assure the compilation and maintenance of one or more up-to-date official registers and/or records of persons deprived of liberty, which shall be made promptly available, upon request, to any judicial or other competent authority or institution authorized for that purpose by the law of the State Party concerned or any relevant international legal instrument to which the State concerned is a party. The information contained therein shall include, as a minimum:

(a) The identity of the person deprived of liberty;

(b) The date, time and place where the person was deprived of liberty and the identity of the authority that deprived the person of liberty;

(c) The authority that ordered the deprivation of liberty and the grounds for the deprivation of liberty;

(d) The authority responsible for supervising the deprivation of liberty;

(e) The place of deprivation of liberty, the date and time of admission to the place of deprivation of liberty and the authority responsible for the place of deprivation of liberty;

(f) Elements relating to the state of health of the person deprived of liberty;

(g) In the event of death during the deprivation of liberty, the circumstances and cause of death and the destination of the remains;

(h) The date and time of release or transfer to another place of detention, the destination and the authority responsible for the transfer.

Article 18

1. Subject to articles 19 and 20, each State Party shall guarantee to any person with a legitimate interest in this information, such as relatives of

the person deprived of liberty, their representatives or their counsel, access to at least the following information:

- (a) The authority that ordered the deprivation of liberty;
- (b) The date, time and place where the person was deprived of liberty and admitted to the place of deprivation of liberty;
- (c) The authority responsible for supervising the deprivation of liberty;
- (d) The whereabouts of the person deprived of liberty, including, in the event of a transfer to another place of deprivation of liberty, the destination and the authority responsible for the transfer;
- (e) The date, time and place of release;
- (f) Elements relating to the state of health of the person deprived of liberty;
- (g) In the event of death during the deprivation of liberty, the circumstances and cause of death and the destination of the remains.

2. Appropriate measures shall be taken, where necessary, to protect the persons referred to in paragraph 1 of this article, as well as persons participating in the investigation, from any ill-treatment, intimidation or sanction as a result of the search for information concerning a person deprived of liberty.

Article 19

1. Personal information, including medical and genetic data, which is collected and/or transmitted within the framework of the search for a disappeared person shall not be used or made available for purposes other than the search for the disappeared person. This is without prejudice to the use of such information in criminal proceedings relating to an offence of enforced disappearance or the exercise of the right to obtain reparation.

2. The collection, processing, use and storage of personal information, including medical and genetic data, shall not infringe or have the effect of infringing the human rights, fundamental freedoms or human dignity of an individual.

Article 20

1. Only where a person is under the protection of the law and the deprivation of liberty is subject to judicial control may the right to information referred to in article 18 be restricted, on an exceptional basis, where strictly necessary and where provided for by law, and if the transmission of the information would adversely affect the privacy or safety of the person, hinder a criminal investigation, or for other equivalent reasons in accordance

with the law, and in conformity with applicable international law and with the objectives of this Convention. In no case shall there be restrictions on the right to information referred to in article 18 that could constitute conduct defined in article 2 or be in violation of article 17, paragraph 1.

2. Without prejudice to consideration of the lawfulness of the deprivation of a person's liberty, States Parties shall guarantee to the persons referred to in article 18, paragraph 1, the right to a prompt and effective judicial remedy as a means of obtaining without delay the information referred to in article 18, paragraph 1. This right to a remedy may not be suspended or restricted in any circumstances.

Article 21

Each State Party shall take the necessary measures to ensure that persons deprived of liberty are released in a manner permitting reliable verification that they have actually been released. Each State Party shall also take the necessary measures to assure the physical integrity of such persons and their ability to exercise fully their rights at the time of release, without prejudice to any obligations to which such persons may be subject under national law.

Article 22

Without prejudice to article 6, each State Party shall take the necessary measures to prevent and impose sanctions for the following conduct:

(a) Delaying or obstructing the remedies referred to in article 17, paragraph 2 (f), and article 20, paragraph 2;

(b) Failure to record the deprivation of liberty of any person, or the recording of any information which the official responsible for the official register knew or should have known to be inaccurate;

(c) Refusal to provide information on the deprivation of liberty of a person, or the provision of inaccurate information, even though the legal requirements for providing such information have been met.

Article 23

1. Each State Party shall ensure that the training of law enforcement personnel, civil or military, medical personnel, public officials and other persons who may be involved in the custody or treatment of any person deprived of liberty includes the necessary education and information regarding the relevant provisions of this Convention, in order to:

(a) Prevent the involvement of such officials in enforced disappearances;

(b) Emphasize the importance of prevention and investigations in relation to enforced disappearances;

(c) Ensure that the urgent need to resolve cases of enforced disappearance is recognized.

2. Each State Party shall ensure that orders or instructions prescribing, authorizing or encouraging enforced disappearance are prohibited. Each State Party shall guarantee that a person who refuses to obey such an order will not be punished.

3. Each State Party shall take the necessary measures to ensure that the persons referred to in paragraph 1 of this article who have reason to believe that an enforced disappearance has occurred or is planned report the matter to their superiors and, where necessary, to the appropriate authorities or bodies vested with powers of review or remedy.

Article 24

1. For the purposes of this Convention, “victim” means the disappeared person and any individual who has suffered harm as the direct result of an enforced disappearance.

2. Each victim has the right to know the truth regarding the circumstances of the enforced disappearance, the progress and results of the investigation and the fate of the disappeared person. Each State Party shall take appropriate measures in this regard.

3. Each State Party shall take all appropriate measures to search for, locate and release disappeared persons and, in the event of death, to locate, respect and return their remains.

4. Each State Party shall ensure in its legal system that the victims of enforced disappearance have the right to obtain reparation and prompt, fair and adequate compensation.

5. The right to obtain reparation referred to in paragraph 4 of this article covers material and moral damages and, where appropriate, other forms of reparation such as:

(a) Restitution;

(b) Rehabilitation;

(c) Satisfaction, including restoration of dignity and reputation;

(d) Guarantees of non-repetition.

6. Without prejudice to the obligation to continue the investigation until the fate of the disappeared person has been clarified, each State Party shall take the appropriate steps with regard to the legal situation of disappeared persons whose fate has not been clarified and that of their

|relatives, in fields such as social welfare, financial matters, family law and property rights.

7. Each State Party shall guarantee the right to form and participate freely in organizations and associations concerned with attempting to establish the circumstances of enforced disappearances and the fate of disappeared persons, and to assist victims of enforced disappearance.

Article 25

1. Each State Party shall take the necessary measures to prevent and punish under its criminal law:

(a) The wrongful removal of children who are subjected to enforced disappearance, children whose father, mother or legal guardian is subjected to enforced disappearance or children born during the captivity of a mother subjected to enforced disappearance;

(b) The falsification, concealment or destruction of documents attesting to the true identity of the children referred to in subparagraph (a) above.

2. Each State Party shall take the necessary measures to search for and identify the children referred to in paragraph 1 (a) of this article and to return them to their families of origin, in accordance with legal procedures and applicable international agreements.

3. States Parties shall assist one another in searching for, identifying and locating the children referred to in paragraph 1 (a) of this article.

4. Given the need to protect the best interests of the children referred to in paragraph 1 (a) of this article and their right to preserve, or to have re-established, their identity, including their nationality, name and family relations as recognized by law, States Parties which recognize a system of adoption or other form of placement of children shall have legal procedures in place to review the adoption or placement procedure, and, where appropriate, to annul any adoption or placement of children that originated in an enforced disappearance.

5. In all cases, and in particular in all matters relating to this article, the best interests of the child shall be a primary consideration, and a child who is capable of forming his or her own views shall have the right to express those views freely, the views of the child being given due weight in accordance with the age and maturity of the child.

Part II

Article 26

1. A Committee on Enforced Disappearances (hereinafter referred to as “the Committee”) shall be established to carry out the functions provided for under this Convention. The Committee shall consist of ten experts of high moral character and recognized competence in the field of human rights, who shall serve in their personal capacity and be independent and impartial. The members of the Committee shall be elected by the States Parties according to equitable geographical distribution. Due account shall be taken of the usefulness of the participation in the work of the Committee of persons having relevant legal experience and of balanced gender representation.

2. The members of the Committee shall be elected by secret ballot from a list of persons nominated by States Parties from among their nationals, at biennial meetings of the States Parties convened by the Secretary-General of the United Nations for this purpose. At those meetings, for which two thirds of the States Parties shall constitute a quorum, the persons elected to the Committee shall be those who obtain the largest number of votes and an absolute majority of the votes of the representatives of States Parties present and voting.

3. The initial election shall be held no later than six months after the date of entry into force of this Convention. Four months before the date of each election, the Secretary-General of the United Nations shall address a letter to the States Parties inviting them to submit nominations within three months. The Secretary-General shall prepare a list in alphabetical order of all persons thus nominated, indicating the State Party which nominated each candidate, and shall submit this list to all States Parties.

4. The members of the Committee shall be elected for a term of four years. They shall be eligible for re-election once. However, the term of five of the members elected at the first election shall expire at the end of two years; immediately after the first election, the names of these five members shall be chosen by lot by the chairman of the meeting referred to in paragraph 2 of this article.

5. If a member of the Committee dies or resigns or for any other reason can no longer perform his or her Committee duties, the State Party which nominated him or her shall, in accordance with the criteria set out in paragraph 1 of this article, appoint another candidate from among its nationals to serve out his or her term, subject to the approval of the majority of the States Parties. Such approval shall be considered to have been obtained unless half or more of the States Parties respond negatively within six weeks of having been informed by the Secretary-General of the United Nations of the proposed appointment.

6. The Committee shall establish its own rules of procedure.

7. The Secretary-General of the United Nations shall provide the Committee with the necessary means, staff and facilities for the effective performance of its functions. The Secretary-General of the United Nations shall convene the initial meeting of the Committee.

8. The members of the Committee shall be entitled to the facilities, privileges and immunities of experts on mission for the United Nations, as laid down in the relevant sections of the Convention on the Privileges and Immunities of the United Nations.

9. Each State Party shall cooperate with the Committee and assist its members in the fulfilment of their mandate, to the extent of the Committee's functions that the State Party has accepted.

Article 27

A Conference of the States Parties will take place at the earliest four years and at the latest six years following the entry into force of this Convention to evaluate the functioning of the Committee and to decide, in accordance with the procedure described in article 44, paragraph 2, whether it is appropriate to transfer to another body – without excluding any possibility – the monitoring of this Convention, in accordance with the functions defined in articles 28 to 36.

Article 28

1. In the framework of the competencies granted by this Convention, the Committee shall cooperate with all relevant organs, offices and specialized agencies and funds of the United Nations, with the treaty bodies instituted by international instruments, with the special procedures of the United Nations and with the relevant regional intergovernmental organizations or bodies, as well as with all relevant State institutions, agencies or offices working towards the protection of all persons against enforced disappearances.

2. As it discharges its mandate, the Committee shall consult other treaty bodies instituted by relevant international human rights instruments, in particular the Human Rights Committee instituted by the International Covenant on Civil and Political Rights, with a view to ensuring the consistency of their respective observations and recommendations.

Article 29

1. Each State Party shall submit to the Committee, through the Secretary-General of the United Nations, a report on the measures taken to give effect to its obligations under this Convention, within two years after the entry into force of this Convention for the State Party concerned.

2. The Secretary-General of the United Nations shall make this report available to all States Parties.

3. Each report shall be considered by the Committee, which shall issue such comments, observations or recommendations as it may deem appropriate. The comments, observations or recommendations shall be communicated to the State Party concerned, which may respond to them, on its own initiative or at the request of the Committee.

4. The Committee may also request States Parties to provide additional information on the implementation of this Convention.

Article 30

1. A request that a disappeared person should be sought and found may be submitted to the Committee, as a matter of urgency, by relatives of the disappeared person or their legal representatives, their counsel or any person authorized by them, as well as by any other person having a legitimate interest.

2. If the Committee considers that a request for urgent action submitted in pursuance of paragraph 1 of this article:

(a) Is not manifestly unfounded;

(b) Does not constitute an abuse of the right of submission of such requests;

(c) Has already been duly presented to the competent bodies of the State Party concerned, such as those authorized to undertake investigations, where such a possibility exists;

(d) Is not incompatible with the provisions of this Convention; and

(e) The same matter is not being examined under another procedure of international investigation or settlement of the same nature;

it shall request the State Party concerned to provide it with information on the situation of the persons sought, within a time limit set by the Committee.

3. In the light of the information provided by the State Party concerned in accordance with paragraph 2 of this article, the Committee may transmit recommendations to the State Party, including a request that the State Party should take all the necessary measures, including interim measures, to locate and protect the person concerned in accordance with this Convention and to inform the Committee, within a specified period of time, of measures taken, taking into account the urgency of the situation. The Committee shall inform the person submitting the urgent action request of its recommendations and of the information provided to it by the State as it becomes available.

4. The Committee shall continue its efforts to work with the State Party concerned for as long as the fate of the person sought remains unresolved. The person presenting the request shall be kept informed.

Article 31

1. A State Party may at the time of ratification of this Convention or at any time afterwards declare that it recognizes the competence of the Committee to receive and consider communications from or on behalf of individuals subject to its jurisdiction claiming to be victims of a violation by this State Party of provisions of this Convention. The Committee shall not admit any communication concerning a State Party which has not made such a declaration.

2. The Committee shall consider a communication inadmissible where:

(a) The communication is anonymous;

(b) The communication constitutes an abuse of the right of submission of such communications or is incompatible with the provisions of this Convention;

(c) The same matter is being examined under another procedure of international investigation or settlement of the same nature; or where

(d) All effective available domestic remedies have not been exhausted. This rule shall not apply where the application of the remedies is unreasonably prolonged.

3. If the Committee considers that the communication meets the requirements set out in paragraph 2 of this article, it shall transmit the communication to the State Party concerned, requesting it to provide observations and comments within a time limit set by the Committee.

4. At any time after the receipt of a communication and before a determination on the merits has been reached, the Committee may transmit to the State Party concerned for its urgent consideration a request that the State Party will take such interim measures as may be necessary to avoid possible irreparable damage to the victims of the alleged violation. Where the Committee exercises its discretion, this does not imply a determination on admissibility or on the merits of the communication.

5. The Committee shall hold closed meetings when examining communications under the present article. It shall inform the author of a communication of the responses provided by the State Party concerned. When the Committee decides to finalize the procedure, it shall communicate its views to the State Party and to the author of the communication.

Article 32

A State Party to this Convention may at any time declare that it recognizes the competence of the Committee to receive and consider communications in which a State Party claims that another State Party is not fulfilling its obligations under this Convention. The Committee shall not receive communications concerning a State Party which has not made such a declaration, nor communications from a State Party which has not made such a declaration.

Article 33

1. If the Committee receives reliable information indicating that a State Party is seriously violating the provisions of this Convention, it may, after consultation with the State Party concerned, request one or more of its members to undertake a visit and report back to it without delay.

2. The Committee shall notify the State Party concerned, in writing, of its intention to organize a visit, indicating the composition of the delegation and the purpose of the visit. The State Party shall answer the Committee within a reasonable time.

3. Upon a substantiated request by the State Party, the Committee may decide to postpone or cancel its visit.

4. If the State Party agrees to the visit, the Committee and the State Party concerned shall work together to define the modalities of the visit and the State Party shall provide the Committee with all the facilities needed for the successful completion of the visit.

5. Following its visit, the Committee shall communicate to the State Party concerned its observations and recommendations.

Article 34

If the Committee receives information which appears to it to contain well-founded indications that enforced disappearance is being practised on a widespread or systematic basis in the territory under the jurisdiction of a State Party, it may, after seeking from the State Party concerned all relevant information on the situation, urgently bring the matter to the attention of the General Assembly of the United Nations, through the Secretary-General of the United Nations.

Article 35

1. The Committee shall have competence solely in respect of enforced disappearances which commenced after the entry into force of this Convention.

2. If a State becomes a party to this Convention after its entry into force, the obligations of that State vis-à-vis the Committee shall relate only to enforced disappearances which commenced after the entry into force of this Convention for the State concerned.

Article 36

1. The Committee shall submit an annual report on its activities under this Convention to the States Parties and to the General Assembly of the United Nations.

2. Before an observation on a State Party is published in the annual report, the State Party concerned shall be informed in advance and shall be given reasonable time to answer. This State Party may request the publication of its comments or observations in the report.

Part III

Article 37

Nothing in this Convention shall affect any provisions which are more conducive to the protection of all persons from enforced disappearance and which may be contained in:

- (a) The law of a State Party;
- (b) International law in force for that State.

Article 38

1. This Convention is open for signature by all Member States of the United Nations.

2. This Convention is subject to ratification by all Member States of the United Nations. Instruments of ratification shall be deposited with the Secretary-General of the United Nations.

3. This Convention is open to accession by all Member States of the United Nations. Accession shall be effected by the deposit of an instrument of accession with the Secretary-General.

Article 39

1. This Convention shall enter into force on the thirtieth day after the date of deposit with the Secretary-General of the United Nations of the twentieth instrument of ratification or accession.

2. For each State ratifying or acceding to this Convention after the deposit of the twentieth instrument of ratification or accession, this

Convention shall enter into force on the thirtieth day after the date of the deposit of that State's instrument of ratification or accession.

Article 40

The Secretary-General of the United Nations shall notify all States Members of the United Nations and all States which have signed or acceded to this Convention of the following:

- (a) Signatures, ratifications and accessions under article 38;
- (b) The date of entry into force of this Convention under article 39.

Article 41

The provisions of this Convention shall apply to all parts of federal States without any limitations or exceptions.

Article 42

1. Any dispute between two or more States Parties concerning the interpretation or application of this Convention which cannot be settled through negotiation or by the procedures expressly provided for in this Convention shall, at the request of one of them, be submitted to arbitration. If within six months from the date of the request for arbitration the Parties are unable to agree on the organization of the arbitration, any one of those Parties may refer the dispute to the International Court of Justice by request in conformity with the Statute of the Court.

2. A State may, at the time of signature or ratification of this Convention or accession thereto, declare that it does not consider itself bound by paragraph 1 of this article. The other States Parties shall not be bound by paragraph 1 of this article with respect to any State Party having made such a declaration.

3. Any State Party having made a declaration in accordance with the provisions of paragraph 2 of this article may at any time withdraw this declaration by notification to the Secretary-General of the United Nations.

Article 43

This Convention is without prejudice to the provisions of international humanitarian law, including the obligations of the High Contracting Parties to the four Geneva Conventions of 12 August 1949 and the two Additional Protocols thereto of 8 June 1977, or to the opportunity available to any State Party to authorize the International Committee of the Red Cross to visit places of detention in situations not covered by international humanitarian law.

2. If a State becomes a party to this Convention after its entry into force, the obligations of that State vis-à-vis the Committee shall relate only to enforced disappearances which commenced after the entry into force of this Convention for the State concerned.

Article 36

1. The Committee shall submit an annual report on its activities under this Convention to the States Parties and to the General Assembly of the United Nations.

2. Before an observation on a State Party is published in the annual report, the State Party concerned shall be informed in advance and shall be given reasonable time to answer. This State Party may request the publication of its comments or observations in the report.

Part III

Article 37

Nothing in this Convention shall affect any provisions which are more conducive to the protection of all persons from enforced disappearance and which may be contained in:

- (a) The law of a State Party;
- (b) International law in force for that State.

Article 38

1. This Convention is open for signature by all Member States of the United Nations.

2. This Convention is subject to ratification by all Member States of the United Nations. Instruments of ratification shall be deposited with the Secretary-General of the United Nations.

3. This Convention is open to accession by all Member States of the United Nations. Accession shall be effected by the deposit of an instrument of accession with the Secretary-General.

Article 39

1. This Convention shall enter into force on the thirtieth day after the date of deposit with the Secretary-General of the United Nations of the twentieth instrument of ratification or accession.

2. For each State ratifying or acceding to this Convention after the deposit of the twentieth instrument of ratification or accession, this

Convention shall enter into force on the thirtieth day after the date of the deposit of that State's instrument of ratification or accession.

Article 40

The Secretary-General of the United Nations shall notify all States Members of the United Nations and all States which have signed or acceded to this Convention of the following:

- (a) Signatures, ratifications and accessions under article 38;
- (b) The date of entry into force of this Convention under article 39.

Article 41

The provisions of this Convention shall apply to all parts of federal States without any limitations or exceptions.

Article 42

1. Any dispute between two or more States Parties concerning the interpretation or application of this Convention which cannot be settled through negotiation or by the procedures expressly provided for in this Convention shall, at the request of one of them, be submitted to arbitration. If within six months from the date of the request for arbitration the Parties are unable to agree on the organization of the arbitration, any one of those Parties may refer the dispute to the International Court of Justice by request in conformity with the Statute of the Court.

2. A State may, at the time of signature or ratification of this Convention or accession thereto, declare that it does not consider itself bound by paragraph 1 of this article. The other States Parties shall not be bound by paragraph 1 of this article with respect to any State Party having made such a declaration.

3. Any State Party having made a declaration in accordance with the provisions of paragraph 2 of this article may at any time withdraw this declaration by notification to the Secretary-General of the United Nations.

Article 43

This Convention is without prejudice to the provisions of international humanitarian law, including the obligations of the High Contracting Parties to the four Geneva Conventions of 12 August 1949 and the two Additional Protocols thereto of 8 June 1977, or to the opportunity available to any State Party to authorize the International Committee of the Red Cross to visit places of detention in situations not covered by international humanitarian law.

Article 44

1. Any State Party to this Convention may propose an amendment and file it with the Secretary-General of the United Nations. The Secretary-General shall thereupon communicate the proposed amendment to the States Parties to this Convention with a request that they indicate whether they favour a conference of States Parties for the purpose of considering and voting upon the proposal. In the event that within four months from the date of such communication at least one third of the States Parties favour such a conference, the Secretary-General shall convene the conference under the auspices of the United Nations.

2. Any amendment adopted by a majority of two thirds of the States Parties present and voting at the conference shall be submitted by the Secretary-General of the United Nations to all the States Parties for acceptance.

3. An amendment adopted in accordance with paragraph 1 of this article shall enter into force when two thirds of the States Parties to this Convention have accepted it in accordance with their respective constitutional processes.

4. When amendments enter into force, they shall be binding on those States Parties which have accepted them, other States Parties still being bound by the provisions of this Convention and any earlier amendment which they have accepted.

Article 45

1. This Convention, of which the Arabic, Chinese, English, French, Russian and Spanish texts are equally authentic, shall be deposited with the Secretary-General of the United Nations.

2. The Secretary-General of the United Nations shall transmit certified copies of this Convention to all States referred to in article 38.